

DOOPSGEZINDE
BIJDAGEN

club

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS

NUMMER 37

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Wiebe Bergsma
Jelle J. Bosma (eindredactie)

Daan de Clercq

Jaap de Jong (webredactie)

Yme Kuiper

Bonny Rademaker-Helfferich

Mirjam G.K. van Veen

Piet Visser (hoofdreductie)

Anna Voolstra

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 37 (2011)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2011

Omslagillustratie: Allegorie op de Verzorging in het Oude Mannen- en
Vrouwengasthuis, door Barend Graat (1628-1709), (schilderij, 1685)
[Amsterdam Museum; inv. nr. SA 3030].

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975)-...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 37 (2011)

Met lit. opg.

ISBN 978-90-8704-276-9

Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2011 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Eindredactie: Jelle Bosma & Piet Visser

Inhoud

JELLE BOSMA & PIET VISSER, Redactioneel 7

ARTIKELEN

LAAS TERPSTRA, Vijf op een rij? De pamflettenstrijd tussen Melchior Hoffman en Nikolaus von Amsdorf in kaart gebracht 17

WILLEM STUVE, Een selectie van schriftelijke bijdragen uit de hoek van de Oud-Vlaamse (Huiskopers) doopsgezinden 49

WILLEM STUVE, Een zeventiende-eeuws groepsportret. De ondertekenaars van de *Confessie van Dordrecht* in 1632 75

NEL KLAVERSMA, Jan Luyken (1649-1712). Dichter en boekillustrator 87

MARGREET VAN DER HUT, Berymde Tafereelen 105

JELLEKE KRAMER, Doopsgezinden in Bunschoten en Spakenburg 129

JEANINE OTTEN, Saackle Claessens. Een doopsgezinde kaarsenmaker en verkoper van verfstoffen in Harlingen (1679) 149

ALEX NOORD, Friso is't cieraad van den mennoniet. Orangisme onder doopsgezinden in de achttiende eeuw 173

YME KUIPER, 't Cieraad van onze Stad ... Anna Braam (1738-1777). Brui-
loftsverzen en portretten als venster op de positie van vrouwen binnen
geleerde doopsgezinde kringen in Harlingen rond 1750 197

ALPITA DE JONG, Het 'doopsgezind boeddhisme' van Joast Hiddes
Halbertsma (1789-1869) 223

INHOUD

PIETER POST, In de wereld, maar niet van de wereld? Vriend en vijand in de
doopsgezinde liedteksten van de negentiende eeuw 241

MARIUS ROMIJN, 'De steengroeve' van Herman Bakels als anticiperende
parabel 257

LUUK A. BROER, Dominee W. Broer. Prediker 279

PIET VISSER, In memoriam professor dr. Irvin B. Horst (1915-2011) 297

RECENSIES

HERMAN MEDDENS, *Op walvisjacht naar Spitsbergen. Een hachelijke onder-
neming in de Noordelijke IJszee (1774-1778)* 305

ALLE G. HOEKEMA, Jaime Prieto Valladares, *Mission and migraine. Global
Mennonite History Series: Latin America* 308

J. SCHIERE, Carel Roessingh & Tanja Plasil, *Between horse & buggy and
four-wheel drive. Change and diversity among Mennonite settlements in
Belize, Central America* 310

JAN SMELIK, Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-
1973). Van particularisme naar oecumeniciteit* 314

WIETEKE VAN DER MOLEN, C. van Duin, *Het bijbels ongeloof. Een radicaal-
doperse theologie van het Oude Testament* 318

PIET VISSER, Peter J. Klassen, *Mennonites in early modern
Poland & Prussia* 320

SIGNALEMENTEN 325

VERENIGINGSNIEUWS 2009 en 2010 331

LEDENLIJST 336

PERSONALIA AUTEURS 340

Redactioneel

JUBILEA

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK), de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen*, de lezers van ons jaarboek en tal van andere doopsgezinden of anderszins geïnteresseerden, allemaal kijken we met trots terug op het zeer voorspoedig en geslaagd verlopen jubileumjaar 2011. Een groot aantal jubilea werd herdacht en dit gebeurde op uiteenlopende wijze.

Zo was het 475 jaar geleden dat Menno Simons het ‘pausdom’ verliet en 450 jaar geleden dat hij zou overlijden. Menno’s gang door zijn katholieke en doperse leven, enerzijds als ketterse pastoor in roomse welstand, anderzijds als manke kerkleider op de vlucht, werd in heel (doopsgezind) Nederland zo’n 40 keer over het voetlicht gebracht, dankzij een levendig en fraai theatraal portret, *Menno Simonszoon* geheten, gespeeld door Kees Posthumus, daarbij muzikaal begeleid door Juul Beerda, en in een regie van Heleen Hennink. Op het randje van betamelijkheid was in 2011 tevens de herdenking van 275 jaar Doopsgezind Seminarium, dat feitelijk in 1735 (276 jaar geleden) officieel was ontstaan, maar waarvan de studenten in het studiejaar 1735-1736 zouden profiteren. In seminariekader werd niet zozeer die wat dubieuze ‘oerknal’ herdacht, maar bij uitstek de eigentijdse vitaliteit van dit gedenkwaardige instituut benadrukt. Centraal stonden daarom de internationaal gerichte ambities, zowel wat de werving van studenten betreft, als de uitstraling naar buitenlandse (doperse) opleidingscentra toe. Deze nieuwe doelstellingen worden handen en voeten gegeven door de aanstelling van dr. Fernando Enns als nieuwe hoogleraar Doopsgezinde Vredestheologie en Ethiek in dienst van Seminarium en Vrije Universiteit. Zijn inaugurele rede, uitgesproken op 24 juni 2011, werd omlijst met een tweedaags internationaal congres dat zeer veel belangstelling trok. Eerder, op 13 februari, werd in de bibliotheek van het vroegere seminarie op Singel 454 het oude, gerestaureerde tafelblad na jarenlange afwezigheid weer in gebruik gesteld. Dit meterslange ruwhouten blad kenmerkt zich vooral door de tientallen namen die er vroeger door de studenten werden ingekerfd, zodra zij hun proponenterschap hadden behaald. Dit object bevat dus de oudste doopsgezinde graffiti!

Een ander belangrijk jubileum betrof de oprichting van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) in 1811, een initiatief dat gericht was op het in stand houden van het Doopsgezind Seminarium en het bevorderen van een goed opgeleid predikantencorps in Nederland. De halfjaarlijkse DHK-studiedag, op 26 februari gehouden in de Singelkerk te Amsterdam, was geïnspireerd door de 200-jarige ADS en richtte zich dan ook geheel op de negentiende-eeuwse ontwikkelingen. Vier dagen eerder was op dezelfde locatie de prachtige en zeer succesvolle tentoonstelling geopend, *Ge-doopt. Vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland* getiteld, die ingericht was in de expositieruimte van de Bijzondere Collecties van de UB van Amsterdam aan de Oude Turfmarkt. Van 23 februari tot 15 mei zouden meer dan 5.000 mensen de in drie ruimten opgestelde objecten, schilderijen, boeken en dergelijke bewonderen. De animo hiertoe was groot en veler verwachting werd overtroffen. Opmerkelijk was ook dat de tentoonstelling veel aandacht kreeg in de media, want vrijwel alle regionale en landelijke kranten besteedden er uitvoerige en zeer positieve aandacht aan. Terecht was men unaniem vol lof over de fraaie presentatie en de brede aanpak van de expositie. Dat was enerzijds te danken aan Adriaan Plak en Anna Voolstra, die voor de inhoud tekenden, en anderzijds aan Caspar Conijn en Ray Mensink, die voor de verrassende vormgeving verantwoordelijk waren. Waar voor sommigen uitleg nodig was omtrent de doopsgezinden überhaupt (zij wisten bijvoorbeeld niet wie Menno Simons was), was er voor anderen de ontdekking dat tal van bekende Nederlanders in feite van doopsgezinde afkomst waren. De brede opzet van de expositie was ook echt vernieuwend, want men beperkte zich niet tot enkel het religieuze verhaal, maar had ook veel aandacht voor de culturele en economische inbreng van de doopsgezinden. Deze was vaak zeer omvangrijk of ingrijpend; in vorige eeuwen liepen tal van daadkrachtige doopsgezinden in menig opzichten vaak voorop! Bij deze tentoonstelling verscheen een eveneens zeer eigenzinnig vormgegeven catalogus uitgegeven met alle 40 geëxposeerde kopstukken nog eens los in kaartvorm op een rijtje, voorzien van alle relevante informatie. Ter gelegenheid van deze nationale expositie hield ook de redactie van de *Doopsgezinde Bijdragen* haar dubbeldikke themanummer ten doop, dat dezelfde titel als de tentoonstelling had meegekregen, en daarom dezelfde omslag droeg als de fraaie poster, waarop een vers gedoopt vrouwengezicht stond afgebeeld. Niet zelden meenden sommigen daarin de verstilde doopblik van onze redacteur en DHK-voorzitter Anna Voolstra te herkennen. Het kan verkeren!

In de herfst hield de DHK op 8 oktober een bijeenkomst die mede geor-

ganiseerd was door de Vereniging van Nederlandse Kerkgeschiedenis (VNK): deze stond geheel in het teken van het jubileum van 100 jaar vrouw in het academische predikambt. Die eer viel de vrijzinnige, Amsterdamse Anne Zernike te beurt, die, nadat ze zich had laten ‘omdoperen’ en aan het Doopsgezind Seminarium het proponenterschap had behaald, in augustus 1911 als eerste vrouwelijke predikant de kansel van De Knipe zou beklimmen. Tijdens de DHK/VNK-bijeenkomst werd een interessante en toepasselijke bundel gepresenteerd: *Honderd jaar vrouwen op de kansel, 1911-2011*, die samengesteld was door een redactie, waar ook onze DB-redacteuren Mirjam van Veen en Anna Voolstra deel van uitmaakten. Het Zernike-jaar had eerder al de Universiteit van Groningen geïnspireerd tot een symposium; later werd ook in De Knipe nog een herdenkingsbijeenkomst aan Anne Zernike gewijd, waarbij tevens een naar haar genoemd stimuleringsfonds ten doop werd gehouden. Daar werd tevens de ook elders met veel succes opgevoerde toneelvoorstelling over Anne Zernike gehouden, gespeeld door Korneel Roosma-de Vries, pastoraal medewerker van de Doopsgezinde Gemeente Holwerd, Ternaard en Blija.

Broederschapsbreed zouden nog meer manifestaties en tentoonstellingen plaatsvinden, zoals de van weldadig vrome frisheid blinkende massaviering in het weekend van 16 t/m 18 september in en rondom Mennorode bij Elspeet. Die manifestatie viel onder andere samen met een reünie van de nog immer succesvolle ‘Doperse Cursus’, de opening van het prachtig gestileerde, van volledig duurzame materialen gebouwde kerkje, c.q. stiltecentrum, dat ontworpen is door Hugo de Clercq van Faro Architecten. Op de slotzondag genoten minstens 1.500 doopsgezinden van een zeer gevarieerd programma, waar een doorsnee EO-landdag nog een puntje aan zou kunnen zuigen. Veel indruk ook maakte het ingenieuze project van Kees Knijnenberg, Bert Jansen en het Internationaal Menno Simons Centrum, *Doopsgezind, mijn passie*, dat als zomerexpositie in de koepelkerk van Witmarsum (de plek die Menno ooit demonstratief verliet!) werd gepresenteerd, digitaal en in boekvorm, modern *touch screen* tikkend maatwerk bood, en sindsdien ook elders in het land al te zien was. Hoe zeer ook gericht op de actuele ‘doperse stand van zaken’, toch zijn ook de historische relevantie en toepasbaarheid van dit multimediale project niet te onderschatten. Tegelijkertijd opende in de vermaning van Witmarsum een tentoonstelling over de verspreiding van (Nederlandse) doopsgezinden over de wereld in de loop der eeuwen, *Doperse Diaspora* geheten, die op initiatief van de gemeente De Lytse Streek, De Friese Doopsgezinde Sociëteit en de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland mede samengesteld was door oud DB-redacteur Jaap Brüsewitz. Tegelijkertijd werd

in het schuilkerkje van Pingjum eindelijk de toeristisch suf gedraaide diaserie vervangen door een korte en krachtige historische documentaire, gemaakt door cineaste Swanhilde de Jong, die voortaan de Menno-pelgrims fraai en efficiënt de man zijn diverse doperdom zal weten te introduceren.

Tal van andere, meer of minder historisch gekleurde initiatieven zijn in dit kader in vele andere plaatsen ondernomen: simpelweg te veel om op te noemen. Toch moet er één uitzondering worden gemaakt voor een jubileum dat vanuit 'Amsterdam' min of meer over het hoofd was gezien. Dat betreft de herdenking van de onthutsende dumppartij van vier scheepsladingen met in totaal zo'n 340 Zwitserse doopsgezinden te Amsterdam, in augustus 1711. Deze berooiden asielzoekers, wier ouders en voorouders al decennialang door de gereformeerde autoriteiten in Zwitserland niet meer getolereerd werden, vonden dankzij de praktische naastenliefde van hun Nederlandse broeders en zusters uiteindelijk in Groningen, Friesland en Overijssel min of meer permanent onderdak. Op Oost-Gronings initiatief werd op zondag 21 augustus aan de Kalkwijk (bij Hoogezand-Sappemeer), huisnummer 174, een hagenpreek gehouden: op het erf van een van de boerderijen waar Zwitsers gevestigd werden. In Sappemeer was er tot 9 oktober ook nog een tentoonstelling aan gewijd. In dat zelfde kader werd op zondag 13 november in Groningen stad, in de kerk van de Doopsgezinde Gemeente aldaar, en op initiatief van de gebroeders Brüsewitz & Co. een familiereünie van Zwitserse nazaten georganiseerd, met preek, tentoonstelling en rondrit per touringcar door het asiel-land-van-herkomst. Tenslotte had eerder al een heus academisch, internationaal congres plaats gevonden over dit thema, dat georganiseerd was door onze collega's van de *Schweizerische Verein für Täufergeschichte* en op 1 en 2 september gehouden werd in het doopsgezinde opleidingsinstituut en *Ta-gungszentrum Bienenberg* te Liestal, nabij Bazel.

Aan het slot van deze overdadige jubileumopsomming gekomen, mag niet vergeten worden – zeker niet op deze bladzijden – dat in 1861, 150 jaar geleden dus, voor het eerst een *Doopsgezinde Bijdragen* van de drukpers rolde. Dat was het initiatief van twee predikanten: de zeer getalenteerde Dirk Harting te Enkhuizen en Pieter Cool van Harlingen. Het 192 bladzijden tellende jaarboek, had toen nog een tweeledige functie: enerzijds was het gevuld met historische artikelen (tot pagina 102), terwijl het anderzijds mededelingen over het wel en wee van de gemeenten, het Seminarium, c.q. de ADS bevatte. Eerste uitgever was de beroemde Amsterdamse boekhandelaar en antiquaar, Frederik Muller. Het ambitieniveau lag overigens niet zo hoog. Zo sprak de redactie de wens uit:

om door mededeelingen aangaande den staat en de lotgevallen onzer vaderlandsche gemeenten het genootschappelijk leven in den boezem van deze aan te kweken. Dat wij in ons streven om aan die behoefte tegemoet te komen, niet al te ongelukkig geslaagd mogen zijn, en dat ook het door ons geleverde Mengelwerk [= de artikelen], als proeve van hetgeen wij in het vervolg wenschen opgenomen te zien, de billijke verwachting onzer lezers niet al te zeer mogen teleurstellen.

Toen bevatte het eerste nummer zes min of meer historische bijdragen van redacteur Harting, P. Leenderts Wz, W. Grahe, J.S. Bakker, J. Bruyn Jzn en F. van der Ploeg.

ARTIKELN

Dat 150 jaar na dato de inhoud van de *DB* heel wat méér behelst dan de hierboven genoemde zes historische bijdragen, laat het nu volgende min of meer chronologisch geordende overzicht van de inhoud van de voorliggende jaargang zien. Laas Terpstra, die een proefschrift schrijft over de vroege theologie van de nog niet doperse Melchior Hoffman, gaat in zijn artikel in op diens polemische pamflettenstrijd met de lutherse theoloog Nicolaus von Amsdorf. Het protestantisme was toen nog jong, zo tegen 1530, en feitelijk nog niet volledig uitgekristalliseerd. Zeer verschillende predikers bedienden gezamenlijk de gelovigen in de Noord-Duitse stad Kiel en zij discussieerden over de te volgen praktische en meer theoretische koers. Hoffman was met zijn eindtijdverwachting een buitenbeentje, zoals hij dat ook was door zijn niet-academische achtergrond. Beide opponenten correspondeerden met Luther, die zelfs op afstand zeer invloedrijk was. Hoffman kocht een tweedehands drukpers en begon een eigen drukkerij om zijn gedachten via pamfletten te kunnen verspreiden. Hij was daarmee de eerste drukker van Kiel! Verder waren er godsdienstgesprekken waarin predikanten streden over kernpunten in het belijden. Dit artikel geeft een inkijk in een interessante, dynamische tijd, kortom.

De twee hierop volgende artikelen spelen zich zo'n honderd jaar later af en handelen over de rechtervleugel van de toenmalige doopsgezinden: de Oude Vlamingen. Willem Stuve, die geldt als specialist van deze groepering, heeft in archieven opnieuw allerlei Oud-Vlaamse bijzonderheden en achtergronden opgedoken en hij presenteert deze vondsten in twee artikelen: één over de schriftelijke nalatenschap van de Oude Vlamingen (wat zetten zij op papier en werd gepubliceerd), en het andere over de ondertekenaars van de be-

kende Confessie van Dordrecht uit 1632. Telkens is de vraag: wie waren de verschillende betrokkenen, waar woonden zij en met wie waren zij getrouwd of geparenteerd. Op die manier krijgt deze vaak tamelijk obscure groep meer reliëf en krijgen wij inzicht in hun plaats in de samenleving, hun netwerk, en dergelijke zaken meer.

In de twee volgende artikelen, gesitueerd in de tweede helft van de zeventiende eeuw, gaat het om kunst in een religieuze context. Nel Klaversma beschrijft het werk van de wat vaag doopsgezinde graveur Jan Luyken, dat zij als beheerder van de wereldberoemde Luyken-collectie, aanwezig in het Amsterdam Museum en ooit bijeengebracht door een telg uit het geslacht Van Eeghen, van haver tot gort kent. Veel aandacht is er voor Luykens ongeken-de vakmanschap, voor de praktische kant van het vak (hergebruik van prenten), alsmede voor de inhoudelijke ontwikkeling van Luykens graveerkunst. Jan Luyken die ongelofelijk productief was, ontwikkelde zich na een frivool jeugdig dichtwerk steeds meer in piëtistische zin, en als uiterst religieus mens leefde hij sober en stierf hij arm (na alles weggegeven te hebben). Iets dergelijks deed ook Agnes Block aan het eind van haar leven. Zij stamde echter uit een heel ander milieu dan Luyken en bewoonde, bemiddeld als zij was, een statig pand aan de Herengracht te Amsterdam. Kunst had hier te maken met representatie en om die reden liet Agnes door de schilder Barent Graat een allegorische schildering aanbrengen in haar woning, die bezoekers duidelijk moest maken wie zij was en wat voor haar belangrijk was. De bekende schilder Barent Graat bracht een aantal (inmiddels verloren gegane) schilderijen aan, in feite een deugdenspiegel, die omdat hij door haar stiefzoon Pieter Vlaming in een (geïllustreerde) gedichtencyclus werd bezongen, nu nog tot ons spreekt. Margreet van der Hut, die promoveert op het werk van Barent Graat, maakt duidelijk wat de betekenis was van dit kunstwerk: lering ende vermaak, dat moge duidelijk zijn.

In het artikel van Jelleke Kramer tracht zij te achterhalen wat er bekend is over het doopsgezinde verleden van Bunschoten en Spakenburg en zij doet dat door allerlei eerdere studies, archieven en zelfs kadastrale gegevens te combineren. Wie waren de dopers in Bunschoten, wanneer kregen zij er voet aan de grond en hoe kwam het dat er uiteindelijk niets van deze gemeenschap overbleef, dat wil zeggen, dat zij noodgedwongen oplossen in het grotere geheel en assimileerden? Kramer tracht hier een antwoord op te vinden.

Eenzelfde soort reconstructie vindt plaats in het artikel van Jeanine Ottens, die probeert te achterhalen hoe een doopsgezinde kaarsenmaker in het zeventiende-eeuwse Harlingen leefde en woonde, welke boeken hij in de kast

had staan, etc. De kaarsenmaker in kwestie bleek niet rijk, maar toch ook niet onbemiddeld; hij leefde redelijk comfortabel, en uit zijn tamelijk omvangrijke boekenbestand rijst een beeld op van iemand met een open geest en een brede belangstelling; iemand die duidelijk op meer gericht was dan slechts de godganse dag met zijn handen in het druipend waskaarsenvet kaarsenpitten te trekken.

Alex Noords artikel speelt zich af in het midden van de achttiende eeuw in Utrecht. Daar vonden rond 1750 verschillende festiviteiten plaats bij de installaties van prinsen van het huis Oranje Nassau. Duidelijk wordt dat de doopsgezinden ter plekke inmiddels weinig schroom aan de dag legden jegens de overheid, en dat zij als volwaardige burgers (in feite nog voor de daadwerkelijke gelijkstelling van hun religie) zowel op de kansel als ook tijdens de festiviteiten de lof zongen van het Oranjehuis. Zij volgden dus, zo blijkt uit dit artikel, *in politicis* de *mainstream* van hun dagen. Dat doopsgezinde elite in meer opzichten de mode volgde en die soms zelfs mede vormgaf, blijkt uit het artikel van Yme Kuiper, over Harlinger families in ongeveer dezelfde periode. Harlingen kwam al eerder ter sprake in het verhaal over de kaarsenmaker Saackle Claessens, maar ditmaal gaat het om de families Stinstra, Braam, Fontein en anderen. Op het oog waren het zeer hechte families, die op allerlei wijzen met elkaar verbonden waren. Zij behoorden zonder twijfel tot betere kringen dan de eerdergenoemde kaarsenmaker, feitelijk vormden ze de elite ter plaatse, en duidelijk wordt dat kunst, cultuur, literatuur maar ook mode voor hen van groot (misschien mag je zeggen toeneemend) belang waren. Kuiper zoomt vooral in op de rol van de vrouwen in deze kringen, op het ideaalbeeld dat van hen bestond, en op hun taak en bewegingsruimte in een welvarende, zij het compacte havenstad, waar het merendeel van de elite doopsgezind was.

Met het artikel van Alpita de Jong zijn we opnieuw een eeuw verder (rond 1850) en ditmaal gaat het om de publicatiedrift van de in Deventer woonachtige, zeer uitgesproken, maar ook vaak op het randje van het toenmalige burgerfatsoen balancerende, befaamde predikant en geleerde van Friese origine, Joast Hiddes Halbertsma. Die had een werk gepubliceerd over het boeddhisme, dat misschien heden ten dage een goede naam heeft, maar in de tijd waarin Halbertsma leefde toch niet zo maar naast het christendom gezet kon worden. De immer revolutionaire Halbertsma was echter opnieuw zijn tijd ver vooruit, en dit leverde hem de nodige kopzorgen en problemen op.

Pieter Post houdt zich met de negentiende-eeuwse veranderingen in de liedcultuur van de doopsgezinden bezig, en hij doet dat door te focussen op

het gebruik van de termen ‘vriend’ en vooral ‘vijand’ in allerlei toenmalige bundels. Duidelijk wordt dat de tijdgeest telkens een zwaar stempel drukte op de gezongen liederen, terwijl het weerloosheidbeginsel in de negentiende eeuw danig aan slijtage onderhevig was: het werd althans minder pregnant of in ieder geval anders verwoord.

Marius Romijn behandelt in zijn artikel met tekstuitgave een vroege publicatie van Herman Bakels, die van diens studententijd, rond 1900 dateert. In dat artikel, ‘De steengroeve’, klaagde Bakels over de dorheid van het toenmalige theologieonderwijs aan de Amsterdamse universiteit. Omdat Bakels een scherpe maar vooral ook komische en satirische pen had, is het stuk nog steeds lezenswaardig. Bakels zou later, na een behoorlijke tijd predikant te zijn geweest, doorgaan als schrijver, literator of criticaster zo men wil, die – bedoeld dan wel onbedoeld – zo nu en dan een steen in de voor het oog zo gladde vijvers wierp.

Luuk Broer schetst een fraai portret van zijn vader, de predikant Wouter Broer, waarmee wij aanbeland zijn in de twintigste eeuw. Wouter Broer stamde uit Giethoorn, waar zijn vader een eenvoudige boer en arbeidsman was, maar waar ook onder meer door dominee Yntema allerlei vernieuwende activiteiten plaatsvonden. Wouter en zijn broer mochten beiden studeren, en werden daarbij gestimuleerd door hun ouders; hun vader was reeds zeer actief in allerlei organisaties. Het is aardig om te zien dat beide broers doopsgezind predikant werden, maar alle twee op een geheel eigen wijze en in feite bijna complementair aan elkaar. De oudste broer werd een liberale, vrijzinnige doopsgezinde dominee, met veel aandacht voor kunst en cultuur. Wouter, de jongste van de twee en het onderwerp van dit artikel, studeerde aanvankelijk helemaal geen theologie maar natuurkunde. Hij wisselde van studie en werd eveneens theoloog, maar hij lijkt ook een soort bekering – wellicht beter: radicalisering – te hebben doorgemaakt. Wouter Broer werd een uiterst orthodoxe, enigszins evangelicale doopsgezinde predikant, die zich bewoog op de zeer smalle rechtervleugel van de broederschap. Waar men normaal contact zocht met de VPRO, leidde hij diensten voor de NCRV-radio en daarnaast had hij ook een eigen blad, dat hij jaar in jaar uit verzond aan adepten binnen en buiten de broederschap.

Naast deze intrigerende reeks artikelen treft u, zoals te doen gebruikelijk, onze vaste rubrieken aan met verenigingsnieuws, recensies en signalementen. Anders dan doorgaans, zijn er nog enkele bijzondere zaken te melden van persoonlijke aard. Dat betreft in de eerste plaats het overlijden van de 95-jarige Irvin Buckwalter Horst, in april 2011. Horst, afkomstig uit Lancaster,

Pennsylvania, was van 1967 tot 1985 hoogleraar in de Anabaptistica aan de Universiteit van Amsterdam. Hoewel hij in 1974 direct betrokken was bij de oprichting van de DHK, zou hij vanaf 1977 tot 1985 deel uitmaken van de redactie van de *DB*. In een necrologie wordt de mens, de geleerde en de doperliefhebber Horst breder uitgetekend en met veel respect herdacht.

NIEUWE OPMAAK EN REDACTIELEDEN

De lezer is wellicht opgefallen dat dit nummer van de *Bijdragen* qua typografie en opmaak afwijkt van het tot op heden gangbare stramien, of net even anders oogt dan hij of zij gewend is. Als u dat gezien hebt of meende het op te merken, hebt u goed gekeken, want de redactie was reeds enkele jaren op zoek naar een nieuwe, nog steeds klassieke, maar tegelijkertijd wat eigentijdse uitstraling. In samenwerking met Anja van Leusden en Patricia Harsevoort van Uitgeverij Verloren kwamen wij tot het ontwerp dat nu voor u ligt; een nieuwe letter, andere interlinie etc. Wij hopen dat het bij de lezer in de smaak valt en zijn trots op onze nieuwe uitstraling, exact 150 jaar na het verschijnen van het eerste nummer van dit tijdschrift!

Tenslotte heeft zich binnen de redactie een personele wisseling voorgedaan, die evenmin onvermeld kan blijven. Na 23 jaar enthousiaste, immer stimulerende en veel vrucht dragende inzet voor de *DB* heeft de redactie adieu moeten zeggen aan onze niet te missen 'Deventer factor', Bonny Rademaker-Helfferich. Was eerder al haar aftreden als DHK-voorzitter gememoreerd, thans heeft een degelijk Hollands maal in een intiem Mokums etablissement ook het einde van haar redacteurschap gemarkeerd. Behalve met haar *witte vaantje*, en een viertal omvangrijke artikelen die zij in de loop der jaren in *DB* publiceerde, zal haar naam in ons verband altijd verbonden blijven met die onnavolgbare, niet meer weg te denken *Registers op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks*, die in 2002 het licht zagen. Haar vertrek is intussen gecompenseerd door de komst van ons nieuwe redactielid, professor dr. Mirjam G.K. van Veen. Zij is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit, is gespecialiseerd in de zestiende eeuw, en naast haar gigantische kennis van de werken van Calvijn, munt zij tevens uit in grote expertise inzake de anti-orthodoxe dwarsliggers, zoals David Joris, Dirck Volckertsz Coornhert en Sebastian Castellio. Dat laatste maakt haar in onze contreien natuurlijk bijzonder sympathiek, alhoewel die eigenschap niet de doorslag heeft gegeven om haar te benaderen. Zij schrijft sneller en degelijker dan God ooit vluch-

REDACTIONEEL

tig zou kunnen lezen, zoals ook reeds in eerdere *DB*-jaargangen gebleken is. De redactie prijst zich derhalve zeer gelukkig zo'n talent in haar gelederen te hebben, te meer en vooral, omdat zij zo'n authentiek tof mens is! Wie meer informatie over haar wenst in te winnen, raadplege haar eigen website: www.mirjamvanveen.nl.

Jelle Bosma & Piet Visser

RECTIFICATIE

In ons vorige nummer, *Doopsgezinde Bijdragen* 35/36, staat een artikel van Peter Kriedte, getiteld: *Bescheidenheid, zakelijke soberheid en vroeg-industrieel kapitalisme; geloof en handel in de Krefeldse doopsgezinde gemeente (1600 tot ca. 1830)*. De auteur heeft de redactie gewezen op enkele kleine zaken en verzoekt de lezer om opmerkzaam te zijn op het volgende.

- op pagina 59 bij het onderschrift leze men 'tot ca. 1815' i.p.v. 'tot ca. 1830'
- op de pagina's 61, 67 en 69 leze men bij de kopjes: 'het economische veld', 'het sociale veld' en 'het economische veld'.

de redactie

Vijf op een rij?

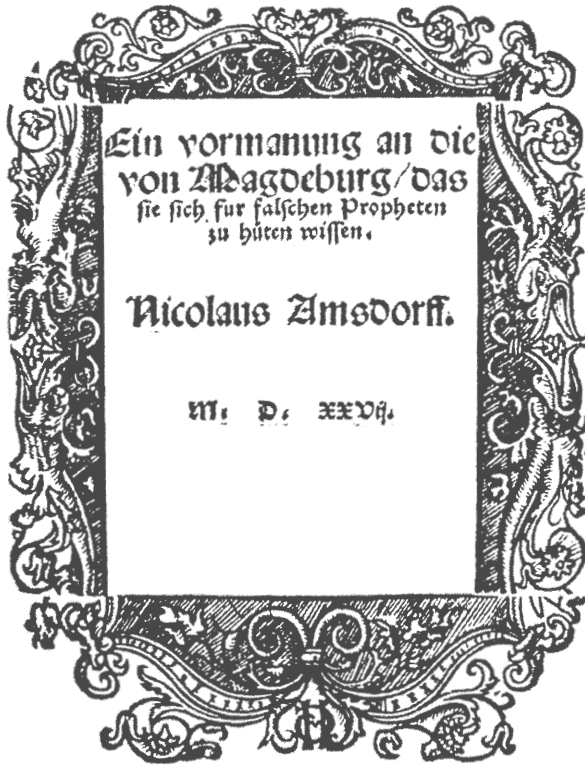
De pamflettenstrijd tussen Melchior Hoffman en Nikolaus von Amsdorf in kaart gebracht

LAAS TERPSTRA

INLEIDING

De lekenprediker Melchior Hoffman vestigde zich in de lente van 1527 als predikant te Kiel. Hier zou hij blijven tot eind 1529, toen hij gedwongen werd de havenstad te verlaten. Dit was het gevolg van een te Flensburg gehouden godsdienstgesprek c.q. dispuut met lutherse predikanten over de avondmaalsleer, dat voor hem ongunstig was verlopen. Het was niet Hoffmans eerste conflict met lutherse predikanten. Tijdens zijn verblijf te Kiel raakte Hoffman namelijk al verwickeld in een pamflettenstrijd met Nicolaas van Amsdorf. Die was op dat moment predikant van Maagdenburg en al sinds lange tijd een medestander en vriend van Luther.

Een vijftal vlugschriften getuigen nog van deze pennenstrijd en de kwestie komt in diverse studies aan de orde, waarvan er twee van belang zijn in het kader van dit artikel. De eerste betreft Klaus Deppermanns biografie *Melchior Hoffman*.¹ De tweede is Calvin Pater's studie *Karlstadt as the father of the baptist movements*.² Wat opvalt is dat beiden uitgaan van een andere volgorde, waarin de geschriften gedurende het conflict zijn verschenen. Dit roept de vraag op wie van hen het bij het rechte eind heeft. Deze vraag staat in dit artikel centraal. Nagegaan zal worden in welke volgorde de geschriften zijn verschenen om zo te kunnen bepalen wie het gelijk aan zijn zijde heeft. Om dit doel te bereiken zullen eerst kort de geschriften uit deze pennenstrijd worden gepresenteerd; voorzover ze bewaard zijn gebleven. Vervolgens zal de context beschreven worden waarin ze zijn verschenen. In een volgende paragraaf zullen de opvattingen van respectievelijk Deppermann en Pater aan de orde komen, om inzichtelijk te maken in welke volgorde de geschriften gedrukt zullen zijn. Tot slot zal nog worden nagegaan of hierdoor nieuwe inzichten worden verkregen in Hoffmans ontwikkeling als lekenprediker; hij

Titelpagina N. Amsdorf, *Ein Vormanung an die von Magdeburg, das sie sich fur falschen Propheten zu hüten wissen* (Magdeburg: Hans Bart, 1527).

begon als aanhanger van Luther en ontwikkelde zich tot leider binnen de do-
perse beweging.

DE GESCHRIFTEN

Van de vijf bewaard gebleven vlugschriften dateert er een uit 1527 en deze staat daarmee aan het begin van de confrontatie. Het betreft hier een geschrift van Amsdorf getiteld: *Ein Vormanung an die von Magdeburg, das sie*

*sich fur falschen Propheten zu hüten wissen.*³ Het geschrift bestaat uit zes pagina's en is gedrukt in het kwartoformaat te Maagdenburg door Hans Bart. De overige vier zijn gedrukt in 1528. Twee daarvan zijn door Amsdorf geschreven. In alfabetische volgorde gaat het hier om:

- *Das Melchior ein falscher Prophet, vnd sein leer vom Jüngsten tag vnrecht, falsch vnd wider Gott ist*⁴
- *Das Melchior Hoffman, nicht ein wort auff mein Büchlein geantwort hat*⁵

Beide geschriften zijn gedrukt in het kwartoformaat en bevatten respectievelijk veertien en tien pagina's. Het eerste is gedrukt door Heinrich Öttinger en het tweede wederom door Hans Bart. De twee geschriften van Melchior Hoffman uit dit jaar zijn in alfabetische volgorde:

- *Das Niclas Amsdorff der Magdeburger Pastor ein lügenhaftiger falscher nasen geist sei, öffentlich bewiesen durch Melchior Hoffman, Königlicher wurden gesetzter prediger zum Kyll, ym lande zu Holstein*⁶
- *Das Nicolaus Amsdorff der Meydeborger Pastor, nicht weth, wat he setten, schriuen edder swetzen schal, darmede he syne lögen bestedigen möge, vnde synen gruweliken anlop; Melchior Hoffman Koninckliker Maiestat tho Dennemarcken gesetter Prediger thom Kyll, ym lande tho Holsten*⁷

Het eerste geschrift is gedrukt in zowel folio- als kwartoformaat en bestaat uit negentien pagina's. *Meydeborger Pastor* bevat acht pagina's in kwartoformaat. Het bijzondere aan deze geschriften is dat ze door Hoffman zelf zijn gedrukt. In de loop van 1527 had hij een oude drukpers overgenomen van Hans Arndes uit Lübeck en vanaf dat moment drukte hij zijn eigen geschriften. Hiermee was Hoffman de eerste drukker te Kiel.⁸

ACHTERGRONDEN

Het conflict tussen Melchior Hoffman en Nicolaus von Amsdorf speelde zich af op het moment dat beiden het ambt van predikant bekleedden in respectievelijk Kiel en Maagdenburg. Hoffman had begin 1527 van de Deense koning Frederik I een volmacht gekregen om onder diens bescherming te gaan preken in Sleeswijk-Holstein. Hierop is de lekenprediker naar eigen zeggen naar de stad Kiel gezonden, waar hij verbonden was aan de Sint Nikolaikerk.⁹

Nikolaus von Amsdorf (1483-1565), ets door Peter Gottlandt uit 1558 [British Museum, London].

Aan deze kerk waren al twee andere predikers verbonden. Aan het hoofd stond Wilhelm Pravest, die door deze positie tevens de belangrijkste geestelijke van de stad was. Hij was in 1526 aangesteld en zou het oude geloof trouw blijven. In hetzelfde jaar werd Marquard Schuldorp gekozen als prediker aan de Sint Nikolaikerk. Hij was afkomstig uit een Kieler handels- en raadsfamilie. In Kiel was hij de eerste die openlijk tegen het pausschap predikte en de leer van Luther verkondigde.¹⁰ Met beide mannen zou Hoffman in conflict komen. Zo probeerde Pravest in de loop van 1528 Hoffman in een kwaad daglicht te stellen en gedaan te krijgen dat hem verboden zou worden nog lan-

ger de kansel te beklimmen. Door een misrekening keerde alles zich echter als een boemerang tegen Pravest zelf en werd hij gedwongen Kiel te verlaten.¹¹

De samenwerking tussen Schuldorp en Hoffman zou slechts kort duren, aangezien Schuldorp in het voorjaar van 1527 naar de stad Schleswig werd beroepen. Hoewel beiden aanhangers waren van de Reformatie, ontstond er al snel onenigheid tussen hen. Dit veranderde niet nadat Schuldorp vertrokken was uit Kiel. Hij bezocht ook daarna nog met regelmaat zijn vaderstad, waarbij hij diverse malen aanwezig was in kerkdiensten die door Hoffman werden geleid. Ondermeer zo bleef hij op de hoogte van de werkzaamheden van de lekenprediker en van de inhoud van diens prediking. Schuldorp noemt een tweetal zaken waarover hij onenigheid had met Hoffman.

In de eerste plaats ging het om de felle kritiek die Hoffman had op de stadsraad. Deze zou zich volgens hem hebben verrijkt met de opbrengsten, die eerder aan de rooms-katholieke kerk toekwamen, maar nadat de stad de Reformatie had doorgevoerd aan het stadsbestuur toevielen. Volgens Hoffman dienden deze te worden gebruikt om de armen te onderhouden en niet ter zelfverrijking van het stadsbestuur. In dit verband zou de lekenprediker de raadslieden zelfs voor dieven hebben uitgemaakt. Hiertegenover stelde Schuldorp – die door zijn afkomst wel de schijn van partijdigheid in deze kwestie had – dat de overheid geëerd moest worden en dat Hoffman met zijn kritiek over de schreef ging.¹² Het tweede punt betrof de inhoud van Hoffmans prediking. Volgens Schuldorp stond hierin altijd de eindtijdverwachting centraal en wist de lekenprediker zelfs van de evangelist Mattheus een ware apocalyptische profeet te maken. Deze eenzijdigheid stuitte Schuldorp tegen de borst en hij riep Hoffman op om zich ook eens te richten op de gezonde leer, zoals die door Paulus in zijn brieven naar voren werd gebracht.¹³

De concentratie op apocalyptische teksten kenmerkte Hoffmans verkondiging al vanaf het begin van zijn werkzaamheden als lekenprediker. Overal waar hij tot dat moment had gewerkt,¹⁴ had hij zich met dergelijke schriftge-deelten beziggehouden. Kort voor zijn aankomst in Kiel had hij in Zweden zelfs een commentaar op het twaalfde hoofdstuk van Daniël laten drukken. Hierin deed hij onder andere uit de doeken hoe lang het volgens hem nog zou duren tot Christus terug zou keren. Weliswaar was dit niet tot op de dag nauwkeurig te bepalen, maar volgens Hoffman kon op basis van teksten uit dit hoofdstuk worden vastgesteld, dat de terugkeer in 1533 zou plaatsvinden.¹⁵ Dit commentaar zou een belangrijke rol spelen in het conflict tussen Amsdorf en Hoffman. In een van zijn geschriften vertelt Amsdorf dat hij een

Als Adelchior Hoff-
man / nicht ein wort auff mein
Büchlein geantwort
hat.

Niclas Amsdorff.

AN D XXXIIII.

N. Amsdorf, *Das Melchior Hoffman, nicht ein wort auff mein Büchlein geantwort hat* (Magdeburg: Hans Bart, 1528).

exemplaar van het commentaar had ontvangen ter beoordeling.¹⁶ Amsdorf zegt niet wie het hem had toegestuurd, maar veel wijst er op dat dit Schuldorp was.¹⁷ Beide mannen kenden elkaar op dat moment al langere tijd. Zo was Amsdorf rector van de universiteit te Wittenberg toen Schuldorp zich daar in 1521 als student liet inschrijven.¹⁸ Enkele jaren later zou Amsdorf ook het omstreden huwelijk van Schuldorp met diens nicht inzegenen.

Amsdorf woonde sinds 1502 in Wittenberg.¹⁹ In dat jaar had hij zich aangemeld als student op de universiteit en later zou hij er colleges geven. Al vanaf het begin was hij een medestander van Luther en hij zou ook een rol spelen bij de totstandkoming van het huwelijk tussen Luther en Katharina von Bora.²⁰ In 1521 bekleedde hij voor de tweede keer de rectoraatsfunctie. Het was voor hem en de stad een bewogen jaar. Luther was in de ban gedaan en hield zich op dat moment schuil op de Wartburg. Tijdens zijn afwezigheid waren er in Wittenberg diverse personen en groepen die de Reformatie snel en grondig wilden doorvoeren. Hierbij kan gewezen worden op Andreas Bodeinstein von Karlstadt,²¹ maar vooral ook op de zogenaamde *Zwickauer Profeten*, die met hun boodschap de leidende theologen van de Wittenbergse universiteit, waartoe ook Amsdorf behoorde, in verwarring brachten.²² Amsdorf was onzeker over de te varen koers.²³ De komst van de *Zwickauer Profeten* had hem angst ingeboezemd en hij was ervan overtuigd dat de gebeurtenissen in de stad in een apocalyptisch kader moesten worden geplaatst. Hij koos er vervolgens voor om de *Profeten* te ontwijken, omdat hij zichzelf niet in staat achtte goed te beoordelen of zij overeenkomstig Gods Woord spraken en handelden.²⁴

In 1524 zou Amsdorf Wittenberg verlaten om superintendent en predikant te worden in Maagdenburg. Hij deed dit op aanraden van Luther. Het lukte hem om deze stad te laten overgaan naar de Reformatie. De verdedigers van het oude geloof waren daarbij vooral zijn tegenstanders, maar kort na zijn aankomst in Maagdenburg kreeg Amsdorf ook weer te maken met radicale elementen, dit keer in de persoon van Wolfgang Cyclops. In 1525 en 1526 wisselden zij vier strijdschriften, waarin onder andere de avondmaalsleer aan de orde kwam. De vlugschriften van Amsdorf uit dit conflict waren de eerste die hij zelfstandig schreef.²⁵

Een jaar later volgde de confrontatie met Melchior Hoffman. Een ontmoeting op een woensdag ergens in mei 1527 in een herberg te Maagdenburg speelde daarbij een grote rol. Hoffman was op dat moment op doorreis naar Wittenberg. De reden voor deze reis was gelegen in de onenigheid met Schuldorp. Deze had een brief naar Wittenberg gestuurd – waarschijnlijk naar

**Das Niclas Amsdorff der Magde-
burger Pastor ein lügenhaftiger fal-
scher nasen geist sey / offentlich bewiesen durch
Melchior Hoffman / Königlicher würdē ge-
setzter prediger zum Ryll / ym lande
zu Holstein.**

**Du bist mein zuversicht / ein starcker thurn
vor meinen feinden / Psalm. 61.**

Ad. D. XXVII

M. Hoffman, *Das Niclas Amsdorff der Magdeburger Pastor ein lügenhaftiger falscher nasen geist sei ...* (Kiel: Melchior Hoffman, 1528).

Luther – met de vraag advies te geven inzake de leer, prediking en het handelen van Hoffman, maar nog voordat daarop was gereageerd, had Hoffman al het besluit genomen om zelf naar Wittenberg af te reizen.²⁶ De eerste ontmoeting met Hoffman wordt door Amsdorf als volgt beschreven:

Darauff ist Melchior Hoffman am Mitwochen negst vorgangen ynn ein fremb haus zu mir kommen, vnd mich vngeferlich mit diesen Worten angeredt, was mir an yhm feilet das ich brieffe von yhm geschriben hette, dadurch yhm gros leid widerfaren were. Als ich solchs höre, verwundert ich mich vnd fraget wie er hiesse, da nant er sich, vnd als ich hort das er Melchior war, weiste ich yhn kurtz abe vnd sagt, er solt thun was er künde, denn es fiel mir nicht so eilend ynn was die Artikel waren vnd wie ich geschriben hatte.²⁷

Tijdens de ontmoeting hebben beide mannen gediscussieerd over Hoffmans eindtijdverwachting. Dit blijkt uit een ander citaat aan het einde van hetzelfde geschrift. Hierin beschrijft Amsdorf de reactie van de lekenprediker naar aanleiding van een opmerking van zijn kant, dat de datum van het jongste gericht niet berekend zou kunnen worden:

Dar beisse er sich mit ist er böse, vnd antworte drauff, bewaise seinen geist vnd lasse sehen was er kan.²⁸

Hoffman refereert in een van zijn geschriften ook kort aan de ontmoeting:

vnd da ich zu dir zu Magdeburg quam, werstu mir so hart, das ich dich auch faren lies, vnnd zu Königlicher wurden Caplan sprach, der mit mir war, da sicht man was fur auffgeblasen geister hie sein.²⁹

Na zijn ontmoeting met Amsdorf reisde Hoffman door naar Wittenberg. Hier ontving hij echter niet de steun van Luther, die hij eerder wel had gekregen.³⁰ De wijze waarop Hoffman de Schrift uitlegde kon Luthers goedkeuring niet wegdragen.³¹ Daarop schijnt Hoffman Wittenberg hals over kop te hebben verlaten.³² Op de terugreis kwam hij wederom door Maagdenburg. Hier werd hij tot zijn eigen verrassing gevangengezet. Op basis van drie getuigen kwam Hoffman tot de conclusie dat Amsdorf de verantwoordelijke persoon was voor zijn arrestatie.³³ Deze ontkende echter alle betrokkenheid. Na zijn vrijlating lukte het Hoffman met moeite om terug te keren naar Kiel.³⁴

Gedurende Hoffmans verblijf te Wittenberg schreef Amsdorf het vlugschrift *Ein Vormanung*. Hierin waarschuwde hij zijn gemeente in Maagdenburg voor de prediking van Hoffman. De eerstvolgende publicaties die be-

waard zijn gebleven, dateren vervolgens uit 1528. Hoffman is gedurende dit gehele jaar werkzaam als predikant te Kiel. Amsdorf verbleef op dat moment onder andere in Hamburg, waar hij zich inzette voor een nieuwe kerkorde.³⁵ Voor zover bekend hadden Hoffman en Amsdorf geen contact meer met elkaar na 1528. Nog even dreigde er een hernieuwde confrontatie, toen Amsdorf in 1529 werd gevraagd om op de disputatie te Flensburg de bestrijding van Hoffmans avondmaalsleer op zich te nemen. Luther stak hier echter een stokje voor. Hij ried Amsdorf af deze taak op zich te nemen en zorgde er voor dat Bugenhagen dit in diens plaats deed.³⁶

DE VOLGORDE VAN DE VLUGSCHRIFTEN

De eerste aanzetten tot het conflict tussen Hoffman en Amsdorf lagen in de brieven van de laatste, waarin hij een negatieve beoordeling geeft van Hoffmans commentaar op Daniël 12. Met de publicatie van het geschrift *Ein Vor-manung* belandde het conflict in een volgend stadium. Een tweetal thema's die Amsdorf in dit geschrift aansnijdt, zijn vermoedelijk een herhaling van de punten die hij al in de brieven heeft aangestipt en ze zullen ook centraal blijven staan in de andere vlugschriften. In de eerste plaats betreft het Hoffmans eindtijdverwachting. Daarbij richtte Amsdorf zijn pijlen op twee zaken. Allereerst riep hij Hoffman op om te laten zien wanneer nu precies de laatste zeven jaar zijn aangebroken voor Christus' terugkeer. Zelf bestreed hij dat de dag van de wederkomst nauwkeurig kan worden berekend en stelde hij dat Christus onverwacht zal komen, zoals een dief in de nacht. In de tweede plaats moest Hoffman aangeven wie nu de twee getuigen zijn, waarvan hij zei dat ze al optraden. Het tweede onderwerp betreft Hoffmans ambtsaanstelling. Volgens Amsdorf was Hoffman een valse profeet aangezien hij niet op de juiste wijze door een gemeente was aangesteld.³⁷

Over het verdere verloop van het conflict tussen de beide heren vanaf dit punt bestaat verschil van mening bij de verschillende onderzoekers.

DE WEERGAVE VAN KLAUS DEPPERMANN

Voor het verdere verloop van het conflict wijst Deppermann allereerst op een brief van Luther aan Amsdorf van 30 december 1527.³⁸ Uit dit schrijven kan worden opgemaakt dat Melchior Hoffman een exemplaar van Amsdorfs ge-

schrift *Ein Vormanung* naar Luther had gestuurd, dat hij voorzien had van op- en aanmerkingen. Over de strekking van Hoffmans aantekeningen is niets bekend, aangezien dit geschrift niet meer voorhanden is. Ook andere geschriften geven er geen nadere informatie over. Het eerstvolgende geschrift was volgens Deppermann Hoffmans *Meydeborger Pastor*. In een verklarende noot stelt Deppermann:

Es ist möglich, aber nicht sehr wahrscheinlich, daß Hoffman noch eine andere, verloren gegangene Schrift gegen Amsdorfs ersten Angriff verfaßt hat.³⁹

Vervolgens verklaart hij waarom zijns inziens *Meydeborger Pastor* voor *Magdeburger Pastor* is verschenen:

Auf jeden Fall ist [...] daran festzuhalten, daß Hoffmans plattdeutsche Schrift gegen Amsdorf vor der hochdeutschen verfaßt wurde, denn das plattdeutsche Pamphlet enthält die Einladung zum Streitgespräch und die Androhung eines denkwürdigen ‘Valete’, das er dann in der hochdeutschen Schmähschrift erteilte.⁴⁰

Deppermann noemt hier twee argumenten waarom het laag-Duitse geschrift *Meydeborger Pastor* voor het in het hoog-Duitse geschreven pamflet *Magdeburger Pastor* is verschenen. De eerste betreft de uitnodiging tot een ‘strijd-gesprek’. Wat Deppermann hiermee precies bedoelt, is niet duidelijk. Het geschrift bevat geen passages waarin Hoffman Amsdorf uitnodigt om een openbaar dispuut met hem te houden. Wel roept hij Amsdorf herhaaldelijk op om die teksten, waarvan hij vindt dat ze door hem verkeerd worden geïnterpreteerd, zelf uit te leggen en aan de lezers te verklaren hoe deze bijbelgedeelten dan moeten worden uitgelegd.⁴¹ Als tweede argumenten wijst Deppermann op een gedenkwaardig ‘Valete’ aan het einde van Hoffmans vlugschrift. Het betreft hier de volgende passage:

so blyff mer mit dynem stanck tho huss, dat rade ick dy, edder ick werde dy ein Valete geuen, dat me seggen schall, ydt sy ein Valete.⁴²

Met een ‘Valete’ wordt meestal een afscheidsgroet bedoeld in positieve zin, maar hier is het overdrachtelijk bedoeld met een negatieve lading. Het is een afscheid in de zin van een genadeklap, die er voor zorgt dat de tegenstander definitief gevloerd is.⁴³ Volgens Deppermann deelde Hoffman deze slag uit in *Magdeburger Pastor*, een vlugschrift dat hij typeert als de meest grove van al zijn pamfletten.⁴⁴ De talloze scheldwoorden die Hoffman Amsdorf naar het

Melchior Hoffman (1495-1543), gravure door Christoffel van Sichem uit 1677 [UBA].

hoofd slingert (Schelm, Gockel, Narrenfex, I-A-Brüder etc.) vormen de eerste aanwijzing dat het om een afscheidsgeschrift gaat. De doodssteek is volgens Deppermann dat Hoffman het er bij Amsdorf nog even inwrijft dat deze het huwelijk van Schuldorp met een bloedverwante had ingezegend, hoewel een dergelijke echtverbintenis door zowel het kanonische als het Rijksrecht verboden was.⁴⁵

De volgende vraag is nu hoe de twee andere geschriften van Amsdorf in deze pamflettenstrijd moeten worden gesitueerd. Volgens Deppermann had Amsdorf wellicht in Hamburg zijn tweede geschrift tegen Hoffman geschreven. Dit was volgens hem *Falscher Prophet*. In dit geschrift ging Amsdorf niet in op Hoffmans verzoek om zelf de lastige apocalyptische teksten uit te leggen, maar herhaalde hij zijn eerdere verwijten aan het adres van de lekenprediker: diens eschatologie was volstrekt zinloos, omdat hij noch de namen van de twee getuigen kon noemen, noch de aanvang kon aangeven van de laatste zeven jaar voor Christus' terugkeer. Verder wees hij er wederom op dat Hoffman op onterechte wijze predikant was geworden.

Vogelvlichtkaart van Kiel vanuit het zuiden. Gravure afkomstig uit Georg Braun en Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* (Keulen, ca. 1580).

Melchior Hoffman antwoordde volgens Deppermann op dit vlugschrift met zijn *Magdeburger Pastor*.⁴⁶ Deppermann wijst erop dat de lekenprediker in dit vlugschrift telkens ingaat op Amsdorfs geschrift *Falscher Prophet*. Zo stelde Hoffman tegenover Amsdorfs opvatting, dat een prediker door een gemeente moet zijn geroepen, dat alle gelovigen voor God koning en priester zijn en het recht hebben om indien nodig te prediken. Bovendien meende Hoffman dat Amsdorfs weerstand tegen het feit dat hij als leek het predikantsambt bekleedde veeleer te maken had met zijn opleidingsniveau: hij zou niet kunnen preken omdat hij slechts een bontwerker was en het Latijn niet beheerste.⁴⁷

In reactie op Hoffmans grove vlugschrift zou Amsdorf gematigd hebben gereageerd met *Büchlein*. Hierin herhaalde hij zijn eisen aan de lekenprediker met betrekking tot het duiden van zijn eindtijdverwachting en specifiek het aanwijzen van de twee getuigen.⁴⁸ Volgens Deppermann zag het verloop van de pennenstrijd er dus als volgt uit:

- 1 Amsdorf, *Ein Vormanung*
- 2 Hoffman, toezending van *Ein Vormanung* aan Luther, voorzien van aantekeningen
- 3 Hoffman, *Meydeborger Pastor*
- 4 Amsdorf, *Falscher Prophet*
- 5 Hoffman, *Magdeburger Pastor*
- 6 Amsdorf, *Büchlein*

DE WEERGAVE VAN CALVIN A. PATER

C.A. Pater geeft in zijn boek een andere visie op het verloop van de pennenstrijd. Volgens hem heeft Hoffman in eerste instantie niet gereageerd op Amsdorfs geschrift *Ein Vormanung*. Hij komt tot deze conclusie op basis van de titelwoorden van het eerstvolgende geschrift dat Amsdorf publiceerde: *Das Melchior Hoffman, nicht ein wort auff mein Büchlein geantwort hat*. Deze woorden worden door hem vertaald met: 'Melchior Hoffman has not responded to my booklet with a single word'. Als mogelijke reden om niet te reageren noemt Pater dat Hoffman alle conflicten beu was. Amsdorf doorbrak deze stilte door alle punten uit Hoffmans verkondiging, die hem tegenstonden, nog eens te herhalen.⁴⁹

Volgens Pater reageerde Hoffman wel op dit geschrift. Met het pamflet *Meydeborger Pastor* pareerde hij de kritiek van Amsdorf. Hierin stelde hij

Schuldorp en Amsdorf verantwoordelijk voor de onrust die er rondom zijn persoon was ontstaan. Als zij hem met rust hadden gelaten en zo de vrede hadden bewaard, iets wat de lekenprediker had gedaan door aanvankelijk niet te reageren op Amsdorfs eerste pamflet, zou er niets aan de hand geweest zijn. Nu ze dat niet hadden gedaan, moesten ze de gevolgen ook maar dragen, aldus Hoffman. Pater laat vervolgens zien dat Hoffman inhoudelijk inging op Amsdorfs geschrift en dat hij verschillende aantijgingen met betrekking tot onder andere zijn visie op de eindtijd weerlegde.

Amsdorf antwoordde volgens Pater met het door hem als *counterblast* getypeerde *Falscher Prophet*, waarbij hij zijn eerdere punten van kritiek herhaalde. In dit traktaat richtte Amsdorf zich rechtstreeks tot de mensen in Kiel en poogde hij Hoffman af te schilderen als een valse profeet en een oproerkraaiër; een leugenaar en een wolf in schaapskleren.⁵⁰

Hoffman reageerde hierop volgens Pater met *Magdeburger pastor*, waarin hij erkende dat zijn schema met betrekking tot het verloop van de gebeurtenissen tot en met de jongste dag weliswaar ietwat onduidelijk mocht zijn, maar dat hij daarmee nog geen leugenaar was. De woorden uit de Schrift waren volgens hem zo nu en dan ook vaag.⁵¹ Verder wordt volgens Pater uit het geschrift duidelijk dat Hoffman de lutherse kerk als een tweede Babylonische gevangenschap ging zien, nadat de gelovigen eerst door de katholieke kerk blind en doof waren gehouden.⁵² Samenvattend kan gesteld worden dat volgens Pater de geschriften in deze volgorde verschenen:

- 1 Amsdorf, *Ein Vormanung*
- 2 Amsdorf, *Büchlein*
- 3 Hoffman, *Meydeborger Pastor*
- 4 Amsdorf, *Falscher Prophet*
- 5 Hoffman, *Magdeburger Pastor*

EEN KRITISCHE BEOORDELING

Wanneer de opvattingen van Deppermann en Pater naast elkaar in een schema worden gezet, vallen direct de verschillen en de overeenkomsten op tussen beider opvattingen:

Deppermann

- Amsdorf, *Ein Vormanung*
- Hoffman, toezending van *Ein Vormanung* aan Luther, voorzien van aantekeningen
- Hoffman, *Meydeborger Pastor*
- Amsdorf, *Falscher Prophet*
- Hoffman, *Magdeburger Pastor*
- Amsdorf, *Büchlein*

Pater

- Amsdorf, *Ein Vormanung*
- Amsdorf, *Büchlein*
- Hoffman, *Meydeborger Pastor*
- Amsdorf, *Falscher Prophet*
- Hoffman, *Magdeburger Pastor*

Het grote verschil tussen beiden is de situering van Amsdorfs *Büchlein*. Pater plaatst dit geschrift als tweede in de reeks, Deppermann als laatste. Ter onderbouwing voerde Pater aan dat Hoffman er bewust voor had gekozen om in eerste instantie niet te reageren op Amsdorfs geschrift *Ein Vormanung*. Uit bovenstaand schema wordt direct duidelijk dat deze visie geen stand houdt. Hoffman reageerde wel degelijk, namelijk door Amsdorfs eerste pamflet van kritische aantekeningen te voorzien en naar Luther te sturen. De brief waarin Luther dit aan Amsdorf meldt, is Pater onbekend geweest.

De drie overgebleven geschriften worden door beide onderzoekers in dezelfde volgorde geplaatst. Het aan het begin plaatsen van *Meydeborger Pastor* wordt door beiden onderbouwd door te wijzen op een aantal citaten uit respectievelijk *Falscher Prophet* en *Magdeburger Pastor*, die aantonen dat Hoffman voor het verschijnen van *Falscher Prophet* reeds een geschrift had gepubliceerd.⁵³ Zowel Deppermann als Pater identificeren dit geschrift nu als *Meydeborger Pastor*. Een opmerking van Amsdorf in *Falscher Prophet* maakt duidelijk dat dit niet correct is. Amsdorf schrijft namelijk dat Hoffmans pamflet uit twee delen bestond:

Zum ersten, vertediget er seine leer vom Jüngsten tag, das er vber sieben iar komen sol, Zum andern, schilt er mich vbel, vrteilt vnd richt mein leben, das yhm doch vnbekant ist, nicht mein leer vnd predigt, die er doch wol gehört vnd gelesen hat.⁵⁴

In deze passage kan het niet gaan om *Meydeborger Pastor*. In dat geschrift besteedde Hoffman namelijk niet uitgebreid aandacht aan de persoon Amsdorf en aan diens leven. Weliswaar klinken de gebruikelijke scheldwoorden erin, maar er volgt geen aanval op de persoon Amsdorf zelf, zoals dat wel gebeurt in *Magdeburger Pastor*, waarin Hoffman de inzegening van Schuldorps on-

Dat Nicolaus Amsdorff der Mey-
deborger Pastor / nicht weth / was he setzen / schre-
uen edder swetzen schal / darmede he syne wo-
gen bestetigen wilge / vnde syne gen-
weiden anlop.
Melchior Hoffman Vorincklicher Melchiorho Dens
nemarchen gesetzter Herdiger dem Byll / vns
landesho Hoffen.

Se hebben die Liden gescreuen / vnde syne
byrgen / Psalm. vii.

W. D. W.

M. Hoffman, *Dat Nicolaus Amsdorff der Meydeborger Pastor, nicht weth, wat he setzen, schriuen edder swetzen schal ...* (Kiel: Melchior Hoffman, 1528).

wettige huwelijk door Amsdorf hekelt. Dit betekent dat Amsdorf en Hoffman verwijzen naar een geschrift dat niet meer beschikbaar is. Een volgend punt van overeenkomst tussen Deppermann en Pater is, dat ze ervan uitgaan dat Hoffmans *Magdeburger Pastor* een respons is op Amsdorfs pamflet *Falscher Prophet*. Met betrekking tot dit laatste wijzen beide onderzoekers erop dat de lekenprediker telkens ingaat op wat Amsdorf in zijn vlugschrift naar voren brengt. Onderstaand schema laat zien dat de opbouw van beide geschriften in hoofdlijnen hetzelfde is:

Amsdorf, *Falscher Prophet*

Hoffman, *Magdeburger Pastor*

a2r	Inleiding	a1v	Inleiding
a2r-a4v	<i>Leer van de 7 jaren</i>	a2r-	<i>Leer van de 7 jaren</i>
a2r-a3r	1 ^e punt: datering 7 jaren tot 'jongste dag' & aanwijzen getuigen	a2r-a3r	datering begin/midden/eind
a3r	2 ^e punt: leer van de 7 jaren is nutteloos: niet door Christus bevolen of gepredikt	a3r-	aanduiden getuigen
a3v-a4v	3 ^e punt: leer van de 7 jaren is tegen God en Zijn heilig Woord, aangetoond a.d.h.v. de bijbeltekst dat de 'jongste dag' elke dag verwacht moet worden	a3v	uitleg tekst 'jongste dag' elke dag verwachten
b1r	thema: eenvoud van de Schrift	b1v	thema: eenvoudige betekenis van de Schrift
b1r-b2r	<i>Ambtsbekleding</i> Hoffmans ambtsbekleding is onrechtmatig	b1r-b2v	<i>Ambtsbekleding</i> Hoffman verdedigd zijn werkzaamheden als lekenprediker
b2r-b2v	<i>Gaat niet in op Hoffmans negatieve uitlatingen over zijn persoon</i>		
b2v-b3r	<i>Behandeling 2 leugens</i> 1 ^e leugen: Amsdorf verantwoordelijk voor gevangennamen	c2r	<i>Behandeling 2 leugens</i> c2r-c2v drie getuigen bevestigen dat Amsdorf verantwoordelijk is voor gevangennamen
b3r:	2 ^e leugen: prediking te Maagdenburg	c2l-c3r	ontkent prediking te Maagdenburg

b3r Afsluiting

c3r-c4r Afsluiting, waarbij ook de rol van Schuldorp in het conflict wordt gehegeld

Dat Hoffman met zijn *Magdeburger Pastor* reageerde op Amsdorfs *Falscher Prophet* en niet andersom wordt vooral duidelijk waar Hoffman ingaat op Amsdorfs opmerking dat hij vals beschuldigd is door de lekenprediker. De frase: ‘Auch schreibstu das ich dir 2. lügen hab vberschrieben. Die erst das ich schreib das du mich zu Magdeburg habst setzen lassen’,⁵⁵ is een reactie op een zin uit *Falscher Prophet*: ‘Mit zweyen offentlichen lügen schendet vnd lestert mich Melchior Hoffman.’⁵⁶ Anders dan Pater gaat Deppermann ervan uit dat Amsdorf het conflict afsloot met zijn *Büchlein*. Dit geschrift schreef hij dan als reactie op Hoffmans *Magdeburger Pastor*. Een onderbouwing hiervoor ontbreekt in zijn boek. Nauwkeurige lezing van Amsdorf *Büchlein* maakt duidelijk dat dit geschrift inderdaad is geschreven in reactie op Hoffmans *Magdeburger Pastor*. Het volgende schema laat dit zien:

M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*

Reactie van N. Amsdorf in *Büchlein*

titel *Das Niclas Amsdorff der Magdeburger Pastor ein lügenhafftiger falscher nasen geist sey, offentlich bewiesen durch Melchior Hoffman, Königlicher wurden gesetzter prediger zum Kyll, ym landt zu Holstein*

a2r eym Königlichen gesatzten prediger ... (wie er sich denn auch ym titel siens buchs rhümet) das er offentlich bewisen habe, Amsdorff sey ein lügenhafftiger falscher nasen geist

a2r als Daniel am 12. an zeigtet, vnd das buch der heimlichen offenbarung am 11. vnd am 12.

a2l So fert er zu vnd füret einem spruch aus Daniele vnd Apocalipsi

a2r Also hab ich geschriben mein lügen geist, vnd schreib dir nicht von dem tag vnd der stundt, als du oeder wesscher furgibst.

b1r Es hilfft yhn auch nicht das er saget, er zeige nicht an stunde vnd tag ...

a2v Der lügenhafftige laruen geist schreibt, so Melchior nicht anzeigt anfang der zeit, vnd das ende vom Jüngsten tag, so ist sein lehre falsch

a4r Droben hat er gespot gelacht vnnd gescholden, das Amsdorff anfang der sieben jar gefordert hat

a2v	das du so ein grober vnuer-
schempter rültz, filtz vnd lügen-
geistiger larue bist	a4l	schildt vnd flucht die weil rült,
filtzt, laruet vnnd naset mein
Amsdorff da für
a2v	Rültz, filtz, nasen vnd laruen
geist		
a3r	da er mich hab vmb die zeugen
gefragt, hab er lügen von mir
gehört, das gokelt er her als ein
göckler, wolt gern vrsach zu
schwermen haben, hat aber kein
waren grundt, vnd weis nicht
viel wort zu schreiben	a4r	das er solle anzeigen wer vnd
wu die zeuēgen sind [...] Hie
ist vnser geist stum vnd antwort
nicht ein wort

Uit een citaat aan het einde van zijn vlugschrift kan worden opgemaakt dat Amsdorf de discussie met Hoffman beschouwde als afgesloten, ervan uitgaande dat de lekenprediker toch niet zijn opvattingen zou wijzigen:

Vnd wil hie mit pesthuizen, wil sich yemant lenger vnd weiter verführen lassen, der mags thun. Ich hab das mein gethan.⁵⁷

Alles resumerend rest de vraag welke plaats het geschrift *Meydeborger Pastor* dan binnen het conflict inneemt. Nauwkeurige lezing van het geschrift levert ook in dit geval belangrijke aanwijzingen op. Deze maken duidelijk dat Hoffman met dit vlugschrift reageerde op Amsdorfs geschrift *Büchlein*. In onderstaand schema is dit inzichtelijk gemaakt.

N. Amsdorf, *Büchlein*

Reactie van M. Hoffman in Meydeborger Pastor

a2r	von meim [...] vater Doctori
Martino gelernt	a1v	den de fyne dreper schrifft, ys
de, wo Martinus syn vader sy,
Ick hebbe nicht geweten, dat de
fyne heldt eines Mönnekes söne
was, vnde knecht
a3r	das er beweisen solt das die
sieben Jar ytzet fürhanden sind	a2r	Ock schrifft de dappere stryder
[...] ick schal [...] mit schrifft
bewiesen, dat de Iüngste dach in
vij. yaren kamen schal

a4r	Den n er spricht die zeugen sind für handen. Sind sie für handen, so müssen sie angefangen haben zu weissagen. So volgt von nöten weiter [...] das die sieben jar angefangen haben	a2r	dat de tügen vorhanden synt, so hefft de Amsdorff darvth ermeten vnde erkant, dat de vij. yaer hebben angefangen
a4v	man sol dem volck nichts predigen, denn was Christus befohlen hat	a2r	Ock sprickt dat schone kindt [...] Me schöle nictes predigen, denn wat Christus beualen hebbe
a3v	vd ym xxxiiii. Jar sich enden. Die weil du sprichst, vber vij. iar werde komen der Jüngste tag	a2v	Du schriffst ock, ym xxxiiij. yaer schal de Iüngest dach kamen
a4v	des menschen Son wird kommen vber sieben iar, das ist ym [...] das Vier vnd dreissigste [...] iar		
b1r	darumb [Christus] bettet, wacht vnd seit bereyt alle zeit	a2v	Ock secht dat schalcks oge, Me schal beden, vnde alle stunde waken
b1v	Wachet alle stunde vnd tage		

Ook Calvin Pater ging ervan uit dat Hoffman met zijn *Meydeborger Pastor* reageerde op Amsdorfs *Büchlein*, maar zoals hierboven reeds is duidelijk geworden verscheen de *Meydeborger Pastor* niet voor Amsdorfs *Falscher Prophet*, zoals Pater meende. Op basis van bovenstaande gegevens kunnen nu een aantal conclusies worden getrokken. In de eerste plaats hebben de verwijzingen in Amsdorfs *Falscher Prophet* en Hoffmans *Magdeburger Pastor* naar een eerder geschreven vlugschrift van de lekenprediker niet betrekking op *Meydeborger Pastor*, maar op een geschrift dat – voor zover bekend – de tand des tijds niet heeft doorstaan. In de tweede plaats hebben de hierboven gegeven schema's duidelijk gemaakt dat Amsdorf en Hoffman voortdurend op elkaar reageren. Op grond van deze overzichten kan nu ook een definitief overzicht worden samengesteld van de volgorde waarin de verschillende pamfletten gedurende de pennenstrijd zijn verschenen:

1527	N. Amsdorf	<i>Vormanung</i>
?	M. Hoffman	Exemplaar van <i>Vormanung</i> van aantekeningen voorzien en naar Luther gestuurd

?	M. Hoffman	onbekend vlugschrift
1528	N. Amsdorf	<i>Falscher Prophet</i>
1528	M. Hoffman	<i>Magdeburger Pastor</i>
1528	N. Amsdorf	<i>Büchlein</i>
1528	M. Hoffman	<i>Meydeborger Pastor</i>

GEGEVENS OVER HET VERDWENEN VLUGSCHRIFT

De vaststelling dat een geschrift uit de pamflettenstrijd niet meer beschikbaar is, roept direct de vraag op of de bewaard gebleven vlugschriften iets zeggen over de inhoud ervan. Zowel Amsdorfs *Falscher Prophet* als Hoffmans *Magdeburger Pastor* blijken wat summiere informatie te bieden. Amsdorf meldt dat het boekje uit twee delen bestond. In het eerste deel verdedigde Melchior Hoffman zijn leer dat de 'jongste dag' over zeven jaar zou komen. In het tweede deel stond de persoon van Amsdorf centraal. Volgens Amsdorf sprak Hoffman in dit deel kwaad over hem en velde hij een oordeel over hem, zonder hem verder te kennen. Over de inhoud van het eerste deel deelde Amsdorf een aantal gegevens mee, door eruit te parafraseren. Een eerste citaat gaat over het moment waarop de laatste zeven jaren voor de 'jongste dag' zullen aanbreken.

Vom ersten schreibt er es sey war, er hab den anfang der sieben iar nicht angezeigt, aber das mittel der sieben iar hab er klar vnd hell angezeigt. Nemlich wenn die zwen zeugen vnterliggen, welche ytzt vorhanden sind, so ist die halbe zeit der sieben iar vmb, vnd sind noch vierdhalb bis auff den Jüngsten tag.⁵⁸

Een volgend punt waar Amsdorf uitgebreid op inging en waarbij hij Hoffman citeerde is dat men de 'jongste dag' ten allen tijde moet verwachten. Hoffman had hierover volgens Amsdorf een andere opvatting:

ich könne mit der warheit nicht beweisen, das man alle tag des Jüngsten tags wachten sol⁵⁹

Een ander thema dat Hoffman had aangesneden in zijn pamflet betreft zijn werkzaamheden als lekenprediker in Lijfland. Amsdorf was van mening dat hij dit werk niet mocht doen, omdat hij noch door God, noch door de gemeente hiertoe was geroepen. Een drietal citaten geven inzicht in Hoffmans antwoord hierop:

N. Amsdorf, *Das Melchior ein falscher Prophet, vnd sein leer vom Jüngsten tag vnrecht, falsch vnd wider Gott ist* (Magdeburg: Heinrich Öttinger, 1528).

Zum ersten nemen wir sein eygen bekentnis an, da er schreibt, Ich hab nicht geprediget denn da es hat not gethan, vnd sonst niemant gewesen ist [...]

wie ewer Melchior bekent hat, er hab von yhm selbst, aus eignem gutdüncken, geprediget, denn es thet dem volck not, es was sonst niemant da [...] Aber ewer Melchior bekent offentlich er hab von yhm selbst vngesent geprediget, aus grosser liebe vmb der not willen des nechsten.⁶⁰

Hoffman reageerde hier in zijn geschrift *Magdeburger Pastor* op, waarbij hij verwees naar het verdwenen pamflet:

Auch ist dieser narrenfex da, vnnd spricht, ich hab geschrieben, ich sey selbs gelauffen zu predigen, vnd kert mir aber das wort vmb da ich geschriben hab, wo ich die not hab gesehen, vnd da niemant gewest ist, da hab ich aus Gottis bevestiging, Gottis wort gelert die yennen die es von mir haben begert vmb sonst, vnd bin aus Gottis krafft nach der art bis ans end.⁶¹

Op het tweede deel van het vlugschrift wenste Amsdorf niet nader in te gaan, aangezien het volgens hem alleen maar kwaadsprekerij bevat. Toch geeft zijn vlugschrift wel enige informatie. Amsdorf meldt nog dat Hoffman over hem schreef ‘ich sey stoltz vnd hoffertig’. Verder citeert hij nog tweemaal uit Hoffmans geschrift, wanneer deze in zijn ogen twee leugens over hem vertelt:

Die erste, das er schreibt, ich hab yhn lassen greiffen, setzen vnd plündern [...] ⁶²

Die ander lüge, damit er mich belestiget, ist, da er schreibt, ich hab fur gegeben ynn meinem büchlein, er hab zu Magdeburg predigen wollen.⁶³

Hoffman deelde Amsdorfs mening niet dat er in het geschrift sprake was van kwaadsprekerij. Hij schrijft over dit pamflet:

Auff dein treiben hab ich dir yn einem büchlein ein antwort geben ynn aller liebmüt, vnd dir nur dein vngerechtigkeit verzelt, auff ein solch liebmütig erzeigen helstu an ein solch schendbüchlein [*i.e. Falscher Prophet*; L.T.] zu schreiben.⁶⁴

SLOTOPMERKINGEN

De nieuwe volgorde, zoals die hierboven gepresenteerd is, plaatst een aantal opvallende zaken, die reeds door andere onderzoekers zijn gesignaleerd, in een ander daglicht. Het betreft de schrijftaal, drukfouten en een verschuiving van een theologische standpunt. Beginnend met de taal valt op dat Hoffman het geschrift *Magdeburger Pastor* in het hoog-Duits heeft geschreven, terwijl *Meydeborger Pastor* in het laag-Duits is geschreven.⁶⁵ In de zestiende eeuw werd het hoog-Duits als schrijftaal voornamelijk gebruikt in het zuiden en oosten van het Duitse Rijk. Hoffman was in het zuiden van het Rijk geboren – Schwäbisch Hall – en beheerste dit hoog-Duits. In het noorden van Duitsland, het gebied van de Hanze, was laag-Duits de belangrijkste schrijftaal.⁶⁶ Deze taal heeft Hoffman zich eigengemaakt gedurende zijn verblijf te Kiel.

Een belangrijke vraag is waarom hij *Meydeborger Pastor* in het laag-Duits heeft geschreven. Om dit te begrijpen moet worden gewezen op de rol die Schuldorp in het conflict speelde. Aanvankelijk was het vooral een pennenstrijd tussen Hoffman en Amsdorf, maar Schuldorp zorgde er voor dat het geschrift *Falscher Prophet*, waarin Amsdorf stelde dat Hoffman een valse profeet was, in Kiel werd verspreid om zo de lekenprediker in een kwaad daglicht te stellen.⁶⁷ Om dit effect zoveel mogelijk teniet te doen, zal Hoffman er voor hebben gekozen om zijn gemeenteleden in hun eigen taal aan te spreken. Deze wisseling van schrijftaal bevestigt verder in meerde opzichten de hierboven weergegeven volgorde van verschijnen van de strijdschriften binnen het conflict. In de eerste plaat ligt het meer voor de hand dat een later geschrift in de volkstaal is geschreven dan een eerder, wanneer er vanuit wordt gegaan dat de auteur deze taal niet van nature beheerst. In de tweede plaats maakt ook het verloop van het conflict duidelijk waarom *Magdeburger Pastor* in het hoog-Duits is geschreven en *Meydeborger Pastor* in het laag-Duits.

Ook een ander gegeven bevestigt die volgorde. C.A. Pater heeft er op gewezen dat Hoffman bij het drukken van *Magdeburger Pastor* een keer de signaturen heeft verwisseld.⁶⁸ Een dergelijke fout wijst op onervarenheid met het drukproces en kan verwacht worden in een van de eerste boeken die iemand zelfstandig drukt. Hoffman kreeg in Kiel de beschikking over een drukpers, maar hij was geen drukker van beroep en dit zal er zeker toe hebben geleid dat hij in het beginstadium van zijn werkzaamheden als drukker fouten heeft gemaakt. Op basis hiervan is het dan ook logischer ervan uit te gaan dat *Magdeburger Pastor* eerder is gedrukt dan *Meydeborger Pastor*.

Het laatste punt betreft een thema, dat gedurende de pennenstrijd telkens weer naar voren komt, namelijk de identificatie van de twee getuigen. Gedurende het conflict dringt Amsdorf er telkens bij Hoffman op aan om te zeggen wie nu deze getuigen zijn en wanneer de aanvang van hun optreden gedateerd moet worden. Op basis van Hoffmans commentaar op Daniël 12 is hij tot de conclusie gekomen dat deze volgens Hoffman reeds optreden. In zijn geschrift *Meydeborger Pastor* reageert Hoffman hierop en schrijft hij:

De wyle de Peltzer [*i.e.* Melchior Hoffman; L.T.] dat gesecht hefft, dat de tydt der tügen sy, vnde dat de tügen vorhanden synt, so hefft de Amsdorff darvth ermeten vnde erkant, dat de vii. yaer hebben angefangen. De Peltzer secht öuerst solckes nicht, vnde hefft ydt ock ny gesecht.⁶⁹

Met andere woorden: Hoffman ontkende dat de laatste zeven jaar aangebroken waren en dat de twee getuigen reeds begonnen waren te prediken. Hij

Vogelvluchtkaart van Magdeburg. Gravure afkomstig uit Georg Braun en Franz Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* (Keulen, ca. 1580).

stelde nu dat de twee getuigen er al wel waren, maar dat de tijd nog niet was aangebroken voor hen om publiekelijk op te treden. Om deze opvatting te onderbouwen wees Hoffman op Jezus. Deze was ook al op aarde voordat hij daadwerkelijk in het openbaar ging prediken en genezen.⁷⁰ Hiermee week Hoffman af van eerder ingenomen standpunten. In dit geval had Amsdorf dus gelijk: in Hoffmans commentaar op Daniël 12 had de lekenprediker wel degelijk gezegd dat de laatste zeven jaren zijn aangebroken en dat de twee getuigen reeds optreden:

Nun seindt die beyden zeugen vorhanden [...] die ytz nicht von vielen erkant werden [...] sonder last euch nicht verlangen, in kortzen zeiten wirt man die beyden zeugen wol spüren, mercken vnd erkennen, daß es tzen lerer seindt, die ytz leren.⁷¹

Deze verschuiving in opvattingen wordt ook door Deppermann signaleerd en hij stelt dan ook dat Hoffman zijn opvattingen voorzichtiger is gaan for-

muleren, maar een reden hiervoor wordt niet door hem gegeven.⁷² Een en ander hangt samen met de situering van het geschrift *Meydeborger Pastor* binnen de pennenstrijd door Deppermann. Hij gaat ervan uit dat dit geschrift halverwege het conflict is gepubliceerd. Duidelijk is echter geworden dat dit pamflet het afsluitende geschrift is van de pennenstrijd. De context is op dat moment duidelijk veranderd. Hoewel de pennenstrijd gaat tussen Hoffman en Amsdorf, speelt op de achtergrond ook Luther een rol. Deze steunde Amsdorf de gehele tijd; iets waar Hoffman langzamerhand achter moet zijn gekomen.

Vanaf het begin van zijn werkzaamheden heeft Hoffman Luther beschouwd als een persoon die een belangrijke rol speelt in de laatste jaren tot aan de 'jongste dag'. Door zijn toedoen klonk het Woord weer in al haar volheid over de aarde. Veel wijst er op dat Hoffman meende dat Luther een van de twee getuigen was, hoewel hij dit nergens expliciet zegt. Gedurende zijn tijd als predikant te Kiel moet Hoffman hebben gemerkt dat Luther zich tegen hem is gaan keren, waarbij het feit dat de reformator hem beschermde in de kwestie rondom de rooms-katholieke geestelijke Pravest vertragend heeft gewerkt. De afwending van Luther wordt ook zichtbaar in de vlugschriften uit de pennenstrijd met Amsdorf, maar zij gaat geleidelijk. In *Magdeburger Pastor* schrijft hij dat er een nieuwe Babylonische ballingschap dreigt voor de gelovigen door toedoen van de volgelingen van Luther.⁷³ In *Meydeborger Pastor* gaat Hoffman nog een stap verder en is het Luther zelf die tot tegenstander is verworden, in die zin dat hij stelt dat hij niet weet wie de twee getuigen zijn en daarmee Luther dus niet langer meer als een ervan beschouwd.

Na dit te hebben beseft, stelde Hoffman op basis van het Nieuwe Testament, en in het bijzonder de verhalen over het leven Jezus' leven, zijn opvattingen bij en schreef hij dat de getuigen er al wel zijn (in dit opzicht was er continuïteit met zijn eerdere geschriften), maar dat hun optreden in het openbaar nog op zich liet wachten. Op dit punt was er discontinuïteit, maar deze is begrijpelijk in het licht van de strijd met Amsdorf, die Luther als zijn vader beschouwde.⁷⁴ Weliswaar eindigde de strijd met Amsdorf, maar ondertussen was Hoffman al in conflict gekomen met andere lutherse predikanten over de avondmaalsopvatting van Luther. Deze zou uitlopen op een definitieve breuk na het godsdienstgesprek te Flensburg. Dit betekende niet het einde van Hoffmans zoektocht naar de twee getuigen. Zijn verdere leven zou in het teken blijven staan van die speurtocht, die hem aanvankelijk deed uitkomen bij de gereformeerd-protestanten in Straatsburg, vervolgens bij de dopers in die stad om tenslotte uit te komen bij zichzelf.

NOTEN

- 1 De volledige titelgegevens zijn: K. Deppermann, *Melchior Hoffman; soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation* (Göttingen, 1979), 96-104.
- 2 De volledige titelgegevens zijn: C.A. Pater, *Karlstadt as the father of the baptist movements; the emergence of lay protestantism* (Lewiston/Queenstown/Lampeter, 1993), 218-227.
- 3 Dit geschrift zal in het vervolg worden aangeduid als *Ein Vormanung*.
- 4 Dit geschrift zal in het vervolg worden aangeduid als *Falscher Prophet*.
- 5 Dit geschrift zal in het vervolg worden aangeduid als *Büchlein*.
- 6 Dit geschrift zal in het vervolg worden aangeduid als *Magdeburger Pastor*.
- 7 Dit geschrift zal in het vervolg worden aangeduid als *Meydeborger Pastor*.
- 8 Zie hierover R.G. Bailey, 'Melchior Hoffman: proto-Anabaptist and printer in Kiel, 1527-1529', in: *Church history* 59 (1990), 175-190, noot 2. De drukpers werd later in beslag genomen. Een aktestuk van de inbeslagname geeft informatie over Hoffmans pers en toebehoren. Zie hiervoor: F. Volbehr, 'Kieler Prediger-Geschichte seit der Reformation. Ein Beitrag zur Geschichte des Kieler Kirchenwesens', in: *Mittheilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte*, VI (Kiel, 1884), 11.
- 9 M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c2r.
- 10 H.J. Ramm, 'Wegbereiter der Reformatorischen Predigt und ihre katholischen Gegner', in: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte III. Reformation* (Neumünster, 1982), 299-300.
- 11 Pravest vroeg Luther om hulp in zijn poging Hoffman het preken onmogelijk te maken. Luther reageerde positief middels een brief. Pravest liet dit antwoord vervolgens rondgaan samen met een spotliedje op Luther. Toen de Wittenberger reformator hiervan hoorde, keerde hij zich fel tegen Pravest met als gevolg dat deze in oktober 1528 de stad moest verlaten en naar het klooster Bordesholm terugkeerde. M.A. Knoll, 'Luther defends Hoffman', in: *Sixteenth century journal* 4 (1973), 47-60; Deppermann, *Melchior Hoffman*, 104-105.
- 12 M. Schuldorp, *Brief an de Glövigghen der Stadt Kyll*, (s.l., 1529), b1r. Gehoorzaamheid aan de overheid was een belangrijk thema voor Schuldorp, zoals ook blijkt uit een preek over Rom. 1:16, die zou leiden tot zijn aanstelling van predikant te Schleswig. Hierin riep hij op de vrede te bewaren en de overheid te gehoorzamen. G.J.Th. Lau, *Geschichte der Einführung und Verbreitung der Reformation in den Herzogthümern Schleswig-Holstein bis zum ende des sechzehnten Jahrhunderts* (Hamburg, 1867), 104.
- 13 Schuldorp, *Brief*, b4r-c1r.
- 14 Voor zijn komst te Kiel had Hoffman gewerkt in de Lijflandse stadjes Wolmar, Dorpat en Revel, en in het Zweedse Stockholm.
- 15 Zie zijn uitleg van Dan. 12:7b. M. Hoffman, *Das xii Capitel des propheten Danielis außgelegt* ([Stockholm], 1526), flr-g4v.
- 16 Amsdorf schrijft in *Ein Vormanung*, a2r: 'Melchior Hoffman / der hat fur zweien odder dreien iaren ein buch geschriben / das schickte mir fur eim jar ein guter freuendt vnd bath mich / ich wolt yhm zuerkennen geben wie mirs gefiele.' Uit het vervolg komt naar voren dat in dit boek een tijdsrekening stond, op basis waarvan was vastgesteld dat Christus' terugkeer in 1533 of 1534 zou plaatsvinden, en dat de twee getuigen al optraden. Amsdorf publiceerde dit vlugschrift in 1527. Het geschrift van Hoffman, waaraan hij refereert, zou dus moeten dateren uit 1524 of 1525. In deze jaren is er door Hoffman maar één geschrift gepubliceerd, namelijk *Jhesus*, dat in 1525 samen met een vlugschrift van Luther en een van Bugenhagen werd gedrukt. In dit geschrift komen echter de door Amsdorf bestreden thema's niet aan de orde. Het enige geschrift dat hiervoor wel in aanmerking komt is Hoffmans commentaar op Daniël 12. Naar dit geschrift moet Amsdorf dan ook hebben verwezen, waarbij hij zich vergist in het drukjaar.

17 Wie de ‘guter freuendt’ is, zegt Amsdorf niet. Het Daniël-commentaar is gedrukt in Stockholm en mogelijk is de briefschrijver iemand uit Zweden, waarbij gedacht kan worden aan de Zweedse reformator Olavus Petri (1493-1552), die ook tegelijk met Amsdorf te Wittenberg was, of Laurentius Andreae (1499-1573); Pater, *Karlstadt*, 220. Schuldorp ligt echter meer voor de hand. Naar aanleiding van het verzoek om het Daniël-commentaar te beoordelen heeft Amsdorf enkele brieven geschreven waarin hij zijn oordeel gaf over het geschrift. De inhoud hiervan is Hoffman bekend geweest. Aangezien Hoffman kort nadat het Daniël-commentaar werd gedrukt, Zweden moest verlaten, is het onaannemelijk dat hij in Stockholm kennis heeft genomen van de inhoud van deze brieven. Op basis van deze gegevens ligt het dan ook het meest voor de hand dat Schuldorp degene is geweest die Amsdorf een exemplaar van het Daniël-commentaar toezond, waarop Amsdorf middels enkele brieven reageerde. Zijn oordeel was negatief. Schuldorp heeft vervolgens Hoffman hiervan op de hoogte gebracht.

18 Schuldorp werd op 13 juni 1521 in Wittenberg geïmmatriculeerd. Ramm, ‘Wegbereiter der Reformatorischen Predigt’, 324, noot 194.

19 Zie over Amsdorf: J. Rogge, ‘Amsdorff, Nikolaus von (3.12.1483-14.5.1565)’, in: *TRE*, II (Berlin/New York, 1978), 487-497; specifiek over zijn verblijf te Wittenberg: H. Lück, ‘Universität und Stadt Wittenberg zur Zeit des Nikolaus von Amsdorf. Ein Rekonstruktionsversuch möglicher Wahrnehmungen (1502-1524)’, in: I. Dingel (Hrsg.), *Nikolaus von Amsdorf (1483-1565); zwischen Reformation und Politik* (Leipzig, 2008), 15-34; U. Köpf, ‘Nikolaus von Amsdorf an der Universität Wittenberg (mit Abdruck von Disputationsthesen Amsdorfs)’, in: I. Dingel, *Nikolaus von Amsdorf*, 35-56.

20 V. Leppin, *Martin Luther* (Darmstadt, 2006), 240-241.

21 J.-M. Kruse, *Universitätstheologie und Kirchenreform; die Anfänge der Reformation in Wittenberg 1516-1522*, (Mainz, 2002), 349vv.

22 Kruse, *Universitätstheologie*, 360vv. Deze *Zwickauer Profeten* waren Nicholas Storch, Thomas Drechsel en Markus Thomae. Zij kwam op 27 december 1521 in Wittenberg aan. Ze verwierpen de kinderdoop, beklemtoonden het innerlijke werk van de Geest, en meenden dat het 1000-jarig rijk nabij was. Zij gaven zich uit voor profeten en apostelen en beriepen zich erop openbaringen en visioenen te hebben ontvangen en rechtstreeks met God te kunnen spreken. Zowel Amsdorf als Melanchthon waren de mening toegedaan dat hun verkomdiging nauwkeurig onderzocht diende te worden. P. Luning, ‘Zwickauer Propheten’, in: W. Kasper et al. (red.), *Lexikon für Theologie und Kirche X* (Freiburg/Basel/Rom/Wien, 2001), 1523.

23 H. Lück, *a.a.*, 33; Kruse, *Universitätstheologie*, 360-375; V. Leppin, *a.w.*, 198-202.

24 C. Ilgner, ‘Nikolaus von Amsdorf “wider den rotten vnnd secten gaist”’, in: I. Dingel, *Nikolaus von Amsdorf*, 252-255.

25 Ilgner, ‘Nikolaus von Amsdorf’, 255-263.

26 M. Schuldorp, *Brief*, b1v: ‘do vorachdestu myne vormanynghe darna schreeff ick an de van Witemberch / der vormanynghe kundestu nicht affwachten ...’

27 N. Amsdorf, *Ein Vormanung*, a2v.

28 N. Amsdorf, *Ein Vormanung*, a3v.

29 M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c1r. Niet bekend is wie de meegerisde kapelaan was. De hooghartige reactie van Amsdorf was mogelijk ingegeven door Luther. In een brief van 17 mei 1527 had Luther aan Amsdorf de raad gegeven Hoffman koel te benaderen en hem er op te wijzen dat hij zich beter weer kon richten op bontbewerking dan op de prediking, temeer daar hij dit laatste zonder juiste roeping deed (Luther aan Amsdorf, 17.5.1527, *WABr* 4, 202). Onduidelijk is echter of Amsdorf deze brief voor of na Hoffmans komst te Magdeburg heeft ontvangen.

30 In 1525 had Hoffman Luther ook bezocht. Dit was op verzoek van de raad van Dorpat, die hem naar Wittenberg had gestuurd met de opdracht zijn rechtgelovigheid te laten toetsen.

31 Hoffman schrijft over de ontmoeting in zijn woord vooraf van zijn commentaar op Mattheüs

1: ‘Do ick mynen Lereren tho Wittemberch solck eine Grundt an den Dach stelledde, unde der Scrifft klar nach wolde, do moste ick armes Wörmeken ein grotter Sünder wesen, vnde vor einen Drömer geholden werden, vnde also schentlick geschendet, gelastert vnde voracht.’ M. Hoffman, *Erste Capitel des Evangelisten St. Matthæus. Vorrede*, afgedrukt in: M. Krafft, *Eyn Zweyfachen Zweyhundert-Jähriges jubel Gedächtnis* (Hamburg, 1723), 445.

32 E. Weidensee, *Eyn vnderriicht vth der hillighen schryfft / dem dorchluchtigen hochgebarnen forsten vnd Herrn Christiarnn / Erffgenomen tho Norwegenn / Hertoghenn tho Schleswigk Holsten etc. Dorch Eberhardt Wydenszehe gedan / Melchior Hoffmans sendebreff / darynne hee schryfft / dat he nycht bekennen köne dat eyne stücke lijfflikes brodes syn Godt sy / belangende* (s.l., 1529), a3v: ‘toch he heymelick wech van Wittenberge / vnnnd wolde öhres vormanendes nicht affwachten / wo den öhrer beyder handschrift / welke I.F.G. noch by syck hefft vormelden.’ Onduidelijk is op welke twee geschriften Weidensee hier doelt.

33 Volgens Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c1v, waren er drie getuigen – een ‘stadt diener’, een vrouw en iemand in het raadhuis – die zeiden dat Amsdorf verantwoordelijk was voor zijn gevangenneming.

34 In Hamburg kreeg hij financiële ondersteuning om het laatste deel van zijn reis te kunnen voltooien. *Acta der Disputation zu Flensbrug, die sache des hochwirdigen Sacramentes betreffend, im Jahre 1529, des Donnerstag nach Quasimodo Geniti geschehen* (Wittenberg, 1529), n1v.

35 Amsdorf deed dit tegen het advies van Luther in. Luther aan Amsdorf, d.d. 8.6.1528; *WABr* 4, 474.

36 Luther aan Amsdorf, d.d. 21.3.1529; *WABr* 5, Nr. 1398.

37 Zie over dit twistpunt L. Terpstra, ‘Van gewenst tot ongewenst. Een schets van Melchior Hoffmans werkzaamheden als lekenprediker tussen 1525 en 1529 en positionering van zijn ambtsopvatting binnen de vroege lutherse reformatie’, in: P. Boersema et al., *Gezag in beweging; kerkelijk leiderschap tussen tekst en context* (Heerenveen, 2008), 261-278.

38 *WABr* 4, Nr. 1190, 311. Het is aannemelijk dat Hoffman het geschrift pas in Kiel in handen kreeg. Klaarblijkelijk beschouwde Hoffman Luther op dat moment niet als een tegenstander, ondanks de negatieve ervaringen van hun laatste ontmoeting. Voor zover is na te gaan is het door Hoffman van aantekeningen voorzien pamflet van Amsdorf verloren gegaan.

39 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 99, noot 56.

40 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 99, noot 56.

41 M. Hoffman, *Meydeborger Pastor*, a3v: ‘Thom ersten ys dat myn begere an dy / de wyle du dy geleret lest düncken / vnde de Peltzer valsch / so legge my vth dat xii. Capit. ym Daniel. Dat iii. vnde leste Capittel in Johel. Dat xxiiii. Cap. Matthei. Dat xxi. in Luca. In S. Paulus andern Epistel thon Tesalon. dat ii. Capit. Im boeck der hemeliken Apenbaringe der Apostels Iohannis dat xi. vnde xii. Capit.’

42 M. Hoffman, *Meydeborger Pastor*, a2r. Zie Deppermann, *Melchior Hoffman*, 100.

43 Zie <http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/dwb/selectarticle?lemid=GV00007> (21.06.10).

44 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 101.

45 Op 13 september 1525 had Amsdorf het huwelijk van Schuldorpf met diens nicht ingezegend. Dit huwelijk zorgde voor een schandaal in de stad. Schuldorpf riep vervolgens de hulp van Luther in, die in zijn geschrift *De captivitate Babylonica* een huwelijk tussen oom en nicht ongeoorloofd vond. Begin 1526 publiceerden Luther en Amsdorf samen het geschrift *Grundt vnd orsake / worup Marquardus Schuldorpf hefft syner suster dochter thor ehe genomen, boweret dorch Ern Nicolau Amstorp, Licentiaten, vnd Ern Martinum Luther, Doctor yn der bylligen schrifft* (Magdeburg, 1526), waarin ze het huwelijk rechtvaardigden op basis van Leviticus 18. Hiermee was de zaak niet ten einde. In Sleeswijk-Holstein werd Schuldorpf met regelmaat met deze kwestie geconfronteerd en hij verloor er aanzien door. Deppermann, *Melchior Hoffman*, 102-103.

- 46 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 100-101. Dit geschrift werd door Schuldorp verspreid in Holstein. M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c3v.
- 47 M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, b1v.
- 48 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 103.
- 49 Pater, *Karlstadt*, 220-221.
- 50 Pater, *Karlstadt*, 222-223.
- 51 M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, a3r. Hoffman noemt hier allerlei voorbeelden van profetieën die niet duidelijk zeggen wanneer ze precies zullen uitkomen.
- 52 Pater, *Karlstadt*, 223-224.
- 53 N. Amsdorf, *Falscher Prophet*, a2r: 'Lieben herrn vnd freund / ewer prediger Melchior Hoffman hat bey euch ein büchlein widder mich lassen ausgehen.' M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c1r: 'Auff dein treiben hab ich dir yn einem büchlein ein antwort geben ynn aller liebmut / [...] auff ein solch liebmutig erzeigen helstu an ein solch schendbüchlein [i.e. Falscher Prophet; L.T.] zu schreiben.'
- 54 N. Amsdorf, *Falscher Prophet*, a2r.
- 55 Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c1v. Tevens laat het citaat zien dat Amsdorf met zijn geschrift reageerde op een ander vlugschrift van Hoffman.
- 56 Hoffman, *Falscher Prophet*, b2v.
- 57 Amsdorf, *Büchlein*, b1v.
- 58 Amsdorf, *Falscher Prophet*, a2r.
- 59 Amsdorf, *Falscher Prophet*, a4v. In bijna dezelfde bewoordingen wordt dit nog eens gezegd op dezelfde pagina.
- 60 Alle drie de citaten: N. Amsdorf, *Falscher Prophet*, b1v.
- 61 Hoffman, *Magdeburger Pastor*, b1r.
- 62 Amsdorf, *Falscher Prophet*, b2v.
- 63 Amsdorf, *Falscher Prophet*, b3r.
- 64 M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c1r.
- 65 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 99, noot 56.
- 66 De grens tussen beide taalgebieden vormde de Benrather linie. P. von Polenz, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart I. Einführung – Grundbegriffe – 14. bis 16. Jahrhundert* 2e dr., (Berlin/New York, 2000), 160-161.
- 67 M. Hoffman, *Magdeburger Pastor*, c3v-c4r.
- 68 Pater, *Karlstadt*, 221.
- 69 M. Hoffman, *Meydeborger Pastor*, a2r.
- 70 Mogelijk heeft Hoffman deze redenatie bij Amsdorf vandaan gehaald. Deze stelt in vlugschrift *Falscher Prophet* dat iemand pas mag preken nadat hij daartoe door God is geroepen. Als voorbeeld wijst hij daarbij op Jezus, die ook pas in het openbaar optrad nadat hij door God was geroepen. N. Amsdorf, *Falscher Prophet*, b1v.
- 71 Hoffman, *Daniël xii*, g1r-v.
- 72 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 100.
- 73 Hoffman, *Magdeburger Pastor*, a4r-v.
- 74 Amsdorf, *Büchlein*, a2r.

Een selectie van schriftelijke bijdragen uit de hoek van de Oud-Vlaamse (Huiskopers) doopsgezinden

WILLEM STUVE

INLEIDING

Als groepering hebben de Oude Vlamingen weinig op schrift gesteld. Hun voorkeur ging uit naar het ‘ongesneden Woord’, en dan bij voorkeur in de vertrouwde taal van de Biestkensbijbel. Daarnaast herdrukten en herlazen ze liever oude schrijvers (Menno Simons, Dirck Philipsz, Karel van Mander) dan dat ze nieuwe woorden aan hun geloof trachten te geven. ‘Oud’ was goed en vertrouwd; een levenshouding die we tegenwoordig nog tegen kunnen komen bij groepen als de *Old Order Mennonites*, de Amish en de Bretheren. De Oude Vlamingen kozen ervoor om als ‘stillen in den lande’ te leven, en zich afzijdig te houden van de wereld en de overige doopsgezinden. Op het platteland lukte het nog enigszins om aan veranderingen te ontkomen, maar in de grote steden vielen de Oude Vlamingen geleidelijk aan ten prooi aan de veranderende maatschappij. In dit artikel volgt een overzicht van de literaire bijdragen door Oude Vlamingen. Daarmee worden niet de Groninger Oude Vlamingen bedoeld, hoewel deze een gelijkgezinde houding hadden, maar de Oude Vlamingen of Huiskopers. Bij de indeling van het materiaal heb ik gekozen voor een indeling op basis van geografie.

AMSTERDAM

De eerste auteur die ik hier wil noemen is Pieter Cornelisz Haringh (of Haringh). Vanaf 1640 was hij oudste van de Amsterdamse Oud-Vlaamse gemeente. Van deze gemeente was Haringh reeds in 1632 leraar. In 1640 was hij aanwezig bij de overeenkomst tussen zijn gemeente en de grotere Vlaamse

A P P E N D I X

Tot dienst van alle

Godt-vruchtighe en onderrichtinghe
upt des Heeren onbedriegelicken woort. Als
dat de ware geloobigen niet en mogen trouwen onder
alle Doops-gezinde oft verschepte volcken / of 3p
schoon den naem van Menisten voeren / maer
moeten haer houden by de Leeden / en aen
het lichaem daer Christus selbe het hooft
van is / te weten binnen de eenige on-
verdeelde. G. G. als Paulus leert
1. Cor. 7. 39. Seer nut en prof-
fytelick in desen psycheloo-
sen tijt / Door P. C. H.

Ephes. 4. 3.

Weest naerstich te houden de Eenicheydt in
den Geest door den hant des vredes een Lichaem /
en eenen geest gelijk ghy geroepen zyt
in een hoope wies Roeps.

Sirach. 5. 11.

En laet u niet eenen ygelicken Windt voeren
en volght niet eenen ygelicken wegh / ge-
lyck de onstantachtige herren doen.

Men hintse te koop tot Rotterdam / by Gerrit
Anthonisz van Buere, in 't hang / 1644.

*Appendix tot dienst van alle godt-vruchtighe ... door P.C.H, uit: Dirk Philips, Van die
echt der christenen hoe sy van God bevolen (Rotterdam, 1644) [UBA: OK 65-527].*

gemeente om arbiters te benoemen inzake de gerezen onenigheid over het vermaanhuis. Haringh heeft blijkbaar ook de gemeente te Haarlem gediend.¹ De Rotterdamse Oud-Vlaamse diaken Adriaen Pietersz Groenrijs legateerde op 2 april 1666 voorwaardelijk een bedrag van *f* 2000,— aan Pieter Cornelisz Haringh, oudste ‘van de geloofsgemeente waartoe hij behoort’.

Bij de Rotterdamse drukker Gerrit Anthonisz van Bueren² verscheen in 1644 een heruitgave van een boek van Dirck Philipsz. over het huwelijk: *Van die echt der christenen*. Aan dit werk is een aanhangsel toegevoegd:

APPENDIX Tot dienst van alle Godt-vruchtighe [...] Door P. C. H.

Uit de titel van het aanhangsel volgt dat we met een tegenstander van de ‘buitentrouw’ te maken hebben. Hieronder verstaat de auteur niet alleen het trouwen met niet-doopsgezinden, maar ook met doopsgezinden van andere richtingen. Hij beschouwt zijn richting als de ware gemeente Gods, die zuiver gehouden moet worden. Het is dus aannemelijk om hem in Oud-Vlaamse kringen te plaatsen. Ik meen P.C.H. te kunnen identificeren als Pieter Cornelisz Haringh. Na deze vondst trof ik in de dissertatie van Alfred van Wijk een vermelding aan van het geschrift *Een vaderlijk onderwijs, aen zijn kinderen* (s.l., 1661) van ene P.H. aan.³ Hij plaatst de auteur in de kringen van de Oude Vlamingen of Huiskopers. Daarmee was mijn belangstelling gewekt. Van Wijk meende de auteur te kunnen identificeren als Pieter Verkindert (of van der Kindert). In mijn ogen kan deze identificatie niet kloppen. Verkindert groeide weliswaar op in het huishouden van zijn stiefvader Philips van Casele, die naast Vincent de Hont oudste van de Haarlemse Oud-Vlaamse gemeente was, maar hij behoorde niet tot hun richting. Verkindert was namelijk leraar en later oudste van de Vlaamse gemeente De Block te Haarlem. Het lijkt mij meer voor de hand liggen dat P.H. dezelfde persoon is als de bovengenoemde P.C.H., die ik reeds heb geïdentificeerd als Pieter Cornelisz Haringh.⁴ Onder de geschriften die de Danziger oudste Georg Hansen in zijn *Ein Glaubensbericht* (1671) opsomt als *Lehrbüchervan* de Danziger gemeente noemt hij ook: ‘Pieter Cornelis Haring, Ein neuer Tractätlein’. Gelet op de datering is het mogelijk dat Hansen hiermee doelt op *Een vaderlijk onderwijs*.⁵ Zo niet, dan heeft Haringh nog een derde werk geschreven.

Wat weten we over het privé-leven van Haringh? Bekend is dat hij in 1671 overleed, en op 19 oktober in de Noorderkerk te Amsterdam begraven werd. Haringh was getrouwd met N. Harmens, dochter van Harmen Jansz ‘schuitemaecker’ en Neeltgen Thamidr. Het echtpaar had minstens vijf kinderen:

Van den Euangel. Van.

Onder soo heeft de
Heer sijn Gemen-
ten macht gegeven
te binden ende te
ontbinden alle er-
gerliche leden af te
nemen / ende van
haer wegh te doen/
ghelick wy lesen

Matth. 18. daer de Heere sprekent : **Ergert** uwe handt of voert / inste af ende werpse van u; want het is u beter dat ghy kneepel ende sam ten leuen ingaet / dan dat ghy twee handen ende voeten hebt / ende in het eenigh by er gewoopen woort : **ergert** u uwe oogh / soo steekt het uyt / want het is u beter dat ghy met een oogh ten leuen ingaet / dan twee ooghen hebbende / ende in het helse wter gewoopen woort; want het is u beter dat een van uwe leden vergaet / dan dat het ghele lichaem in de helle gewoopen woort / **Matth. 5.** Werstaet recht mijn kinderen / hier en sprekent de Heer niet van onse natuurlijke leden des lichaems / gelick sommige menschen doot haer dynant verstant voorgeben / maer hy sprekent hier van het lichaem der Geme-
mens

Echten-staet. 131

menpten des Nieuwen Testaments / ende der selver leden; want gelick een lichaem is / ende vele leden heeft / ende alle leden / hoewel sy vele sijn / soo zynse nochtans maer een lichaem / also is het oock met Christus Gemeenten; want wy vele wy sijn al in eenen Christ tot een lichaem geboopt / ende Christus is selve het Hoofd van dit Geesteliche Lichaem: wien van sijn Gemeenten / **Col. 1: 18.** **Ephe. 1: 22.** Ende van dit lichaem wil Christus de ergerliche leden afgesneden hebben / op dat sy het Lichaem der Gemeenten niet haer ergerliche leer ofte leuen niet en bederven / ende sou het geheele lichaem verloreu worden / en of schoon de woornaemle leden ergerlich woorden / het sy handt of voert : of och verstaet de yncipaelle leden ofte mannen van der Gemeente / soomen moeten evenwel het recht des Weeren niet buigen / noch geen persoon aensien in het gerecht / **Deut. 17: 2.** want men hout het niet den menschen / maer den Weere : maer welken nu de ergerliche leden sijn / die afgesneden moeten worden / dat beuogt ons des Weeren woort / die ergerlich leuen sijn desen / daer ons den Apostel de mate van geeft / seggende : **Se onrechtvaardige en sulleu Godts Rijck niet besitzen / en laet u niet verleyden / woch de aankupsche menschen /**
noch

1 Cor. 15

Col. 1: 18.
Ephe. 1: 22.Deut. 17: 2.
2 Cor. 13: 6

Tekstdeel over de ban op buitentrouw uit: *Een vaderlijk onderwijs* door P.H. (s.l., 1661) [UBA: OK 65-1084].

Elias, Hendrik, Jan, Grietje en Geertje. Uit de relaties blijken duidelijk de Oud-Vlaamse verbanden. De laatste dochter trouwde in 1645 met de Rotterdamse Oude Vlaming en chirurgijn Jan Pietersz van den Bosch. Een (waarschijnlijke) zus, Janneke Cornelis, was getrouwd met de Rotterdamse Oude Vlaming Gerrit Pietersz Groenrijs, en hertrouwde na diens overlijden in 1622 met de Rotterdamse Oud-Vlaamse diaken en houtkoper Maerten Jansz Troost. In maart 1625 kocht Pieter Haringh een huis en erf aan de westzijde van de Prinsengracht bij de sluis van Claes Jacobsz Breecker. Hij verkocht het weer op 26 juli 1647. Volgens het kohier van de 200^e penning uit 1631 woonde Haringh aan de noordzijde van de Anjeliërsgracht. Op 10 september 1655 verkocht hij de helft van een houtzaagmolen, 'De Haring', en twee woningen met loodsen aan de Buitensingel, buiten de Schans. Ook kocht Pieter op 4 mei 1660 een huis en erf in de Nieuwezijds Kolksteeg. Tenslotte verkocht Haringh op 9 oktober 1668 een derde part in de houtzaagmolen, 'De Witte Stad', aan de Buitensingel, buiten de Raampoort.

De volgende auteur is Pieter Cornelisz van Soest. Hij was net als Haringh leraar van de Amsterdamse Oud-Vlaamse (Huiskopers) gemeente. In 1663 wordt hij als zodanig genoemd. In een door de Danziger oudste Georg Hansen samengestelde lijst van *Gesanckbücher*, die in Pruisen gebruikt werden, noemt hij ook 'Pieter Cornelissen van Soest sein Büchlein'.⁶ Van Soest is in goed gezelschap. De Pruisische geloofsgenoten gebruikten verder Verman-
ders *Ghulden harpe*, *das alte Liedbuch*, *das zweide Liedbuch* en Jacob Jacobs *Preisch Liedbuch*. In de opsomming wordt nog een zesde liedboek genoemd, dat ik hieronder zal behandelen. Maar het genoemde liedboekje is niet het enige werk van Van Soest. Aan het eind van de reeds genoemde appendix bij een heruitgave van Dirck Philipsz, *Van die echt der christenen* in 1644 staan twee 'Schriftuyrljicke Liedekens' van ene P.C.V.S. Het is zeer aannemelijk dat het ook hier gaat om Van Soest. Als motto gebruikte de auteur: 't heeft al zijn tijd'.

Wat is er verder bekend over de persoon van Van Soest? Hij was getrouwd met Elisabeth Haak. Zij overleed in 1668, en werd op 19 maart begraven op het Heiligewegs of Leidsche Kerkhof te Amsterdam. Het is misschien overbodig te vermelden, maar Van Soest moet niet verward worden met de gelijknamige maritieme schilder, die in vrijwel dezelfde periode (van ca. 1640 tot 1667) actief was. Zoals gezegd was hij leraar bij de Kruikjes. De Oud-Vlaamse Neeltge Jacobs van Blenckvliet, vrouw van Joost Louwerisz Verburgh in Rotterdam legateerde hem in haar testament van 31 juli 1667 een bedrag van duizend gulden. Verder legateerde zij hetzelfde bedrag aan de Oud-Vlaamse gemeente te Amsterdam 'waarvan dienaars zijn Pieter Cornelisz [van Soest] en Arent van der Mars [van der Meersch].

HAARLEM

Als eerste moet als het gaat om Haarlem de grote dichter Karel van Mander (1548-1606) genoemd worden. Ik noem hem kort, omdat er al heel veel over hem geschreven is. De uit West-Vlaanderen gevluchte Van Mander behoorde sinds 1583 tot de Oud-Vlaamse gemeente van Haarlem. Louwerens Willemsz noemt hem jaren later in zijn *Kakebeen* nog 'onzen lieven broeder Karel van Mander, ghoeider ghedachten'. Zijn *Gulden harpe* was onder alle doopsgezinden zeer geliefd. Kühler merkt op dat dit geschrift soms bijna op één lijn gesteld wordt met de geschriften van Menno en Dirck Philips. De reeds genoemde Louwerens Willemsz putte er uit, evenals Jan de Buyser en

Schalmeye, inhoudende veel geestelijke liedekens door M. de B. (Haerlem, 1614) [UBA: OK 61-2540].

Vincent de Hont. In Pruisen behoorde ‘Cardel Vermander, sein harffe’ bij de Vlamingen tot de gebruikte liederenbundels. Kühler heeft er zich over verbaast dat een persoon als Van Mander zo geëerd was onder de Oude Vlamingen.⁷ In zijn werk heeft Van Mander ook aandacht geschonken aan ontwikkelingen binnen zijn eigen geloofsgemeenschap. Van Mander vertaalde in 1602 uit het Frans een geschrift van Dirck Philipsz over de ban.⁸

De auteur van de liederenbundel *Schalmeye, inhoudende veel geestelijcke liedekens, in sestiene* (Haarlem: Vincent Casteleyn, 1614) verschuilt zich achter de initialen M.d.B. Het gaat hierbij om de persoon van Maeryn de Brauwer. De bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bezit twee exemplaren van bovengenoemde bundel, en ook de Koninklijke Bibliotheek heeft een exemplaar.⁹ Volgens Ekama stelde De Brauwer rond 1613 samen het *Liedboekcken genaamt het Otterken, waer in dat zijn vergaert liedekens (om zingen) die daer sonderlingen ook hebben otters aert* (Haarlem: Vincent Casteleyn). De liederenbundel vermeldt het twaalfjarig bestand. De Brauwer schreef dat hij na dertig jaar voornemens was om naar Vlaanderen te reizen. Ook van dit liedboekje heeft de Koninklijke Bibliotheek een exemplaar.¹⁰ Daarnaast bezit de bibliotheek van de Leidse universiteit een druk uit 1628.¹¹ Volgens Marten Schagen’s *Naamlyst* werd de bundel in 1642 nogmaals uitgegeven.¹² De Brauwer droeg drie liederen bij aan Karel van Mander’s *Het Hooghe-liedt van Salomo* (1595) en veertig liederen aan *De harpe oft des herten snaren-spel* (Haarlem: Frans Soete, 1598). Ook droeg hij bij aan het werk van de hieronder behandelde Abraham van Gherwen.

Aan Koppenol en Verhoeven hebben we de vondst te danken van twee gedichten van De Brauwer in de gemeentebibliotheek van Rotterdam.¹³ De stad Haarlem had aan het begin van de zeventiende eeuw een grote toestroom van Vlaamse vluchtelingen te verwerken gehad. Dit leidde tot discussie en De Brauwer raakte betrokken bij een Haarlems dispuut over de immigranten. Hij publiceerde in 1611 te Haarlem het gedicht *Een droevige claegreden van de witte lelie*. Een onbekende tegenstander schreef daarop nog in hetzelfde jaar het gedicht *Noodlijcke verdedinge van de tulipa, over de beschuldigde lasteren daer mede haer die witte lelye met haer by-gevoegde zoekt te bekladden*. De Brauwer klom opnieuw in de pen, en publiceerde in 1618 te Haarlem *Eenvuldighe waerschouwinghe aen de gevluchte vreemdelingen, haer radende hunne magistraten (die haer ontfangen ende beschermt hebben) te gehoorsamen ende de wel-daden te gedincken die sy deur haer genoten hebben*.¹⁴ Van de tweede druk uit 1618 zijn exemplaren te vinden in de universiteitsbibliotheken van Lei-

den en Gent.¹⁵ De *Eenvuldighe waerschouwinghe* verscheen in de tijd van de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten. Het was dan ook te verwachten dat De Brauwer van repliek gediend zou worden. Ene I.D.V.D.N.L. schreef in 1618 tegen hem:

Het loon van de brouwer, voor zijn werck t' onrecht ghenaeamt, eenvuldighe waerschouwinge, aen de ghevluchte vreemdelinge: daer in hy zijn eygen lantsluyden seer schandelick (sonder eenige oorsaeck) voor oproeringen is scheldende. Oock lastert ende schelt desen Weder-doper seer grouwelick (tot zijnder ende aller Mennisten schande) de getrouwe belyders ende voorstanders der ware Gereformeerde Religie, door welcke zy nochtans soo meenich Jaer, naest God, zijn beschermt ende bevryt geweest.

Aan het eind van het werk *Vreughden-ghesanck over de schoone veranderinghen in 't vrye Nederlandt* (Amsterdam, 1618) verscheen eveneens een reactie op De Brauwer: *Antwoort, refereyn en ghedicht, op het schandich, leughenachtich, fameus libel: gheintituleert Eenvuldighe waerschouwinge aen de vreemdelingen*. Na deze reactie volgden er geen nieuwe gedichten. De Brauwer gebruikte twee zinspreuken: 'schickt u nae den tijd' en 'Wie soect die vindt'. Van der Aa beoordeelt de *Schalmeye* en het *Otterken* als werkjes waarin De Brauwer 'geen groot bewijs van zijn dichterlijke verdiensten geeft'.

Over de persoon van de Brauwer is weinig bekend. Op 9 mei 1609 testeerde Maryn de Brouwere, linnenwever van Lichtervelde met zijn vrouw Mayken van Haesbrouck uit Meulebeke voor een Haarlemse notaris.¹⁶ Ze spraken af dat bij een tweede huwelijk de helft van goederen van de langstlevende 'uitgekeerd worden aan Pieter Bruycker of Aelbert Verhaer, om te employeren aen en ten behoeve van de armen der gemeente, daar zij toezinders over zijn, en daar mede zij testateurs nu ter tijd eenich in den gelove staen'. Indien er geen tweede huwelijk werd gesloten ging de hele boedel naar de voornoemde armen. Uit de genoemde namen valt op te maken dat het hierbij gaat om dienaren van de Oud-Vlaamse gemeente in de Helmbrekerssteeg.

De tweede schrijver die ik wil bespreken is Lucas Philips. Deze oudste en hoedenmaker was oorspronkelijk afkomstig uit Woerden. Hij was reeds leraar vanaf 1606, en werd later oudste. Philips verhuisde rond 1618 naar Haarlem, en werd daar oudste van de omvangrijke Oud-Vlaamse (Huiskopers) gemeente in de Helmbrekerssteeg. In 1620 kwam de oudere nieuwkomer in conflict met zijn jongere medeoudste Vincent de Hont. Het conflict draaide om de handhaving van de gemeentetucht. Een bruidegom had voor de

trouwdag de boezem van zijn aanstaande bruid betast. Philips wilde niet te hard oordelen, terwijl De Hont strenge maatregelen eiste. In deze ruzie koos het grootste gedeelte van de Oude Vlamingen de kant van Lucas Philips. De Hont ging met een minderheid zijn eigen weg. Met de Utrechtse oudste Jacques Verbeeck en de Rotterdammer Jacob Adriaensz van Blenckvliet bevestigde Lucas op 15 november 1626 Adriaen Cornelisz tot oudste van Dordrecht. Ver voordat hij naar Haarlem kwam werd Philips de auteur van een liedboekje.¹⁷ Ongeveer honderd kilometer van Woerden in Kampen verscheen bij drukker Albert Lieferts in 1611 de bundel:

*Het nieuwe kleyn trompetjen inhoudende al nieuwe gheestelijke liedekens, die noyt voor desen indruck, gheweest en zijn. Ephes. 5. 19. Spreekt met malcanderen van Psalmen, lofsanghen, gheestelijke liedekens: singht ende speelt den Heer in uwer herten. Nu nieu ghemaect: ende voleynt den 25. november 1609.*¹⁸

Dit boek bevat 55 liederen, verspreid over 219 bladzijden. Zowel de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, als de Koninklijke Bibliotheek bezitten een exemplaar.¹⁹ Waarschijnlijk doelt de Danziger oudste Georg Hansen op dit werk in zijn *Glaubensbericht* waar hij spreekt over: 'Lucas Philipsens, sein Liedbuchlein'.²⁰ Dit liedboekje werd in Pruisen door de gemeenten gebruikt. Lucas Philips droeg ook een aantal liederen bij aan de *Ghulde fonteyne* van Abraham van Gherwen. Het motto van de dichter Lucas Philips was: 'Neemt waar den tyd'. In deze bundel maakte ene A.V.H. een acrostichon op zijn naam 'LUKAS PHILIPS'. A.V.H. valt te identificeren als Abraham van Halmael.

Met de derde dichter Dirck Woutersz Kolenkamp belanden we opnieuw in het Menniste Haarlem van de eerste helft van de zeventiende eeuw. De zinspreuk van Kolenkamp was: 'De liefde sticht'. Hij droeg dertien liederen bij aan de in 1610 te Haarlem verschenen dichtbundel *Den Nederduytschen Helicon*. Nog in het redelijk recent verschenen werk *De hoefslag van Pegasus* weet de auteur Boukje Thijs weinig over de persoon van Kolenkamp te vermelden.²¹ Reden om hieraan op deze plaats aandacht te besteden. Dirck Woutersz Kolenkamp (of Colencamp) was afkomstig uit Goor in Overijssel. Hij was driemaal gehuwd. Zijn eerste vrouw is onbekend. Op 11 februari 1635 trouwde hij voor het gerecht van Haarlem met Hester Willems, weduwe uit Londen. Dit huwelijk was van korte duur, want reeds op 8 maart 1637 trouwde Dirck voor de derde maal. Hij huwde voor het Haarlemse gerecht Tanne-

Het nieuwe kleyn

Trompetjen:

Inhoudende al nieuwe
Gheestelijke Liedekens / die nopt
voor desen in druck gheweest
en zijn.

Ephes. 5. 19.

Spreekt met malcanderen van Psalmen / Ios-
fanghen / Gheestelijke Liedekens: Singht
ende speelt den Heer in uwer herten.

Al sien ghemaect: Ende voleynit den 25. No-
vember Anno 1609.

Door L. P.

TOT CAMPEN. 1611.

Gedrukt by Albert Kiefferts. Woon-
de op de Oudestrat / by de Hagen-poort. 1611.
Voor den Aucteur.

Het nieuwe kleyn trompetjen, door L.P. (Campen, 1611) [UBA: OK 65-82].

ke de Ha(c)se, weduwe van Cornelis Vermersch uit Haarlem. Van Dirck zijn twee zonen bekend, namelijk Willem en Wouter Dircks. Volgens de Haarlemse transportregisters woonde hij in de jaren 1643 tot 1648 in de Drapenierstraat.²² Kolenkamp behoorde oorspronkelijk tot de Haarlemse Oud-Vlaamse (Huiskopers) gemeente van oudste Lucas Philipsz. Met anderen was hij ontvankelijk voor de oproep aan alle Vlamingen om zich te verenigen. Op Pasen 1631 (20 april) werd hij in aanwezigheid van de Dordtse Oud-Vlaamse oudste Adriaen Cornelisz tot leraar bij de 'afgescheidenen' gekozen. Namens hen ondertekende Dirck in 1632 de *Confessie van Dordrecht*. Een jaar later behoorde hij tot de gewezen Oude Vlamingen, die door middel van het geschrift *Vredebode* de hand uitstaken naar de Haarlemse Oud-Vlaamse oudste Vincent de Hont. Een actie die overigens aan dovemansoren gericht was. In het archief van de Amsterdamse Vlaamse gemeente zijn door Kolenkamp ondertekende attestaties uit 1636 en 1642 te vinden.²³ Tot slot het volgende; bij een behandeling van Oud-Vlaamse geschriften horen ook het werk van Jacob Pietersz Vermeulen, Vincent de Hont, Pieter Boudewijns, Eduard Simonsz Toens en zijn broer Pieter Simonsz Toens ter sprake te komen. Omdat ik hen elders behandeld heb, noem ik hier slechts hun namen om volledig te zijn.

ROTTERDAM

In een eerder artikel is de Oud-Vlaamse diaken Louwerens Willemsz uitgebreid ter sprake gekomen.²⁴ Daarom laat ik de behandeling van zijn leven en werk hier achterwege. Wel wil ik ingaan op een in Rotterdam gevestigde dichterskring. Deze kring uit de eerste helft van de zeventiende eeuw had geen banden met de plaatselijke rederijderskamer. Piet Visser heeft eerder over deze dichtersgroep gepubliceerd.²⁵ Graag wil ik hier nader ingaan op de biografische achtergronden van de groep.²⁶ Tot de dichtersgroep behoorden de zilversmid Laurens Hendricksz, diens zoon Hendrick Laurensz, Adriaen Vrancken Draeck, Abraham Matthijsz van Gherwen, de Vlaams doopsgezinde vermaner Willem Jansz en Jan Centen. Opvallend is dat zij allemaal tot de doopsgezinden behoorden. Op Willem Jansz na, die 'vermaender' of leraar bij de Vlaamse gemeente was, waren het Oude Vlamingen, of hadden ze daar nauwe banden mee. Als voorbeeld en inspiratiebron fungeerde hun geloofs-genoot, de dichter en schilder Karel Vermander. Deze was lid van de Oud-Vlaamse (Huiskopers) gemeente te Haarlem.

Laurens Hendricksz (de Groot²⁷) was afkomstig uit Bergen in Henegouwen. In 1603 hertrouwde hij te Rotterdam met Janneken Jansdr., wed. van Gijsbrecht Jansz. Zij was afkomstig uit het Vlaamse Oudenaerde. Op 16 september van genoemd jaar sloot het paar huwelijksvoorwaarden voor de Rotterdamse notaris Jacob Symonsz. De bruid werd daarbij geassisteerd door chirurgijn Dirck Heyndrickxz. Het noemen van zijn naam is een eerste aanwijzing dat het echtpaar tot de Rotterdamse Oud-Vlaamse gemeente behoorde. Mr. Dirck was namelijk diaken van deze gemeente. Laurens was zilversmid en woonde in het huis 'De Vergulde Beecker' in de Delftse Wagenstraat. Hij testeerde op 16 november 1605 voor notaris Jacob Symonsz. In 1613 bekrachtigde hij dit testament en zijn huwelijksvoorwaarden nog eens voor dezelfde notaris. Laurens moet overleden zijn voor 7 januari 1620, want op die datum sloot zijn weduwe huwelijksvoorwaarden met de Brielse kleermaker Joost Marinisz, weduwnaar van Susanna Jacobsdr. Laurens dichtte onder de zinspreuk: 'Ghod ist die in u werckt'. Met zijn zoon Hendrick bracht hij twee liedboekjes voort, namelijk *De grote koren-bloem* (1620) en *'tGroen spruytjen of Toe-ghift: op De grote koren-bloem* (Gouda, Jasper Tournay, 1622). Visser twijfelt er niet aan dat vader en zoon tot de doopsgezinden behoorden, omdat in het voorwerk van hun liedboekjes verwezen wordt naar de (doopsgezinde) Biestkensbijbel. De beweegreden om de liedboekjes uit te geven, was volgens Hendrick in het voorwoord van *De grote koren-bloem*, dat:

des Heren Apostelen in huer Zeynd-Brieven de ghemeynten Ghoods geaden hebben huer onder malkanderen te stichten met geestelijcke gezangen in der Ghenaden.

Hendrick Laurensz (de Groot) moet een kind uit een eerder huwelijk van zijn vader zijn geweest, want reeds in 1605 legateerde deze aan hem. Net als zijn vader was hij zilversmid van beroep. Uit de titelpagina van het *Groen spruytjen* blijkt dat Hendrick in 1622 nog in het ouderlijk huis woonde. Hendrick bezat trouwens meer huizen, want op 6 maart 1634 verkocht hij voor een bedrag van f 4.400,- aan zijn zoon Cornelis een huis aan de oostzijde van de Westwagenstraat, een huis en erf aan de westzijde van de Leuvehaven en twee huizen tegenover de Zijl, achter de Visserdijk.

Tot de dichterskring behoorde ook Adriaen Vrancken Draeck. Hij was een zoon van Vranck Adriaensz Draeck.²⁸ Op 24 mei 1620 trouwde hij voor het gerecht van Rotterdam met Catalijnken Gorisdr. (Catharina Gregorisdr.), jongedochter uit Keulen. Zij was het kind van Goris Vranck en Anneken Olofsdr. (Alofsdr.). Ook hier treffen we banden met Oud-Vlaamse kringen

**Tot des Heren Lof /
heb ick u (Ghod-brezende Zanger)**

dit Lied-boeckken ghejont/ gheenaamt:

De Ghulde

F O N T E Y N E,

Waar duer ick wensche dat veel

fontepntjens (dat syn ghelovighe herten)

mede ghewonnen mochten worden / om te beleven

'tghen dat hier in verhaalt staet / totter hooghster La-

ticheyt / dat gomme de ghoede Here / die allene wys is /

en de opperste fonteyne ende geber alles ghoeds /

den zelven sy Hof / Prins / Ere / Kracht /

ende Ghebenedydinghe inder

Centricheyt / Minen.

By een berghadert / deur A. V. Gherwen.

Girack

Als-nien Lieden Zingt / en klappt met tusschen /

maar spaard uwe wylheyt tot op enen anderen tyd.

Ghedruckt ter Ghoude by Jasper Tournay. Anno 1618

Duer des Nuthlers Kinderen / tot Lutterdam / op de

Hooghstraat / inde ghulde fonteyne by de IJker.

Abraham van Gherwen, *Tot des Heren lof, heb ick u [...] dit lied-boeckken ghejont, gheenaamt: De ghulde fonteyne* (Ghoude, 1618) [UBA: OK 65-303].

aan: Michieltgen Alofsdr., de zus van Anneken was namelijk getrouwd met de Oud-Vlaamse diaken Israel van Halmael. Onder de naam Chieltje Olofs wordt zij meermalen genoemd in de geschriften van Louwerens Willemsz. Over de identiteit van de dichter J.S. is wat discussie geweest. In het artikel

van Visser over doopsgezinde rederijksactiviteiten gaf hij als mening dat J.S., die sinds 1618 in de liedboekjes opduikt, geïdentificeerd kon worden als de Goudse (voorheen Rotterdamse) drukker Jasper Vincentsz. Tournay. Ik verschil met hem van mening, omdat ik meen dat het zou kunnen gaan om Jan Centen (Senten), zoon van de smid Vincent Barentsz en Maertgen Jansdr.²⁹ Vincent Barentsz was waarschijnlijk in 1603 diaken van de Rotterdamse Oud-Vlaamse gemeente. Jan behoorde net als zijn ouders tot deze gemeente, maar ging in 1632 over naar de Vlaamse gemeente in de Leeuwestraat. Reeds in 1627 was hij door de dienaren van de Oud-Vlaamse gemeente bestraft als ‘lueghenachtighe achterklapper’. Uit een notariële akte uit 1643 blijkt dat Jan en de andere Oude Vlamingen die over waren gegaan afzagen van verdere aanspraken op de goederen en het vermaanhuis in de Lombardstraat. Centen nam duidelijk afstand van de Oude Vlamingen. Op 19 mei 1650 kwam Jan Centen op gesprek bij de dienaren van de Vlaamse gemeente, en verzocht hij hen de ‘buitentrouw’ niet te bestraffen, omdat men daarmee meer zonde zou dan door het trouwen.³⁰ Op 25 april 1657 verscheen hij opnieuw op de kerkenkamer om over de ‘buitentrouw’ te spreken. Een week later (2 mei) bracht hij zelfs twee geschriften over de ‘buitentrouw’ langs. Op 23 mei maanden de dienaren hem tot geduld. Binnenkort zou over het onderwerp gesproken worden. Dat Centen aan bleef dringen blijkt uit een vermelding van 28 april 1660. Gelijktijdig is dit een aanwijzing voor zijn dichtertelijke gaven. Hij overhandigde de dienaren namelijk een ‘schriftelijk liedeken wegens de buitentrouw’.³¹ Jan Centen was driemaal getrouwd; eerst met Elisabeth Jacobsdr. Tollenaers (1606) en daarna in 1617 met Anneken Pieters, wed. van molenaar Adries Dircxz (Groenendael). Tenslotte trouwde hij op 24 december 1629 met Catalijnken Gorisdr., de weduwe van zijn mede-dichter Adriaen Vrancken Draeck.

Als laatste, maar zeker niet de minste, van de dichterskring moet hier Abraham van Gherwen genoemd worden. Ik behandel als eerste zijn achtergrond, waarna ik hem binnen de Oud-Vlaamse kringen plaats. Abraham was een zoon van Matthijs van Gherwen de oude en Machteld van Maren te Amsterdam. Hij overleed vóór 30 mei 1639. Abraham was getrouwd met Anna Huygen, een dochter van de Vlaamse diaken Huych Jacobsz Coor-enhart en Maritgen Jacobsdr. Het echtpaar kreeg minstens drie kinderen, waarvan zoon Johan later schepen van Rotterdam werd. Abraham was ‘lin-nenlakenkoper’ van beroep. Reeds in 1614 woonde hij in de Hoogstraat, ten oosten van het huis ‘De Vergulden Pauw’ te Rotterdam. Via de zus van zijn vrouw – Janneken Huygen – was Abraham een zwager van (de Oude

Vlaming) Symon Adriaensz Heerman te Delfshaven. In 1624 testeerde het echtpaar voor de Rotterdamse notaris Van Aller. Bepaald werd dat de eerst overledene een bedrag van f 1200,- moest uitkeren ‘aenden armen waer mede sij in een gheloove sijn staende’. In een later testament werd bepaald dat dit bedrag in twee porties moest worden voldaan. In hun testament van 1624 stelde zij Joost Verschuyre de oude en Jacob Adriaensz van Blenckvliet aan tot voogden. Beide waren dienaren van de Rotterdamse Oud-Vlaamse gemeente. Bij Van der Schoor ontbreekt een aanduiding van de geloofsrichting van Abraham.³² Dat hij doopsgezind, meer specifiek Oud-Vlaams was, blijkt uit meerdere punten. Zijn doopsgezinde achtergrond bleek reeds uit het gebruik van de Biestkensbijbel (editie 1560).³³ Maar er zijn meer aanwijzingen. Als eerste waren de voogden in het mutueel testament van 15 augustus 1624 dienaren van de Rotterdamse Oud-Vlaamse gemeente. Verder droeg Abraham het gedicht, ‘Simon vond een kakebeen’, bij aan het geschrift *Kakebeen* van de Rotterdamse Oud-Vlaamse diaken Louwerens Willemsz. In hetzelfde geschrift maakt Louwerens Willemsz melding van de uitvoerige correspondentie (16^e brief) van Abraham met de Amsterdamse Vlaamse oudste Tobyas Govertsz. van den Wyngaert. Hij schreef ook over – feitelijk: tegen – de Dordtse Oud-Vlaamse oudste Adriaen Cornelisz. Als vierde aanwijzing geldt dat Abraham met Pieter Schrijver op 12 mei 1631 behoorde tot de getuigen van een notariële akte voor notaris Albertus Troost te Rotterdam. In deze akte machtigde de Oud-Vlaamse dienaar Joost Verschuyre de oude de reeds genoemde Louwerens Willemsz en timmerman Jan Dircksz Cogel om zijn helft van het vermaanhuis in de Lombardstraat te administreren.³⁴ In een inleidend sonnet in zijn eerste werk noemde Abraham de Oud-Vlaamse dichter Karel van Mander als inspiratiebron voor zijn dichterswerk. Hij nam ook vier liederen van hem op. Verder bevat zijn *Ghulde fonteyne* een acrostichon op de Haarlemse Oud-Vlaamse leider Lucas Philipsz. Tenslotte ondertekende Abraham met Louwerens Willemsz – waarschijnlijk in de hoedanigheid als diaken – in 1631 een brief aan de Oud-Vlaamse gemeente te Vianen, waarin zij deze gemeente waarschuwen tegen het streven tot verenigen van Adriaen Cornelisz. De zinspreuk van Abraham luidde: ‘Leefd, en leerd sterven’. Abraham trok in het dichtwerk vooral op met zijn stads- en geloofsgenoot Hendrick Lauwerenz de Groot. Naast eigen werk en werk van Hendrick bracht hij liederen van andere dichters bijeen in zijn bundels. Onder hen de reeds genoemde Vermander, Lucas Philips, Marijn de Brauwer, Adriaen Vrancken Draeck, Jan Senten, Dirck Woutersen (Kolenkamp). De identificatie door Ruys van Abraham als schil-

der berust op een vergissing.³⁵ Het betreft Reynier van Gherwen. Deze was in 1633 leerling van Rembrandt.

Tot het oeuvre van Van Gherwen behoren de volgende werken:

- *Tot 's Heren Lof, heb ic u (Godtvezende Zanger) deze nieuwe Liedekens ghe-jondt. By een verghadert duer Abraham van Gherwen* (Amsterdam: H. Barentsz., 1612)
- *Tot 's Heren Lof [...] ghenaamt: De Ghulde Fonteyne* (Gouda: J. Tournay, 1618)
- *Tot 's Heren Lof verzaamd om Zingghen biy te ghader Dit Boecxken kleyn. ghenaamd: De Ghulde Fonteyn-Ader* (z.p. [=Gouda: J. Tournay], 1624)
- *Handt-boecxken Oft Concordantie, Dat is: De ghelijck-luydende plaatsen, der Heyligher Schrift, by een vergadert* (Rotterdam, 1614)³⁶
- *Voor-loper-ken, inhoudende een kort onderricht der letter-kunst. dat is: 't wel-spellen des Neder-Duytschen taals* (z.p.[=Gouda: J. Tournay], 1624).

Tenslotte vond ik op de site van een antiquariaat toevallig de volgende vermelding bij het boek van Reginald (of Reynold) Scott, *Ontdecking van toverrij, beschreven in Engels, verduyts by Th. en G. Basson* (Leiden: W. Christiaens, 1637):³⁷ ‘The last quire (p. 1-16) contains some popular songs against the belief in witchcraft by A. van Gherwen and two sonnets by A. van Draak’.³⁸

DE ZUID-HOLLANDSE EILANDEN

De volgende auteur uit Huiskoperskringen is afkomstig van de Zuid-Hollandse eilanden. Ik kwam hem op het spoor door een vermelding in Marten Schagen's *Naamlyst*.³⁹ Hierin wordt een werkje in kwarto genoemd door ene Burgert van der Wael: *Eeuwig geluyt-makende vreught-basuyen*. Schagen had weet van drie drukken. Een blik in de *Mennonite Encyclopedia* leverde de volgende opmerking op: ‘About van der Wael all information is lacking’. Het is daarom zinvol om allereerst iets over de persoonlijke achtergrond van Burgert te vertellen. Burgert van der Wael was een zoon van Cornelis Jacobsz van der Wael en Jacomijntgen Burgerts van Putten.⁴⁰ Deze identificatie wordt bevestigd door een acrostichon in de *Eeuwig geluyt-makende vreught-basuyen*:

ANMINVADERCORNELIS IACOPSE VANDERWAE L

Eeuwigh Geluyt-makende :
VREUGHT-BASUYN;

Geblasen ter Gedachtenisse

Van de Geboorte, 't Leven, Lijden, Ster-
ven, Verrijzen, en Hemel-vaert, onses Heylandts,
en Salighmakers JESU CHRISTI.

Vertoont door Lof-sangen, en Gedichten.

Verrijckt met Schriftnuerlijke/ Oude en Ge-
denckwaerdige Historische Aenbeelden.

Met een Vervolgh van den

A N T I C H R I S T :

Vertoont door verscheyde valsche Messiasen; van de
tijden CHRISTI af, tot desen tijd toe.

Alles getrocken upt heel treffelijke Lof-waerdige
Schrijvers haer Schriften.

Door BURGERT van der WAEL.

T O T D O R D R E C H T,

Gedrukt by Simon Onder de Linde, Boeck-drucker / wo-
nende by de Wiscb-marcht/ in de Fonteyn. 1670.

Net als zijn ouders behoorde Burgert tot de Oud-Vlaamse (Huiskopers) gemeente van Oud-Beyerland. Toen hij later door zijn huwelijk verhuisde naar Delfshaven was hij daar lid van de plaatselijke Oud-Vlaamse gemeente. Zijn broer Jacob wordt in 1678 genoemd als diaken en in 1681 als leraar van de Beyerlandse gemeente. Op 17 januari 1682 trouwde Burgert als jongeman, wonende te Zuid-Beyerland (De Hitsert) voor het gerecht van het dichtbij Delfshaven gelegen Schoonderloo met Maria Jacobs van de Bosch, weduwe van Adriaen Vijgh, woonachtig te Delfshaven.⁴¹ De huwelijksvoorwaarden van het paar waren reeds op 15 december 1681 opgemaakt voor de Rotterdamse notaris Van der Hoeven.⁴² Zij trouwden in gemeenschap van goederen, maar er werden bepalingen opgenomen betreffende een kinderloos overlijden, het bezit van de goederen, het woonhuis van Maria en het toebehoren van haar kruidenierswinkel. Tot voogden over eventuele kinderen werden zijn broers Jacob en Hendrik Cornelisz van der Wael aangesteld. Tenslotte werden legaten van f 100,- ieder vermaakt aan Jacob Cornelisz van der Wael te Oud-Beyerland en Jan Pietersz Vijgh te Delfshaven. Beiden waren leraar van hun respectievelijke Oud-Vlaamse gemeente. De eerste man van Maria was kuiper van beroep geweest en diaken van de Oud-Vlaamse gemeente te Delfshaven. De bovengenoemde Jan was diens broer. Hieruit blijkt dat Burgert trouwde binnen de eigen kring, zoals gangbaar was bij de Oude Vlamingen. Ongeveer een jaar na zijn trouwen testeerde Burgert voor een notaris in Delfshaven. Hij legateerde honderd gulden aan de gemeente te Delfshaven, en eenzelfde bedrag aan de 'mennoniste gemeente tot Beyerlant'.⁴³ Burgert overleed tussen 30 december 1682 en 10 februari 1684. Op de laatstgenoemde datum hertrouwde Maria met Willem Jacobsz Tasman.

Uit de inventaris van zijn bezittingen uit 1681 blijkt dat Burgert behoorlijk belezen was. Hij bezat een boekenkast met vier planken, gevuld met de volgende inhoud: 10 boeken in folio, een groot prentenboek, 30 boeken in kwarto, 120 boeken in octavo, ca. 100 kleinere boeken, waarvan 'de principaele boucken volgens de cathalogus sijn met mijn naem geteyckent'.⁴⁴ Graag zouden we de titels vernemen, maar verdere details ontbreken helaas. De mogelijk eerste literaire activiteit van Burgert bestond uit het overschrijven van het verslag van een gedenkwaardige gebeurtenis. Burgert was namelijk in 1663 aanwezig bij het dispuut te Oud-Beyerland tussen de doopsgezinde oudste Thieleman Jansz van Braght en de hervormde predikant Aemilius.⁴⁵ Dit dispuut, volgens Pieter Visser het laatste openbare, vond plaats op 8 april 1663 van 18.00 tot 02.00 uur, en werd gevolgd door ongeveer tweehonderd personen van beide gezindten.⁴⁶ Burgert schreef het protocol over en bewaar-

de een afschrift. In 1670 verscheen bij de Dordtse drukker Simon Onder de Linde⁴⁷ in de 'Fonteyn' aan de Vismarkt *Eeuwigh geluyt-makende vreught-basuyt: geblasen ter gedachtenisse van de geboorte, 't leven, lyden, sterven, verrijzen en hemelvaart onzes heilands en zaligmakers Jesu Christi. met een vervolgh van den antichrist*. Hij droeg het boekje op aan zijn vader. In de inleiding verklaart hij bescheiden:

Vergeleken met 2 Chron 5.12.13, Hier in mijn ledige uren Wat deurgebracht hebbende, meenden ik dit Werk in syn eerst Ontwerp te laten berusten, maer eenige mijner goede Vrienden, dit bekenden, dit gesien hebbende, raden, en porden my aen dat ik het door den Druck gemeen soude maken, soo dat ik my hebbe laten bewegen, doch niet sonder self-strijdt, in my overwegende mijn klyne gave, tegen soo veel uytstekende Lichten, doch mijn oogen slaande na den Hemel, siende dat al de lichten niet even groot en zyn (deselve vergeleken zijnde, met de gaven der menschen) soo heb ik my dan geschikt onder de minste der selven; om een yeder met gunst te dienen.

Het werkje moet een zekere populariteit gehad hebben, want in de jaren 1699 (Edam), 1703 (Barent Visscher, Amsterdam), 1734 (Amsterdam) en 1736 (Ludolf Renkink, Amsterdam) verschenen herdrukken. De bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam bezit exemplaren van de eerste, derde en vijfde druk.⁴⁸ Hierdoor vervalt de opmerking uit de *Mennonite Encyclopedia*: 'No copy seems to be extant'.⁴⁹ De zinspreuk van de dichter Burgert was 'Een boven al'. Burgert was na zijn eerste boek nog niet uitgeschreven, want twee jaar na het verschijnen van de *Eeuwigh geluyt-makende vreught-basuyt* werd door de bovengenoemde Dordtse drukker *De loffelycke wonder-daden Gods, ontrent zijn volck, door alle tijden, van 't begin des werelts af, tot desen tijdt toe; in 't kort vertoont nyt de Heylige Schriftuer, en verscheyde history-schryvers* uitgegeven. Volgens Van der Aa droeg Burgert 'een menigte zijner gedichten' bij aan werk van zijn tijdgenoten.⁵⁰

Ook de Oud-Vlaamse auteur Evert van Eyk ben ik op het spoor gekomen door de *Naamlyst* van Schagen.⁵¹ Schagen noemt hem 'Leeraer in Den Briel', en vermeldt zijn boek *Christelycken stryder, waar in vertoont wort, hoe een vroom stryder door veel stryds, het heemels lant van belofte kan in krygen* (Amsterdam: weduwe P. Arentsz, 1700). Adriaan Plak liet mij weten dat hij op de titelpagina wordt aangeduid als E.V.E., en in een drempelgedicht als E.C.V.E. Het werkje bevat twee drempelgedichten van de hand van P. v. Have en A.D.V. De eerste persoon betreft waarschijnlijk Pieter Michielsz van der Haven, in de

periode 1684 tot 1694 leraar van de Oud-Vlaamse gemeente te Rotterdam.⁵² Het boek werd in 1999 verworven door de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Evert Kornelisz van Eyck overleed in 1727 te Brielle. Hij was een zoon van de bakker Kornelis Evertsz van Eyck. Evert was getrouwd met: 1) Maartje Pietersdr. van der Waal; 2) op 24 juni 1714 voor de Brielse magistraat met Maartje van der Bel, jongedochter van Brielle. Evenals zijn vader was hij bakker van beroep. Later werd hij koopman, vaak 'in compagnie' met de Oud-Vlaamse leraar Maerten Jansz Arckenbout. In 1678 woonde hij aan de westzijde van het Zuideinde te Brielle. Van 1678 tot 1697 woonde hij in een huis met bakkerswinkel aan de westzijde van de Nobelstraat, ten zuiden van 'De Roode Kelder'. Hij verkocht het geheel op 13 april 1697 voor *f* 1.835,- aan Pieter van den Bos uit Rotterdam. In 1726 woonde Evert naast het huis 'De Toelast' in de Nobelstraat. Op 13 januari 1700 testeerden Evert en zijn eerste vrouw voor notaris van Brakel. Hij legateerde onder andere voorwaardelijk een bedrag van *f* 300,- 'aan de Armen van de Mennonieten gemeente van Brielle, waarvan leraren zijn Maarten Jansz Arckenbout en Dirck Vermeer, en waarvan hij lidmaat is'.⁵³ Evert was lidmaat, maar geen diaken. Van 1700 tot 1720 was Evert beheerder van het Brielse mennonieten armenfonds. Pas na zijn overlijden werd het fonds door een buitenstaander beheerd. Zijn tweede vrouw behoorde in 1727 tot de laatste lidmaten van de Oud-Vlaamse gemeente. Zij hertrouwde met Willem Stellenaar.

OVERIJSSEL

Roelof Aggen Joncker, leraar van de Oud-Vlaamse gemeente te Oldemarkt is de auteur van twee zeldzame boekjes. In 1708 verscheen van hem bij de boekverkoper Pieter en Hendrick Stuyfzant⁵⁴ in Steenwijk de *Eenvuldighe waerschouwinghe, behelsende de twaelf artijckelen des geloofs, in sodanigen order als deselve in de vergaderinge der doops-gesinden: genaemt de huys-kopers geleert word; 't samengestelt in vragen, en antwoorden*. Joncker knoopte aan bij de geloofsartikelen, zoals deze behandeld waren in het boek van Jan de Buysser. Het boek was bedoeld voor het geloofsonderricht aan kinderen. Een jaar later volgde bij dezelfde drukkers nog een uitgave: *Eenige Psalmen des propheeten Davids; op sodaenige wijsen, als by de boeren en zeeluy veel bekend zijn, nieuwelijks in dicht gestelt*. Van beide boeken bezit, voor zover ik heb kunnen nagaan, alleen de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam een exemplaar.⁵⁵ De

MENNONISTE VRAGEBOECK,

Behelsende de twaelf Artijckelen des
Geloofs / in sodanigen ordet als de selve in de ver-
gaderinge der Doops-gefinden: genaemt de
Hups-kopers geleert word; 't Samen
gesteld in Vragen / en Antwoorzen.

Door
ROELOF AGGEN JONCKER,

Leener en Opfender der Doops-gefinde Gemeente
Jesu Christi, aen de Oudemarsk, &c.

Te STEENWYK,

by Pieter en Hendrick Stuyfzand, Boeckverkoopers
aen de Markt / 1708.

gemeente te Oldemarkt was in de jaren van deze uitgaven reeds zieltogend. De gemeente zal hoogstens uit een tiental gezinnen hebben bestaan. Het is daarom een raadsel wat Joncker dreef tot de uitgave van deze twee boekjes.

Wat valt er te vertellen over de auteur? Roelof Aggen Joncker werd omstreeks 1678 geboren als zoon van Agge Martens. Hij was de kleinzoon van Marten Aggen. Zijn vader en grootvader waren beide leraren van de kleine Oud-Vlaamse gemeente in Oldemarkt geweest. Volgens het register van vuurstedengeld uit 1707 werd het huis van Marten Aggen gebruikt als 'een mennistenvermaninge'. Het was een groot huis met vier schoorstenen. Sinds 1699 was Roelof leraar van de Oldemarktse gemeente. Hij was getrouwd met Trijntje Hendriks. In 1713 vertrok Joncker naar Zeeuws-Vlaanderen om leraar van de gemeente te Kadsand te worden. De Amsterdamse gemeente Lam & Toren deed hem de toezegging van een bijdrage van f 50,- gedurende zes jaren. Kort na 1725 werd Joncker als leraar geschorst, omdat 'nu eenigen tijd zoodanig een leven heeft gewandeld, ja dat niet betamelijk en was een broeder geheeten te worden'. Joncker overleed in 1730.

HAMBURG-ALTONA

Van de hand van Jan de Buyser, oudste van de Huiskopers-gemeente in Hamburg-Altona verscheen het lijvige werk *Christelijk huysboek, ende het een-drachtigh gheluyt in den geestelijken tempe Salomons, oft gemeynte Iesu Christi: over de volghende artyckelen des christelijcken gheloofs, die daer in ghelooft, gheleert ende onderhoude moeten worden; by een vergadert door I.D.B. uut de naarovolgende schrijvers* (s.l. [Hoorn], 1643). Voor een beschrijving van de inhoud van dit werk verwijs ik de lezer naar een eerder verschenen artikel in de *Doopsgezinde Bijdragen*.⁵⁶ De reeds eerder genoemde oudste Georg Hansen noemt in 1671 'Jan de Buyser, sein grosz hausz-buch' in een lijst van boeken, die door de Vlaamse doopsgezinden in Danzig en Pruisen gebruikt werden. Hoewel het *Christelijk huysboek* volgens Friedmann populair geweest schijnt te zijn, heb ik niet veel overgeleverde exemplaren kunnen vinden.⁵⁷ De universiteitsbibliotheken van Amsterdam, die van de VU, Utrecht en Groningen bezitten ieder een exemplaar. Het Utrechtse exemplaar was een schenking van professor Simon van der Linde (1905-1995), en Groningen bezit het exemplaar van dominee Karel Vos (1874-1926). De bibliotheek van de doopsgezinde gemeente te Hamburg is ook in het bezit van een exemplaar.⁵⁸ Tenslotte bezit de *Eastern Mennonite University* in de Verenigde Staten nog

een exemplaar. Tot mijn verbazing ontbreekt het boek in de rijke bibliotheek van de doopsgezinde gemeente Haarlem.⁵⁹ Naast het *Christelijck huysboek* gaf De Buyser ook een klein boekje uit, getiteld *Christi hemelvaart* (s.l., s.a.), en in 1664 te Altona *Naerder verklaringe over mijn kleyn boeckjen ghetytuleert 'Christi Hemelvaart'*. De bibliotheek van de doopsgezinde gemeente te Hamburg bezit een exemplaar van dit tweede boekje.

Jan de Buyser werd in 1591 te Haarlem geboren. Hij werd gedoopt in de Oud-Vlaamse gemeente te Amsterdam. Hij trouwde te Haarlem met Maycken Cousijn. Zij was een dochter van Joost Cousijn, alias Van den Burg en Janneken Joos Vermersch, die beide uit Vlaanderen afkomstig waren. Zijn schoonvader was bleker in Overveen bij Haarlem. Volgens Roosen was De Buyser de schoonvader van Gerrit Roosen te Hamburg.⁶⁰ De Buyser was koopman van beroep en woonde te Hamburg. Daarnaast bezat hij een tuinhuis in de Rosengasse te Altona.⁶¹ Reeds in 1626 wordt hij in Hamburg genoemd. In 1635 wordt De Buyser genoemd in de vernieuwde *Niederländische Kontrakte*. De Buyser overleed waarschijnlijk in 1668. De Huiskopers-gemeente te Hamburg ging na zijn overlijden teniet.

NOTEN

1 De Rotterdamse Oud-Vlaamse Trijntje Pieters Verbosch, weduwe van Pieter van der Meersch legateerde in haar testament van 10 maart 1659 aan verschillende Oud-Vlaamse gemeenten, waaronder f 300,- aan 'die te Haarlem met dienaar Pieter Cornelisz Haringh van Amsterdam'.

2 Ik heb deze drukker niet in het Rotterdamse notariële archief kunnen vinden. Ook in *Rotterdam bibliopolis* (Rotterdam, 1997) ontbreekt zijn naam. De in 1629 bij een vechtpartij betrokken Harman Teunisz van Buuren is mogelijk een broer. Gemeentearchief Rotterdam [verder: GAR], Rotterdam, NA 141. 10/15.

3 A.R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling van de doopse geloofsopvoeding in de Lage Landen (ca. 1540-1811), aan de hand van de in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* (Kampen, 2007), I. 83-86 en II. 58-59.

4 E-mail van Alfred van Wijk, 20 november 2008.

5 E-mail van Alfred van Wijk, 20 januari 2009.

6 G. Hansen, *Ein Glaubensbericht, vor die Jugend durch einen Liebhaber der Wahrheit gestellt und ans Licht gebracht im Jahre 1671. Joh. 7:38. Is. 34:16* (s.l., 1671), 123-126.

7 W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland 1660-1735* (Haarlem, 1940), 116-124.

8 *Naeghelaten schrift van den euangelische ban ende mijinghe, door S.G. Dierick Philips. Wt den Fransoyschen vertaelt door C.V.M.* (Haarlem: Passcier van Wesbusch, 1602).

9 Met de signaturen OK 61-2540, OK 65-321 en 174 G 2.

10 Met de signatuur 7 E 26. Het exemplaar is incompleet.

11 Met de signatuur 1497 G 17.

- 12 M. Schagen, *Naamlyst der doopsgezinde schryveren en schriften, beginnende met den jaare MDXXXIX, en eindigende met den jaare MDCCXLV* (Amsterdam: Jan Hartig, 1745), 128.
- 13 J. Koppenol & G. Verhoeven, 'Krakeel in het bloemperk. Rederijkers, tulpen en vreemdelingenproblematiek in 1611', in: *Literatuur* 18 (2001), 274-286.
- 14 Piet Visser, *Van offer tot opera; doopsgezinden en kunst in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1989), 26 heeft reeds eerder aandacht gevraagd voor deze publicatie.
- 15 Met de signaturen THYSPF 2247 en 2248. Gent, Van der Wulp nr. 1605.
- 16 Noord-Hollands Archief, Haarlem, NA 41. 103.
- 17 Als auteur van het boekje wordt L.P. aangegeven. A. de Kempenaer, *Vermomde Nederlandse en Vlaamse schrijvers* (Amsterdam, 1970; repr. van Leiden, 1883-1885) identificeerde deze reeds voorzichtig als Lucas Philipsoen.
- 18 Albert Lieferts was van 1611 tot 1622 drukker in Kampen. Hij woonde in de 'Oldestraet, by de Hagenpoort'. In 1610 was hij hoofdman van het St. Lucasgilde. In 1612 drukte hij in opdracht van Henderick Laurentsz. te Amsterdam het *Nieuwe Testament*. Zie: J. Nanninga-Uitterdijk, 'Albert Lieferts, boekdrukker te Kampen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* (1875), 285-299.
- 19 Met het signatuur 174 G 4.
- 20 Hansen, *Ein Glaubensbericht*, 123-126.
- 21 B. Thijs, *De hoefslag van Pegasus; een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)* (Hilversum, 2004), 34, 39, 51, 54, 56, 60, 61, 67-70, 124, 125, 145, 152, 155 en 157.
- 22 Noordhollands Archief, Haarlem, transportregisters 76.63. 39 en 76.66. 62.
- 23 Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), PA 1120, inv. nr. 11.
- 24 W. Stuve, 'Een roepende in de woestijn; Louwerens Willems (1589-1636), voorvechter van de Oude Vlamingen', in: *DB* 35-36 (2009-2010), 217-241.
- 25 P. Visser, 'Doopsgezinde rederijkersactiviteiten in de eerste helft van de zeventiende eeuw, voornamelijk in Hoorn, De Rijp en Rotterdam', in: *DB* 16 (1990), 17-27.
- 26 Ten aanzien van Van Gherwen en vader en zoon De Groot schreef Visser indertijd: 'Over hun leven weten we vrijwel niets'.
- 27 De achternaam heb ik tussen haken gezet, omdat deze pas door zijn kleinzoon Cornelis werd gevoerd.
- 28 Broer en zus waren Cornelis Adriaensz Draeck en Maritgen Adriaens.
- 29 Jan Centen moet niet verward worden met de schoolmeester van dezelfde naam. Jan Centen was 'lijwaeetvercoeper' van beroep. Op 3 januari 1608 testeerde hij met zijn eerste vrouw voor de Rotterdamse notaris Jacob Symonsz. Het testament met zijn tweede vrouw dateert van 5 maart 1617 voor notaris Willem Jacobsz. Op 30 september 1632 testeerde hij met zijn derde vrouw. Hij huurde het huis de 'Gulden Hamer' in de Hoofdsteeg te Rotterdam. In 1630 verkocht hij de helft van het huis van zijn vader aan de zuidkant van de Houttuinen. In dat jaar kocht hij een huis aan 't Hang op de hoek met de Schrijnwerkerssteeg.
- 30 GAR, archief van de doopsgezinde gemeente Rotterdam, inv. nr. 2.
- 31 GAR, archief van de doopsgezinde gemeente Rotterdam, inv. nr. 3.
- 32 A. van der Schoor, *Stad in aanwas; geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle, 1999), 244-245.
- 33 Te vinden in de voorrede van de *Ghulde zang-fonteyne*.
- 34 SAA, PA 565.C, inv. nr. 427.
- 35 H.J.A. Ruys, 'Een onbekend Rotterdamsch schilder en dichter', in: *Oud-Holland* 34 (1916), 129-30. Als bron haalt hij Von Wurzbach, *Niederl. Künstler-Lexicon* aan. Zie ook: *Rotterdamsche historiebladen*, I, 603 en *Rotterdamsch jaarboekje* X (1912), 131.
- 36 Volgens het colofon was dit werk ook verkrijgbaar in Leiden bij zijn broer Ambrosius, en in

Vianen bij Rokes Dirckxen. Ambrosius wordt in een boek van Louwerens Willemsz. genoemd. Rokes was misschien een broer van Willem Dirksen, dienaar van de Oud-Vlaamse gemeente te Vianen. Abraham van Gherwen en Louwerens Willemsz schreven hem in augustus en september 1630 een brief, om hem te steunen in zijn afwijzen van de 'gestrafte' Oude Vlamingen. Vianen ging ergens na 1632 over naar de kant van de Verenigde Vlamingen. Het grootste deel van haar bestaan was Vianen afhankelijk van het grotere Utrecht.

37 Vertaling van diens *The discoverie of witchcraft*.

38 http://www.vialibri.net/525display/year_1637_20.html.

39 Schagen, *Naamlyst*, 128.

40 Stadsarchief Dordrecht, Dordrecht, NA 180. 313.

41 Maria was op 29 november 1658 voor het gerecht van Rotterdam met Adriaen (of Ary) getrouwd.

42 GAR, Rotterdam, NA 1061. 11/36.

43 GAR, Delfshaven, NA 3858. 146.

44 GAR, Delfshaven, NA 3854. 2/16 en NA 3854. 5/31.

45 Dominee Gerardus Emilius was van 1660 tot 1703 predikant te Oud-Beyerland. Hij was tevens medisch doctor. De Leidse universiteitsbibliotheek bezit twee van zijn geschriften over medische onderwerpen.

46 P. Visser, 'Mennonites and Calvinists in Friesland: struggles in the 17th Century', lezing op een Calvinj congres in Toronto, 20 juni 2009.

47 Simon onder de Linde woonde van 1663 tot 1664 tegenover de Lomberde-brugh, en van 1664 tot 1697 aan de Vischmarckt naast de brouwerij van 't Hart. Zijn uithangborden waren van 1669 tot 1676 'in de (Vergulde) Fonteyn', en van 1677 tot 1697 'in de (Groote) Gekroonde Druckerye'. Simon was van 1694 tot 1697 stadsdrukker van Dordrecht.

48 Met de signaturen OK 65-1298, OK 65-1453 en OK 62-8798. Voorin OK 65-1298 staat: 'Dit boek van Dort ontbooden, en daer voor betaelt 22 st., T. Anskes'; 'Bouke Rinkes dit Boek gekoghd de somma 15 st., 1769', en 'H.T. Haitjema Hoort dit boek toe Balk den 22 April 1838'.

49 ME IV, 868.

50 A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters* III (Amsterdam, 1846), 330-331.

51 Schagen, *Naamlyst*, 34.

52 E-mail van Adriaan Plak, 16 juli 2010.

53 Streekarchief Voorne-Putten-Rozenburg te Brielle, NA 1026.

54 Het stadje Steenwijk ligt ten oosten van het dorp Oldemarkt. Hendrick Stuyfzandt was daar van 1656 tot 1693 werkzaam als drukker, daarna tot 1708 als boekverkoper. Hij was op verschillende plaatsen in Steenwijk gevestigd, maar van 1662 tot 1708 aan de Marckt, op de hoek van de Gasthuys-straet.

55 Met de signaturen OK 65-944 en OK 92-27.

56 W. Stuve, 'De dienaarschap van de Oud-Vlaamse gemeenten te Haarlem', in: *DB* 28 (2002), 63-64.

57 R. Friedmann, *Mennonite peity through the centuries; its genius and its literature* (Eugene Or., 1998), 152-153.

58 B.C. Roosen, *Geschichte der Mennoniten-Gemeinde in Hamburg und Altona* (Hamburg, 1866), 29.

59 E-mail van Mechteld Gravendeel, 7 juni 2011.

60 Roosen, *Geschichte*, 31.

61 S.A.E. van Puffelen, 'De mennonieten en andere vluchtelingen te Hamburg', in: *Wetenschappelijk tijdingen* (1969), 342.

Een zeventiende-eeuws groepsportret

De ondertekenaars van de *Confessie van Dordrecht* in 1632

WILLEM STUVE

In 2012 zal het 380 jaar geleden zijn dat in Dordrecht de vrede bereikt werd tussen een deel van de Jong-Vlaamse gemeenten en een deel van de Oud-Vlaamse (Huiskopers) gemeenten.¹ Over de inhoud van de *Confessie van Dordrecht* uit 1632 is veel geschreven. Ook is er aandacht gegeven aan de invloed van deze belijdenis op de Nederlandse doopsgezinden, en haar verspreiding naar andere landen.² Daarentegen is er in al de jaren sinds de Dordtse belijdenis verscheen weinig aandacht geweest voor de ondertekenaars van deze vrede. Het wordt tijd om hen een gezicht te geven, waarbij ik – zoals de lezer van mij gewend is – bijzondere aandacht schenk aan de Oude Vlamingen.

DE AANLOOP NAAR DE VREDE

De totstandkoming van de *Confessie van Dordrecht* in 1632 moet gezien worden als het sluitstuk van een intern Vlaams doopsgezind conflict, én als een stap richting vrede met de andere doopsgezinde richtingen. Hoewel Adriaen Cornelisz. vaak gezien wordt als de stille kracht achter de vereniging, is het de Vlaamse leraar Isaack Hendricksz. de Coning geweest die de aanzet tot de vrede heeft gegeven. Op 4 maart 1629 benaderde hij uit naam van de Dordtse Vlaamse gemeente ‘als oock uyt den name van alle onse generale gemeenten’ per brief de lokale Oud-Vlaamse gemeente met een vredesaanbod.³ Nog dezelfde dag reageerde de gemeente van Adriaen Cornelisz. positief op de uitnodiging. Deze uitnodiging vond dus plaats slechts een jaar nadat het *Olijftaxken* was uitgegeven.

Op tweede kerstdag 1631 besloot de Dordtse Oud-Vlaamse gemeente om de gemeenten van haar richting tegen half maart 1632 uit te nodigen samen te komen.⁴ De vergadering van half maart in Dordrecht werd vervolgens uitgesteld.⁵ Als reden wordt door De Coning in een brief van 15 februari 1632 aangegeven: ‘Alsoo ons hier nu wat bysonders voorgecomen is twelck wy niet en hadden verwacht’.⁶ Er worden door hem geen nadere details gegeven. De

Coning verzekerde de Amsterdamse dienaren wel dat de vergadering niet was uitgesteld omdat er in de Vlaamse gemeente, of bij de Oude Vlamingen ‘eenich misnoegen’ was.

Ook van de kant van de overheid werd meegewerkt. Reeds in januari 1632 werd toestemming van de Dordtse stadsregering verkregen om de vergadering in de stad aan de Merwede te houden:

Op den XV january 1632 bij d’ heeren borgem[ceste]r en ’t Gerechte vorgedragen sijn dat sijn E[dele] was verwitticht bij die van[den] doopsge-sinden binnen deser stede, dat wegen seeckere scheuringe onder henluyden gevallen uyt saecke van huyscoopinge ende dat tot beslichtinge van ’t voorsz[eide] different gearresteert was een bijeencomste van haere sectarissen, ende dat de selvige binnen deser stede soude sijn tegens de maent martius eerstcomen[de] ende dat daer op omvraege bij de heere Borge-meester gedaen sijnde is ’t selvige met eenparige stemmen geconsenteert.⁷

Van twijfels van de kant van de Dordtse stadsregering – zoals Horst schrijft – was geen sprake.

Hoe dachten de gemeenten in den lande over het voornemen om vrede tussen Vlamingen en de Huiskopers tot stand te brengen? Grote groepen gemeenten in het Noorden van de Republiek reageerden afwijzend. De Vlaamse gemeenten in de provincie Groningen, onder leiding van hun oudsten Tonnijs Gerrits en Cornelis Jansen wezen de ondernomen vredespogingen van de hand.⁸ Ook de Groningse gemeenten onder leiding van oudste Jan Luies uit Kloosterburen waren gekant tegen het sluiten van vrede.⁹ In 1610 hadden zij reeds bezwaar gemaakt tegen de Harlinger vrede, en in 1626 tegen het *Olijftaxken*. Luies en zijn aanhangers hadden in 1615, 1616 of 1617 de Haarlemse oudste Jacques Outerman gebannen, een oordeel dat diens gemeente overigens naast zich neer had gelegd.¹⁰ Ook de Blokzijler oudste Claes Claesz. had het moeten ontgelden. Luies en consorten deden hem in 1623 in de ban.¹¹

In navolging van de gangbare literatuur stelde Horst dat de delegatie van de Rotterdamse Oud-Vlaamse diaken Louwerens Willemsz. niet tot de vergadering werd toegelaten.¹² Het geschetste beeld vraagt om een kleine correctie. De Rotterdamse Oud-Vlaamse gemeente was wel degelijk voor de bijeenkomst uitgenodigd. Twee dagen voor de vergadering (op 19 april 1632) verscheen Louwerens met andere boden uit de Maasstad om Adriaen Cornelisz. te spreken. Tevergeefs, zoals valt te lezen:

Fiktor Jansz en Balten Baltenszen die de dueren bewaarden ghinghen daar voor staan en wilde mij met meer gheselschap van Rotterdam die nochtans van huer ontboden waren niet in laten hoewel ickt dikwils versocht.¹³

De hierboven vermelde uitnodiging had ook iets dubbelhartigs gehad. Adriaen Cornelisz. wist heel goed dat de Rotterdammers zich niet wilde neerleggen bij een – in hun ogen goedkope – vrede. Hij wist verder dat hij zich de woede van Rotterdam op de hals had gehaald door de toelating van, en hulp aan gestraften. De *Confessie van Dordrecht* werd op 21 april 1632 ondertekend door vertegenwoordigers van veertien Vlaamse gemeenten, van vier Oud-Vlaamse gemeenten en door afgescheiden Oude Vlamingen uit nog eens drie gemeenten.¹⁴ In tegenstelling tot wat Horst beweerde gaat het om een minderheid – hoewel beduidend – van de Vlaamse gemeenten die de belijdenis ondertekenden.¹⁵

DE ONDERTEKENAARS

De lijst van ondertekenaars begint terecht met de namen van de Dordtenaren Isack de Coningh en Ian Jacobs. De Coningh was goudsmid van beroep, en sinds 1620 meester op de zestiende Hollandse plaats van de Dordtse Munt.¹⁶ Van 1635 tot zijn overlijden in 1640 was hij gezworene van de Munt. De Coningh woonde vanaf 1625 in het huis ‘De Oliphant’ in de Kannekopersbuurt in Dordrecht. Over de dienaar en linnenwever Jan Jacobsz. is weinig bekend. Hij overleed een zestal jaren na het bereiken van de vrede:

De man wiens naam onlosmakelijk aan het sluiten van de vrede in Dordrecht verbonden is, Adriaen Cornelisz. heeft niet lang mogen genieten van zijn levenswerk. Hij stierf reeds op 6 november 1632, hetgeen door zijn gemeente zeer werd betreurd. Hij werd slechts eenenvijftig jaar oud.

Zijn mede-ondertekenaar Mels Ghijsbertsz. (of Ghijsbrechtsz) was in 1626 leraar geworden. Vier jaar later (op 24 februari 1630) werd hij door de Oud-Vlaamse gemeente te Rotterdam bestraft vanwege zijn contacten met Rotterdamse ‘gestraften’. Het zou nog tot tweede Pinksterdag 1635 duren voordat hij tot oudste bevestigd werd. Deze daad werd verricht door Willem Jansz. van Exselt, van Zaltbommel; Pieter Gryspeert, van Haarlem en Abram Dircksz. Biers uit Amsterdam. De overige ondertekenaars waren de uit Vianen afkomstig leraar en bakker Claes Dircksz. leraar Hans Cobrysz. en leraar Jacques Terwen.

IV.
Confessie

4.

Ende

Vredehandelinge/

Geschied tot Dordrecht/ A°. 1632.

den 21^{en} April/ tusschen de Doops-ghesinde

diemen de Vlaminghen noemt: Waer-

in een yder kan sien ende mercken/

hoe en waer op dat desen Vre-

de gemaect en be-

vestight is.

Matth. 5. 9.

Salich sijn de Vrede-maekers/ want sy sullen Gods kin-
deren ghenaemt worden.

Hebr. 1. 2. 14.

Maect nae den Vrede ende Gheplichmaekinghe / sonder des
welcke niemandt den Heere sien en sal.

1 Corinth. 7. 15.

Godt heeft ons in Vrede gheroepen.

TOT HAERLEM,

Ghedrukt by Hans Passchiers van Wesfusch, Boeck-drucker
op 't Marckt-beldt inden vissagen Wyel. 1633.

In de lijst van gemeenten, die de belijdenis ondertekenden treffen we ook vier Zeeuwse gemeenten aan: Middelburg, Vlissingen, Zeelandt (waarschijnlijk Goes) en Zierikzee. Dit lijkt een vanzelfsprekendheid, maar waarom waren deze gemeenten eigenlijk vertegenwoordigd? Ik denk het antwoord gevonden te hebben in de constatering dat zij als eerste ervaring hadden opgedaan met een vereniging met Oude Vlamingen. In 1622 sloten de Zeeuwse gemeenten namelijk in Vlissingen vrede met het 'Hans Busschaert-volk'.¹⁷ Het betrof volgelingen van de Oud-Vlaamse oudste Hans Busschaert, alias de wever. Middelburg was present met haar vertegenwoordigers oudste Bastiaen Willemsen en leraar Jan Winckelman. Voor Vlissingen ondertekenden de oudste Oillaert Willeboortse¹⁸ en de dienaren Per Jacob Pennen en Lieven Marijness. Onder 'Zeelandt' moet waarschijnlijk de gemeente te Goes verstaan worden. Haar vertegenwoordigers waren Cornelis de Moir en Isaac Claessen. Ik heb niets over hen kunnen vinden. Zierikzee ondertekende bij monde van oudste Anthuenis Cornelisz., die de achternaam Timmerman voerde.¹⁹ Een dochter van de eerste, Neeltie zou later met de Dordtse oudste Barthelomeüs Leendertsz. van Stein trouwen, en een andere dochter Anneken trouwde eveneens met een doopsgezinde Dordtenaar. Zijn mede-ondertekenaar diaken Pieter Jansz. Timmerman is verder onbekend gebleven.

Natuurlijk waren er Amsterdammers present! De drie ondertekenende oudsten hadden met hun mede-oudste Dirk Dirksz. immers in 1628 het *Olijftaxken* opgesteld, en daarmee de aanzet gegeven tot een bezinningsproces onder de Vlaamse doopsgezinden. Alle drie zijn zo bekend, dat ik aan hen geen verdere aandacht besteed. Interessanter zijn de andere ondertekenaars uit Amsterdam: David ter Haar en Pieter Iansen van Singel. Beide waren leraar van de Oud-Vlaamse gemeente, en waren 'zonder Zeyndinghe en teghen Waarschouwing vande Broederen' naar Dordrecht gegaan. Reeds in 1629 hadden de vier oudsten Lucas Philips, Jacob Adriaensz. van Blenckvliet, Jan Rose en Gerrit Claesz., uit Danzig hen tevergeefs op andere gedachten proberen te brengen. De ondertekening zou voor de Amsterdamse Huiskopers gemeente nog een vervelend staartje krijgen. Op 17 mei 1632 werd haar vermaanhuis 'naast de 6 kruyken' door de voormalige Oude Vlamingen bezet. Van Huiskoper waren ze veranderd in 'Huysrovers', aldus de Rotterdamse diaken Louwerens Willemsz. Pieter Jansz. van Singel ondertekende een jaar later de *Vredekode*, waarin de Haarlemse oudste Vincent de Hont de vrede werd aangeboden. Later zou hij diaken bij de Vlaamse gemeente worden. Over David ter Haar valt slechts te melden dat hij aan de Ooster Achterburgwal in Amsterdam woonde.

Ten aanzien van Haarlem mag het enigszins verwonderlijk heten dat

Jacques Outerman niet tot de ondertekenaars behoorde. De Haarlemse gemeente De Block werd daarentegen vertegenwoordigd door de kersverse oudsten Jan Doom²⁰ en Pieter Gryspeert. Dit duo was op 28 maart 1632 bevestigd door Amsterdamse oudsten. In een brief van Haarlem aan Amsterdam van 22 maart 1632 valt te lezen:

Alsoo onsen Lyeven Ouste Jaques van Reyninge Oudt Is en[de] styf hoort en[de] dyckmael niet wel en verstaet offer wat te seggen vyel.²¹

Nadat Outerman eerst een ferm advocaat van de Vlaamse richting was geweest, was hij geleidelijk aan minder exclusief gaan denken. Hoewel Outerman niet aanwezig was op de vergadering in Dordrecht, heeft hij wel de vruchten van deze vrede mogen zien. Op de dinsdag na Pinksteren 1632 werd onder leiding van Adriaen Cornelisz. en Tobias Goverts. van den Wyn-gaert ‘den vrede, v[er]soeninge ende v[er]eeninge’ bereikt. Aan het eind van de vergadering werd het gebed door ‘den Outvader ende l[ieve]n] outste Jaquis Outerman aldaer selfs gesproocken’.²² De vrede werd namens de Haarlemse ‘gestraften’ ondertekend door Dirck Wouters Kolenkamp en Pieter Joosten. Beide hadden behoord tot de Oud-Vlaamse gemeente van Lucas Philipsz. in de Helmbrekerssteeg. Reeds voordat hij zich liet gelden als een aanhanger van het verenigingsstreven was Pieter Joosten Boogaert leraar in deze gemeente geweest. De andere ondertekenaar Dirck Woutersz. Kolenkamp werd op Pasen 20 april 1631 – dus voor de vrede – door de Dordtse oudste Adriaen Cornelisz. tot ‘dienaar int Woort’ bevestigd. Kolenkamp droeg als dichter dertien liederen bij aan de bundel *Den Nederduytsche Helicon* (Haarlem, 1610). Het initiatief om deze bundel samen te stellen was indertijd nog genomen door Karel van Mander.

Met de ‘Bommel’ uit de lijst wordt het vestingstadje Zaltbommel bedoeld. Deze plaats had zowel een Vlaamse, als een kleinere Oud-Vlaamse gemeente. Van het bestaan van de laatste gemeente vernemen we slechts uit aantekeningen van buiten-reizen door Dordtse Oud-Vlaamse oudsten.²³ Bekender is de Vlaamse oudste Willem Jansz. van Exselt.²⁴ Hij was afkomstig uit Exel in het land van Luik. Waarschijnlijk werd hij in 1595 poorter van Zaltbommel. In 1636 woonde hij er met zijn vrouw in de Oensselsestraat. In 1626 was Willem Jansz. Exsel, van Bommel één van de ondertekenaars geweest van de *Be-lydenisse van den eenigen Godt, Vader, Soon en Heyligen Geest*, die was opgesteld door Jacques Outerman.²⁵ In 1634 stuurde de Vlaamse gemeente te Rotterdam een brief over de buitentrouw aan twaalf gemeenten, waaronder zich ook Willem Jansz. te Bommel bevond.²⁶

55

alhier / in der Stadt Dordrecht / op
den 21. April / A°. 1632. stylo novo.
Daert wel.

Ende was ondertepckent

Dordrecht.

*Isack de Coningh. en van
weghen onse Diender
Ian Jacobs.*

Middelburgh.

*Bastiaen Willemsen.
Ian Winckelmans.*

Vlissinghen.

*Oglaert Willeborts.
Per Iacob Pennen.
Lieven Marijnse.*

Amsterdam.

*Tobias Goverfz.
Pieter Ianssen Moijer.
Abraham Dircksz.*

Haerlem.

*Ian Doorn.
Pieter Grijsbeer.*

Bommel.

*Willem Ianssen van Exfelt.
Ghijbert Spiering.*

Rotterdam.

*Balsen Centen Schoenmaker.
Michiel Michielsz.*

Dordrecht.

*Per my Hans Cobrijssen.
By my Iacuis Terwen.
Claes Dircksen.
Mels Ghijbaerts.
Aericaen Cornelissoom.*

Van boven in 't Lant.

*Peeter van Bursel.
Antonij Hansz.*

Krevelt dito.

*Herman op den Graff.
Weylm Kreynen.*

Zeelandt.

*Cornelis de Moir.
Isaas Claessen.*

Haerlem.

*Dirck Wouters Kolenkamp.
Pieter loofen.*

Rotterdam.

*Israël van Halmael.
Heyndrick Dircksz. Apel-
doren.
Andries Luckn, de jonghe.
Schie-*

Lijst van ondertekenaars op pagina 55 van de *Confessie van Dordrecht*
[UBA: OK 65-692].

De ontwikkelingen in de Oud-Vlaamse gemeente te Rotterdam hebben in het hele proces richting de vereniging als katalysator gewerkt. De in de jaren 1625/1626 begonnen onrust en conflicten in de Oud-Vlaamse gemeente hadden er toe geleid dat de gestrafte Oude Vlaamse leden steun zochten bij Adriaen Cornelisz. van Dordrecht. Deze Dordtse oudste had een onzekere koers gevaren, maar zich uiteindelijk aan hun zijde geschaard. Dit had tot gevolg dat hij en de leraar Mels Gijsbrechtsz. op 24 februari 1630 waren gestraft door de Rotterdamse gemeente.²⁷ Op de vergadering in 1632 ondertekenden Israel van Halmael, Hendrik Dirksz. Appeldoorn en Andries Lucken de jonge de vrede namens de gestraften. Het is passend dat de naam van de zijdekoper Hendrick Dirksz. Appeldoorn genoemd wordt. Veel onrust had zich rondom zijn persoon afgespeeld. In 1625 was hij als diaken afgezet, waarna hij een groep verontrusten rond zich verzamelde. In 1632 werd hij gekozen tot diaken van de Vlaamse gemeente in de Maasstad. Appeldoorn overleed reeds op 17 november 1632 in zijn woonplaats. De andere ondertekenaar, Israel van Halmael, was in Wezel geboren. Hij had van huis uit stevige banden met de Oude Vlamingen.²⁸ Ook hij was in 1625 uit zijn dienst gezet. Daarbij kwam dat hij een zwager van Appeldoorn was.²⁹ Reeds kort na de bereikte vrede in 1632 werd Van Halmael oudste van de Rotterdamse Vlaamse gemeente. In 1645 deed hij wegens ouderdom afstand van zijn dienst. Over de derde ondertekenaar heb ik tot nu toe niets kunnen vinden. Van Vlaamse zijde werd de *Confessie* ondertekend door oudste Michiel Michielsz. Comans en Balten Centen schoenmaker.

Horst vermoedde in 1982 dat met de aanduiding 'van boven in 't Landt' de gemeenten Kleef en Emmerich bedoeld werden.³⁰ Dat Emmerich bedoeld wordt is zeker, maar ik weet niet of we er ook Kleef toe moeten rekenen. De ondertekenaars waren Pieter van Borsel en Antonij Hansz. De eerste persoon kan ik identificeren als de oudste Pieter van Beersel (of Bersel). Hij was reeds in 1618 met vijf andere oudsten betrokken bij het beslechten van een conflict tussen de Oud-Vlaamse gemeenten te Amsterdam en Haarlem.³¹ Hieruit volgt dat Emmerich tot de richting van de Huiskopers behoorde. Pieter van Beersel overleed in november 1635 te Emmerich.³² Over Antonij Hansz. ben ik niets te weten gekomen.

Voor Kreveld werd ondertekend door Herman op den Graff en Weylm Kreynen. Deze gemeente behoorde tot de Vlaamse richting. Alleen over de eerste persoon heb ik iets kunnen vinden. Herman op den Graeff trok in 1615 met zijn gezin van Aldekerk naar Kreveld. Hij was getrouwd met Greitgen, en was linnenkoopman van beroep. Twee jaar na de ondertekening van

de *Confessie van Dordrecht* durfden de Krevelder doopsgezinden het aan om hun prediking in het openbaar te houden, hetgeen niet in het minst kwam door hun leraar Herman op den Graeff. Deze overleed in 1642 te Kreveld.³³

De vermelding van Schiedam in de lijst is een voor de hand liggende. Reeds in 1620 hadden de Schiedammers een voorschot genomen op de vrede tussen de Vlamingen en de Hoogduiters. Zij preekten beurtelings in hetzelfde huis, en mochten vrij elkanders prediking horen. Op die wijze hoopten ze ooit uit te groeien 'tot één volk'. De Oud-Friese oudste Pieter Jansz. Twisk had er in zijn *Vreed's beletsel* (1629) schande van gesproken.³⁴ In 1631 sprak de Vlaamse gemeente van Schiedam de hoop uit zich spoedig met de Friese gemeente te kunnen verenigen, maar stelde het besluit hiertoe uit op advies van Amsterdam.³⁵

Leiden was met twee vertegenwoordigers uit de Vlaamse gemeente aanwezig: de leraren mr. Christiaan de Coninck en Ian Weyns. Hoewel er ook in Leiden mensen waren die het streven naar vrede een warm hart toedroegen, was er van de kant van de Oude Vlamingen geen afvaardiging te verwachten. Zij hadden zich rond haar oudste Jan Rose geschaard. Hij had zich laten kennen als een voorstander van de oude wegen en gebruiken. Met de oudsten van Amsterdam, Haarlem en Rotterdam zou hij leiding geven aan de resterende Huiskoper-gemeenten.

De belijdenis is voor Blokzijl ondertekend door Claes Claesz. en zijn minder bekende mede-dienaar Pieter Peters. Het lijkt logisch dat de vredelievende oudste Claes Claesz. tot de ondertekenaars behoorde. Hij had telkens opgeroepen tot vrede onder de doopsgezinden met zijn *Copie eens Briefs of Voorloper, om niet ligtvaardig te oordelen* (Amsterdam: N. Biestkens, 1613), zijn geschrift *Onschult ende Bestraffinghe, des onschriftmatighen oordeels, 't welck bij Jan Luyes ende sijne medestanders gegeven* (Amsterdam: Jacob Aerts. Colom, 1627) en zijn *Eenige Aenteyckeningen uyt de ernstige Aen-porringhe tot Gemeynschap der Heyligen* (Amsterdam: Jacob Aerts. Colom, 1630). En had hij niet in zijn *Onschult* geschreven: 'Ende hoewel daer mede in ver-toont wort, dat ick de Huyscoopers voor mijn Broeders en Zusters houde; datter ooc een Broeder van de Huyscoopers bij onse gemeente in 't woort dient [...]''. Toch schreef Claes nog op 17 februari 1632 aan Amsterdam:

belangende de reijse tot *Dordrecht* is gesloten op van gans ongelegen tijt voor mij; die ick niet ofte seer qualijck (hoe wel daer toe geneegen sijnde) sal Coonen gebruijcken waer de tijt een maent later gestelt ick soude mij (der) ijert doennelijck sijnde daer mede presentieren maer nu sullen onse

lieve vrienden op mijn tegenwoordicheijt aldaer geern reeckeninge Coonen maecken. De heere hoope ende wensche ick dat desniettegenstaende sijne tegenwoordigheijt aldaer in den vergaderinge sal betoonen ende het voorgenoemde (tot sijns naams eere) seegenen.³⁶

Uit dit citaat blijkt niet op welk tijdstip de vergadering gepland was, maar vermoedelijk gaat het om het tijdstip van half maart 1632. Een maand later schikte de Blokzijler oudste. In dat geval zal Claes Claesz. in april afgereisd zijn naar Dordrecht.

Het centraal gelegen Utrecht komt met twee groepen ondertekenaars voor in de lijst. Van Vlaamse zijde zetten leraar Herman Segers van Essen (vóór 1629-1663), diaken Daniel Horens³⁷ en Jan Hendriksz. Hoochvelt³⁸ hun handtekening. De Utrechtse Oud-Vlaamse gemeente was jarenlang een oase van rust geweest onder leiding van haar oudste Jacques Verbeeck. Deze laatste was kort na het uitbreken van de onrust in Rotterdam op 23 december 1627 in de Domstad overleden. Als diens opvolger werd Abraham Spronck (of Sprong) tot oudste bevestigd door Adriaen Cornelisz. Zijn naam verschijnt daarom als eerste in de lijst. Hij zou de Utrechtse gemeente dienen tot zijn dood in 1652. De tweede naam is die van Willem Jansz. van Broeckhuysen. In 1639 was hij diaken, en korte tijd later leraar van de verenigde Utrechtse gemeente. In verband met zijn huwelijk verwisselde hij de Domstad voor Dordrecht. De Dordtenaren namen hem aan als leraar. In 1659 volgde zijn bevestiging tot oudste, naast Van Braght.

Ook het kleine Gorkum was met twee personen present op de vergadering in Dordrecht: Jacob Sebrechts van der Heyde en Ian Jansz. van de Cruysen. Deze gemeente behoorde tot de Huiskopers. In 1630 schonk de Oud-Vlaamse gemeente van Dordrecht haar f 200,- ‘voor behoef van haren Armen aldaer hoochnoodich, overmidts de groote dierte inde granen’. De Oud-Vlaamse diaken Louwerens Willemsz. beschuldigde Dordrecht er van de kleine gemeentes te kopen met giften: ‘wiens brood men eet, wiens mond men spreekt’. Over de ondertekenaars is weinig bekend. De naam van Jan Jansz. van de Cruysen komen we nog in 1655 tegen als ondertekenaar van een brief aan Dordrecht. In 1657 werd hij in aanwezigheid van oudsten uit Dordrecht en Utrecht van de gemeente afgezonderd om ‘zijn droncke drinken en onordentelijk leven’.

Het Gelderse Arnhem was eveneens in de stad aan de Merwede aanwezig. Zij werd op de vergadering vertegenwoordigd door Cornelijes Jansen en Derijck Rendersen. De Arnhemse gemeente behoorde vóór 1632 tot de Oud-

Vlaamse richting. Cornelis Jansz. mandemaecker was door Adriaen Cornelisz. tot oudste bevestigd. De Oude Vlamingen vonden hem als oudste ‘onder de maat’. Hij overleed op woensdag 16 november 1636 tussen 20.00 en 21.00 uur in Arnhem.³⁹ Zijn medeondertekenaar was de mandenmaker Dirck Reynier van Bronckhorst. Beide behoorden tot de personen, die door de Oude Vlamingen waren geëxcommuniceerd.⁴⁰

NOTEN

- 1 In het vervolg gebruik ik slechts de benaming Vlaamse gemeenten als het gaat om gemeenten van de Jong-Vlaamse (oftewel Contra-Huiskopers) richting.
- 2 J. Brüsewitz, I.B. Horst, M.A. Krebber & S. Voolstra, *Confessie van Dordrecht 1632* (Amsterdam, 1982).
- 3 Aardig is dat achterop de brief uit 1629 in contemporain handschrift staat ‘Presenta[ti]e van Vrede 1629 Van de dienders tot Dord[rech]t gedaen aende D[i]enae]rs van Boschaerts-volck 4. martie’. Stadsarchief Amsterdam [verder: SAA], PA 565.A, inv. nr. 569.
- 4 SAA, PA 565.A, inv. nr. 583.
- 5 En niet half februari 1632, zoals Horst meende.
- 6 SAA, PA 565.A, inv. nr. 588.
- 7 Stadsarchief Dordrecht [verder: SAD], Dordrecht (toegang 3), inv. nr. 46.
- 8 Ze waren overigens nog beduchter voor de op 2 tot 5 oktober 1630 te Amsterdam totstandgekomen vrede met de Hoogduitsers: ‘souden liever tot Jan Lues volck keren dan tot de hoochduitschen’. SAA, PA 565.A, inv. nr. 575.
- 9 Later zouden deze gemeenten zich Oude Vlamingen gaan noemen.
- 10 SAA, PA 565.C, inv. nr. 66.
- 11 F. Smit, *Geschiedenis der doopsgezinden in Blokzijl* (Steenwijk, 1992), 66-69.
- 12 Brüsewitz, *Confessie*, 8.
- 13 Louwerens Willemsz., *Ezelinnen zoon* (Rotterdam, 1633), punt 4.
- 14 De Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online (GAMEO) laat het onderscheid bij de ondertekenaars wegvallen door hen per plaats te groeperen. Heel ordelijk, maar historisch gezien een foute indruk wekkend. Nog fouter is de toelichting van GAMEO: ‘and signed by 51 Flemish and Frisian Mennonite preachers’.
- 15 Brüsewitz, *Confessie*, 8.
- 16 Alleen al van Holland ontbreken (in alfabetische volgorde): Alkmaar, Brielle, Delft, Gouda, Den Haag, Hazerswoude, De Koog, Maassluis, Middelharnis-Sommelsdijk, Oud-Beyerland, Ouddorp, Spijkenisse, Zaandam, Zevenhuizen, Zegwaard-Zoetermeer en Zuidland. Zijn vader Hendrick de Coningh (1545-1617) was vanaf 1569 meester-edelsmid te Antwerpen. Rond Allerheiligen 1585 vluchtte hij met zijn gezin naar de Noordelijke Nederlanden. Hendrick werd muntmeester op de tweede Brabantse plaats van de Dordtse Munt.
- 17 SAA, PA 565.A, inv. nr. 559 (brief van Vlissingen aan Amsterdam, 19 juni 1622).
- 18 Willeboorts was leraar sinds 1622, en werd later oudste. Hij nam in 1630 namens de Vlamingen deel aan de vredesonderhandelingen met de Verenigde Friezen & Hoogduitsers. Hij ondertekende de belijdenis van Jan Cents. Overleden ca. 1667.
- 19 Overleden op 11 april 1646.
- 20 Jan Doom was van ca. 1638 tot 1644 oudste op Tessel.

- 21 SAA, PA 565.A, inv. nr. 590.
- 22 SAD, Dordrecht, DTB 78. 246-247.
- 23 SAD, Dordrecht, DTB 78.
- 24 Zijn naam wordt ook geschreven als 'Excel' of 'Extelt'.
- 25 W.J. Kühler, *Het socianisme in Nederland* (Leeuwarden, 1980; repr. van Leiden, 1912), 103 noot.
- 26 Gemeente archief Rotterdam [verder: GAR], archief van de doopsgezinde gemeente Rotterdam, inv. nr. 1.
- 27 Adriaen Cornelis was indertijd nota bene mede bevestigd tot oudste door de Rotterdamse oudste Jacob Adriaensz van Blenckvliet.
- 28 Zijn broer Abraham was tot zijn vertrek naar Utrecht diaken van de Oud-Vlaamse gemeente te Amsterdam.
- 29 Er waren trouwens ook banden met andere hier genoemde Oude Vlamingen: zijn zoon Jan trouwde in 1625 met een dochter van Jacob Harscamp uit Arnhem.
- 30 Brüsewitz, *Confessie*, 8.
- 31 *Vertooninghe ende verantwoordighe tot dienst van allen onsen medegenooten des geloofs* (Haarlem: Vincent Casteleyn, 1619), 148-149.
- 32 SAD, Dordrecht, DTB 78.
- 33 *Mennonitisches Lexikon*, II, 558-559.
- 34 De Groninger gemeenten rond oudste Cornelis Jansen schreven op 26 mei 1631 aan Amsterdam: 'want daer iest al groot mistrouwen, over u lieden, bij sommige genomen want (te meer, omdat men niet en hoort, dat In de sake tot Schiedam eenige veranderinge en geschiet) het welke noch groter worden soude so de sake tot voortganck veerder gearbijt wort'. SAA, PA 565.A, inv. nr. 577.
- 35 SAA, PA 565.A, inv. nr. 583.
- 36 SAA, PA 565.A, inv. nr. 553.
- 37 Reeds leraar in 1632 en oudste vanaf 1651.
- 38 Vader van de latere Utrechtse leraar Robbert Jansz van Hoochvelt (leraar 1646-1651, oudste 1651-1669).
- 39 E.J.Th. à Th. van der Hoop, 'Familie-aantekeningen van Jacob van Harscamp', in: *De Nederlandsche leeuw* (1931), 148.
- 40 Met hen Jacob van Harscamp en Pouwel Huyberts van de Gamerslagh.

Jan Luyken (1649-1712)

Dichter en boekillustrator¹

NEL KLAVERSMA

Jan Luyken werd op 16 april 1649 in Amsterdam geboren. Hij was het vijfde kind van de doopsgezinde schoolmeester Casper Luyken en diens vrouw Hester Coores. Na eerst in de leer te zijn geweest voor het vak van (kunst) schilder, ging hij zich bekwamen in de graveer- en etskunst en werd hij boek-illustrator. Al tijdens zijn leven verwierf hij hiermee grote bekendheid. Daarnaast was Jan Luyken een zeer verdienstelijk dichter. Zijn eerste, nogal amoureuze liedboek *Duytse lier* verscheen in 1671. Hierin leek hij, nog jong als hij was, enigszins afgedwaald van zijn streng religieuze opvoeding. Spoedig na het verschijnen van deze bundel trouwde hij op 20 maart 1672 met zijn daarin onder meer bezongen liefde: Maria den Ouden. Dit huwelijk werd aan het eind van dat jaar gezegend met de geboorte van zoon Casper, die later bij zijn vader in de leer ging om hetzelfde beroep te gaan uitoefenen. Het echtpaar zou daarna nog vier kinderen krijgen, die allen jong gestorven zijn. Na 1673 kwam Jan Luyken tot bezinning en oordeelde hij het leven, dat hij tot nu toe geleid had, als verdoemelijk. Volgens overlevering zou de plotselinge dood van een van zijn vrienden er de oorzaak van zijn, dat hij voor de rest van zijn leven streng gelovig werd. Hij leidde verder een uiterst sober leven, ondanks het feit dat hij als veelgevraagd boekillustrator ruimschoots in zijn levensonderhoud kon voorzien. Hij schonk vrijwel alles weg wat hij verdiende en overleed uiteindelijk in grote armoede op 6 april 1712.

DE DICHTER

Bezingt Jan Luyken in zijn jeugdwerk *Duytse lier* vooral de liefde, na zijn inkeer publiceerde hij alleen nog maar stichtelijke werken. Bijna al zijn werken zijn emblematabundels, waarin zinnebeeldige prenten (emblemen) zijn voorzien van een motto en bijschrift in dichtvorm. Dit genre was erg populair in die tijd en voor Jan Luyken bij uitstek geschikt om zijn beide talenten, dichten en illustreren, optimaal met elkaar te verenigen. Jan Luyken schreef zes-

Gravure van Jan Luyken door Pieter Sluyter (1675-1713) naar Arnold Houbraken (1660-1719) [Amsterdam Museum; obj. nr. A 19090].

tien boeken, die bijna allemaal bij de doopsgezinde uitgevers Arentsz en Van der Sys verschenen en waarvan hij er twaalf zelf illustreerde.² Afgezien van de twee brievenbundels, die helemaal geen emblemen bevatten, voorzag hij alleen zijn eerste en laatste boek niet zelf van illustraties. Voor de emblemen in zijn eerste boek, het eerdergenoemde *Duytse lier* uit zijn jongelingsjaren, zijn de koperplaten van bestaande gravures uit 1618, gemaakt door Michel le Blon (1590-1656), opnieuw gebruikt.³ Luyken zelf was mogelijk nog niet vaardig genoeg met de etsnaald. Het laatste boek *'t Overvloeyend herte*, dat ver na Luykens overlijden pas in 1767 verscheen, werd volgens de titelpagina 'verciert met vyf en tachtig figuren, in den smaak des aucteurs getekend en in 't koper gebragt door Cornelis van Noorde'.⁴ De waardering voor Luykens godsdienstige poëzie is door de eeuwen heen verdeeld geweest. Er zou in de achttiende en negentiende eeuw weinig bewondering voor zijn werk

De Backer.

Die't lichaam voed, Is voort' Gemoedt.

ôSchepper van het lieve Brood ,
Tot voetsel van het tijdlick leuen.
Hoe heeft uw mildheid ons genood,
Om ons a Selfs tot Brood te geeven:
ôBrood dat uit den Heemel viel
Versaadigd ghy dan onse Ziel.

'De backer' – 1^e prent uit *Het menselyk bedryf* (Amsterdam: J. en C. Luyken, 1694) [Amsterdam Museum: obj. nr. A 15727].

Plastic broodzak van Brood- en Banketbakkerij M. v.d. Brink te Hoenderloo, met afbeelding van 'De backer' [Amsterdam Museum: obj. nr. KA 22476].

geweest zijn; daarentegen zijn er ook aanwijzingen dat zijn dichtkunst tot het einde van de achttiende eeuw juist wel geroemd werd. Pas in de twintigste eeuw nam de waardering voor zijn poëtische werk weer toe. Behalve het liedboek *Duytse lier*, dat later niet meer de gedachtewereld van Jan Luyken vertegenwoordigde, werden vooral zijn daaropvolgende, eerste twee bundels *Jezus en de ziel* (1678) en *Voncken der liefde Jesu* (1687) grondig bestudeerd. Deze beide bundels, waarvan zowel de tekst als de illustraties wél helemaal van Luykens hand zijn, worden dan ook gerekend tot de hoogtepunten van de zeventiende-eeuwse Nederlandse godsdienstige poëzie. Zijn bekendste werk is echter *Het menselyk bedryf*, de emblematabundel waarvoor Jan Luyken honderd beroepen uittekende en elk voorzag van een motto en stichtelijk rijmpje. Deze getekende voorontwerpen, die zich bijna allemaal in de collectie van het Amsterdam Museum bevinden, werkte hij samen met zoon Casper (1672-1708) uit in etsen om ze vervolgens in 1694 voor het eerst gebundeld uit te geven. Ook de titel, het motto en het gedicht werden boven en onder

Op de linkerpagina de door Jan Luyken handgeschreven bijbelteksten bij 'De plaatsnijder' in het exemplaar van *Het menselyk bedryf* (1694), dat hij aan zijn huishoudster Annetje van Vliet had gegeven [Amsterdam Museum: obj. nr. LA 474].

de afbeelding in de plaat geëtst; uiteraard in spiegelbeeld, zodat die na het afdrukken leesbaar waren. De beroepenbundel was bij verschijning meteen al een groot succes en wordt nu – ruim drie eeuwen later – nog steeds opnieuw uitgegeven. Want wie kent ze eigenlijk niet? De afbeeldingen van oude beroepen, zoals ze nu nog te vinden zijn op tegeltjes, glas-in-loodraampjes of plastic boodschappentassen van bijvoorbeeld de bakker. Ook beroepenplaatjes in negentiende-eeuwse kinderboekjes en op zogenaamde centsprenten zijn vaak overduidelijk naar voorbeeld van de prenten uit *Het menselyk bedryf*.⁵

Voor de uitgave uit 1704 werden de tekstgedeeltes boven en onder de afbeeldingen van de koperplaat afgesneden en vervangen door tekst in boekdruk. Op de linkerpagina, die in de oorspronkelijke uitgave blanco was, werden bijbelteksten, passend bij de prent op de rechterpagina, gedrukt. Als kopij voor deze uitgave heeft een exemplaar van de eerste druk gediend, waarin Jan Luyken deze bijbelteksten, maar ook het voor- en nawoord en een register, met de hand had uitgeschreven. Op het eerste blanco schutblad hiervan staat in Luykens handschrift de naam van zijn huishoudster Annetie van Vliet, die spoedig na het overlijden van Maria den Ouden in 1682 gedurende de rest van zijn leven zijn huishouden kwam bestieren. Jan Luyken had dit exemplaar blijkbaar persoonlijk aan haar gegeven. Zij heeft het op haar beurt later weer doorgegeven aan Jans kleinzoon, de zoon van Casper, ook genaamd Jan en uit wiens nalatenschap het in 1767 uiteindelijk verkocht is.⁶

Dit exemplaar toont duidelijk hoe Luyken te werk ging, als hij een reeds bestaande uitgave wilde herzien of uitbreiden. Maar hoe stelde hij een geheel nieuwe emblematabundel samen? Bijna zeker maakte hij eerst complete manuscripten, waarin hij de teksten en de afbeeldingen meteen op de juiste plaats schreef en tekende. In de collectie van het Amsterdam Museum zijn getekende voorstudies van illustraties voor sommige van zijn emblematabundels aanwezig, waarbij op de achterzijde tekstfragmenten staan geschreven. Het beste bewijs voor deze werkwijze wordt echter geleverd door het complete manuscript voor zijn boek *De bykorf des gemoeds* uit 1711, dat in het Amsterdam Museum bewaard wordt – zij het helaas niet (meer?) gebonden in katernen, maar in losse bladen.

DE BOEKILLUSTRATOR

Luykens carrière als boekillustrator begon met het illustreren van een viertal vlagschriften, waarvan zijn ‘ooggetuige’ verslag *Den comeetster*, die eind april

De Poortklock.

De Bengel lijd, de Poort wil sluiten,
 Diek op sich fterewaerd van bliuen,
 Eer hou de naare nacht bevaldt,
 Wanneer de oopen poort geslooten,
 Heu als een bang voort looft jouw ftoeten,
 En hoïd de dancijche stat bevaldt:
 Hoe laat sich't levangestijn hooren,
 Doo liddet voor een leders eoren,
 Die Bengel van de Heemel loort!
 De heele tijd van 't menslick leuen,
 Die God aan ieder heeft gegeeven,
 Hoe veel gaant'et traaglyck voort!
 Hoe veel sitt'et te rusten,
 Niet voortgaan noch niet eens en lissen,
 On aangestien die naare nacht,
 Die lange nacht van eenigh dinsten,
 Die onbeklimmelijcke minnen,
 En ondoor wandelijcke gracht!
 Die nacht, die't leuen sal behooven,
 In wee, en spijt, en nae berouwen,
 Van al te schandelijck verhoen,
 Door ophouel aller bejselingen,
 Ter roet de voeten sleiden gansen,
 Maar misquint sijde op sijn lijn.
 O huije, sloft en traage ziele,
 Waacht sijt den droon en rept iue hiele.
 De Bengel heeft al langh gelijdt,
 Wie weet hoe kort hij end sal maaken,
 Dat gij niet bliuen kost geraaken,
 Wanneer die Poort der poorten slijdt.

Als si nu henen gingen om te koopē, quam
 de brisdegom, ende die geres [waeren] ginge
 niet na in tot de brisdegom, ende de deure niet ge-
 slooten. Daarna haddamen oock die andere besog-
 den, seggende, Heere, Heere, doet ons open. Ant-
 wortte hij onbeoordelende, Voorwaen segge ick si, ick
 en kenne si niet. Mat: 25. 10. 11. 12.

Die't klokken lijdē hoordt,
 Denck om de Heemel poort.

36.

Beter bijtijts als te laat.

Sijdet om in te gaan door de enge poorte:
 want veelē segge ick si sullen soecken in te-
 gaan, ende en sullen niet konnen. Innamelijck
 naa dat de heer des sal op gemaen zijn, en-
 de de deure sal geslooten hebben: ende gij
 sijt Legijnen bliuen te staan, ende aan de
 deure te kloppen, seggende, Heere Heere doe-
 ons open, ende sij sal antwoerden ende tot
 u seggen, Ick en kenne u niet van waar gij
 sijt. Luk. 13. v. 24. 25.

'De Poortklock' uit het ma-
 nuscript van de *Bykorf des*
gemoeds. Het gedicht bij de
 poortklok staat aan de ach-
 terzijde het voorgaande em-
 bleem 'De Gans' [Amster-
 dam Museum: obj. nr. TA
 49783 verso, TA 49784
 recto].

1677 aan de hemel verscheen, vrijwel zeker de eerste was.⁷ Het eerste door Jan Luyken geïllustreerde boek verscheen spoedig daarna in 1678 onder de titel *Schat der zielen*, waarvan de auteur niet bekend is. Slechts 3 prenten⁸ hierin zijn door Jan Luyken gemaakt. De titelprent en 38 overige prentjes zijn waarschijnlijk wel naar tekeningen van Luyken vervaardigd. Het is aanmerkelijk dat zijn vermoedelijke leermeester in de etskunst Coenraet Decker (ca. 1650-1685) daarvoor verantwoordelijk is, aangezien diens naam op de titelprent vermeld staat. Alle overige prenten in dit boek zijn overigens ongesigneerd.

Hierna zou Jan Luyken nog z'n drieduizend boekillustraties maken, waarin hij de meest uiteenlopende onderwerpen heeft verbeeld. Hij werkte in opdracht van een groot aantal uitgevers binnen en buiten Amsterdam, onder wie veel doopsgezinden. Luyken behoorde dan ook, samen met zijn tijdgenoot Romeyn de Hooghe, tot de belangrijkste en meest productieve boekillustratoren van zijn tijd. Volgens het standaardwerk van P. van Eeghen en J.Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken* (Amsterdam, 1905) vervaardigde Jan Luyken 3275 prenten en zijn zoon Casper (1672-1708), die bij zijn vader in de leer was geweest, 1187 prenten. Aan slechts 36 prenten hebben beiden samen gewerkt. Afgezien van een klein aantal losse prenten, waaronder de vier vlugschriften aan het begin van zijn carrière, zijn de meeste als boekillustratie opgenomen in tenminste 500 verschillende boektitels.

Niet alleen de honderd beroepenprenten uit *Het menselyk bedryf* zijn overbekend. In doopsgezinde kringen kennen velen ook Luykens martelaarsprenten in het boek *Het bloedig tooneel of Martelaers spieghel der doopsgezinde of weereeloose christenen*, geschreven door Tieleman J. van Braght. Al deze prenten tekende en etste Jan Luyken ter illustratie van de 2^e druk van dit werk in 1685. De 1^e druk bevatte helemaal geen illustraties. Later zijn deze prenten nog herhaalde malen apart gebundeld uitgegeven, met blanco achterzijde en met onderschriften in het Nederlands, Frans en/of Duits. Van sommige van deze prenten zijn door andere graveurs weer kopieën gemaakt voor andere boeken. Het formaat was dan meestal kleiner. Een van zijn martelaarsprenten, te weten 'De prediking van Pieter Pietersz Bekjen aan acht personen in roeischiut op de Amstel', heeft Jan Luyken een kleine 10 jaar later zelf weer als voorbeeld gebruikt voor een nieuwe prent over hetzelfde onderwerp, om als illustratie opgenomen te worden in *De beschryvinge van Amsterdam* (1693) door C. Commelin.⁹ Ook voor het verbeelden van de terechtstelling van Pieter Bekjen heeft Jan Luyken, zo te zien, duidelijk gekeken naar zijn

eigen compositie van de ‘martelaars’-prent, waarop wordt afgebeeld hoe Willem Jansz van Durgerdam op 12 maart 1569 op de Dam in Amsterdam op de brandstapel wordt geholpen.¹⁰ Het strafbare feit, waarvoor Willem Jansz twee weken eerder was opgepakt, was dat hij Pieter Bekjen, tijdens diens terechtstelling, bemoedigend de woorden ‘Broeder strijd vromelijk’ toegeroepen had.

Bijna vanzelfsprekend was de doopsgezinde Jan Luyken een aantal jaren eerder al gevraagd om een portret van Menno Simons (ca. 1496-1561)¹¹ te maken ter illustratie van diens verzamelde werken, die in 1681 opnieuw uitgegeven zouden worden onder de titel *Opera omnia theologica*. Ongetwijfeld moet Luyken zijn inspiratie hiervoor uit vroegere portretten gehaald hebben, immers Menno Simons leefde al ruim een eeuw niet meer, toen Luyken ter wereld kwam.¹² Een derde categorie prenten, waar Jan Luyken in uitblonk en die hem grote bekendheid heeft gebracht, wordt gevormd door de vele bijbelprenten, die hij niet alleen in opdracht maar ook op eigen initiatief maakte. Hij verbeeldde gebeurtenissen uit de bijbelse geschiedenis in prenten van divers formaat; van kleine prentjes, van ongeveer 13 bij 8 cm, voor bijbeltjes in zakformaat om mee naar de kerk te nemen, tot hele grote prenten van wel 65 cm breed, waarbij twee of drie bladen aan elkaar geplakt moesten worden.¹³

HOE WERKTE JAN LUYKEN ALS BOEKILLUSTRATOR?

Jan Luyken maakte zijn illustraties hoofdzakelijk naar eigen fantasie. Vermoedelijk las hij vaak eerst de tekst, waarbij hij illustraties moest maken. Dit kan men opmaken uit de uitbeelding van kleine details in zijn boekillustraties, die vaak expliciet beschreven staan in de bijbehorende tekst. Voor onderwerpen waar hij wat minder goed in thuis was, gebruikte hij ook wel bestaande afbeeldingen als voorbeeld. Een overduidelijk bewijs hiervan zijn de illustraties, die hij maakte voor het boek *’t Eyland Ceylon in sijn binnenste, of ’t koninkrijk Candy*, de Nederlandse vertaling uit 1692 van een reisverslag, geschreven door de Engelsman R. Knox; voor het eerst verschenen in 1681. In het voorwoord van de Nederlandse uitgave kan men lezen, dat de uitgever W. Broedelet in Utrecht de hand had weten te leggen op de, eveneens in 1681 verschenen, Duitse editie *Reise-Beschreibung, oder, Historische Erzählung von der in Ost-Indien gelegenen Insel Ceylon*, die hij vervolgens door de bekende vertaler S. de Vries in het Nederlands had laten vertalen. Ongetwijfeld heeft ook Jan Luyken deze Duitse editie mogen inzien, want hij heeft – mogelijk

Twee prenten uit de Duitse uitgave (1689) van Robert Knox, *'t Eyland Ceylon* (Utrecht: W. Broedelet, 1692) door Jan Luyken in een prent gecombineerd [Amsterdam Museum: obj. nr. LA 1982, A 46968].

Titelprent voor E. Benoit, *Historie der gereformeerde kerken van Vrankryk* (Amsterdam, J. ten Hoorn, 1696) [Amsterdam Museum: obj. nr., A 47086].

Ontwerptekening van de titelprent op pagina 96 [Amsterdam Museum: obj. nr., TA 49240].

in opdracht van zijn Utrechtse opdrachtgever – het aantal illustraties voor de Nederlandse editie gehalveerd door telkens twee afbeeldingen uit de Duitse editie in één enkele afbeelding weer te geven.

In het algemeen maakte Jan Luyken eerst ontwerptekeningen, meestal in inkt met pen en penseel en van dezelfde afmetingen als de te maken prent. Hierin kunnen drie uitvoeringen onderscheiden worden: ruwe schetsen, gedeeltelijk en volledig uitgewerkte tekeningen. De meer schetsmatige of gedeeltelijk uitgewerkte tekeningen werden in het algemeen door Jan Luyken zelf rechtstreeks op de plaat gezet. De laatste categorie werd door een collega-prentmaker in de waslaag op de koperplaat nagetekend of met een stift overgetrokken, waarna de zo ontstane doordruk in de waslaag verder uitgewerkt werd. Enkele tekeningen in de Luyken-collectie van het Amsterdam Museum vertonen sporen van het overtrekken. Een mooi voorbeeld van een nauwe samenwerking van Jan Luyken met een collega-etsers is de titelprent voor *Historie der gereformeerde kerken van Vrankryk* uit 1696 door E. Benoit. De signaturen onder de prent vertellen ons, dat het ontwerp van Jan Luyken ('I. Luyken Delin.') is en de uitvoering van A. Haelwegh ('A. Halweg Sculp.').¹⁴ Echter het smalle, onderste gedeelte van de prent lijkt veel meer van de hand van Jan Luyken zelf, hetgeen ook aannemelijk is als men de ontwerptekening ernaast legt. Hierop is namelijk te zien, dat Jan Luyken het bovengedeelte van de tekening behoorlijk nauwkeurig uitgewerkt heeft, terwijl hij van het onderste gedeelte slechts schetsmatig heeft weergegeven, hoe het ongeveer moest worden.

Soms schreef Jan Luyken in de marge of op een blanco plek van een ontwerptekening aanwijzingen hoe het een en ander op de koperplaat diende te worden uitgevoerd; of hij gaf een korte verklaring waarom hij de uitwerking op de koperplaat veranderd had. Een voorbeeld hiervan is de tekening voor de grote bijbelprent 'De blijde boodschap, van den engel, aan de herders' in zijn *Icones biblicae* ofwel *Printverbeeldingen der historie des Ouden en Nieuwen Testaments* (1708), ook wel kortweg de Luyken prentbijbel genoemd. Onder deze tekening heeft hij namelijk de volgende tekst aan het onderschrift toegevoegd:

NB. In de koopere plaat heb ick een Steen in den hoeck gestelt om met een te kunnen dienen tot een Tijtel van de platen ds nieuwen Testaments, tot onderscheijding van die des ouden testaments.

Op de prent is die steen inderdaad aangebracht, maar het voorvlak van de steen is uiteindelijk niet ingevuld en dus wit gelaten.¹⁵ De prenten en teke-

ningen van Jan Luyken, en dan vooral de wat grotere, bieden vaak een boeiend kijkspel. Zo geven de hele grote prenten, die hij maakte voor de *Voorbereidselen tot de bybelsche wysheid, en gebruik der heilige en kerklijke historiën*, geschreven en uitgegeven door W. Goeree in 1690, niet alleen een beeld van bekende bijbelse gebeurtenissen, maar ook kan men hieruit veel leren over de dagelijkse bouwpraktijken en welke gereedschappen hierbij gebruikt werden. Om een drietal voorbeelden te noemen: de prent van de bouw van de toren van Babel ziet men op de voorgrond hoe bakstenen gemaakt werden, op die van de bouw van de ark van Noach zijn onnoemelijk veel timmermangereedschappen in beeld gebracht en op die van de bouw van de tempel van Salomo wordt getoond hoe zuilen gevormd werden.¹⁶

WIJZIGINGEN IN BESTAANDE PRENTEN

Jan Luyken deed ook aan hergebruik van zijn eigen prenten, niet alleen als inspiratiebron voor een geheel nieuwe prent, zoals we hierboven gezien hebben bij de martelaars- en later historieprent van de 'Prediking van Pieter Pietersz Bekjen op de Amstel'. Ook bracht hij wel veranderingen aan in bestaande prenten. In de regel waren dit slechts kleine veranderingen, zoals het adres van de uitgever onder de titelprent, wanneer een andere uitgever dat boek in het vervolg in zijn fonds opnam. Vond hij, dat een eerder door hem gemaakte titelprent ook wel toepasselijk was als titelprent voor een boek met een geheel andere titel, dan veranderde hij gewoon alleen de titel in het titelvlak. Elke verandering in een bestaande prent levert een nieuwe 'staat' of versie op. De eerste prent na de proefdruk, ook wel 'staat vóór de letter' genoemd, is dan de 1^e staat en alle zelfde prenten met latere veranderingen zijn dan op chronologische volgorde de 2^e, 3^e etc. staat.

ZOEK DE VERSCHILLEN!

Behalve dergelijke kleine wijzigingen, die nauwelijks de voorstelling van de prent als zodanig veranderden, kon het voor hergebruik van een prent nodig zijn, dat Jan Luyken substantiëlere veranderingen in een voorstelling aanbracht. Een van de sprekendste voorbeelden hiervan is de zogenaamde 'bibliotheekprent', die Jan Luyken in eerste instantie vervaardigde voor de *Naukeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown*, dat in 1682 voor

het eerst bij uitgever Jan ten Hoorn te Amsterdam verscheen. Dit was een van de weinige vaste opdrachtgevers, voor wie Jan Luyken van begin tot eind van zijn beroepsleven gewerkt heeft. In dit reisverslag vertelt de Engelse koopman Edward Brown over zijn bezoek in Wenen aan de beroemde bibliotheek van Leopold I, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Bij deze gebeurtenis fantaseerde Jan Luyken een illustratie van die enorme bibliotheek, bestaande uit vele zalen, en gaf de keizer met zijn gevolg daarin een prominente plaats. Enkele jaren later, in 1689, publiceerde Jan ten Hoorn een reisverslag van de heren Jacob Spon en Georg Wheler onder de titel *Voyagie door Italien, Dalmatien, Griekenland, en de Levant*, waarin de bibliotheek van de hertog van Toscane beschreven wordt. Mogelijk ook om de kosten voor een nieuwe koperplaat te besparen, vroeg Jan ten Hoorn aan Luyken om de keizerlijke bibliotheek om te vormen in een hertogelijke bibliotheek. Zo gezegd zo gedaan! Het resultaat was, dat de keizer en zijn gevolg vervangen werd door de hertog met zijn kompanen, de aanwezigen voor de hertog niet meer bogen als knipmessen zoals dat voor de keizer gedaan werd en de zalen achter de halfronde deuropening in de achtergrond vervangen werden door een tuin, immers de hertogelijke bibliotheek moest toch wel een stuk kleiner zijn. Blijkbaar had Ten Hoorn er niet op gerekend, dat de reizen van Brown zo populair zouden blijven, dat het voor hem rendabel was om in 1696 nog een tweede druk hiervan te laten verschijnen. Voor deze uitgave veranderde Jan Luyken vervolgens de hertogelijke bibliotheek weer zo'n beetje in een keizerlijke bibliotheek. Luyken verving de hertog weer door de keizer en liet een aantal aanwezigen weer buigen als

‘De Keyserlyke Bibliotheek en Rariteyt Kamer’, uit E. Brown, *Nauwkeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown [...] door Nederland, Duytsland, Hongaryen* (Amsterdam, J. ten Hoorn, 1682) [Amsterdam Museum: obj. nr. A 15898].

‘Bibliotheek vanden Groot Hartoogh van Toscanen’ uit J. Spon en G. Wheler, *Voyagie door Italien, Dalmatien, Griekenland, en de Levant* (Amsterdam, J. ten Hoorn, 1689) [Amsterdam Museum: obj. nr. A 15899].

‘De keyserlyke bibliotheek en rariteyt kamer’, uit: E. Brown, *Nauwkeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown [...] door Nederland, Duytsland, Hongaryen* (2^e dr., Amsterdam, J. ten Hoorn, 1696) [Amsterdam Museum: obj. nr. A 19712].

knipmessen, maar de tuin op de achtergrond liet hij voor wat die was en het hondje mocht ook blijven.

Jan Luyken heeft nauwelijks vrij werk gemaakt. Van slechts een klein aantal tekeningen is geen bijbehorende prent bekend en van sommige daarvan mag men misschien zelfs aannemen, dat die ook nooit als voorstudie voor een prent bedoeld zijn geweest.¹⁷

AMSTERDAM MUSEUM

In het Amsterdam Museum is de meest omvangrijke collectie ter wereld van het werk van Jan en Casper Luyken ondergebracht. Globaal genomen omvat deze ruim 12.000 losse prenten (waaronder ook tekstfragmenten uit boeken), ongeveer 1150 tekeningen en 1000 boekbanden. Bijna de gehele collectie is oorspronkelijk bijeengebracht door de eveneens doopsgezinde Christiaan Pieter van Eeghen (1816-1889). Overeenkomstig zijn wens hebben zijn kinderen deze collectie na zijn dood geschonken aan de gemeente Amsterdam. Tot de overdracht van de collectie in 1907, hield zijn zoon Pieter van Eeghen (1844-1907) de collectie onder zijn beheer. Hij had zich namelijk voorgenomen om, samen met Luyken-kenner en directeur van het Rijksprentenkabinet J.Ph. van der Kellen, een oeuvrecatalogus samen te stellen. Dit standaardwerk is uiteindelijk in 1905 verschenen onder de titel *Het werk van Jan en Casper Luyken*, doorgaans aangeduid als Van Eeghen/Van der Kellen. En passant vulde Pieter van Eeghen in deze periode de collectie nog verder aan.

Werden in Van Eeghen/Van der Kellen vooral de prenten en tekeningen van Jan en Casper Luyken uitgebreid beschreven, in 1999 verscheen als soort aanvulling hierop het boek *Jan en Casper Luyken te boek gesteld; catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum*, samengesteld door Nel Klaversma en Kiki Hannema. Hierin wordt met een verwijzing naar voornoemd standaardwerk, via de afkorting vE/VdK, bij elke boektitel vermeld, óf en zo ja welke Luyken-prenten in het desbetreffende boek zijn te vinden. Het betreft hier alleen boeken, die in het Amsterdam Museum aanwezig zijn, latere aanvullingen daargelaten. Het Amsterdam Museum breidt namelijk – waar mogelijk – de collectie nog steeds uit. Met deze beide naslagwerken wordt een zo compleet mogelijk basisapparaat voor verder onderzoek naar het werk van de Luykens geboden.

Na de digitalisering van alle tekeningen en prenten uit deze collectie in 2004 en 2005, vond hiervan vervolgens een beperkte basisregistratie plaats op grond van deze digitale beelden.¹⁸ Daardoor werd het mogelijk, dat in februari 2008 alle prenten en tekeningen digitaal via internet beschikbaar kwamen op de website van het 'Geheugen van Nederland'.¹⁹ Tevens kon hierbij extra achtergrondinformatie gegeven worden over de Luykens en de totstandkoming van de collectie. Sinds maart 2010 kan men de Luykencollectie ook als onderdeel van de gehele museumcollectie van het Amsterdam Museum, op Internet raadplegen via de eigen website van het Amsterdam Museum.²⁰ In de loop van 2011 zal er binnen het blog van het Amsterdam Museum²¹ ook een apart 'Luyken-blog' verschijnen, waarin over het leven en werk van Jan en Casper Luyken en over de collectie verteld zal worden en dat aangevuld zal worden met nog veel meer wetenswaardigheden, zoals de aanstaande verhuizing naar het nieuwe Collectiecentrum van het museum in Amsterdam Noord, die eveneens in 2011 zal plaatsvinden.²² Zodra deze afgerond is, zal het Amsterdam Museum hier graag gastvrijheid verlenen aan onderzoekers en andere belangstellenden om deze collectie in al zijn aspecten te komen bestuderen.

NOTEN

1 Dit artikel is de schriftelijke weergave van de Power Point-presentatie, die is gegeven op 13 januari 2011 in het Teylers Museum bij de opening van de tentoonstelling *Jan Luyken*. Aangezien het onmogelijk is om alle toen getoonde afbeeldingen hier af te drukken, wordt via de noten hiernaar verwezen in de collectie online [<http://collectie.ahm.nl/search.aspx>] van het Amsterdam Museum. Hier kunnen alle genoemde afbeeldingen bekeken worden, door te zoeken op het objectnummer, dat in de noot vermeld staat.

2 Chronologische lijst van werken, geschreven door Jan Luyken:

1671 *Duytse lier*

1678 *Jezus en de ziel*

1687 *Voncken der liefde Jesu*

1691 *Goddelyke liefdevlammen*

1694 *Het menselyk bedryf*

1695 *Lof en oordeel van de werken der barmhartigheid*

1698 *Zedelyke en stichtelyke gezangen* (vermeerderd in de latere uitgaven 1704 en 1709)

1708 *Beschouwing der wereld*

1710 *De onwaardige wereld*

1711 *De bykorf des gemoeds*

1711 *Het leerzaam huisraad*.

Postuum verschenen:

1712 *Des menschen begin, midden en einde*

- 1712 *Schriftuurlyke geschiedenissen*
1714 *Geestelyke brieven*
1741 *Verzaameling van eenige geestelyke brieven*
1767 *Het overvloeyend herte*.
- 3 Zie: Jan Luyken, *Duytse lier*, met inl door A.J. Gelderblom, A.N. Paasman & J.W. Steenbeek (Amsterdam, 1996), 4.
- 4 In de collectie van het Amsterdam Museum bevindt zich hiervan een volledig manuscript met getekende voorstudies voor de prenten – A 36520.
- 5 LA 1910; LA 1911; A 13504.
- 6 Zie: LA 474 in: www.collectie.amsterdammuseum.nl. In handschrift Jan Luyken: *Annetie van Vliet*;
in handschrift van iemand anders:
Dit origineel Handschrift van Jan Luiken heeft hij aan bovengem: Annetje vanVliet, zijnde te dier tijd zijn Huishouster:
vereert: dien het vervolgens gegeven heeft aan Zijn Klein-Zoon
ook genaamt Jan Luiken en in wiens nalatenschap
het inden Jaare 1764 verkogt is.
- 7 A 19103.
- 8 A 19196.
- 9 A 41934; A 47011.
- 10 Terechtstelling Pieter Bekjen – A 47013; Terechtstelling Willem Jansz – A 41937.
- 11 A 19575.
- 12 Zie voor alle tot nu toe bekende portretten van Menno Simons: Piet Visser et al., *Sporen van Menno; het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse mennisten* (Krommenie, [1996]), 61-106.
- 13 Bijvoorbeeld: prent voor Babylonische spraakverwarring – A 51511; getekende voorstudie – TA 12168; kleinere variant getekende voorstudie – TA 14255.
- 14 Delin. – delineavit (= heeft getekend); Sculp – sculptis (= heeft gegraveerd).
- 15 TA 49308; A 52575.
- 16 De bouw van de ark van Noach – A 51488; de bouw van de toren van Babel – A 51510; de bouw van de tempel van Salomo – A 51499.
- 17 Zo lijkt de prachtige, grote tekening in kleur van ‘Het Laatste Oordeel’ niet gemaakt om er ooit een prent van te maken – TA 18164.1/2.
- 18 Doordat hierbij niet de prenten zelf bekeken werden, kon niet altijd een juiste differentiatie in de verschillende staten van de prenten worden aangebracht, omdat die informatie op de digitale beelden ontbreekt of slecht leesbaar is. Het eerste doel was, dat de gehele collectie binnen korte tijd stuk voor stuk geregistreerd werd. In een later stadium zal de registratie verder verfijnd worden met vermelding van de juiste staat van de prenten en de daarbij behorende juiste datering.
- 19 http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/jan_en_casper_luyken.
- 20 <http://collectie.ahm.nl/search.aspx>.
- 21 <http://blog.amsterdammuseum.nl>.
- 22 Volg de vordering en van de bouw en inrichting van het nieuwe Collectiecentrum via onze museumblog: <http://blog.amsterdammuseum.nl/?cat=5>.

Berymde Tafereelen

MARGREET VAN DER HUT

In de gedichtencyclus *Berymde tafereelen* bezingt Pieter Vlaming (1686-1734) vijf allegorische schilderijen van de Amsterdamse schilder Barend Graat (1628-1709).¹ De gedichten zijn geïllustreerd met intrigerende gravures (afb. 1-5), gedateerd 1704, van de hand van Jan Goeree (1670-1731).² Graats schilderijen zijn hierin opgenomen. De vijf zinnebeelden van Graat bevonden zich in een 'galderye' van Herengracht 180.³ Dit huis was in 1703 in bezit van Pieters vader Floris Vlaming (1655-1705) en stiefmoeder Agnes Block (1663-1719), die door Pieter vereerd wordt met een opdrachtgedicht dat voorafgaat aan de *tafereelen*.⁴

In haar proefschrift *De dichter Pieter Vlaming (1686-1734)* uit 1976 gaat M.S.J. Cox-Andrau in op de *Berymde tafereelen*.⁵ Zij plaatst de schilderijen in de context van de door Gerard de Lairese met vijf allegorische figuren beschilderde hal van Philips de Flines (1640-1700) in het huis 'Messina' op Herengracht 164.⁶ Cox is hierbij uitgegaan van de overeenkomst in vorm en allegorische decoratieschilderingen, maar heeft de betekenis van de *Berymde tafereelen* niet vergeleken met het gedicht op het kunstkabinet van De Flines,⁷ waarin onder meer diens bovengenoemde allegorisch programma voorkomt.⁸

Ter gelegenheid van de verwerving door het Rijksmuseum van de grisailles van De Flines in 1970 schreef D.P. Snoep een artikel, waarin hij stelt dat het de bedoeling was dat de bezoeker bij het betreden van het huis kennis nam van het levensprogramma van De Flines, die zich door de zinnebeelden liet verheerlijken.⁹ Verheerlijking lijkt niet het doel van het allegorisch programma ten huize van de familie Vlaming-Block geweest te zijn, althans dat blijkt niet uit de toelichting op de zinnebeelden in *Berymde tafereelen*.

Berymde tafereelen heeft een religieuze component, die aan de orde komt in een artikel van H.Th. van Veen (1995), waarin het gedachtegoed van de doopsgezinde schrijver en kunstverzamelaar Lambert ten Kate (1674-1731) centraal staat.¹⁰ In zijn *Verhandeling over het denkbeeldig schoon der schilders beeldhouwers en dichters* (1720) heeft Ten Kate een schoonheidsleer met een religieuze achtergrond geformuleerd, waarin hij onder meer stelt dat kunst met een christelijk karakter de kunst van de oude Grieken over-

treft.¹¹ Van Veen stelt de vraag of Ten Kates religieus moralisme persoonlijk is of tijdgebonden, en hiertoe vergelijkt hij de allegorische programma's van verschillende generaties doopsgezinde opdrachtgevers. Van Veen kende *Berymde tafereelen* niet, wat consequenties heeft voor zijn theorie dat latere generaties doopsgezinden meer religie in hun programma verwerkten dan eerdere.

FAMILIETAFERELEN

In het opdrachtgedicht waarmee Pieter Vlaming zijn stiefmoeder Agnes Block heeft vereerd, schildert hij haar af als kunstbeminnend, waarmee hij mogelijk niet alleen de opdracht voor Barend Graat bedoelt, maar ook dat zij een stimulans voor zijn dichterschap is geweest. Agnes Block (1663-1719) komt uit een uitgebreide doopsgezinde familie, die gelieerd is aan de families Leeuw, Van Beeck en De Flines. Haar vader was Dirck Block (ca. 1616-1664) en haar moeder Angenieta Leeuw (1629/30-1694).¹² De achttienjarige Agnes ging op 16 april 1681 in ondertrouw met haar neef Anthony Block de Jonge (1660-1694).¹³ Anthonys ouders waren Anthony Block de Oude (1619/20-1681) en Barbara Leeuw (1629-1682), broer en zus van de ouders van Agnes.¹⁴

Anthony en Agnes hadden geen kinderen.¹⁵ In 1694 overleden zowel Agnes' echtgenoot Anthony als haar moeder en bleef Agnes alleen achter.¹⁶ Met haar echtgenoot Anthony Block had Agnes op de Voorburgwal bij het stadhuis gewoond. Twee jaar later hertrouwde ze vanaf de Herengracht met de advocaat Floris Vlaming (1655-1705), die op het Singel woonde.¹⁷ Hij was begin 1696 weduwnaar geworden van Christina van Beeck, een schoonzus van Agnes' schoonzuster Maria Block. Ook Agnes' tweede huwelijk bleef kinderloos, maar Vlaming had drie kinderen waarvan Agnes de stiefmoeder werd. De oudste, Willem, ging studeren in Leiden. Pieter van tien en Christina Agatha van zes jaar woonden thuis, op het Singel. Pieter bezocht de Latijnse school en het *Atheneum Illustre* waar hij klassieke teksten bestudeerde.¹⁸ Waarschijnlijk trok Agnes bij Vlaming in. Circa 1703 kochten zij Herengracht 180.

Floris Vlaming stierf in 1705, 49 jaar oud.¹⁹ Er werd een inventaris opgemaakt, waaruit blijkt dat Agnes haar overleden man aardig wat geld had voorgeschooten, zo had ze honderden guldens uitgegeven om (studie?)boeken voor de jongens te kopen en Vlaming duizenden guldens geleend om

Pieter Vlaming, *Berymde tafereelen* in: *Dichtlievende uitspanningen* van Jan Baptista Wellkens en Pieter Vlaming (Amsterdam, 1710). In 1735 verscheen een 2^e druk [UBA: O 63-6606].

zijn buitenplaats Hogerwoert (bij Haarlem) op te knappen. Agnes ‘vereert’ de kinderen met al het meubilair dat hun vader had ingebracht, het linnen-goed en zijn kleding en ook acht schilderijen.²⁰

In 1706 hertrouwde Agnes met mr. Paulus Verrijn (†1707), die ze ook overleefde.²¹ Op 17 februari van hetzelfde jaar trouwde haar stiefzoon Pieter Vlaming met Wynanda Calkoen (1686-1752).²² Hij was pas 20 jaar en heeft toen zijn studie rechten afgebroken. Hij begon een victualiënhandel op de Droogbak en woonde later aan de Binnen-Amstel.²³ Pieter schreef een gedicht op het buiten Hogerwoert (bij Haarlem), waar hij vaak verbleef. Dit gedicht werd evenals *Berymde tafereelen* in 1710 gepubliceerd in de bundel *Dichtlievende uitspanningen*.²⁴ In 1717 heeft Agnes Block in haar testament een bedrag van f 2040,- nagelaten aan Pieters naar haar vernoemde dochtertje.²⁵

Pieter Vlaming was een erudiet koopman. Hij heeft een zeer grote bibliotheek gehad, die zo bekend was dat de Duitse reiziger Zacharias von Uffenbach hem in 1711 heeft bezocht.²⁶ Pieter kende vele kunstliefhebbers, waaronder Valerius Röver, en was goed bevriend met zijn co-auteurs/kunstenaars, de dichter-schilders Jan Baptist Wellekens en Jan Goeree.²⁷

OPBOUW

In de inhoudsopgave van de bundel *Dichtlievende uitspanningen* worden de *Berymde tafereelen* als volgt vermeld: ‘Tafereelen, geschilderd door Barend Graat, in een galderye ten huize van Juffr. Agnes Blok’. De gedichten worden voorafgegaan door een titelprent (zie vorige pagina). Hierop staan miniaturen van vier van de vijf prenten. Bovenaan *Reeden*, aan haar linkerzijde *Wellust* en rechts *Hoogmoed*, onder het titelembleem zweeft *Dubbelhartigheid*. *Begeerlykheit* ontbreekt. Linksonder staan twee vrouwfiguren, mogelijk *Pictura* en *Poesis* (met de lauwerkrans) zonder attributen, die elkaars hand vasthouden. Op de grond zit een aap, attribuut van *Imitatione*.²⁸ Rechts naast de aap bevinden zich twee putti waarvan de een tekent en de ander een lier en een palet bovenop elkaar in zijn linkerhand houdt. Deze putto heeft een masker om zijn rechterarm. Zijn dit personificaties van de uitvoerend kunstenaars die met behulp van de attributen van *Pictura* en *Poesis* hun kunstwerk realiseren? Het streven van Vlaming en Goeree om tekst en beeld te laten samengaan wordt gesymboliseerd door de verstrengelde handen van *Pictura* en *Poesis*.

Het opdrachtgedicht, geschreven in viervoetige jamben, kan later gedateerd worden, mogelijk op 1710 (het jaar van uitgave), want uit de nummering van de bladzijden, die loopt van pagina 98 ervoor tot 99 erna, blijkt dat het later is ingevoegd.²⁹ In de eerste strofe vertelt Pieter Vlaming dat hij een stiefzoon van de eigenares van de schilderijen is (hij noemt haar zijn ‘behoudmoeder’, dat stiefmoeder betekent) en wordt het onderwerp van de *Berymde tafereelen* onthuld: ‘in de tafereelen wordt de deugd op haar troon gesteld’.

In de tweede en derde strofe vertelt Vlaming drie dingen tegelijk als hij, Barend Graat direct aansprekend, een vergelijking trekt tussen diens werk en dat van de antieke schilder Polygnotus. Ten eerste schrijft Vlaming dat hij het onderwerp dat Graat verbeeld heeft hoger acht, want terwijl Polygnotus alleen lichamen (figuren) heeft geschilderd, heeft Graat de ‘kracht der Rede’ weergegeven.³⁰ Behalve over deugden gaat het in *Berymde tafereelen* dus ook om de Rede. Ten tweede geeft Vlaming hier te kennen christelijke kunst te verkiezen boven heidense, die alleen aardse schoonheid verbeeldt, geen geestelijke en daarmee blijkt hij dezelfde mening te zijn toegedaan als Ten Kate in zijn *Verhandeling* van 1720. Ten derde geeft Vlaming hier het eerste voorbeeld uit de klassieken uit de reeks die hij in de gedichten voortzet.³¹

Met de uitspraak in de vijfde strofe dat hij als jongeling heeft geleerd dat veel Roomse en Griekse verhalen de deugd als onderwerp hebben, verklaart Vlaming dat de paradigmata van hem afkomstig zijn. Zijn uitspraak: ‘Mijn veder gaf met recht uw Tafereelen weder’, is een hint naar de verwantschap tussen pen en penseel, de *ut pictura poesis*-doctrine die de titel *Berymde tafereelen* ook al in zich draagt.

Na het opdrachtgedicht volgen de vijf tafereelen. Ieder tafereel bestaat uit een prent van Jan Goeree (*inv. et fec.*)³² waarin de schildering van Barend Graat (*pinx.*)³³ is opgenomen, een vierregelig gedicht dat de personificatie duidt en een langer gedicht vol paradigmata.³⁴ De volgorde en lengte van de gedichten is als volgt: Wellust 110 regels, Hoogmoed 111 regels, Begeerte 42 regels, Reden 152 regels, Dubbelhartigheid 118 regels.³⁵ Op het gedicht Dubbelhartigheid volgt een slotvignet met in de voet van een tuinvaas de in het gedicht aangehaalde scène met de moord door Joab op Amasa uit 2 Sam. 20.8. Rechts daarvan bevindt zich een voorstelling van Judas en Christus. Het vignet draagt als bovenschrift: ‘Matt. 23.27’, de regels waarin het verraad van Jezus door Judas is beschreven.

BRONNEN

Barend Graat heeft Ripa's *Iconologia* gebruikt bij de vormgeving van de zinnebeelden. Ripa's beschrijving van de vijf personificaties is als volgt:

Libidine. *Wellust, Geylhey*. Een Vrouwe dertelijck gekleet, leunende op de slincker knie, houdende in de rechter hand een Scorpioen, aen de slincker sijde staet een Bock die seer geyl is, met een Wijnranck en eenige Druyven in den mond.³⁶

Het is niet duidelijk of Barend Graat of Jan Goeree verantwoordelijk is voor de spiegelbeeldige uitvoering. Hoogmoedigheid wordt omschreven als:

Superbia of *Hovaerdye*. Een schoone en hoogmoedige Vrouwe, seer adellijck in 't root gekleet, met goud gekroont en groote menichte van eedele gesteenten, houdende in de rechterhand een Pauw, en in de slincker hand een Spiegel, waer in zy siet, en haer selve spiegelt [...].³⁷

Ook deze personificatie is spiegelbeeldig afgedrukt. Ripa schrijft als volgt over:

Cupidita. *Begeerlijckheydt*. Een naeckte vrouwe die de oogen zijn verbonden, met vleugels aen de schouderen. Begeerlijckheydt is een lust buyten de behoorlijke maete, die de reden ons leert; want de verbonden oogen zijn een teycken datse haer niet behelpt mette oogen des verstands [...].³⁸

Bij Reeden lezen we:

Een vrouwe in 't Hemels blaau gekleet, staende mette voeten op eenige gevleugelde en monstreuse Slangen, diewelcke sij met een toom sal gebonden houden [...].³⁹

Tenslotte bericht Ripa over 'Fraude. *Bedrogh*', door Vlaming betiteld als *Dubbelhartigheid*:

Een vrouwe met twee aengesichten, 't eene jongh en schoon, 't ander van een oud leelijck wijf, wesende bloot tot aen de borsten, gekleet in 't geel totte halve beenen toe, hebbende voeten als een Adelaer, en de steert als een Scorpioen, die men tusschen haere beenen door siet; en sal in de rechter hand twee herten houden, en in de slincker een mom-aensicht [...].⁴⁰

Graats bron voor de vormgeving van de vrouwfiguren Wellust en Hoogmoed zullen zijn (nu niet meer bekende) tekeningen van de beeldjes van de ivoorsnijder Francis van Bossuit (1635-1692) zijn geweest. Deze tekeningen zijn als gravures afgedrukt in het *Beeld-snyders kunst-kabinet* van Matthys Pool (1727).⁴¹ Graat koos *Galathea* (gravure XLVI) voor de vormgeving van Wellust en *Hesione* (gravure L) voor Hoogmoed.⁴² Voor de technisch ingewikkelde constructie van het plafondstuk met het zinnebeeld Reden gebruikte hij zijn tekening van *Omphale van onder afgezien* (gravure LXXIV).

Vlamings gedichten *Wellust*, *Hoogmoed* en *Begeerte* bestaan voor een groot deel uit anekdotes uit de klassieke literatuur die als paradigmata (voorbeelden) bij de allegorieën functioneren. Deze paradigmata zijn gebaseerd op historische en mythologische verhalen uit de klassieke oudheid, afwijkend hiervan is dat het gedicht *Reden* een voorbeeld uit Vondels treurspel *Joseph in Egypten* (1640) bevat en *Dubbelhartigheid* paradigmata uit de Bijbel.⁴³ Een aantal paradigmata is mogelijk gebaseerd op de bundel *Facta et dicta memorabilia* van de Romeinse schrijver Valerius Maximus uit het jaar 31 na Chr.⁴⁴ Dit boekje bevat een groot aantal, thematisch geordende, anekdotes uit de klassieken, die door latere schrijvers naar hartenlust gebruikt zijn als ondersteuning van hun morele boodschap. Sommige thema's zijn identiek aan de titels van de zinnebeelden in *Berymde tafereelen* zoals Wellust en Begeerte.

Op de gravures *Wellust*, *Hoogmoed* en *Begeerte* staat de vrouwfiguur binnen een kader in het midden. Het kader wordt omringd door medaillons, figuren en taferelen. Bij *Dubbelhartigheid* dat door de kleinere vorm van de allegorie meer ruimte heeft voor toevoegingen heeft Goeree twee taferelen toegevoegd die betrekking hebben op de Griekse held Agamemnon.⁴⁵ Op de grote plafondschildering *Reeden* zijn de paradigmata in de marges geplaatst.

Achter de wijze waarop de paradigmata verbeeld zijn zit een systematiek: de medaillons bevatten alleen historische figuren. De medaillonvorm is ontleend aan antieke munten waarop traditioneel de beeltenissen van historische figuren staan. De taferelen bevatten zowel historische (4) als mythologische scènes (1). Bijbelse paradigmata zijn alleen verbeeld in het slotvignet. De taferelen en de medaillons zijn vaak antithetische of parallelle motievenparen. Bij *Wellust* bevatten de bovenste tegenover elkaar gelegen medaillons het parallelle paar Alexander en Hannibal: wellustige veroveraars, Elegabaal en Caligula van de medaillons daaronder zijn wellustige keizers van het Romeinse Rijk geweest. De taferelen met Tarquinius en Lucretia (linksonder) en met Hercules en Iole (rechtsonder) zijn antithetisch: Tarquinius heeft uit wellust Lucretia verkracht, Hercules liet zich door Iole ontmannen. Bij *Hoog-*

moed zijn de Egyptische Antiochus en Cleopatra op de medaillons afgebeeld. Cleopatra was Antiochus' moeder en ze regeerden samen tot hij haar dwong zelfmoord te plegen zodat hij alleen kon regeren, een omslag van parallel in antithetisch motievenpaar. Op de gravure *Begeerlykheit* zijn boven en onder de personificatie twee mannen afgebeeld die goud begeerden: Midas en Crassus. Op *Reeden* zijn twee wijsgeren afgebeeld: Xenocrates (met Frine) links en Bias in de vorm van een uil rechts. Op *Dubbeltartigheid* staan twee taferelen die bedrog verbeelden, Agamemnon die de onwetende Thyestes zijn kinderen laat opeten en de moord op Agamemnon door zijn vrouw Clytemnestra.

SAMENWERKING

Gerard de Lairese gaat in zijn *Groot schilderboek* bij de versiering van wanden en plafonds uit van het principe, dat men in de vertrekken aan de decoraties kan herkennen waarvoor deze ruimtes bedoeld zijn, en omgekeerd uit het gebruik van de desbetreffende kamers kan begrijpen wat de voorstellingen beduiden. De keuze voor de grisaille, uitgevoerd in grijs tinten die naar steen verwijzen, in een 'galderye', hal of vestibule markeert de overgang van buiten, de straat en de stenen gevel van het huis, naar binnen. Het is waarschijnlijk (maar niet zeker) dat de muurschilderingen in grisailletechniek uitgevoerd zijn geweest.⁴⁶ Het plafondstuk was doorgaans wel gekleurd en als hij Ripa's instructies heeft opgevolgd, zal Graat de Rede op het plafond in het hemelsblauw uitgevoerd hebben.

Barend Graat heeft de schilderijen gemaakt in opdracht van Agnes Block en Floris Vlaming.⁴⁷ Het is het enige bekende allegorische programma van Graats hand. De keuze voor het afbeelden van de Rede en de ondeugden zal uit de koker van het doopsgezinde echtpaar zijn gekomen, en in het overleg met Graat zal Ripa ter sprake gekomen zijn. De redenen om te veronderstellen dat 'wat de Rede vermag' het thema is, zijn ten eerste de afbeelding van de personificatie Rede in het centrum, op het plafond waar volgens De Lairese het geestelijke geplaatst moet worden. Dit wordt ondersteund door Vlamings opdrachtgedicht, waarin hij Rede en de deugden als onderwerpen noemt en zijn omschrijving van de Rede in zijn gedicht *Reden*.

Pieter Vlaming is er getuige van geweest dat Barend Graat de schilderijen in de galderye aanbracht en heeft ze iedere dag dat hij op Herengracht 180 woonde kunnen zien. Hij zal er met zijn ouders over gesproken hebben en

'Wellust', gravure (180x102 mm) door J. Goeree uit Pieter Vlaming, *Berymde tafereelen* [UBA: O 63-6606].

'Hoogmoed', gravure (180x102 mm) door J. Goeree uit Pieter Vlaming, *Berymde taferelen* [UBA: O 63-6606].

de strekking van deze gesprekken zal in zijn gedichten verwerkt zijn. Het lijkt waarschijnlijk dat Agnes Block bij de publicatie met de inhoud van Vlamings gedichten ingestemd zal hebben; wellicht heeft ze in 1710 een financiële bijdrage aan de uitgave geleverd.

Ripa's beschrijving van de gekozen personificatie van *Rede* 'met eenige slangen' biedt de mogelijkheid zelf het aantal te kiezen. Er is gekozen voor drie slangen die drie ondeugden verbeelden en daarmee is het verband tussen vier van de vijf zinnebeelden gelegd.

Het verband tussen *Rede* en *Dubbelhartigheid* is religieus van aard, het gaat dan niet meer om ondeugden maar om zonde. *Rede* vermijdt *Wellust*, weert Hoogmoed en temt Begeerte maar kan de *Dubbelhartigheid* die uit de hel komt niet verjagen. Ripa's omschrijvingen van *Rede* en van *Dubbelhartigheid* bevatten allebei de term 'zonde':

De Reeden is een kracht van de ziele, waer mede haere mogentheeden geregeert en bestiert werden, diewelcke door de oorsproncklijke sonden, en door de voedinge desselven, in ons zijn bedorven en ten quade geneight.

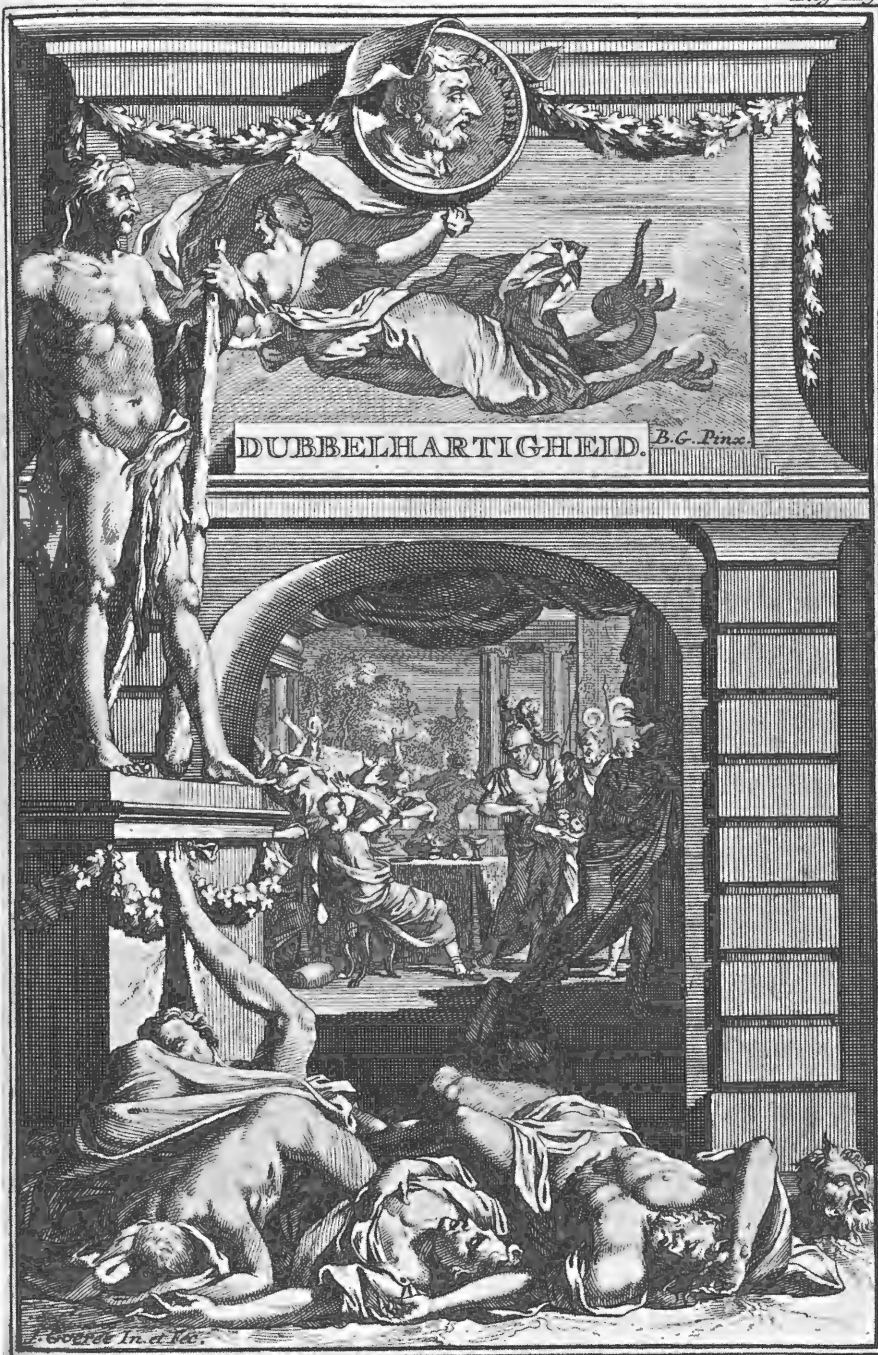
Bedrogh is een sonde, dieder naelaetigheyt van de behoorlijke plicht, ten goede, soeckt in te voeren.

Vlaming gebruikt alleen in het gedicht *Dubbelhartigheid* bijbelse paradigma's. Twee paradigma's, de moord door Joab op Amasas en de wraak van Salomon op verzoek van zijn vader Koning David, zijn de opmaat voor het verraad van Judas dat wordt aangekondigd als: 'Dit schynt als in een schets en ruwe schilderye, Van Judas kus te zyn een klare profecye.' De profetie en het verraad zijn samen afgebeeld in het slotvignet dat de symbolische lading van een afsluitende conclusie van het hele programma heeft.

Jan Goeree heeft de paradigma's uit Vlamings gedichten verbeeld in sieranden, die bestaan uit medaillons, mens- en dierfiguren en tafereelen.⁴⁸ Hij heeft de dichtregel toegevoegd op de prent *Wellust*, onder het middelste tafereel: 'Ei nacque d'otio, e di lascivia humana'. Deze dichtregel van Petrarca uit de *Trionfo d'amore* (1356-1374), is gebruikt door Torquato Tasso's in *Aminta* (1573). In zijn bewerking/vertaling *Amintas* heeft J.B. Wellekens (co-auteur van de bundel) deze zin vertaald als 'Hy is uit ledigheid en dertle lust gebaart' (met hij wordt de liefdesgod Amor bedoeld).⁴⁹ Het is de vraag of het Graat of Goeree geweest is die vrouwe *Wellust* heeft voorzien van een satyrkop. Deze sluit aan op de symboliek van de bok, weliswaar een attribuut van *Wellust* maar ook een symbool van Dionysos net als de panter. De druiven(ranken) horen ook bij deze god van de wijn.

'Reeden', gravure (180x102 mm) door J. Goeree uit Pieter Vlaming, *Berymde taferelen* [UBA: O 63-6606].

'Dubbelhartigheid', gravure (180x102 mm) door J. Goeree uit Pieter Vlaming, *Berymde tafereelen* [KB: 2215 D 17].

Berymde tafereelen is het product van de opdrachtgevers en de drie kunstenaars. Er is een gefundeerd vermoeden van overlegmomenten, bijvoorbeeld tussen de opdrachtgevers en Barend Graat ten behoeve van de vorm en inhoud van het programma en tussen Pieter Vlaming en Jan Goeree over de vorm en inhoud van de paradigmata. In hoeverre Graat op de hoogte was van de gedichten en de paradigmata is onbekend, want de bundel met het opdrachtgedicht waarin zijn naam wordt genoemd werd pas na zijn overlijden gepubliceerd.

CONTEXT

Wat was nu de functie van het allegorisch programma dat Graat geschilderd heeft en dat we hebben leren kennen uit *Berymde tafereelen*? Waarom werden juist deze deugden gekozen? Philips de Flines en het echtpaar Vlaming/Block zijn niet de enige opdrachtgevers voor een allegorisch programma geweest, er waren meer doopsgezinde kunstliefhebbers die een voorkeur hadden voor zinnebeeldige voorstellingen. In hoeverre zij daarmee hun wereldbeeld uitdrukten valt te bezien. In het in de inleiding geïntroduceerde artikel van Van Veen noemt hij zes voorbeelden van allegorische programma's uit de periode 1675-1740.⁵⁰ Hij meent dat er wat betreft de wijze waarop de doopsgezinde opdrachtgevers religie in hun kunstopdrachten verwerkten onderscheid gemaakt kan worden tussen generaties; de latere generatie zou in haar programma's wel religie verwerken maar eerdere niet. Op deze theorie valt wel iets af te dingen.⁵¹ Om te beginnen zijn de data niet helemaal correct: van de zes programma's die Van Veen noemt is een wel aanwezig in het huis van een doopsgezinde maar niet in zijn opdracht vervaardigd.⁵² Een programma van de tweede generatie (1732) wordt volstrekt seculier genoemd maar toch niet als tegenargument beschouwd.⁵³ Zo blijven er nog vier programma's over waarvan slechts twee voorzien zijn van een toelichting (in de vorm van een gedicht) waaruit de profane of sacrale bedoeling afgeleid kan worden. Dit zijn de programma's van Philips de Flines (1675-1683, eerste generatie) en David van Mollem (1740, latere generatie). Van Veen is niet bekend met het programma van Vlaming en Block uit 1703 dat inhoudelijk overeenkomsten vertoont met dat van David van Mollem. Met name de interactie tussen Rede en de deugden komt overeen. Arnold Hoogvliet (1687-1763) stelt in zijn gedicht op Van Mollems tuin *Zijdebalen* (1740) dat de Rede de ondeugden breidelt en dat is precies wat deze personificatie op de plafondschildering van

Graat doet.⁵⁴ Block en Van Mollem hebben dezelfde personificatie van Rede uit Ripa's assortiment gekozen. Iedere opdrachtgever kon zijn eigen keuze maken en het generatieverschil tussen Block en Van Mollem is blijkbaar niet bepalend geweest voor hun keuze.

Philips de Flines heeft zijn programma laten uitvoeren door de schilder Gerard de Lairese, een uitgesproken classicist, die als hij gebruik maakte van bijbelse motieven dit met hetzelfde doel deed als waarvoor hij uit het klassieke repertoire putte, namelijk klassiek-humanistische deugdenlessen leren.⁵⁵ Vlaming en Block kozen voor Graat, een katholiek en een veelgevraagd decoratieschilder wiens werk genoeg op dat van De Lairese lijkt om er dikwijls voor aangezien te worden.⁵⁶ Hij heeft de wens uitgevoerd van zijn doopsgezinde opdrachtgevers om religie de verbindende factor in het programma te laten zijn. Het echtpaar Vlaming/Block wilde dit niet bereiken door het geloof als een aparte allegorie op te nemen, dan zou het op één lijn met andere deugden staan maar door de keuze voor een moralistische Rede.⁵⁷

Twintig jaar nadat Gerard de Lairese het profane programma van Philips de Flines had gerealiseerd (1675-1683) werd het programma waarin de doopsgezinde religie een belangrijke rol speelt, in huize Vlaming/Block (circa 1703) door Barend Graat geschilderd. De geografische nabijheid, de gedeelde doopsgezinde religie en de familieband vragen om een vergelijking van de programma's. Er zijn overeenkomsten, vooral in vorm: de programma's bestaan uit vier, respectievelijk vijf muurschilderingen in grisailletechniek en een plafondstuk.⁵⁸ Het allegorisch decoratiewerk is gebaseerd op Ripa en uitgevoerd in classicistische stijl en de *ut pictura poesis*-doctrine komt in beide voor. Bovendien is op beide programma's een exegetisch contemporair gedicht geschreven.⁵⁹ Maar er zijn ook verschillen: het programma van De Flines bevat de deugden Rijkdom, Vrijgevigheid, Kunsten, Wetenschappen en Roem. Dat van Block de ondeugden Wellust, Hoogmoed, Begeerte en Dubbelhartigheid en de deugd Rede. Op het eerste gezicht is er geen overeenkomst maar uit de gedichten van Vlaming en Bidloo blijkt dat enkele personificaties en paradigma's toch in beide programma's voorkomen. Ten eerste is dat het zinnebeeld Rede. Zij staat centraal bij Block, op het plafond, en is onderdeel van Wetenschap bij De Flines. Bij De Flines (zie volgende pagina) wordt Rede gepersonifieerd door Pallas, zij is volgens Bidloo een lerende en waarnemende rede en beschermvrouwe van de zeven vrije kunsten.⁶⁰ Dit blijkt ook uit haar uiterlijk. Ripa beschrijft deze Rede als volgt:

'Pallas' of 'allegorie op de wetenschap', geschilderd door Gerard de Lairesse in grisaille tussen 1675 en 1683 voor het huis 'Messina' van Philips de Flines aan de Herengracht [Rijksmuseum Amsterdam: SK-A-4177].

Een gewapende Jongvrouw isse gemaelt, om datse beschermt en onderhouden is van de kracht der Wijsheyt. Zy wort dickwijls by de Oude, voor de uyerlijcke wapenen genomen, gelijk in de beteyknisse van *Pallas* en in andere voorstellingen.⁶¹

Deze Rede heeft een heel andere betekenis dan de Rede die Block en Graat uit Ripa hebben gekozen. Zij wordt beschreven als:

Een Vrouwe in 't Hemels blaeu gekleet, staende mette voeten op eenige gevleugelde en monstreuse Slangen, diewelcke zy met een toom sal gebonden houden. De Reeden is een kracht van de ziele, waer mede haere mogentheeden geregeert en bestiert werden, diewelcke door de oorsproncklijke sonden, en door de voedinge desselven, in ons zijn bedorven en ten quade geneight. Van Hemelsche verwe is haer kleed, om dat de Reeden haer altijd metten Hemel moet versellen, hebbende daer van haere glans en klarheyt. De toom is een kenteycken van de overweginge en van de Reeden, door de welcke al de benedenste genegentheeden zijn geteugelt en betoomt, diewelcke onder de beeldenisse van de Slangen worden ver-toont, om dat zy de ziele bijten, opstoockende dieselve tot sondigen, ontreckende ons de hoope, en dat tot onse ondergangh, en dit geschiet door de eerste aenval die hy aen *Adam* gedaen heeft.

Deze twee verschillende opvattingen van de Rede zijn kenmerkend voor de verschillen tussen de programma's. Het onderscheid dat Vlaming in het opdrachtgedicht heeft gemaakt tussen zijn waardering van klassieke en christelijke kunst komt hier weer naar voren in de keuze van De Flines (en De Lairese) voor een *Rede* met een klassiek uiterlijk, vormgegeven als Pallas, en Vlaming/Blocks (en Graats) keuze voor een *Rede* met een religieuze dimensie.

Een van de ondeugden die door Blocks morele Rede wordt gebreideld is Begeerte. Juist bij deze ondeugd komen twee paradigmata voor die naar Philips de Flines verwijzen. Op de prent *Begeerlykheit* van Jan Goeree zien we boven de personificatie een buste van koning Midas met ezelsoren. Op Oudejaarsavond 1685 werd een satyrisch toneelspel opgevoerd met als titel *De munitery en nederlaag van Midas, Koning Onverstand of comma, punct, paranthesis*. Schrijver Govert Bidloo personificeerde Philips de Flines als koning Midas vanwege zijn voorliefde voor bepaalde financiële praktijken die in het stuk aan de kaak worden gesteld.⁶² Op de voorgrond ligt Crassus wiens mond met goud gevuld wordt door Parthië, in het gedicht *Begeerte* becommentarieerd met de regels:

'Begeerlijkheid', gravure (180x102 mm) door J. Goeree uit Pieter Vlaming, *Berymde tafere-
len* [KB: 2215 D 17].

*Galatée.
Figure de ronde Bosse d'Ivoire.*

Fran B.I.

B.G.D.

M.P.S.

XIV.

'Galatée', door F. van Bossuit, uit: *Cabinet de l'art de sculpture, par fameux sculpteur Francis van Bossuit, executé en yvoire ou ébauché en terre Gravés d'après les dessins de Barent Groot [= Graat] par Mattys Pool* [UBA: OG 63-7502].

Die Crassus die geen schat
 Vernoegeen kon, die hy in overvloed bezat,
 Maar 't norsche Parthie, dorst schatten, stroopen, scheeren,
 Kan door zyn voorbeeld ons en onzen nazaat leeren;
 Wyl hem de Parth, om zyne gierigheid gedood,
 In zynen mond het goud, dat hy beminde, goot.

Crassus wordt door Vlaming afgeschilderd als een rover maar volgens Snoep bevat het antieke reliëf boven De Flines' Vrijgevigheid een afbeelding van Crassus, die als Romeins consul drie maanden voedsel aan het volk liet uitdelen en is deze zelden afgebeelde gebeurtenis een exempel van Milddadigheid.⁶³ Het is opmerkelijk dat dezelfde historische persoon, figurerend in verschillende anekdotes, als paradigma van zinnebeelden met een tegengestelde betekenis ingezet kan worden. In hetzelfde reliëf is afgebeeld M. Curius Dentatus.⁶⁴ Deze figuur komt voor in Vlamings gedicht *Reden* als tegenvoorbeeld van Begeerte:

Gelyk als Curius, te vreden met zyn raapen,
 Die 't goud, aan welkers glans zich duizenden vergaapen,
 Schoon van 't verwonnen land hem willig aangeboôn,
 Verwierp, en vlocht zich dus een schooner lauwerkroon,
 Als die, dien hy weleer als winnaar had gedraagen,
 Toen hy verheeven stond op Romes zegewagen.

Vlamings tegenvoorbeeld van Begeerte blijkt Bidloos exempel van Milddadigheid te zijn.⁶⁵

Het programma van De Flines bevat alleen deugden, dat van Vlaming/Block vier ondeugden. Hun deugdenspiegel houdt Rijkdom een spiegel voor in de vorm van Begeerte, geïllustreerd met Vlamings paradigmata waarin Philips de Flines zichzelf herkennen kan. De Flines heeft de deugd Vrijgevigheid toegevoegd om Rijkdom te vergoelijken maar dat is dan weer pronken met je deugden.

BESLUIT

De schilderijen van Barend Graat lijken verdwenen, maar dankzij de prenten in *Berymde tafereelen* kunnen we er toch kennis van nemen. Pieter Vlaming schreef zijn gedichten als adolescent. Zijn interpretatie van het programma zal niet ver afwijken van de intenties van de opdrachtgevers. Het

doopsgezinde thema van het allegorisch programma ‘wat de Rede vermag’ ligt in de Rede die de ondeugden Wellust, Hoogmoed en Begeerte breidelt. Maar Rede faalt in het ontdekken van Dubbelhartigheid, waardoor ondeugden onder de mantel van de deugd kunnen blijven bestaan. Het is op zijn minst opmerkelijk, dat op een steenworp afstand van elkaar twee zinnebeeldige programma’s van leden van dezelfde doopsgezinde familie gerealiseerd zijn. De twee versies van het zinnebeeld Rede, de klassieke in de gedaante van Pallas en de christelijke in het hemelsblauw zijn zeer verschillende morele uitgangspunten. De paradigmata van de ondeugd Begeerte zijn zo opvallend gerelateerd aan de persoon van Philips de Flines, dat de suggestie wordt gewekt dat ze als tegenwicht bedoeld zijn tegen zijn zinnebeeld Rijkdom. Bij de voltooiing van het laatste tafereel neemt Pieter Vlaming zich voor de Dubbelhartigheid uit Nederland te verjagen. Philips de Flines was toen al overleden. Zijn zinnebeelden zijn te zien in het Rijksmuseum (www.rijksmuseum.nl), Vlaming’s *Berymde tafereelen* zijn te bekijken op www.archive.org.

NOTEN

1 *Berymde tafereelen* maakt onderdeel uit van de bundel *Dichtlievende uitspanningen van Jan Baptista Wellekens en Pieter Vlaming: bestaande in herders-, hof- en veldgezangen, tafereelen, brieven enz.; met 32 konst-plaaten door Jan Goeree* (Amsterdam, 1710). Op internet te raadplegen via www.archive.org.

2 Met dank aan professor dr. Eric Moormann voor zijn hulp bij het duiden van de paradigmata.

3 Een ‘galderye’ is een langgerekte ruimte met uitzicht, bedoeld om in te lopen. Het uitzicht zal vaak op een tuin geweest zijn, soms was de galderye een tuinhuis over de breedte van de tuin. Het tuinhuis van Herengracht 180 was hier vermoedelijk te klein voor, zodat de galderye in het huis geweest moet zijn. Door verbouwingen (het huis is nu in gebruik als kantoor) is hiervan niets meer terug te vinden. Met dank aan Richard Harmanni en Pieter Vlaardingenbroek.

4 De precieze datum van de aankoop van dit huis is vooralsnog niet vast te stellen, omdat er geen gegevens bekend zijn van dit deel van de Herengracht (tussen Leliegracht en Hartenstraat) uit de periode van 1700 tot 1711 van kohier 8ste penning en er geen kwijtscheldingsakte te vinden is. Uit het kohier 100ste en 200ste penning blijkt dat Agnes Block belasting heeft betaald over de periode 1703 tot 1705. Uit de kwijtschelding (KW 77-75v/76) van het huis op nr. 178 blijkt dat de erfgenamen van Pieter Hespel op 12 mei 1703 hun huis verkochten aan Dirk van Lennep en dat de buurman aan de zuidzijde Floris Vlaming is. Met dank aan Ruud Koopman en Thijs Broers voor hun hulp bij het zo nauwkeurig mogelijk vaststellen van deze data.

5 M.S.J. Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming (1686-1734)* (Bussum, 1976). De tekst is te vinden op internet in de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* (DBNL).

6 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 27.

7 ‘Aan den Heere Filips de Flines, op zyne Kunstkamer van beelden, medaliën, schilderyen, tekeningen en prenten’, in: G. Bidloo, *Mengel poëzy* (Leiden, 1719), 175-176.

8 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 28.

- 9 D.P. Snoep, 'Gerard Lairesse als plafond- en kamerschilder', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* IV (1970), 179. De grisailles bevinden zich bovenaan de houten trap naar de eerste verdieping van het Rijksmuseum.
- 10 H.Th. van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', in: *Doopsgezinde Bijdragen* XXI (1995), 63-96.
- 11 Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', 68 en noot 15. Dit komt overeen met Vlamings opvatting in het opdrachtgedicht. Uit het artikel blijkt verder dat Ten Kates opvatting van de Rede overeen komt met die van Pieter Vlaming in *Berymde tafereelen*.
- 12 C. van de Graft, *Agnes Block, Vondels nicht en vriendin* (Utrecht, 1943), bijlage geslachtslijst Block. Dirck Blocq werd begraven in de Oude Kerk op 18 oktober 1664. Hij woonde in die tijd in de Warmoesstraat. Angenieta Leeuw werd begraven in de Oude Kerk op 24 november 1694. Zij woonde in die tijd op de Herengracht. Dirck Block en Angenieta Leeuw gingen in ondertrouw op 16 oktober 1648. Stadsarchief Amsterdam (hierna: SAA), Doop-, Trouw- en Begraafregister (hierna: DTB), 680, folio 41.
- 13 SAA, DTB, inv. nr. 692, folio 197. Agnes kwam van de Herengracht; zij woonde waarschijnlijk bij haar moeder in huis.
- 14 Van de Graft, *Agnes Block*, bijlage geslachtslijst Block. Barbara Leeuw werd begraven in de Oude Kerk op 3 februari 1682, zij kwam van de 'Voorburgwal bij het Stadthuys'. Barbara Leeuw en Anthony Block waren getrouwd op 12 september 1646 (SAA, DTB, inv. nr. 678, folio 236).
- 15 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 263 vermeldt een dochtertje dat in 1688 overleden zou zijn. In het begraafboek van de Oude Kerk wordt op 29 november 1688 vermeld: 'T kint van Antoni Blok van de Voorburgwal'.
- 16 Van de Graft, *Agnes Block*, bijlage geslachtslijst Block. In het begraafboek van de Oude Kerk wordt op 9 februari 1694 vermeld: 'Antoni Blok agter Stathuys'.
- 17 Ondertrouw op 18 oktober 1696 (SAA, DTB, inv. nr. 699, folio 382).
- 18 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 27.
- 19 Floris Vlaming werd geboren op 15 mei 1655 en begraven op 10 maart 1705 in de Nieuwe Kerk. Hij is overleden op 3 maart volgens Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 356.
- 20 SAA, Notarieel Archief (hierna: NA), toegangsnr. 5075, 29 juni 1706, notaris Jacobus Backer, nr. 5337, 387-388, 399. Overigens bezat Agnes haar eigen buitenplaats te Lisserbroek, die zij van haar ouders had geërfd.
- 21 Ondertrouw op 6 februari 1706 (SAA, DTB, inv. nr. 705, folio 106). Paulus Verrijn kwam van de Herengracht. Hij werd begraven op 3 juni 1707.
- 22 Ondertrouw op 28 januari 1706 (SAA, DTB, inv. nr. 705, folio 102).
- 23 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 269.
- 24 Wellekens & Vlaming, *Dichtlievende uitspanningen*, 43-72.
- 25 SAA, Weeskamer, 28 juni 1719: 'volgens haer testamente gepast. 18 november in lade 428 ten behoeve van Agneta out 10 Jaeren de minderjarige doghter van Pieter Vlaming een somme van 2040:'.⁹
- 26 Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und England* (Ulm, 1754), III, 566.
- 27 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 24.
- 28 Cesare Ripa, (vert. Dirck Pietersz. Pers), *Iconologia of uybeeldingen des verstands* (Amsterdam, 1644), 350; lemma: Imitatione. *Naevolginge, Naebootsinge*. 'Het Momaensicht en de Aep vertoonen de Naebootsinge van de Menschlijke handelingen, om dat dese zijnde een Dier dat bequaem is om den Mensch met zijne gebeden nae te volgen, d'ander te weten de Masque, om in de speelen, en daer buyten de veranderlijckheit van verscheyden beeldnissen en personagien, te vertoonen.'
- 29 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 93.

- 30 In het gedicht *Reden* herhaalt Vlaming deze boodschap in de zesde en zevende regel.
- 31 Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, negeert de informatie uit het opdrachtgedicht wanneer zij op pagina 27 schrijft: 'De gedichten hebben een later geschreven, inleidend gedicht voor Agnes Block gekregen, waarin Pieter niet anders zegt dan dat hij zijn poëzie bij de schilderijen heeft gemaakt, wat hierna behandeld wordt. De dichter oordeelt verder commentaar voor zijn stiefmoeder en de lezer van zijn boek niet nodig.' Op de pagina's 29 en 30 probeert Cox-Andrau via een analyse van de gedichten tot een antwoord te komen op de vraag hoe de samenwerking tussen Graat, Goeree en Vlaming heeft plaatsgevonden. Ze komt tot de conclusie dat Graat de voorstellingen die nu op de gravures te zien zijn helemaal heeft geschilderd. Vlaming zou vervolgens de gedichten gemaakt hebben, waarna Goeree deze slechts gegraveerd zou hebben.
- 32 *Inventit et fecit* = heeft ontworpen en gemaakt.
- 33 *Pinxit* = heeft geschilderd.
- 34 De vierregelige gedichtjes zijn niet van Vlaming, omdat de stijl te afwijkend zou zijn van de rest van zijn werk meent Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming*, 31.
- 35 Het is opvallend dat zowel het gedicht *Begeerte* als de gravure *Begeerlyckheit* wat betreft de vorm enigszins afwijken van de andere gedichten en gravures van de zinnebeelden. Zo komt er geen miniatuur van *Begeerlyckheit* voor op de titelplaat, is het gedicht *Begeerte* beduidend korter dan de andere gedichten en is de vrouwfiguur niet terug te voeren op een figuur van Van Bossuit, maar lijkt zij eerder ontleend aan een afbeelding van *Justitia*.
- 36 Ripa, *Iconologia*, 594.
- 37 Ripa, *Iconologia*, 207.
- 38 Ripa, *Iconologia*, 31.
- 39 Ripa, *Iconologia*, 436.
- 40 Ripa, *Iconologia*, 29.
- 41 Matthys Pool, *Cabinet de l'art de sculpture par le fameux sculpteur Francis van Bossuit exécuté en yvoire ou ebauché en terre* = *Beeld-snijders kunst-kabinet door den vermaarden beeldsnijder Francis van Bossuit in yvoor gesneden en geboetseert. In 't koper gebragt naar de teekeningen van Barent Graat door Matthys Pool* (Amsterdam, 1727). Matthys Pool was Graats schoonzoon. Hij heeft Graats tekeningen na diens overlijden als gravures uitgegeven.
- 42 Uit nader onderzoek is gebleken dat de classicistische stijl van Graats bekende decoratiewerk na 1680 bijna altijd gebaseerd is op voorbeelden van Francis van Bossuit.
- 43 'J.V. Vondels Joseph In Egypten. Treurspel', in: J. van den Vondel. *De werken van Vondel* IV (Amsterdam, 1930), Tekst in DBNL. Dit stuk bevat de scène waarin Iemphar, de vrouw van Potifar, een hoveling van de Farao van Egypte, probeert Joseph te verleiden. Aangezien deze verleider in de Bijbel naamloos is, lijkt het erop dat Vlaming dit paradigma aan Vondel heeft ontleend.
- 44 Door Pieter zeer waarschijnlijk in het Latijn gelezen. Hier werd geraadpleegd Valerius Maximus (vertal.: A. Bogaert), *Gedenkwaardige voorbeelden; zoo der Romeinen als der uitheemsche volken* (Amsterdam, 1721).
- 45 Deze kleinere vorm wijst er op dat deze schildering boven een deur geplaatst was.
- 46 Niet uitgesloten kan worden dat ze gekleurd geweest zijn. Ripa geeft enkele aanwijzingen voor kleuren. Op www.archive.org bevindt zich een versie van *Berymde tafereelen* waarin op de gravures de paradigma's zijn ingekleurd en de personificaties niet. Het plafondstuk is ook wit gelaten.
- 47 Vlaming's opdrachtgedicht is alleen aan zijn stiefmoeder gericht. De reden hiervoor kan zijn dat in 1710 toen dit gedicht werd toegevoegd, zijn vader Floris Vlaming al vijf jaar overleden was. Een andere reden kan zijn dat Agnes Block de uitgave financieel gesteund heeft.
- 48 Uit ieder *tafereel* is één paradigma niet weergegeven.
- 49 De Italiaanse zin op de gravure *Wellust* bevat een spelfout: 'de' in plaats van 'di'. Er is ook verschil tussen de spelling van de titels van de gedichten *Begeerte* en *Reden* en de titels van de al-

legorieën op de gravures (*Begeerlykheit* en *Reeden*). Het toevoegen van de titels is voor rekening van de graveur. Geschilderde zinnebeelden droegen geen titels.

50 Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', 72-75.

51 Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', genereert de hypothese van zijn generatietheorie in eerste instantie uit het verschil in interpretatie van het programma van Philips de Flines (1640-1700) door Govert Bidloo (1649-1713), die zijns inziens van dezelfde generatie is als De Flines en Arnold Houbraken (1660-1719), die volgens hem van een latere generatie is. De interpretatieverschillen zijn volgens mij ten dele toe te schrijven aan Houbrakens onzorgvuldigheid en ondeskundigheid als ook aan zijn religieuze opvattingen. Zie Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', 184.

52 Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', 72 baseert zich op Chr.P. van Eeghen, 'Het huis Herengracht 47', in: *Jaarboek Amstelodamum* 39 (1942), 44, die de schilderijen toeschrijft aan Gerrit Rademaker, in opdracht van David de Neufville en ze dateert op circa 1710. J. Dullaart schrijft ze in *Met doek en plank bekleed; Amsterdamse figuratieve plafondschilderingen uit de zeventiende en begin achttiende eeuw* (Amsterdam, 2003), 83 en 84 op basis van stilistische overeenkomsten overtuigend toe aan Gerard de Lairese en dateert ze op circa 1675. In dat geval is vader of zoon François de Vicq als eigenaar van het pand rond 1675 de opdrachtgever geweest.

53 Matthaeus en Petronella de Neufville lieten in 1732 (latere generatie) hun huis Herengracht 475 voorzien van seculiere decoraties zoals de vier elementen en *Venus en Adonis*.

54 Pagina 26 in de uitgave van S. Muller, *Zijdebalen* (Delft, 1740). Geciteerd in: Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', 81.

55 Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', 72.

56 In 1703 was Gerard de Lairese door blindheid niet meer in staat om te schilderen.

57 Van Veen, 'Devotie en esthetiek bij Lambert ten Kate', 72. Het enige genoemde programma waarin Geloof als apart zinnebeeld is afgebeeld, is vervaardigd in opdracht van François de Vicq (1646-1707), die niet doopsgezind was.

58 Block: vier muurstukken en één plafondstuk, het programma van De Flines had behalve vijf muurstukken ook één plafondstuk met *Bacchus en Ceres*, dat nu niet meer bekend is.

59 Bidloo, *Mengel poëzy*, 173-185; Wellekens en Vlaming, *Dichtlievende uitspanningen*, 99-117.

60 Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', 184; Bidloo, *Mengel poëzy*, 176, regel 21.

61 Ripa, *Iconologia*, 435.

62 Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', 176; Govert Bidloo moet het loven-de gedicht op Philips de Flines' kunstkabinet voor 1685 geschreven hebben, want de opvoering van zijn toneelstuk over koning Midas in 1685 betekent dat de verhoudingen inmiddels bekoeld waren.

63 Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', 184. Bidloo noemt deze deugd 'Milddadigheid', Van Veen spreekt van 'Vrijgevigheid'.

64 Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', 183-184. Snoep meent dat Houbraken hier de verkeerde interpretatie geeft, maar zowel Valerius Maximus als E. Moormann, *Van Alexandros tot Zenobia* (Nijmegen, 1989), 96-97 geven hetzelfde verhaal. Het verzwolgen worden door de aarde, dat Snoep beschrijft, komt in deze bronnen niet voor. Snoep geeft geen bron hiervoor.

65 Snoep, 'Gerard Lairese als plafond- en kamerschilder', 184. Hij merkt terecht op dat Den-tatus een voorbeeld is van onomkoopbaarheid (gebrek aan Begerigheid); niet van Milddadigheid.

Doopsgezinden in Bunschoten en Spakenburg

JELLEKE KRAMER

In het voorjaar van 1999 maakte ik kennis met het boek *Kerkgeschiedenis van Bunschoten Spakenburg* van de Bunschoter Willem Ruizendaal.¹ In hoofdstuk 2 staat een korte geschiedenis over de mennisten in Bunschoten. Ik had nooit vermoed dat er in de beginperiode van de Reformatie doopsgezinden in Bunschoten zijn geweest. Dit hoofdstuk over mennisten in Bunschoten vormde voor mij de aanleiding om uit te zoeken wie die volgelingen van Menno Simons waren die van de zestiende tot de achttiende eeuw in Bunschoten hebben gewoond, en hoe het ze is vergaan.

DOOPSGEZINDEN?

Als bij enkele inwoners van Bunschoten het woord ‘doopsgezinden’ valt, is de reactie meestal dat men niet weet wat dit zijn. Er is plaatselijk erg weinig bekend over de doopsgezinden in Nederland. Het enige waarmee men soms naar voren komt is de naam Jan van Leyden en de stad Münster. Ook wees een enkele inwoner mij op de laatste alinea van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis:

En hierin verwerpen wij de wederdopers en andere oproerige mensen, en in het gemeen al degenen die de overheden en magistraten verwerpen en de justitie omstoten willen, invoerende de gemeenschap der goederen, en verwarren de eerbaarheid, die God onder mensen gesteld heeft.²

Onbekend is echter vaak wie die doopsgezinden van nu zijn en wat hun geschiedenis is. Het boek over de kerkgeschiedenis van Bunschoten vormde aldus de aanleiding om een gesprek te voeren met de schrijver Willem Ruizendaal. De gegevens die hij biedt over de doopsgezinden steunen voornamelijk op de geschiedschrijving van wijlen Jan Koelewijn Dzn, een plaatselijke amateur-historicus die vrijwel nergens zijn bronnen vermeldt, waardoor het lastig is om te achterhalen en te verifiëren wat hij geschreven heeft. Uit

wat Jan Koelewijn over de doopsgezinden heeft geschreven, kan wel opge-
maakt worden dat hij gebruik maakte van deel I en II van S. Blaupot ten Ca-
tes *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelder-
land*.³ In Ruizendaals boek over de kerkgeschiedenis van Bunschoten staat in
het hoofdstuk 'Mennisten' dat er in de zestiende, zeventiende en achttiende
eeuw doopsgezinden in Bunschoten zijn geweest. Ook zou er een kerk, al-
thans een gebouw waar men samenkwam, in Spakenburg gestaan moeten
hebben. In de *Mennonite Encyclopedia* staat het volgende vermeld:

Bunschoten,

a village in the Dutch province of Utrecht on the shore of the Zuiderzee,
in which there was once a Mennonite congregation with its church build-
ing; it was sometimes called Spakenburg (q.v.), the name of a nearby
village. It must have been in existence in 1581; about this time Leenaert
Bouwens baptized 13 persons here and in 1606 the Reformed preacher
complained about their 'audacious' conduct, for they already possessed
a meetinghouse where they could meet undisturbed. In September 1647
delegates from Bunschoten took part in the conference of Waterlanders in
Amsterdam.⁴

Iets uitvoeriger geciteerd in het Nederlands:

Bunschoten,

een dorp in de Nederlandse provincie Utrecht, aan de kust van de Zuider-
zee, waar ooit een doopsgezinde gemeente bestond met een eigen kerkge-
bouw, soms ook aangeduid als Spakenburg, de naam van een nabijgelegen
dorp. De gemeente moet al in 1581 hebben bestaan, want rond dat jaar
doopte Leenaert Bouwens er dertien personen, en in 1606 beklagde de
hervormde dominee zich over hun vrijpostige gedrag, met de vermelding
dat ze beschikten over een plaats van samenkomst waar ze elkaar onge-
stoord konden ontmoeten. In september 1647 namen afgevaardigden van
de doopsgezinde gemeente Bunschoten deel aan de vergadering van de
Waterlanders in Amsterdam. In 1733 droeg de gemeente een bedrag van
honderdentwaalf gulden bij aan het Fonds tot de Buitenlandse Noden.

Halverwege de zeventiende eeuw, toen het tekort aan dominees in de Hol-
landse kerken buitengewoon nijpend was, had de gemeente Bunschoten zijn
eigen voorganger. Na de dood van Jan Barents (1685) vervulde Teunis Adria-
aansz, leraar te Huizen er regelmatig preekbeurten. Na zijn dood in december
1688 schoot de doopsgezinde gemeente Utrecht te hulp. In 1699 werd Bun-

schoten opgenomen in de doopsgezinde gemeente Amersfoort. In 1702 werd Bunschoten getroffen door een overstroming, waarbij de gemeente zware verliezen leed. Doopsgezinde zustergemeenten kwamen te hulp met een bedrag van vierduizend gulden. In 1704 had de gemeente opnieuw een voorganger in de persoon van Klaas Jelisz Huisman, maar de bezoldiging bleek een te zware financiële last. Toen de andere gemeenten niet voldoende konden bijdragen, werd de doopsgezinde gemeente Bunschoten kort na 1731 opgeheven. De leden werden opgenomen in de hervormde kerk. Het kerkgebouw verviel aan de gemeenschap, die het verkocht aan het eind van de achttiende eeuw.

DE PERIODE TOT 1580

Deze tekst uit genoemde encyclopedie is feitelijk de geschiedenis van de doopsgezinden in Bunschoten in een notendop. Ze bevat niettemin een aantal interessante gegevens. Willem Ruizendaal schrijft hierover in zijn boek:

De bekende mennistische prediker Leendert Bouwens heeft vanaf 1551 tot zijn dood in 1578, in Amersfoort 30 mensen gedoopt en in Bunschoten 13 personen.⁵

In deel I van Blaupot ten Cate's genoemde werk staat op de lijst van Bouwens zowel Amersfoort, als Bunschoten vermeld met een aantal gedoopten: het waren er respectievelijk 30 en 13. Het is niet bekend wanneer Lenaert Bouwens die 13 mensen uit Bunschoten doopte. Blaupot ten Cate veronderstelt dat er gemeentelijke verenigingen zijn geweest in de plaatsen waar Bouwens 25 of meer personen heeft gedoopt. In Bunschoten waren dat er slechts 13, dus zou daar mogelijk geen gemeente zijn geweest, maar hij schrijft daarover:

Wat vooreerst sommige van de hier genoemde plaatsen betreft, waar Bouwens minder dan 25 personen gedoopt heeft, er zijn daaronder, waarvan men wel later, maar niet vóór 1581 vindt opgeteekend, dat er Doopsgezinde gemeenten bestonden; namelijk: Bovenkarspel, Bunschoten, Durgerdam, Nierop en Schiedam.⁶

Hieruit kan de voorzichtige conclusie getrokken worden dat er na 1581 een doopsgezinde gemeente in Bunschoten moet zijn geweest, waarvan de kern zich in Spakenburg moet hebben bevonden. De doopactiviteiten van Lenaert Bouwens is niet de eerste vermelding van de aanwezigheid van dopersen in Bunschoten. Ook vóór 1581 wordt er melding gemaakt van doopsgezinden

ghen Joden Jare 1553 in de maent
 Jans heeft bevestiget doorende enige
 vanden int loozant beopere

Inden eersten doorendende	2
nog tot widum	3
nog in die rijp	1
nog opt falden	2
nog in die d.	1
nog tot ude	1
nog opt falden	2
nog opt falden	1
nog tot dide	3
nog tot fijve	2
nog opt falden	2
nog tot groeningden	3
nog tot griffkeek	2
nog tot uort horn	2
nog tot griffkeek	1
nog op luttelgæft	1
nog tot Doekum	2
nog tot Doekum	1
nog opt uisthout	1
nog tot faldende	1
nog in den d.	3
nog tot dufelkub	1
nog in den d.	1
nog opt falden	2
nog in die d.	1
nog tot zinke	1

-17

Oudste kopie dooplijst Lenaert Bouwens met plaatsnamen en aantallen dopelingen.

'Inden eersten voor emde2

nog tot widum.....3

nog in die rijp.....1'

(Kopie uit ca. 1653, in een boekje dat sinds 1929 toebehoorde aan Jacob Aerents te Appingedam).

in Bunschoten. In de door A.F. Mellink uitgegeven verhoren van doperse martelaren, staat in het deel over Amsterdam dat Hendrik van Maestricht (een rondtrekkende doper), met nog enkele anderen, waaronder de waardin, in de herberg te Bunschoten gegeten heeft; ‘uuyt hoeren knapsack’.⁷ Wanneer de eerste doopsgezinden in Bunschoten zijn geweest en de eerste bijeenkomsten zijn gehouden is niet bekend, maar die zijn er al ruim voor 1581 geweest. In *Dopers in de Domstad* van mevrouw A.M.L. Hajenius wordt vermeld dat er al rond 1570 doopsgezinden waren en dat er conventikels (bijeenkomsten) werden gehouden, onder andere bij een van de schepenen van Bunschoten thuis. Zij schrijft daarover:

Uit de vonnissen blijkt dat er in Bunschoten tenminste twee vergaderingen van dopers zijn geweest, waar de oudste Lubbert IJzerman het woord voerde. Een van de conventikels vond plaats in het huis van Reyer Rutgersz., een van de schepenen van het dorp. Een andere functionaris, de maarschalk van Eemland Cornelis van Leuven, werd in 1571 van zijn functie ontheven en verbannen, omdat hij twee personen, vermoedelijk dopers, had laten ontsnappen. Enige jaren tevoren had de Amersfoortse schout Vincent van der Houve ook al een aantal dopers laten gaan, onder wie genoemde Lubbert IJzerman. Kennelijk waren sommige plaatselijke autoriteiten bereid om het met de bevelen uit Brussel niet al te nauw te nemen.⁸

In de Criminele Sententies van het Hof van Utrecht⁹ komen in de index van plaatsnamen (waar de veroordeelden vandaan kwamen) zowel de plaatsnamen van Bunschoten als Spakenburg voor. Daarbij zitten voornamelijk veroordelingen voor ‘gewone’ misdrijven, zoals messentrekkerij, doodslag en nalatigheid, maar opmerkelijk genoeg ook veroordelingen voor het delict ketterij. Dit delict wordt in verband gebracht met 4 personen uit Bunschoten die contacten hadden met wederdopers. Op 29 januari 1571 staat Cornelis van Leuven terecht. Hij was maarschalk van Eemland en wordt wegens nalatigheid veroordeeld. Van Leuven had twee wederdopers laten ontsnappen. Uit zijn verhoor blijkt dat bij Reyer Rutgerszoon, schepenen van Bunschoten, bijeenkomsten (conventikels) werden gehouden door een groep wederdopers. De oudste van dit conventikel was Lubbert IJzerman. In 1571 werd ook een zekere Nell Hermans gearresteerd. Zij vertelde dat er in Bunschoten in het geheim onderdak gegeven wordt aan rondreizende oudsten, die dan de volgende dag vanuit Bunschoten begeleid werden naar een volgende bijeenkomst. Deze huiskamerbijeenkomsten waren in doperse kringen zeer gebruikelijk. Het was een redelijk veilige manier om bij elkaar te komen. Hele-

maal veilig waren dopers echter niet, want vier personen uit Bunschoten zijn in deze periode vanwege hun geloof ter dood veroordeeld. In 1569 en 1570 zijn de volgende personen uit Bunschoten wegens ketterij veroordeeld en door onthoofding ter dood gebracht:

- Op 05-07-1569: Steven Peterszoon, heeft conventikels van wederdopers bijgewoond. Veroordeeld wegens ketterij – Onthoofd
- Op dezelfde dag: Jacob Heijmansz Tollynckx, heeft conventikels van wederdopers bijgewoond. Veroordeeld wegens ketterij – Onthoofd
- Op 20-04-1570: Goossen Heijmansz Tollynckx, heeft conventikels van wederdopers bijgewoond. Veroordeeld wegens ketterij – Onthoofd
- Op dezelfde dag: Geerlof Gerritszoon Heuvelinck, heeft conventikels van wederdopers bijgewoond. Veroordeeld wegens ketterij – Onthoofd

De volgende veroordelingen, niet wegens ketterij ditmaal, zijn interessant gezien bovenstaande gegevens. In 1570 werden Nelle Hermans Tollynckx, weduwe en haar dienstmaagd verbannen en hun goederen werden geconfisqueerd. In 1571 werden haar kinderen, Marijken en Thonys Heijmansz Tollynckx, veroordeeld wegens diefstal.

WIE WAREN DEZE BUNSCHOTERS?

In het boek *Dopers in de Domstad* staan de namen van mensen uit Bunschoten die vanwege ketterij onthoofd zijn. In *Van wee bij jie d'r één, de Bunschoter families van ca. 1600-1912* staan deze personen niet vermeld, omdat ze van voor 1600 zijn.¹⁰ Toch valt er nog wel het een en ander te vermelden, alleen van Steven Peterszoon is niets naders gevonden.

TOLLYNCKX

Tollynckx is later de naam Teuling geworden, zoals de vroege voorvaderen van de familie Baas heetten, met als stamouder Heijmen Hendriks.¹¹ Heyman Tollinckx is de vader van Jacob, Goossen, Marijken en Thonys en de man van Nelle. Er zijn nog enkele aanvullende notities over de hiervoor genoemde personen. Vergelijking met een aantal oude lijsten leverde het volgende op:

1 *Huisgeldregister uit 1525*

Op deze lijst komen voor: Ghysbert Tollincsz en Heyman Tollincsz. Beiden bewonen een huis van de duurste (van de vijf) categorieën. Mogelijk zijn het broers.

2 *Oudschildgeldmanuaal 1539/48*

In dit manuaal uit 1539 staan: Heyman Tollincksz, met zijn bezit: huis en hof, 15 dammet in eigen gebruik, 2 dammet in gebruik door Loych Petersz, 7 dammet in gebruik door Tonis Gysbertsz. In 1570 blijkt zijn weduwe Nelle te heten. Er zijn vier kinderen: Jacob (genoemd in 1569), Goossen (genoemd in 1570), Marijken en Thonys (genoemd in 1571). De vader van Heyman en van zijn mogelijke broer Ghysbert zou Thonys geheten kunnen hebben: beiden hebben een zoon die Thonis heet.

Ten aanzien van de vierde ketter: Heuvelinck. In het *Oudschildgeldmanuaal* 1539/48 staat een Gerit Hoveling vermeld (zijn bezit: twee hofsteden en een riethof, 38 dammet in eigen gebruik). Mogelijk is dat dezelfde persoon.

DE PERIODE NA 1580

In het tijdschrift *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) van 1863 staat tamelijk uitgebreid beschreven hoe het de doopsgezinden in Bunschoten na 1580 is vergaan.¹² Over de periode daarvoor, met onder andere de veroordelingen en onthoofdingen in Utrecht wordt niets vermeld. Het artikel is geschreven door dominee J. Hartog uit Utrecht. De schrijver staat eerst stil bij de vrijheid van godsdienst die de doopsgezinden in Utrecht gehad hebben:

sints men bij de Unie van Utrecht, die den 29sten Januarij 1579 openlijk werd afgekondigd, vaststelde, om voortaan niemand ter oorzaak van den godsdienst te agterhalen of te onderzoeken.¹³

Ook Bunschoten wordt in dit gedeelte genoemd. De schrijver vermeldt dat de Utrechtse magistraten zich kenmerkten door verdraagzaamheid, vooral ten aanzien van de doopsgezinden. Hij vond daarvan het bewijs in de 'Acta van den Synode der Kercken des Stifts Utrecht, gehouden in het Catharinen Convent op den 8sten, 9den, en 10den Julij in 't jaer ons Heeren 1606, ten overstaen van eenige gecommitteerden derselver Provincie'.¹⁴ Op genoemde

Situatietekening van 1832 waarop de grens van het land van Wouterus Wildeman en Gerrit Heuveling in 1803 is aangeven: 1 Chinees restaurant; 2 Snackbar; 3 gesloopt (ingang van huidige straat Broerswetering).

kerkvergadering werd door de predikant van Abcoude geklaagd over ‘eenige vergaderingen der herdopers’; door dien van Bunschoten over:

de Mennisten, dat sy die luyden, ter kercke gaende beroepen, [= naropen; J.K.] seggende de kercke te syn een moordtcuyl, hebbende een ordinaris [= vaste; J.K.] plaetse, daer sy vergaderen onverhinderd, en dat oock sommige van de principaelste der Mennisten, die mede in ’t gerecht syn, soecken door wandeling ende aenspraken, tusschen [= tijdens; J.K.] de predicatie by de kercke de lieden uit de predicatie te houden.

Er werden tijdens deze synode verschillende besluiten genomen ten gevolge van klachten over Roomse priesters, maar ’er wordt geen woord gevonden over de doopsgezinden’. Bunschoten wordt in Hartogs artikel in eerste instantie genoemd in relatie tot Amersfoort. Later staat over Bunschoten het volgende:

Eenige jaren later hadden de broeders te Amersfoort weder een eigen leer-aar in Salomo Stenfort of Stenfurt, die nog in 1697 met de Utrechtse die-

naren de gemeente van Veenendaal in de prediking des woords voorging, en in 1702 zich nog bijzonder bemoeide met de gemeente te Spakenburg of Bunschoten,¹⁵

Over Amersfoort heeft de schrijver niet zo heel veel kunnen vinden. Hij verwijst wel naar een door hem gevoerde correspondentie met de burgemeester van Amersfoort. Deze had hem echter niet veel informatie kunnen geven. Over Spakenburg of Bunschoten had hij wel het een en ander gevonden. Hij schrijft daarover:

Overvloediger zijn de berigten aangaande de gemeente van Spakenburg, een buurtschap in de nabijheid van Bunschoten, naar welke laatste plaats de gemeente ook somtijds genoemd werd. Wij hebben gehoord hoe de Hervormde predikant van die plaats reeds in 1606 klaagde over hunne stoutigheden, en hoe zij er toen reeds eene vergaderplaats hadden, waar zij onverhinderd bijeenkwamen.¹⁶

Uit geschiedschrijving over de doopsgezinden blijkt vaak dat de gereformeerden het de doopsgezinden regelmatig behoorlijk lastig hebben gemaakt. Maar aan het begin van de zeventiende eeuw is het in Bunschoten kennelijk een korte periode net even anders geweest. Professor N. van der Zijpp schrijft in zijn *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland*:

De billijkheid gebiedt ons te vermelden dat ook de Doopsgezinden van hun kant de Gereformeerden niet met een eucomenische waardering bejegenden.¹⁷

Dan volgt ook bij hem die letterlijke tekst uit de eerdergenoemde Acta. In het boek van S. Zijlstra *Om de ware gemeente en de oude gronden* staat over hetzelfde voorval het volgende:

In 1606 werd op de Utrechtse synode geklaagd over Bunschoten, waar de mennisten de gereformeerde kerkgangers nariepen, ‘seggende de kercke te zijn een moordtcuy!’. Het werd de dopers in deze plaats niet alleen toegestaan ongehinderd te vergaderen, maar ook spraken sommigen van de principaalste dopers de kerkgangers zelfs aan in een poging hen van de predikatie in de gereformeerde kerk weg te houden.¹⁸

DE ZEVENTIENDE EEUW

De gemeente Bunschoten wordt op verschillende plekken genoemd in artikelen, maar wat er met de doopsgezinde gemeente verder is gebeurd wordt niet duidelijk. In geen van de door mij geraadpleegde archieven zijn geschriften uit genoemde periode uit Bunschoten zelf aanwezig. Het jaartal 1647 wordt in verschillende geschriften genoemd in relatie tot Bunschoten. In dat jaar is er een vergadering van de Waterlanders, waar ook een afgevaardigde vanuit Bunschoten aanwezig was.

De Waterlanders hielden in September 1647 een grote bijeenkomst te Amsterdam. Daar vergaderden afgevaardigden van Amsterdam, Haarlem, Leiden, Hazerswoude, Delft, Rotterdam, Gouda, Woerden, Bunschoten, Huizen, Weesp, Uithoorn, Aalsmeer, Zaandam, de Koog, West-Zanen, Wormerveer, Jisp, Wormer, Ilp, Ilpendam, Monnikendam, Durgerdam, de Rijk, Enkhuizen, Medemblik, Nierop, Alkmaar, benevens eenigen uit Friesland, Groningen en Oost-Friesland.¹⁹

Zowel in *DB* van 1863, als in een artikel van P. van Eeghen in *DB* van 1907 wordt de bijeenkomst van de Waterlanders in 1647 vermeld.²⁰ De auteur geeft een lijst van de aanwezige gemeenten met het aantal afgevaardigden:

Zuijt Hollant

Amsterdam	met 5 afgev.	Woerden	met 1 afgev.
Haerlem	met 3 afgev.	Bunschoten	met 1 afgev.
Leyden	met 3 afgev.	Huysen	met 1 afgev.
Hasersou	met 1 afgev.	Weesp	met 1 afgev.
Delft	met 1 afgev.	Wthoorn	met 1 afgev.
Rotterdam	met 1 afgev.	Aelsmeer	met 1 afgev.
der Goude	met 1 afgev.		

Er waren op deze bijeenkomst overigens ook Waterlanders uit Noord-Holland, Friesland en Groningen aanwezig.

EIGEN VOORGANGERS TOT 1685

In de tweede helft van de zeventiende eeuw waren er weinig doopsgezinde gemeenten met een eigen voorganger. Toch zijn er in Bunschoten in die tijd twee voorgangers geweest. Dominee J. Hartog meldt in het eerder genoemd artikel in *DB* dat de gemeente in het midden van de zeventiende eeuw een eigen leraar heeft gehad:

In het midden van de 17de eeuw schijnt de gemeente een leeraar te hebben bezeten, waarvan vele andere gemeenten verstoken waren.²¹

In latere jaargang van *DB* staat een artikel over de doopsgezinden in Amersfoort door dominee E.M. ten Cate.²² Als aanvulling op dat artikel worden nog enkele bijzonderheden vermeld over Bunschoten-Spakenburg door de redacteur van het tijdschrift W.J. Kühler:

Daar tegen het einde der 17^e eeuw het gebrek aan bekwame leraars als voornaamste oorzaak van het verval der Broederschap werd beschouwd, nodigde Amsterdam in 1676 ook Bunschoten uit tot deelneming aan de vergadering der Zuid-Hollandsche Sociëteit (1674-1694), die zich ten doel stelde dit gebrek te verhelpen.²³

In 1678 blijkt er dan ook een leraar te zijn. In de notulen van de Amsterdamse gemeente bij 't Lam en de Toren van 22 septemb[er] 1678 is het volgende te lezen:

Sijn voor de dienaren gekomen 3 diakonen en broederen van Bunschoten, vertonende dat sij tot haren laste hadden wel 8 kinderen, behalven andre bedaege personen en dat sij aldaer hadden een gemeente van soo gering vermogen dat benevens haer en haren prediker Jan Jacobss. nauwelijcx ijmand was die regtschapen sijn eijgen brood konde verdienen, dat sij derhalven met de voors. kinderen seer waren beswaert, versoekende dat wij haer van dien last wat geliefden te ontheffen.

Soo is bij ons geresolveert haer aen te seggen dat wij volgens resolutie van de Suijdthollandse gemeenten op derselver gemeene kosten in ons weeshuijs souden innemen die drie kinderen, die de vrienden van Hoorn aen die van Bunschoten wederom hebben toegesonden en deselve weijgeren te onderhouden, te weten een meijksen van 6 jaer genaemt Willempie en 2 jongetien genaeamt Rijk en Hendrik Wilhemss. van 7 en 8 jaren sijnde afkomstig van doopsgesinde ouders genaeamt Wilhem Jacobss. en Jannetie Lamberts. Dog dat sij deselve kinderen niet terstont geliefden te senden, maer van den tijd ons nader bescheijd door Jan Jacobss. haren dienaer souden afwagten.

Uit deze notulen kan de conclusie getrokken worden dat in Bunschoten in 1678 Jan Jacobss. de leraar was. Wie deze Jan Jacobss. was, waar hij vandaan kwam en hoelang hij in Bunschoten voorganger is geweest is niet bekend. In 1681 was hij in ieder geval niet meer werkzaam als leraar in Bunschoten. Na 1678 werd er door Bunschoten regelmatig een beroep gedaan op de om-

liggende gemeenten. In april 1681 vroeg Bunschoten nog aan Utrecht om de bediening van het Avondmaal. En in augustus 1682 verzocht een zekere Popta uit Amersfoort de dienaars van het woord in Utrecht om de gemeente Spakenburg bij Bunschoten met enige regelmaat te bedienen. Duidelijk wordt wel dat het probleem van de leraar zich bleef voordoen. In 1684 werd op de Zuid-Hollandse Sociëteitsvergadering (van de Waterlanders) door de afgevaardigden van Bunschoten over dit probleem gesproken:

Op de Sociëteitsvergadering, 31 mei 1684 te Rotterdam gehouden, verschenen twee personen, Salomon Stijnfort van Amersfoort en Hendrik Hendriks Kuyp van Bunschoten, die verzocht hebben dat te Bunschoten een dienaar in 't woord geplaatst mocht worden, en dat met den persoon van Jan Barentsz, Bedtjikkever, wonende in 't Rijsche Veen, verzoekende wijders een soulagement van twee honderd en vijftig gulden tot zijn ontlastinge.

BUNSCHOTEN BIJ DE ZUID-HOLLANDSE SOCIËTEIT, 1684

Naar aanleiding van deze vraag zijn de leden van de Sociëteit in overleg gegaan. Bunschoten werd allereerst toegelaten als lid van de Zuid-Hollandse sociëteit. In de notulen van de sociëteitsvergadering van 31 mei 1684 wordt vermeld dat de afgevaardigden van Bunschoten is gevraagd naar 'het getal van haar vermogende ledematen'. Uit het antwoord blijkt er dat 15 vermogende personen waren, terwijl de gehele gemeente uit 30 personen bestond. Op 6 juni 1685 keurde de Sociëteitsvergadering te Amsterdam het volgende besluit goed: 'Jan Barentsz kreeg toezegging van *f* 150 's jaars totdat hij in eigen onderhoud zou kunnen voorzien'. Jan Barentsz woonde in 't Rijsche Veen en was in het dagelijks leven een 'bedtjikkever'. Als Jan Barentsz vanaf die tijd leraar in Bunschoten was, dan is hij er maar een hele korte periode geweest. Uit de al eerder genoemde notulen van de vergadering van 31 mei 1684 bleek dat er 15 vermogende personen waren, terwijl de gehele gemeente uit 30 personen bestond. Deze kleine gemeente had kennelijk voldoende leden om een eigen voorganger te hebben. Jan Barentsz kwam onder voorwaarde: 'toddan Jan Barentsz zich zelve behoorlijk konde subtitieren, gelijk hij ter plaatse daar hij nu woont doet'. Hij moest zichzelf kunnen onderhouden door zijn beroep van 'bedtjikkever' uit te oefenen. Jan Barentsz overleed in het najaar van 1685 en liet een weduwe achter. Naar aanleiding van zijn overlijden zijn er vanuit verschillende doopsgezinde gemeenten brieven geschreven naar Amsterdam. Alle brieven zijn geschreven in november 1685 en waren

afkomstig uit een aantal van de doopsgezinde gemeenten die bij de Zuid-Hollandsche sociëteit van de Waterlanders behoorden: Rotterdam, Haarlem, Leiden, Den Briel, Schiedam en Gouda. De strekking van al deze brieven is hetzelfde. Steeds geeft men toestemming aan de Amsterdamse gemeente om de weduwe van Jan Barentsz nog voor de rest van het jaar uit te betalen.

Na het overlijden van Jan Barentsz in 1685 werd de doopsgezinde gemeente Bunschoten bediend vanuit Huizen. Toen dat ook ophield, deed men een beroep op de 'dienaren van Utrecht'. J. Hartog schrijft daarover het volgende:

Bunschoten kon toen nog zich zelve helpen. Later ontvingen zij meermaals hulp van de gemeente te Huizen, en toen Teunis Adriaansz, leeraar aldaar, overleden was, deden zij een beroep op Utrecht, om eenige predikbeurten te willen vervullen. Dit was in December 1688. Ook de Amsterdamsche gemeente nam vier beurten op zich, die echter bij vriendelijke overeenkomst aan Utrecht werden overgedaan, dat in vier maanden van het jaar 1689 voor de vervulling van zes predikbeurten zorgde.²⁴

BUNSCHOTEN BEDIEND DOOR GASTPREDIKERS

Na het overlijden van Jan Barentz in 1685 was er lange tijd geen vaste leraar in Bunschoten. Het vervullen van preekbeurten in de gemeente werd een probleem, maar dat probleem speelde niet alleen in Bunschoten. Het speelde bij veel doopsgezinde gemeenten. Over dit probleem schreef professor J.G. de Hoop Scheffer een artikel in *DB* getiteld: 'Hulp bij vacatures'. Ook Bunschoten wordt in dit artikel genoemd. Op diverse bijeenkomsten van de Waterlandse doopsgezinden kwam het bedoelde onderwerp ter sprake. Ook de opleiding tot het leraarsambt was onderwerp van gesprek. De vier grote gemeenten: Amsterdam, Haarlem, Leiden en Rotterdam, bepaalden voor een groot gedeelte wat er gebeurde op dit terrein. In de bijeenkomst van 31 mei 1684 had men het vooral over het leraarsambt en het vervullen van vacatures. In die vergadering kwam een voorstel van Leiden daarover aan de orde (te uitgebreid om hier te vermelden), waarin onder meer een bereidverklaring van de vier grote gemeenten is opgenomen:

om de vacante gemeenten *Bunschoten*, *Gouda*, *Weesp* met *Overmeer* en *Delft* financieel in staat te stellen tot het uitbrengen van een beroep. Hoe weinig vermoedde Leiden toen nog, dat die vier gemeenten reeds ten doode waren opgeschreven!²⁵

In juni 1686 werd door de kerkeradsleden van Amsterdam een voorstel ingediend met de volgende strekking:

De gemeenten, waar of geen leeraren of maar één of meer zwakke leeraren zijn, zouden kunnen bediend worden door buitenleeraren, mits dat aan die buitenleeraren telkens werd betaald een liberale reispenning volgens een reglement, 't geen bij gecommiteerden van de Sociëteit zou kunnen worden ontworpen en vervolgens bij de leden van de Sociëteit geproefd en voor goed gekeurd;

'waardoor niet alleen de nabijgelegen, maar ook de verafgelegen gemeenten, zoo als *Bunschoten*, *Brielle* enzv. zouden kunnen worden verzorgd[']'.²⁶

Uit de diverse bijeenkomsten die over dit onderwerp gingen blijkt dat men zeer bezorgd was over de gemeenten zonder vaste leraar.

In 1699 schrijft Salomon Stenfort uit Amersfoort een brief naar Amsterdam. Deze brief van Stenfort is een antwoord van hem op een verzoek van uit Amsterdam om een bijdrage van Bunschoten ter ondersteuning van vervolgde geloofsgenoten uit de Palts (Duitsland). De gemeente in Bunschoten kon het geld niet opbrengen. Salomon Stenfort staat daarom *f* 30,- af van zijn reiskosten die hij ontvangt om in Bunschoten te preken. In een eerder genoemd artikel van E.M. ten Cate staat over Stenfort het volgende:

Daar hij echter eenige vergoeding geniet over de reizen die hij naar Bunschoten onderneemt en voor den daar verrichten pastoralen arbeid onder de broeders, verklaart hij daarvan wel een bedrag namelijk *f* 30 voor het gevraagde doel te willen afstaan, waarlijk een niet geringe som voor een man wiens inkomsten uit zijn ambt wel zeer gering zullen geweest zijn.²⁷

Salomon Stenfort heeft tot 1703 regelmatig de Bunschoter gemeente bediend. Toen in 1702 de doopsgezinde gemeente zwaar getroffen werd door een overstroming, heeft hij verder een belangrijke rol gespeeld bij de ondersteuning van de gemeente. In 1703 komt er in Amsterdam vanuit Bunschoten het verzoek of zij 'van iemand anders wederom mochten bediend worden'. Willem van Maurick, eerst leraar te Utrecht, daarna in Amsterdam wordt ervoor verantwoordelijk. Hij gaat echter niet zelf naar Bunschoten. Willem van Maurick betaalt Frans Andriesz, te Utrecht *f* 5,- voor iedere beurt die hij van hem zal waarnemen, mits hij dat minimaal 16 keer in het jaar doet. Uit de boeken in Amsterdam blijkt dat voor deze Frans Andriesz het bedienen van de gemeente Bunschoten te lastig wordt en hij verzoekt de dienaren in

galenus abrahams

waerden bint en broder in eynse wesen de andere
vrienden en broder saliggeest boont en gode wij in
bint op sijn tijt wel ontfangen dat met drefgeest
en sijn dat oise broder in de pels nog een vooelge
bint om tijtlijken vueren dat dat de vanden van
amsterdam bint beuogen om wesen sijn ont en
andere vanden dat beken te maken om de vanden
in dese sijn noch ont bij de springs godt sijn
gedanken dat zij de vreesgeest in de sichten van de
vrienden van amsterdam gief beuolen tot voor vullinge
van de vanden sijn noch wel ont mit wijfelen of al
die dat beken gemaket is of de jegeren van ont
sal men van sijn vooer floot sijn wel bij beuogen
dat die vanden sijn noch dierelike sal gesolpen worden
naech de vanden van bint/geuotten aengaet dat en nijman
die vooer sijn edog in ont nijman die genijt al so
sijn de sijn vijtig ande ploeg geuot, maar ick en mijn
vrou geuen dertig gulden welke 30 gld wij versoecken
dat de vanden van mijn reijs kosten van bint/geuot
geuotten al so die vooer en weke of 3 over bint soude
eender antwoort gescreuen hebben maar geuen ontrent
drie weken sijn bedanken geuot en de vanden
dier bedijnt wij bedanken de vanden van amsterdam
dat sijn ont dit meede hebben beken gemaket
sijn meede sijn godt met u en uw huys en groetten ook
alle de andere vanden sijn
blijfe dan u wel meenenden vrint en broder
amersfoort desen 11 junij 1699 Salomon Stenfoort

Deel uit brief van Salomon Stenfort aan Galenus Abrahamsz. uit 1699 [Stadsarchief Amsterdam] '[...] Wat de vrienden van Bunschotten aengaet, daar is nijmant die ovoor heeft. Edog nu ook nijmant die genijt al soo hij de hant vijtig an den ploeg houde. Maar ick en mijn vrou geven dartig gulden. Welcke 30 gld. wij versoecken dat de vanden van mijn reijskosten van Bunschotten voorschijten alsoo die ovoor een week of 3 over bint. Soude eerder antwoort geschreeuen hebben, maar hebben ontrent drie weken in Twente geweest en de vanden daer bedijnt. Wij bedanken de vanden van Amsterdam dat wij ons dat meede hebben beken gemaakt. Hijn meede sijn Godt met u en uw huys en groetten ook alle de andere vanden seer. Blijfe dan u wel meenenden vrint en broder Salomon Stenfoort Amersfoort desen 11 junij 1699'.

Amsterdam hem daarvan 'te verschonen'. Hij meldt 'dat zeker prediker van Westzanen, met name Claas Jelisz Huijsman, wel genegenheid had getoond om de gemeente aldaar te bedienen voor den tijd van twee jaren op die voorwaarde dat men hem aldaar zou verzorgen van een woning en vuur en licht in plaats van geld voor de predikbeurten'.²⁸

ONDERGANG VAN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE

Claas Jelisz Huijsman kwam naar Bunschoten. Hij was inmiddels de derde voorganger die de gemeente gehad had. Het ging dus enige tijd goed. In 1705 liet Bunschoten weten dat men graag zag dat Claas Jelisz Huijsman ook na 1706 in Bunschoten bleef wonen om de gemeente te bedienen. Maar ook de gemeente Huizen wilde Claas Jelisz Huijsman als leraar hebben. En in 1706 vertrok hij inderdaad naar Huizen, met de toezegging zomers eens in de veertien dagen en 's winters eens in de drie weken in Bunschoten te komen preken. In 1715 werd de gemeente Bunschoten nog steeds vanuit Huizen bediend. Klaas Gerbrands, leraar te Huizen, ontving op 14 maart 1715 vanuit Amsterdam een verlenging van zijn traktement voor het bedienen van de gemeente van Spakenburg. 'Op 28 maart riep hij de hulp in van Amsterdam "wegens de nood der Spakenburgsche gemeente"'. In de notulen van 26 mei 1718 wordt Spakenburg weer genoemd. Klaas Jacobsz Vetkooper, leraar te Huizen had Amsterdam verzocht om een half jaar salaris (f 75,- en f 48,-) voor 12 preekbeurten in Spakenburg te mogen ontvangen. Volgens W.H. Kühler wordt de gemeente op 29 november 1731 voor 't laatst vermeld. Toen:

verscheen op de kamer Menno Andriesz, schipper op Bunschoten of Spakenburg, een broeder en opziener van de gemeente die door Klaas Jac. Vetkooper met prediken bediend wordt.

Er werd hulp gevraagd voor een weduwe met twee kinderen, die de gemeente 'klein en onvermogen' zelve niet kon onderhouden.²⁹ Het verzoek werd door de dienaren te Amsterdam toegestaan. Het artikel van W.H. Kühler eindigt met de zin:

Hiermede is de lijdensgeschiedenis van deze gemeente die door geen hulp kon worden staande gehouden ten einde.

In zijn eerder genoemde artikel schreef dominee J. Hartog in dit kader:

DOOPSGEZINDEN IN BUNSCHOTEN EN SPAKENBURG

De toestand der gemeente te Bunschoten werd er niet beter op. Niet in staat om in de eigene behoeften te voorzien, en evenmin bij magte om een leeraar te onderhouden, liep zij groot gevaar om langzamerhand te vervloeiën. Wel onttrok de Utrechtsche gemeente zich niet geheel, en gaf zij nog in 1726 eene jaarlijksche gift van *f* 25, tot ondersteuning van een behoeftig huisgezin, maar intusschen werd de band al losser. Aanteekeningen in het Doopboek der Gereformeerde Kerk te Bunschoten doen zien, dat op die weinige huisgezinnen onderscheidene gemengde huwelijken werden gevonden, waarvan de kinderen voor een groot deel in de Hervormde Kerk werden opgenomen. Zoo stierf de gemeente uit. Het vermaanhuis werd gesloopt; de grond werd het eigendom der burgerlijke gemeente, die hem eerst verhuurde, en in het laatst der vorige eeuw [= 18e eeuw; J.K.] aan Gerrit Heuveling verkocht.³⁰

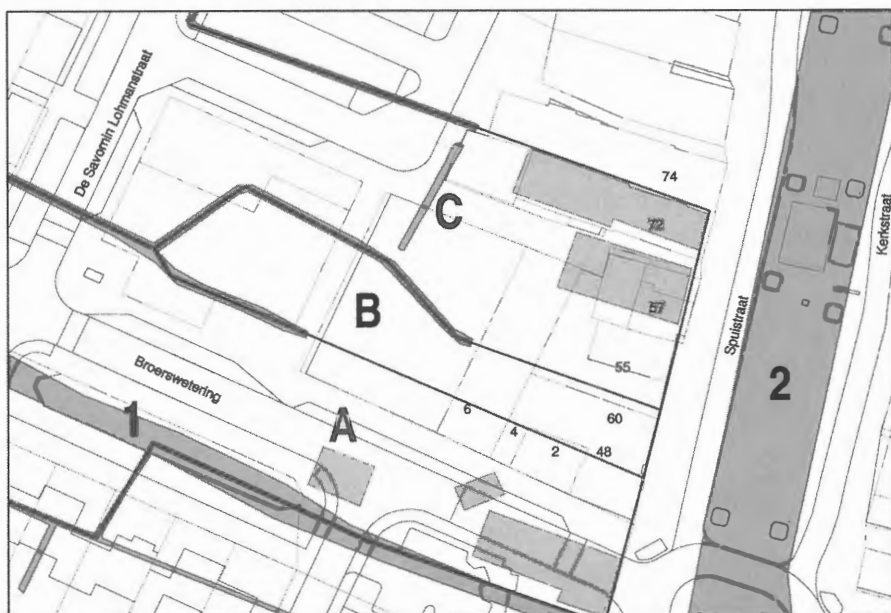
Deze laatste bijzonderheden heeft de schrijver van dit artikel gekregen dankzij ‘de welwillende mededeelingen van den WelEdelA. Heer Beukers te Bunschoten’, die daar toen burgemeester was. Omdat ik vermoed dat J. Hartog deze informatie schriftelijk heeft ontvangen, heb ik gezocht naar correspondentie over dit onderwerp. Helaas ik heb die niet kunnen vinden, ook niet in het archief van de gemeente Bunschoten. Toch zijn er ook nog na 1731 enige berichten vanuit Bunschoten of Spakenburg. Dat wordt duidelijk uit een brief van 1734 uit Huizen. Klaas J. Vetkoper schrijft naar Amsterdam dat hij niet meer naar Spakenburg gaat, maar verzoekt de diakenen in Amsterdam of hij toch het geld mag houden omdat hij ‘’t geld seer nodig van doen hebben niet kan ontbeeren’.

DOOPSGEZIND ZIJN IN ZEVENTIENDE EEUW IN SPAKENBURG

Vanaf het midden van de zestiende eeuw woonden er doopsgezinden in Bunschoten. In *Van wee bin jic d'r één?* wordt bij enkele namen vermeld dat het om doopsgezinden gaat. De vermelding bij nummer 2868, Reijn Peters, is vanuit doopsgezind perspectief ook voor die tijd heel voor de hand liggend. Reijn Peters deed op 15 december 1643 het verzoek om vrijgesteld te worden van wachtlopen omdat hij mennist is, en hij deelt verder mee dat nog 14 à 15 doopsgezinden met dit probleem zitten. In het Statenarchief bevindt zich inderdaad de aangegeven passage:

Request waer bij Reijnt Petersz. tot Bunschoten, doopsgeinde, v[er]soekt ende obtineert vrijheijt van [de] wachten, mits laeten[de] een bequaem persoon in hunne plaetse, soo voor hem als andere doops-geinde waecten.³¹

De namen van de anderen worden niet vermeld in de akte. Uit het archief in Utrecht blijkt dat het er inderdaad 14 of 15 waren, van wie enkele al ouder waren dan 60 jaar, en dan was men toch al vrijgesteld. De maarschalk van Eemland heeft Reijnt en de anderen een proces aangedaan, omdat zij zonder geweer op de monstering waren gekomen. Na een lang verhaal werd besloten dat alle doopsgezinden in het Sticht van wacht werden vrijgesteld, mits zij een bekwaam persoon met geweer in hun plaats stelden.

Huidige situatie met daarin de situatie van 1832 aangegeven (grijze vlakjes).

A = Erf van Heuveling

C = Erf van Wildeman

B = Perceel, dat in 1803 door Heuveling werd gekocht, waarop vermoedelijk de doopsgezinde vermaning heeft gestaan.

1 = Broerswetering (rond 1970 gedeeltelijk gedempt)

2 = Spakenburger Gracht (rond 1948 gedempt)

De doopsgezinde vermaning heeft naar alle waarschijnlijkheid op perceel B gestaan vermoedelijk dicht bij wat nu de Spuistraat is, dan op een plek ter hoogte van de huidige Rabobank of de Supermarkt.

HET DOOPSGEZINDE KERKGEBOUW: DE VERMANING

De plaats waar de vermaning (het kerkgebouw) heeft gestaan, leverde een interessante zoektocht op. De mededeling in Hartogs eerder genoemde artikel hierover was natuurlijk een aanknopingspunt dat verdere studie naar de plaats ervan tot een uitdaging maakte. Zoals ik al schreef, heb ik geen correspondentie tussen dominee Hartog en de heer Beukers kunnen vinden. Navraag in de gemeente Bunschoten leverde twee opvattingen over de plek waar de doopsgezinde kerk zou hebben gestaan. Eén daarvan kan als zeer onwaarschijnlijk worden gekwalificeerd. De tweede lijkt alleszins mogelijk te zijn geweest. Uit de grondverkoop van de gemeente aan de heer Gerrit Heuveling lijkt het 't meest waarschijnlijk dat de vermaning gestaan heeft in Spakenburg in het gebied tussen de steeg naast de Chinees en de hoek Broerswetering, en dan waarschijnlijk iets naar achteren. Dus achter het pand waar nu Broekhuizen (een schoenenwinkel) staat. In 1863 schrijft dominee J. Hartog dat de kerk is gesloopt en de grond eind achttiende eeuw aan Gerrit Heuveling is verkocht:

Het vermaanhuis werd gesloopt; de grond werd het eigendom der burgerlijke gemeente, die hem eerst verhuurde, en in het laatst de vorige eeuw [= achttiende eeuw; J.K.] aan Gerrit Heuveling³² verkocht.

De feitelijke overdracht van de grond vond pas plaats op 15 juni 1803. Met deze grondtransactie lijkt de geschiedenis van de doopsgezinden in Bunschoten te zijn beëindigd en is er niets meer dat aan die vroege geloofsgemeenschap doet denken.

NOTEN

1 W. Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis van Bunschoten-Spakenburg; van het vroegste begin tot de Vrijmaking* (Utrecht/Spakenburg, 1986).

2 Te vinden op: <http://www.online-bijbel.nl/belijdenisgeschrift/nederlandse-geloofsbelijdenis/>.

3 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* 2 dln. (Amsterdam, 1847).

4 *The Mennonite Encyclopedia* (1953) I, 471. Te vinden op: <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/B84735.html>.

5 Ruizendaal, *Kerkgeschiedenis van Bunschoten-Spakenburg*, 40.

6 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, I, 25-26.

- 7 A.F. Mellink, *Documenta Anabaptistica Neerlandica V Amsterdam 1531-1536* (Leiden, 1985), (*Kerkhistorische bijdragen* 12), 268, noot 655.
- 8 A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad; geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht, 1639-1939* (Hilversum, 2003), (*Doperse documentaire reeks* 3), 29.
- 9 Het Utrechts Archief, Criminele Sententies van het Hof van Utrecht, inv. nr. 99-4.
- 10 J.H.M. Putman & H.A. Brugman-Feenstra, *Van wee bin jie d'r één; De Bunschoter families van ca. 1600 tot 1912* (Bunschoten-Spakenburg, 1983).
- 11 Putman & Brugman-Feenstra, *Van wee bin jie d'r één*, nr. 1334.
- 12 J. Hartog, 'Eenige bijzonderheden aangaande de Doopsgezinden in de Provincie Utrecht', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) 3 (1863), 75-103.
- 13 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 78. Citaat uit een preek van Johannes Cuperus, *Kerkrede, waar in de vraag, zyn wy volstrekt verplicht tot den openbaren godsdienst* (Utrecht, 1773).
- 14 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 79. Hartog citeert hier: *Tijdschrift voor Oudheden* I (1847), 98.
- 15 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 95.
- 16 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 95-96.
- 17 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (eerste uitgave Arnhem, 1952; herdruk 1980), 141.
- 18 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopersen in Nederland 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000).
- 19 Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, I, 332.
- 20 P. van Eeghen, 'Jan Minnaert; tweeërlei opvatting van een onderdeel der armenzorg in den ouden tijd', in: *DB* (1907), 77-98, hier 78.
- 21 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 96.
- 22 E.M. ten Cate, 'Doopsgezinden te Amersfoort', in: *DB* 55 (1918), 119-132.
- 23 W.J. Kühler, 'Naschrift', in: *DB* 55 (1918), 133-137.
- 24 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 96.
- 25 J.G. de Hoop Scheffer, 'Hulp bij vacatures', in: *DB* (1892), 99-127, hier 108.
- 26 De Hoop Scheffer, 'Hulp bij vacatures', 115.
- 27 Ten Cate, 'Doopsgezinden te Amersfoort', 127.
- 28 Kühler, 'Naschrift', 135.
- 29 Kühler, 'Naschrift', 137.
- 30 Hartog, 'Eenige bijzonderheden', 97-98.
- 31 Het Utrechts Archief, Statenarchief, toegang 233, inv. nr. 349-24, 195r.-197r.
- 32 Putman & Brugman-Feenstra, *Van wee bin jie d'r één*, nr. 1415.

Saackle Claessens

Een doopsgezinde kaarsenmaker en verkoper van verfstoffen in Harlingen (1679)

JEANINE OTTEN

INLEIDING

In de zeventiende eeuw groeide Harlingen als handel- en industriestad door scheepvaart- en handelsactiviteiten uit tot de tweede stad van Friesland. Harlingen was een belangrijke exporthaven voor bakstenen, dakpannen, tegels, aardewerk, majolica, zout, textiel en walvistraan. Tegelijkertijd functioneerde het als importhaven voor hout uit Noorwegen en graan – vooral rogge – met name uit de Grote Oost; daarnaast importeerde men er producten van landbouw, bosbouw, visserij en mijnbouw. Vanuit Harlingen vertrokken schepen naar buitenlandse havens in de Kleine Oost (de Noord-Duitse en Deense Noordkust), de Grote Oost (de Sont, Stettin, Danzig, Koningsbergen (Kaliningrad), Termemel (Klaipėda, Litouwen), Coerland en Riga), Noorwegen, Engeland en Schotland, Frankrijk en vice versa.¹ Met Amsterdam hield Harlingen een bijzonder intensief handelsverkeer en -vervoer, evenals met de Zuiderzeesteden Hoorn, Enkhuizen, Kampen, Medemblik en de kleinere plaatsen aan de Friese kust. Harlingen verzorgde de Friese uitvoer naar West-Nederland, kocht op grote schaal goederen in Amsterdam, en verkocht in heel Friesland. Het Harlinger grootveer-schippersgilde zorgde voor een dagelijkse verbinding met Amsterdam. Elke morgen om 9 uur vertrok een veerschip uit Harlingen met de brieven en geldbedragen die de beurtschipper in Amsterdam moest bezorgen. Ook liep dagelijks een beurtschip binnen, komend uit Amsterdam. De reizigers uit Amsterdam die naar Leeuwarden moesten, konden meteen overstappen in het gereedliggende Leeuwarder beurtschip bij de Blauwe Trappen, aan het begin van de Voorstraat.²

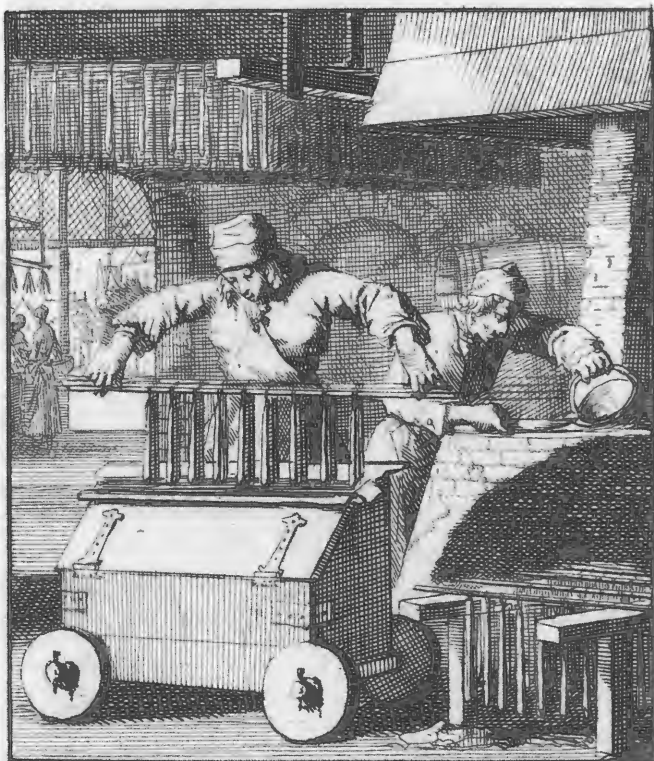
Zo fungeerde Harlingen als verbindingsschakel tussen het Zuiderzeegebied, de havens aan de Noord- en Oostzee en het Friese achterland. Op de Harlinger scheepswerven en -hellingen werden de schepen gebouwd en

gerepareerd en voorzien door allerlei toeleveringsbedrijven als zeilmakerijen, ankersmederijen en touwslagerijen. De zeventiende-eeuwse industrie in Harlingen bestond uit zoutziederijen, kalkbranderijen, leerlooierijen, bierbrouwerijen, pan- en tegelbakkerijen, plateelbakkerijen en pottenbakkerijen, goud- en zilversmederijen en koperslagerijen. De wevers hadden vooral in het oosten van de stad hun werkplaatsen, de ‘weefwinkels’.³ De handel was in handen van overwegend doopsgezinde Harlinger koopliedenfamilies, die tegelijk als ‘bankier’ fungeerden, leningen verstrekten en geld belegden in obligaties van ‘het landschap’ (de provincie Friesland). In 1672 stonden in de top vijf van de meest vermogende Harlingers maar liefst drie doopsgezinden, met houtkoper Claas Freerks Braam met een vermogen van *f* 200.000,- op plaats 1, Jancke Reiners Jeddema weduwe Gijsbert Fontein met een vermogen van *f* 150.000,- op plaats 2, en koopman Jurjen Claesen Fontein met een vermogen van *f* 130.000,- op plaats 4.⁴ Natuurlijk behoorden niet alle Harlinger doopsgezinden tot de toplaag. De Harlinger doopsgezinde wereld omstreeks 1672 was heterogeen en strekte zich uit van de superrijke houtkopers, via de grootschippers, naar de ambachtslieden en de personen in dienstbetrekking om uiteindelijk aan te belanden bij de armen. Naast de handel en industrie ontwikkelde Harlingen zich door de vestiging van de Admiraliteit van Friesland, die zich in 1645 van Dokkum naar Harlingen had verplaatst. De Admiraliteit bracht door de bouw van schepen, de aankoop van levensmiddelen en scheepsbehoeften en de vestiging van goedbetaalde functionarissen en kapiteins heel wat geld in de stad.

SAACKLE CLAESSENS, MEESTER KAARSENMAKER EN WINKELIER

In deze bedrijvige havenstad was de doopsgezinde Saackle Claessens rond 1675 meester kaarsenmaker en had hij naast zijn kaarsenmakersbedrijf tevens een winkel waarin hij behalve kaarsen, verfstoffen en specerijen verkocht. Saackle Claessens was niet de enige kaarsenmaker in Harlingen in de periode 1670 tot 1680. Dankzij gegevens uit de Proclamatatieboeken van Harlingen⁵ weten we dat er in die tijd nog zeker twee andere meester kaarsenmakers waren: Pieter Sjoerds, die in 1676 en 1677 kamers in de Wagenmakerssteeg tussen de Voorstraat en Grote Sluis kocht, en Sijmen Jansen (overleden vóór 1723), die in 1671 een huis kocht, in 1699 1/7de deel van een huis aan de noordzijde van de Voorstraat ‘omtrent de Blauwe Trappen’ verkocht, en in 1710 aan de zuidzijde van de Grote Bredeplaats woonde.

De Kaarsemaaker. 42
Verliest het minst, ... Om groote winst.

Terwyl het vuur de Kaars verteerd,
Soo word het huis met licht vereerd;
Dat was het doelwit in het maaken:
ô Aardse mens van vlees en bloed,
God wil het licht uit uw Gemoed,
Door's lichaams sterven en versaaken.

'De Kaarsemaker', illustratie uit Jan en Caspar Luiken, *Het menselijk bedrijf*, 1694 [UBA: OG 80-36].

OVERLIJDENSBOEK

Of Saackle Claessens een geboren Harlinger was, dan wel ergens anders vandaan kwam, is niet bekend. Zijn inschrijving in een Burgerboek van Harlingen zou duidelijkheid kunnen verschaffen, maar helaas begint het enig bewaard gebleven Burgerboek van Harlingen vier jaar na zijn dood (begin 1679) en beslaat het de periode 1683 tot 1806. Saackle Claessens (naamsvariant Sakele Claases) overleed in Harlingen op 16 januari 1679: zijn naam en overlijdensdatum werden genoteerd in het overlijdensboek van de Doopsgezinde gemeente in Harlingen.⁶ Tot welke doperse groepering Saackle Claessens behoorde, is echter niet bekend. In Harlingen waren in de zeventiende eeuw drie doopsgezinde gemeenten, die in 1672 fuseerden tot één: de Verenigde Doopsgezinde gemeente Harlingen. De grootste groep was die van de Vlaamse Doopsgezinden, naar hun kerk in de Droogstraat de gemeente van de Blauwe Schuur genoemd. Een tweede groep, de Waterlanders, heetten in de wandeling de Keetsgezinden. Hun vermaning stond tussen Roeperssteeg en Sint Jacobstraat. De derde groep waren de Oude Vlamingen of Jan Jacobsgezinden, ook wel met de term 'Oude of Harde Friezen' aangeduid. Zij kwamen bijeen in een gebouw in de Woudemansteeg tussen Lanen en Schritsen. Nog strenger dan de Oude Vlamingen waren de Uckowallisten (of Groninger Oude Vlamingen, naar Ucko Walles uit Noordbroek, Groningen). Deze mennisten kwamen bijeen in een gewoon huis aan de Simon Stijlstraat (vroeger Wortelhaven genoemd). Op deze plaats is later de Evangelisch Lutherse kerk gebouwd.

INVENTARISATIE

Twee maanden na het overlijden van Saackle vond op 14 maart 1679 ten overstaan van de vice presiderende Harlinger burgemeester en commissaris Taco Wybrants Jellema († 1683) en stadssecretaris dr Dominicus Wringer (ca. 1630-1682) ten behoeve van de crediteuren een inventarisatie plaats:

ten sterfhuijse van w:[ijlen] Saackle Claessen in leven Burger en mr keersmaker binnen dezer stede, van alle soodanige goederen, uit- en inschulden [die zich; J.O.] aldaer ten sterfhuijse bevonden.

De crediteuren waren voornamelijk zakenrelaties die nog geld tegoed hadden, zoals mensen die handelsgoederen, grondstoffen of diensten geleverd

hadden. Bij de inventarisatie van de inboedel was ook Meije Lolckes aanwezig als curator (voogd) *ad actum* over de twee niet met name genoemde minderjarige dochters van Saackle Claessens, die zich van de boedel ‘abstineerden’. Verder was Gerrit van Galeijn present als vertegenwoordiger van Pieter Loo, koopman in Amsterdam, een hypotheccair crediteur.⁷ Pieter Loo had Saackle Claessens waarschijnlijk geld geleend, en Saackle Claessens had daarvoor het zakelijk recht van hypotheek op zijn onroerende zaak gegeven. Mogelijk gaat het hierbij om een handelscontact tussen Harlingen en Amsterdam en om een doopsgezinde connectie tussen Saackle Claessens en Pieter Loo. Pieter Loo is namelijk in direct verband te brengen met Jarich Jelles (ca. 1620-1683), die tot de galenistische vleugel van de doopsgezinde gemeente in Amsterdam behoorde en een van de intimi van Baruch de Spinoza was. Tussen 1655 en 1659 was Pieter Loo bediende, later compagnon van Jarich Jelles, die een winkel en groothandel had in het huis ‘De Hoop’ op het Water in Amsterdam. Toen Jarich Jelles zich terugtrok uit het handelsleven om zich geheel aan de studie te wijden, werd Pieter Loo uitsluitend leidend firmant en ten-slotte eigenaar van de winkel.⁸

GEEN SCHULDBOEK

In de boedelinventaris van Saackle Claessen ontbreken een zogenaamd ‘Schuldboek’ alsmede koop- of lijfbrieven. Dat is erg jammer, want daardoor zouden we meer te weten hebben kunnen komen over het sociale netwerk van deze kaarsenmaker. Dergelijke documenten, waarin de namen staan van diegenen die nog geld schuldig zijn, kunnen inzicht geven in de klantenkring en in het financieel vermogen van de overledene.

PAS GETROUWD

De aangeving van de goederen werd gedaan door Geeske Geerts van Minden (ook wel: Minnen), weduwe van Saackle Claessens. Zij was zijn tweede vrouw, het paar was pas acht maanden getrouwd. Het huwelijk was op 20 mei 1678 gesloten in de Hervormde gemeente van Harlingen. Als doopsgezinde ‘buitentrouwde’ Saackle Claessens dus met een niet-doopsgezinde vrouw. Het doopsgezinde verbod op ‘buitentrouw’, het huwelijk met een niet-doopsgezinde, gold in de tweede helft van de zeventiende eeuw minder

streng dan in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Voor Geeske Geerts was het ook het tweede huwelijk: 16 jaar eerder, namelijk op 26 januari 1662, was zij in Harlingen voor de Hervormde gemeente getrouwd met Dirck Vetsencius, afkomstig uit Harlingen.⁹ Tussen 1662 en 1667 had ze met haar eerste man drie dochters gekregen die kennelijk vroeg, of in ieder geval voor 1679, waren overleden. Zij komen als minderjarige voorkinderen niet voor in de boedelinventaris van Saackle Claessens. De twee niet met name genoemde minderjarige dochters uit een eerder huwelijk van Saackle Claessen zagen volgens de inleiding op de boedelinventarisatie af van de boedel. Hun voogd Meije Lolckes was een collega van hun vader: toen hij in 1703 in Harlingen een huis kocht werd hij meester kaarsenmaker genoemd. Meije Lolckes was niet doopsgezind: op 2 oktober 1672 was hij te Harlingen in de Hervormde gemeente getrouwd met Trijntje Jans, afkomstig van Harlingen.

DERDE HUWELIJK

Weduwe Geeske Geerts van Minden zal na de dood van haar echtgenoot Saackle Claessens misschien de kaarsenmakerij en winkel hebben voortgezet. Ruim twee jaar later, op 14 augustus 1681, zou ze voor de derde keer trouwen, namelijk met de gereformeerde Beernt (Berend) Sybrandts Eeckel. Beernt Sybrandts Eeckel woonde in 1672 en 1674 in het zesde kwartier van Harlingen, zijn kapitaal werd toen op *f* 200,- gesteld. Welk beroep hij uitoefende, is niet bekend. Wel was hij in die tijd minder vermogend dan Saackle Claessen¹⁰ die in 1672 in de wijk 'het vijfde kwartier' woonde, maar twee jaar later, in 1674, evenals als Beernt Sybrandts Eeckel, in het zesde kwartier woonde. Zijn huishouden bestond toen uit vijf personen en zijn kapitaal werd op *f* 500,- gesteld.¹¹

INDELING VAN HET HUIS

De beschreven goederen van Saackle Claessens bevonden zich in de volgende ruimten: de kelderkamer (de kamer boven de kelder), de gang, het voorkamertje, het kaarshuis, de zolder en de kelder. Helaas vermeldt de inventaris niet in welke straat in Harlingen het sterfhuis annex kaarsenmakerij en winkel was gesitueerd.

VERFSTOFFEN EN SPECERIJEN

De verfstoffen die Saackle Claessens in zijn winkel verkocht, waren speciaal bedoeld voor het verven van textiel. Zo kon men er wijnsteen en aluin kopen om wol mee te beitsen voor het verven, gom voor textielverven, blauwsel voor het optisch wit maken van vergeeld linnen, indigo voor het blauwverven, vermiljoen en meekrap voor het roodverven, geel eiken, geelhout en kurkuma voor het geelverven, galnoten om inkt of diepzwarte textielverf mee te maken en stijfsel om bijvoorbeeld tafelkleden, servetten en kragen te stijven. Naast de kaarsen en verfstoffen verkocht Saackle Claessens in zijn winkel ook specerijen als komijn, anijs, nootmuskaat, gember, gele en zwarte peper. Tenslotte kon men er ook voor suiker, kandisuiker en bloem terecht.

SAACKLE CLAESSENS' BOEKENKAST

Opmerkelijk in deze boedelinventaris is de aanwezigheid van een boekenkast in het 'kaarshuis', het deel van het huis waarin de kaarsenmakerij was, met daarin een exclusief door doopsgezinden gebruikte bijbel, 23 gespecificeerde boektitels en twee niet nader genoemde Latijnse boeken. De boeken betroffen historische, godsdienstige en klassieke onderwerpen. In zeventiende-eeuwse Harlinger boedelbeschrijvingen van ambachtslieden zijn gespecificeerde catalogi van boeken zeldzaam. In zoverre hebben we hier dus met een bijzondere boedelinventaris te maken.

Volgens het spreekwoord 'toon me uw boekenkast en ik zal zeggen wie u bent' zouden we aan de hand van de inhoud van de boekenkast van Saackle Claessens moeten kunnen zeggen wat voor persoon hij was. Er stonden drie Latijnse boeken in zijn kast, waarvan één geschreven door Erasmus, verder wordt Ovidius Naso (bekend van de *Metamorfosen*, een voor kunstschilders belangrijk werk) drie keer genoemd, en de *Metamorfose of gulden ezel* van Apuleius. Dit duidt mogelijk op een klassieke scholing. Voorts was Saackle Claessens historisch geïnteresseerd, gezien de boeken over Johan van Oldenbarnevelt, de Zweedse oorlogen, de geschiedenis van de Republiek der Nederlanden tot 1651 en P.C. Hoofts historische werk over de Franse koning Hendrik IV ('Hendrik de Grote'). Daarnaast bevatte zijn kast publicaties die duiden op zijn doopsgezinde achtergrond: behalve de Biestkensbijbel (exclusief gebruikt door doopsgezinden), vinden we stichtelijke werken die popu-

lair waren onder doopsgezinden, zoals het *Fondament* van Menno Simons, de *Korte verclaering over Rom: 7* (een bij doopsgezinden en remonstranten zeer geliefd sociniaans werk van Faustus Socinus (1539-1604)), het *Vaderlyck geschenk* (een onder de meer orthodoxe doopsgezinden populair catechisatieboekje van de Oud Friese doopsgezinde Oudste van Hoorn, Pieter Jansz Twisck) en *Het helder licht over Rom: 9* van de Haagse remonstrantse predikant Jacobus Johannes Batelier (1593-1672).¹²

De catalogus van de 26 boektitels is als volgt:

Een bieskens bijbel,¹³ in folio
 Jan Huygen van Lintschooten¹⁴ in fol[io]:
 Beschrijvinge van Frieslandt¹⁵ in fol[io].
 2^e deel van de Sweetse oorlogen in q[uart]o
 Erasmi Colloquia¹⁶ in 4°
 Historia van Barnevelt¹⁷ in 8°
 Historie van Ovidius¹⁸ in 8°
 Brands reformatie¹⁹ in 8°
 Ockenborgs rijmen²⁰ in 12°
 Het heldere licht over Rom: 9²¹ in 12°
 Fondement van Minne Symens²² in 12°
 Koninghs Memoriael²³ in 12°
 Kort verclaeringh over Rom: 7²⁴ in 12°
 Vaderlijck geschenk²⁵ in 12°
 Schat der heijlige schriftuyre²⁶ in 12°
 De herstelde Leeuw²⁷ in 12°
 Ovidius Naso²⁸ in 12°
 Waekende Leeuw van Sande²⁹ in 12°
 Drievoudige resolutie³⁰ in 12°
 P:C: Hoofts over leven en bedrijf van Hendrik de Groot³¹ in 12°
 Van het gulden Ezel³² in 12°
 Besau³³ in 12°
 Ovidius Naso in 12°
 Twee Latijnse boeken
 Spaense Dromer³⁴

ANDERE BOEKENKASTEN UIT HET ZEVENTIENDE-EEUWSE HARLINGEN

Saackle Claessens boekenkast kunnen we vergelijken met twee andere zeventiende-eeuwse Harlinger doopsgezinde boekenkasten. Foppe Tjerks, voorganger van de Jan Jacobsgezinden, had 37 studieboeken in 1673; een voor die tijd zeer behoorlijk aantal. Hij had bijbels in verschillende vertalingen (Liesveld, Biestken), boeken van Menno Simons en van andere doopsgezinde voormannen zoals Dirk Philips en Pieter Pieters. Op zijn boekenplank stonden verder een prekenbundel van Joost Hendriksen, verschillende theologische studieboeken en enkele stichtelijke werken. Daarnaast bezat hij onder andere de *Joodtsche Historien van Josephus, de Vriesche Cronijk*, en het *Martelaarsboek*, het verhaal van de vervolging van de protestanten door de inquisitie.³⁵

Naast deze lijst van Foppe Tjerks staat ons een boedelinventaris uit november 1666 ter beschikking, namelijk die van de belezen doopsgezinde schoolmeester Gerrit Cornelis en zijn vrouw Trijntje Cornelis, beiden kort na elkaar overleden in 'De Drie Weyten Bollen' (nu Hoogstraat 6 te Harlingen).³⁶ Gerrit Cornelis behoorde tot de Vlaamse doopsgezinden van gemeente de 'Blauwe Schuur', zo blijkt uit zijn boedelinventaris. De uitgebreide boekenkast van Gerrit Cornelis bevatte maar liefst 158 titels, ongeveer zeven keer zoveel als die van Saackle Claessens. Er zijn slechts drie titels die overeenkomen met die in de boekenkast van Saackle Claessens, namelijk de Zweedse oorlogen, de Metamorfosen van Ovidius en het Fundament van Menno Simons. Naast verschillende bijbels en testamenten bevatte de bibliotheek van Gerrit Cornelis verschillende boeken op historisch en medisch gebied, maar ook grappige werkjes zoals de *Vaackverdrijver* uit 1620 en Roemer Viisschers *Brabbeling* uit 1614.

De inventarisatie en beschrijving van de boedel van Gerrit Cornelis werd in 1666 gedaan op verzoek van Thomas Wiebes (Tomas Wybes) en Claes Huijberts [Braam?], als vertegenwoordigers van 'de Blauwe Schuur Mennonite gesinde Armen', ex testamenta erfgenamen van wijlen Gerrit Cornelis en op verzoek van Dirck Douwes, herbergier, als naaste bloetvrind [bloedverwant] van wijlen Trijntje Douwes. De aangeving werd gedaan door Bottie Cornelis en Jelle³⁷ Cornelis, Sibbrigh Cornelis,³⁸ Trijn Cornelis³⁹ en Jeltie Cornelis, allen naaste bloedverwanten van de overleden Gerrit Cornelis, naast Jans Goitiens als huisbewaarster 'het sterfhuys gefrequeenteert hebbende'.

DE BOEKENKAST VAN DOOPSGEZINDE SCHOOLMEESTER
GERRIT CORNELIS IN 1666

In folio

- 1 [A ?]esuerus van de groote, ende keine visschen mitsgaders de vogelen hoogh Duijts
- 2 Biblia van Sebastiaan Castellio, met annotatien
- 3 State Bijbel
- 4 Postille door Gregorium Zamowtza Hoog Duijts
- 5 Historien van de Princen de Oranges Frans
- 6 Petri Andrea Commentarien Medici⁴⁰ Latijn
- 7 Chronycq Sleidanij⁴¹ hoogh duits
- 8 Iptus sanitatis de Herbis Animalibus [...]
- 9 Historieen ende Exempelboeken uit de H: Schrift door Andreaeam Hoendorff⁴² hogh Duyts
- 10 Bibel Lysveldt, neerduits
- 11 Medecijnboek door Christophorum Wirtsing vertaelt door Carolum Battum⁴³
- 12 Paraphratis Erasmi⁴⁴
- 13 Cosmographia universalis Sebast [...] Munsteri
- 14 Lexicon Graeco latinum Gesneri
- 15 Condordantie Sebastiani Francq⁴⁵
- 16 Historia ecclesiastica door [...] Outvaders neerduits
- 17 De omnibus plantarum animaliumqu [...] tura et utilitate
- 18 Veltbouw ofte Lantwinning door mr Carel Stevens⁴⁶
- 19 Amsterdamse Zeecaarten door Allart Haen⁴⁷
- 20 Oorlogen en beroerten in Franckrijk door Goulart⁴⁸
- 21 Werelt Spygel S[ebastiaen] Franck⁴⁹ Hoogduits

In kwarto

- 22 Claagliederen Jeremia p Hartmannum Greidum Hoogduits
- 23 Het sien op Jesus door Isaac Ambrosius⁵⁰
- 24 Huisboeck Bullingerii⁵¹
- 25 Augustinus van de Stadt Godts
- 26 Heildani Medecijnboek Latijn
- 27 Biblia Neerduits
- 28 Mr Jan van Coterijck Loffelijcke reisen na Jerusalem.
- 29 Gulden Winckel de Constlievende Nederlanders DP Pers⁵²

VORSTELIICKE
WARANDE
DER DIEREN:

Waer in

de Zeden-rijcke Philosophie, Poëtisch, Morael,
en Historiael, vermakelijck en treffelijck
wort voorghestelt:

*Met Exemplen uyt de oude Historien, in Prosa,
ende Vytleggingen, in Rym verclaert:*

Oock met aerdtige Afbeeldingen geciert, ende constich
in koper gesneden, door MARCVS GERARDS, Schilder.

*Alles tot sonderlinghen dienst ende nutticheyt voor alle
staten van menschen wysgegeven.*

AMSTELREDAM,

/ Bij DIRCK PIETERSZ. boeckvercooper
op't Water, in de Witte Persse, recht over de
Koren-meet. Anno 1617.

Vorsteliicke warande der dieren (Amstelredam, 1617) [UBA: Vondel 2 F 12].

- 30 Reisboek van Bottingh
- 31 Coopmansroer door Udemans⁵³
- 32 Nieuw Testament Latijn en Hoogduits
- 33 Historische beschrijvinge van 't Leven Jesu Christi door Schabalje⁵⁴
- 34 Polibii Historien
- 35 Verantwoordinge van wettel. Regering van Hollant 80
- 36 Heermans gulden annotatien⁵⁵
- 37 Gedenckwardige spreucken Bauda[...]
- 38 Spiegel van Westindien door Atse nasium inga van Peru (?)
- 39 Sphera Mundi Hoogduits
- 40 Oost-ende westindische voiagien
- 41 Dictionarium Frans en Neerlants
- 42 Sweedse Oorlogen
- 43 Cronycq van de opgang en afgang van [...] werelts wesen Hoogduits
- 44 Conschientie dwangh door Henricus Arnoldi van den Linde⁵⁶
- 45 Italiaans boeckholden Hoogduits
- 46 Forstelijcke warande der Dieren⁵⁷
- 47 Plinius van de dieren

In octavo

- 48 Joannes Bugurni Grocinnum Latine
- 49 Bidii Nasonia Metamorphosis Latijn
- 50 Allgemeiner Passion Hern Hoogduits
- 51 Grammatica Latina
- 52 Geestelijcke Liedekens
- 53 Sanua Linguarium Commenii
- 54 Grammatica Latina
- 55 Verdedinge der heilige schriftuire tegen de Roomsche kerk en door A: Costerum
- 56 Lusthof der Chimische medicinen Paracelsi
- 57 Historie van den groten Tamerlaan⁵⁸
- 58 Gemene regeringe van Zwitserlandt
- 59 Petri Messia Lessen tere gelijcke uitlegginge over de openbaringe Joannis, Naupier.
- 60 Biblia latina
- 61 Vaack verdrijver⁵⁹
- 62 Bedeboeck Hoogduits
- 63 Nomenclator Junii

- 64 Phrases Latine lingua
- 65 Ovidii Nasonis amatoria
- 66 Opera Spinulae latine
- 67 Oorlochs practyck door de here Prinse fac.
- 68 Beschrijvinge van oud Batavien.
- 69 Magasijn van [...] Joannes Schultetus
- 70 Rudimenta Latine.
- 71 Magia Naturalis
- 72 Colloquia Corderii
- 73 Grouwelen der voornaamste soort ketters
- 74 Lingua Erasmi
- 75 Reeckenboek Stockmans
- 76 Oeffeninge der Godsalichen
- 77 Tyrocinum Latine
- 78 Tulps medesijnsche aenmerckinge⁶⁰
- 79 Historie van de nieuwe werelt⁶¹
- 80 Dictionarium Kiliani
- 81 Lasari Riverii medecijnsche Tractaten Latijn
- 82 Verclaringe over 't Vader onse
- 83 Historien herodiani
- 84 Christel: Ze[e]vaert.
- 85 Erotemata dialectica et Rhetorica melanctonis.
- 86 Huwelijck Cats⁶²
- 87 Republijcq van Zwitserlant
- 88 Spijgel vande oude en nieuwe tijt Cats⁶³
- 89 Geestelijcke Goutschaal⁶⁴
- 90 Een Frans boeck sonder titul
- 91 Nieticheit vande kinderdoop Men [...]
- 92 Apologie van Coninck Jacobus van Engellant
- 93 Benedicti Victorii de curandis morbis Latine
- 94 Heermans Annotatien
- 95 Quintus Curtius van 't leven van Alexander de groot.
- 96 Nomentor Junio
- 97 Reeckenboek Hoogduits
- 98 Vande Spoocken en nachtgeesten⁶⁵
- 99 H: A schingen cort begryp van 't Corpus ju [...]
- 100 Dialogorum sacrorum S: Castellio
- 101 Colloquia Erasmi

- 102 Eurithmetica door Willem Raadts
- 103 Psalmen Davids
- 104 't Zamenspreeking tusschen Polites en Amis
- 105 Beede Boek
- 106 Reeckenboek Frans
- 107 Grammatica Cornelii Valerii
- 108 Metamorphosis Ovidii neerduits
- 109 Epistola Dominici Panbergii
- 110 Dictionarium Tetraglotton
- 111 Warachtige geschiedenissen onser tijds door Roset
- 112 Hyppocratis Coi aphorismis neerduits
- 113 Examen Herls
- 114 Testamenten
- 115 Thesaurus Evonijmi de remediis secretis
- 116 Dictionarium Triglotton
- 117 Schat der ongesontheit Beverwijk⁶⁶
- 118 Tragedische Historien⁶⁷
- 119 Gemene Zendbrieven Vuevara
- 120 Onderwijsinge tot de Catachijsmus Hoogduits

In 120

- 121 Het recht gebruik der tijdl: goederen.
- 122 Morale Wercken Plutarchi⁶⁸
- 123 Geestelijck Liedboek
- 124 Heilige Aendachten
- 125 Nieuw Testament Frans
- 126 Nieuw Testament Frans
- 127 Het offerboek van sommige getuigen Jesu Christi
- 128 Liedboek van Lenaart Clock
- 129 De harp Carel Vermander⁶⁹
- 130 Fundament boek van Menno Symons⁷⁰
- 131 Psalmboek Hoogduits
- 132 Ordonnantie van Friesland
- 133 Sententien Ciceronis Latine
- 134 Christel: gebedboek Hoogduits
- 135 Jacobi Primirosii Enchiridion
- 136 Frans, en Neerlants Testament
- 137 Plinii Secundi naturale historiën

BRABELLING

Van

Roemer Visscher.

*By hem selven oversien, en meer als de
helft vermeerderet.*

te Amsterdam,
By Willem Jansz. op't Water / inde
Sonne-wijser. 1614.

- 138 Romeinse Adeler
- 139 Deugden Spoor door PB⁷¹
- 140 Roemer Visschers Brabbelingen⁷²
- 141 Heinsius Poesi⁷³
- 142 Vande Nederlantse Historien
- 143 Innerlike Spygel der conschientien
- 144 Camphuisens Rijmen⁷⁴
- 145 Christelijcke Ridder Erasmi⁷⁵
- 146 Broederl: vereninge [...]
- 147 Epicteti Hantboecksken
- 148 Psalmboek Frans
- 149 Nieuw Testament
- 150 Het leven en lijden Jesu christi Tauleri
- 151 De herpe of 's herten snarenspe⁷⁶
- 152 Wech na wreden Stadt
- 153 Geestelijck bloemhofken
- 154 Het gulde gebedeboecksken
- 155 Vita sanctorum
- 156 Nieuwjaars gifte
- 157 Psalmboek Frans
- 158 Gulden gebedeboecksken

We zien dat Claessens boekenkast in het niet valt bij de goed gevulde planken van Gerrit Cornelis uit 1666, die ook meer talen lijkt te hebben gelezen en misschien vooral een verzamelaar was. Claessens had een veel minder brede, maar toch niet onbeduidende bibliotheek. Door de boedelinventaris van Saackle Claessens ontstaat verder een beeld van de inrichting van de bedrijfs- en woonruimte van een Harlinger kaarsenmaker en winkelier uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. De grote variëteit aan grondstoffen en producten in de winkel van Saackle Claessens in 1679 vormen een aanwijzing voor de rijkdom en specialisatie in handel in Harlingen als tweede stad van Friesland. De tamelijk gevarieerde boekenkast met onderwerpen op diverse gebieden, waaronder enkele in het Latijn, weerspiegelt zijn klassieke geschooldheid en intellectuele belangstelling in historische en theologische onderwerpen. Voorts verwijst deze verzameling naar de doopsgezinde achtergrond van Saackle Claessens, want bijna de helft van de titels (10 van de 23) betreft doopsgezinde en remonstrantse publicaties. Uit Claessens boedelbeschrijving blijkt ook welke inrichting hij verder had.

IN DE KELDERKAMER

In de kelderkamer, de kamer boven de kelder, bevonden zich behalve een bedstee met een matras en peluw, zes oorkussens, twee groene en een 'Spaanse' deken, twee paar gordijnen met rabat, nog een schoorsteen waaraan twee bonte 'schoorsteenkleiden' (twee valletjes) hingen. Voor het raam hing een glasgordijn. Daarnaast waren er in deze kelderkamer nog twee spiegels, 21 stuks steenwerk (bijvoorbeeld borden), tinnen voorwerpen, een reismand, tien stoven en een eiken kast waarin linnen en wollen manskleding was geborgen. Met uitzondering van twee kinderdoeken wordt vrouwen- of kinderkleding niet in de beschrijving van de goederen genoemd, deze zullen buiten de boedelinventarisatie zijn gehouden. Uit de manskleding in de eiken kast kunnen we opmaken dat de kamer boven de kelder tot slaapvertrek van Saackle Claessens diende. Tafels en stoelen worden in deze kamer niet genoemd.

SAACKLE CLAESSENS KLEDING

De boedelbeschrijving geeft een mooi beeld van de kleding die een zeventiende-eeuwse winkelier en kaarsenmaker droeg. Saackle Claessens' garderobe in de eiken kast in de kelderkamer bestond uit elf linnen manshemden, twee witte linnen onderbroeken, twaalf linnen dasjes, twee linnen beffen, een zwarte lakense mantel, een zwarte lakense 'mansrock' (geklede herenjas, van voren tot het middel reikend, van achteren met panden), een grijze serge 'rock', een gekleurde lakense broek, een zwart lakens pak kleren, een verschoten scharlakens hemdrok, een pak blauwe onderkieren, twee witte carsaaien (korte wolsoort, dikker dan laken) onderbroeken, een grijze lakense bovenbroek, nog een oude bovenbroek, een grijze serge oude bovenbroek, een grijze rok, een reisrok, een 'feuille-morte' broek, drie oude daagse rokjes, drie oude hemdrokken, zeven paar mannenhosen (beenbekleding: broek of kousen die met linten aan een band om het middel werden vastgemaakt), drie hoeden, een paar handschoenen, een bundeltje kragen en slippers.

IN DE GANG EN HET VOORKAMERTJE

In de gang stonden mangelborden en -stokken om gewassen en gedroogde linnen of wollen stoffen glad en zacht te maken, een rek met schotels, 400

pond gewichten, een ladder en een stoffer. In het voorkamertje was een bedstee, misschien waren het zelfs twee, gezien de twee matrassen. Daarnaast waren er peluwen, oorkussens, dekens, gordijnen en rabat. Voorts vond men nog 28 stukken slecht aardewerk, tafelborden, een eiken kevie (kast) en een eiken 'kantoor' (een schrijfmeebel). In dit kamertje deed Saackle Claessens kennelijk zijn administratie.

HET KAARSHUIS

In het kaarshuis werden de kaarsen gemaakt. Hier stonden een kaarspers, twee kaarsketels met een treeft (onderzetter voor hete pannen), een koperen kaarsvorm en lepel, een kuip en een koperen handvat, een houten schotel, vijf schoppen, een stootkuip, enige vetmanden en tonnen met gesmolten dierlijk vet (ongel), enige kaarskisten, een kaarsraam, een grote partij spitzen, een vaatje olijfolie, kaarsmanden en kaarsenladen, twee waterremmers, een lantaarn, schotelgoed als potten en pannen, een hakbord en een hakmes, maar ook twee paar schaatsen en zes stoelen (waaronder een grote oude mansstoel). Aan de muur hing een spiegel. Er was een stookplaats met aan de schoorsteenmantel twee schoorsteenkleiden. Hier werd gekookt en gegeten, want in de stookplaats was een ketting, een pothaal, een oliepot, een schuimspaan, een grote koekenpan met koperen deksel, een rooster, tang, as-schep, treeft, hangijzer en vork. Een scherm bij de haard zorgde voor bescherming tegen hitte of kou. Als eetgerei had men tinnen lepels die in een lepelbord werden bewaard, er was een tinnen schotel, kom en een kan, vier stoelen en een geel geverfde tafel. De ruimte kon verlicht worden met een ijzeren staande kandelaar met een (olie)lamp. Voor het raam van het kaarshuis hing een groen glasgordijn. Verder stonden er een geel geverfde kast, die goed combineerde met de geelgeverfde tafel, waarin twee 'kaarsschortendoeken', slopen, tafellakens, handdoeken en neusdoeken waren geborgen en een boekenkast waarin een doopsgezinde bijbel, 23 gespecificeerde boektitels en twee niet nader genoemde Latijnse boeken stonden.

KAARSEN, SPECERIJEN EN VERFSTOFFEN IN DE WINKEL

De winkelwaren in de winkel bestonden uit zorgvuldig gewogen hoeveelheden kaarsen, blauwsel, slijpstof van beril, specerijen als kruidnagelpoeder,

gele kruidnagels, gele peper, gele gember, fijngemaakte (gestoten) gember, komijn, muskaatnoot, kurkuma, in een vijzel fijn gemaakte peper, suiker en kandisuiker, anijs, bloem en lijm. Verder waren er kleurstoffen en pigmenten om wol mee te verven of als grondstof te dienen voor verf voor houtwerk of voor schilderijen, zoals: galnoten, vermiljoen, omber, eiken-geel, geelhout, goud-glid (loodmonoxide in de vorm van fijne gele schilfers), loodwit, ronde en platte indigo, gom, wijnsteen, gele en witte was, rode aluin. Daarnaast waren er een grote kan met wat raapolie, zeventien kleine kwastjes, zoethout, zoetemelkse kaas, zeep, mosterd, rijst, een kist met wat verf, bijna elf liter grauwe erwten, negentien vierkante dozen, twee ronde doosjes, dertien vaatjes, twee toonbanken, waarvan één met twee koperen bakken, maten en wat traan, een vaste winkelkast, twee losse 'winkels' met dertien borden, een kastje met twaalf laadjes, twee standaarden met vier kaasborden, dertien verschillende tinnen kannen, een tinnen tromp met vier maatjes, drie tinnen trechters, drie tinnen brandewijnkroezen, een tinnen inkthoorn, een metalen vijzel, een ijzeren stamper, twee paar messing schalen met een weegschaal, een messing rijstlepel, een gootje, een paar grote schalen met de weegschaal, een paar kleine schalen, schotels, een korf met touw, een bliken pomp, een ijzeren asstoter, vijf houten kaarsen, zes schoeltjes, twee zeven, een pepermolen, enkele loden gewichten, verschillende ijzeren gewichten.

OP DE ZOLDER

Op de zolder stonden allerlei voorraden: vaten en tonnen met kleurstoffen en 'boeken' met verschillende papiersoorten. Er lagen verschillende pakjes kaarsgaren (lonten), bossen zwavelstokjes, zwartseltouwtjes en -doosjes. Er stonden een vleesvat en twee stoelen. Er was spaans groen (een sterk groen pigment, ontstaan door koperplaten in een zuur milieu te leggen), een leeuweriksmand, een vuurbekken, een messing kan met deksel, een zakje lijnzaad, een houten wieg, een vat met oude boeken, een spinnenwiel, een lantaarn, een vat met oude schoenen, vaten met as en met hars, een ton met hennepzaad, vaten en tonnen met kleurstoffen als eikengeel, rode oker, gele oker, krijtwit, een ton met stijfsel, een papier met brazilhout en een zak met 'provincien hout', een ton met meekrap, een boterton met wat verf, veertien pond aluin, twee zeven, drie pannetjes, wat turf en hout en een oude degen.

Als laatste beschreef men in de boedelinventaris de goederen in de kelder. De kelder bestond uit twee gedeelten: in de voorste kelder stonden alleen lege vaten. In het andere gedeelte was een slaapplek gecreëerd met behulp van een slaapbank, een matras, peluw, oorkussens en vier dekens. Verder had de kelder, gezien de aanwezige toonbank met een koperen bak en maten, waarschijnlijk ook nog een functie als winkel. Er stond een oxhoofd wijnazijn (ca. 220 liter), een trechter, een as-schep, zeef en ijzeren lepel, een kan met vernis en één met terpentijn, twee lege kannen, een ijzeren pot, een messing pot, een koperen doofpot, een draagberrie, een 'rijzen koe' (een verwarmings-toestel voor het bed als beddenpan), twee voetenbanken, een halve ton met azijn, drie tobben, een koperen oliebekken, en een vat met siroop.

NOTEN

- 1 J.A. Faber, 'De buitenlandse scheepvaart en handel van Harlingen in de jaren 1654 en 1655', in: *Afdeling agrarische geschiedenis bijdragen* 14 (Wageningen, 1967), 34-71; T. Marseille, *Harlingen. De vermaerde zeestad* (Harlingen, 1985), 57-62; Harm Nijboer, 'Gateway voor het noorden of haven in de Zuiderzeeregio? Over de positie van Harlingen in het Nederlandse stedensysteem in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Geurt Collenteur, Maarten Duijvendak et al. (red.), *Stad en regio; opstellen aangeboden aan prof. dr. Pim Kooij bij zijn afscheid als hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen* (Assen, 2010), 313-322.
- 2 Zie Marseille, *Harlingen*, 84, 87.
- 3 Zie Marseille, *Harlingen*, 62-68.
- 4 Zie Marseille, *Harlingen*, 90-91, 111; Yme B. Kuiper & Harm Nijboer, 'Merchants, menno-nites & marriages. Commercial, religious and kinship networks in the Dutch port town of Harlingen in the 17th and 18th centuries', paper gepresenteerd op de *Sixth European Social Science History Conference*, Amsterdam 2006; zie ook de website van Y.B. Kuiper en H. Nijboer: 'Prie-sters van de Harlinger Rijkdom', www.harlingerrijkdom.nl.
- 5 In de Proclamatieboeken zijn de uittreksels van koopakten van onroerende goederen te vin-den. De koop werd definitief als er drie keer was geproclameerd (afgeroepen) op het rechthuis en in de plaatselijke kerk.
- 6 Gemeentearchief Harlingen (hierna: GH), Archief Stadsbestuur, 1580-1815, inv. nr. 201. Voor het overlijden van Saackle Claessens: Tresoar Leeuwarden, Doopsgezinde gemeente Harlin-gen, Overlijdensboek 1673-1837, inv. nr. DTB 343.
- 7 Tresoar, Nedergerecht Harlingen, inv. nr. 214, fol. 1-12 v.
- 8 *Het Spinozahuis*, 52 (Leiden, 1949), 13-17; *Biographisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 4 (Kampen, 1998), 232.
- 9 Tresoar, Trouwregister Hervormde gemeente Harlingen 1656-1708, inv. nr.: DTB 332.
- 10 GH, Archief van het Stadsbestuur, 1580-1815, inv. nr. 530, Register van de goedschatting 1672, 6^e kwartier; inv. nr. 531, Kohier van de familiegelden, 1674, 6^e kwartier. Beernt Sybrants Eckel, gedoopt te Harlingen 15-08-1641, trouwt 1) op 08-10-1665 in de Hervormde gemeen-

te Harlingen met Janneke Thomas Breedaes, afkomstig uit Harlingen; trouwt 2) op 02-02-1679 in de Hervormde gemeente Harlingen met Bregtje Gerrids, afkomstig uit Franeker; trouwt 3) op 14-08-1681 in de Hervormde gemeente Harlingen met Geeske Geerts van Minnen. Kinderen uit het eerste huwelijk: 1] Grietie, gedoopt op 26-12-1670 in de Grote Kerk te Harlingen; 2] Haeske, gedoopt op 08-02-1674 in de Grote Kerk te Harlingen; 3] Sybrant, gedoopt op 21-01-1677 in de Grote Kerk te Harlingen; uit het tweede huwelijk: 4] Sybren, gedoopt op 21-12-1679 in de Grote Kerk te Harlingen.

11 GH, Archief van het Stadsbestuur, 1580-1815, inv. nr. 530: Register van de goedschatting 1672, 5^e kwartier. inv. nr. 531-534, Kohieren van de familiegelden, 1674-1678; inv. nr. 535, Kohier van de Soutgelden, 1674, zesde kwartier, kapitaal f 500. Tot het zesde kwartier behoren de panden Grote Bredeplaats 14-26, Kleine Bredeplaats 2-12 en 1-25, Comediestee 2-6 en 1-3, St. Christoffelsteeg 2-8 en 1-5, Jekelsteeg, Kroonsteeg, Lanen 4-28 en 1-85, St. Odolphisteeg 2-24 en 1-15, Oosterkeetstraat, 't Poortje, Schoolplein 1-7, Schritsen 1-19, Simon Stijlstraat 2-4, Voorstraat 2-60. Zie: J. Wobma, 'Huis en perceelnummering in Harlingen vanaf 1716. Een vergelijkend register', in: *Bydragen ta pleatslike skiednis II Skiermuntseach, Harns/Harlingen, Eagmaryp, St Jansgea, Ousternijegea* (Leeuwarden) (*Fryske Akademy* 670), 33-61.

12 Met dank aan prof. dr. Piet Visser, Theologische Faculteit Vrije Universiteit Amsterdam, voor hulp bij de identificatie van de boektitels.

13 De Biestkensbijbel, eerste druk in 1560 door Nicolaas Biestkens, met vele herdrukken, is tot in de achttiende eeuw bij doopsgezinden in gebruik geweest.

14 Jan Huygen van Linschoten (ca. 1563-1611), Nederlands koopman en ontdekkingsreiziger naar Azië, heeft meerdere boeken geschreven: *Itinerario, voyage ofte schipvaart, van Ian Huygen van Linschoten naar de Oost ofte Portugaels Indien, inhoudende een corte beschrijvinghe der selver landen ende zee-custen* (Amsterdam, 1595-1596), *Reys-gheschrift van de navigatien der Portugaloyers in Orienten* (Amsterdam, 1595), *Beschrijvinge vande gantsche custe van Guinea* (Amsterdam, 1596), *Voyagie, ofte schip-vaert, van Ian Huyghen van Linschoten, van by Noorden om langes Noorvvegen de Noortcape, Laplant, Vinlant, Ruslandt, de VVite Zee, de custen van candenoës, Svvetenoës, Pitzora* (Franeker, 1601).

15 Christianus Schotanus, *Beschrijvinge van de heerijckheydt van Frieslandt* (Franeker, 1665).

16 Desiderius Erasmus, *Colloquia, cum notis selectis variorum, addito indice novo* (Leiden/Rotterdam, 1664).

17 *Historie van het leven en sterven van heer Johan van Oldenbarnevelt ridder, heere van den temple, Berckel, Rodenrijs, gewesen advocaet van Hollandt*, (s.l., 1648). in-4°.

18 'Historie van [Publius] Ovidius [Naso] in 8°: ik ben er niet in geslaagd deze titel te identificeren. Ovidius was de schrijver van de *Metamorfosen*, in een Nederlandse vertaling uit 1650 van Seger van Dort, *Den Methamorphosis, ofte Herscheppinge van P. Ovidius Naso* (Antwerpen, 1650).

19 Geeraert Brandt (1626-1685) was remonstrants predikant en kerkgeschiedschrijver: *Verhaal van de Reformatie in en ontrent de Nederlanden* (Amsterdam, 1663) in-8°.

20 Ockenburgh is een buitengoed bij Loosduinen, door de eigenaar Jacob Westerbaen, heer van Brantwyck-en-Ghybelant (1599-1670), Nederlands ridder, dichter, arts en remonstrants predikant in 1654 in een hofdicht bezongen. Na zijn dood verscheen in 1672 zijn verzameld werk onder de titel *Gedichten*. Gevonden op: <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/gouden eeuw/ auteurs/lgge075.html>.

21 Jacobus Johannes Batelier (1593-1672) was remonstrants predikant te 's-Gravenhage van 1634 tot 1660: *Het helder licht over Romeynen negen; in sonderheydt over de verkiesinge end verwerpinge van Jacob en Esau, verdrypende alle de duyternissen die Abraham van der Heyden en sommige andere daer invoeren* (Rotterdam, 1646). Hierin ontkent Batelier dat de geschiedenis van Jacob en Esau ook maar enige steun gaf aan het leerstuk der predestinatie. De werkelijke bedoeling van Paulus zou zijn geweest het standpunt te bestrijden dat de Joden geen christenen konden worden, zonder hun status van uitverkoren volk te verliezen. Zie: *Biographisch lexicon voor de*

geschiedenis van het Nederlands protestantisme IV (Kampen, 1998), 26.

22 Menno Simons (1496-1561), *Een fundament ende claere aenwijzinghe van de salichmakende Leere Jesu Christi, wt Godes woort int corte begrepen* (Emden, 1562). Tot 1616 verschenen er minstens 20 verschillende drukken.

23 *Konincklyck memoriael, waer in het voorbeelt en innerlyck gemoet sijne h maiesteyt, Carolus Stuart [...] afgebeeldt wordt* (Amsterdam, 1649), in-12°.

24 Fausto Socinus (1539-1604), *Korte verklaringe over het sevende capittel des Briefs aen de Romeynen* (Amsterdam, 1638), in-4°.

25 Pieter Jansz Twisck (1565-1636), *Een vaderlyck geschenk* (Hoorn, 1623), in-12°. Ook uitgegeven in 1646 en 1668.

26 Mogelijk: Lucas Stockle, *Schatcamer ofte Nederduytsche concordantie der heyligher goddelycker Schriftuer*, (Middelburg, 1610), in-4°.

27 Lieuwe van Aitzema, *Herstelde leeuw, of Discours, over 't gepasseerde inde Vereenichde Nederlanden, in 't jaer 1650 ende 1651* (s.l., 1652).

28 Publius Ovidius Naso (43 v.C. -17), Romeins dichter. Mogelijk het duodecimo-formaat: P.C. Hooft, *Metamorphosis of herschepping van Ovidius Naso* (Amsterdam, 1647), of K. Vermader [Carel van Mander], *Uytlegging over de Metamorphosis of herschepping van P. Ovidius Naso*, (Amsterdam, 1662), in-12°; of: *Al de werken van P. Ovidius Naso [...] vertaalt door Abraham Valentyn* (Leiden, 1678). Misschien was het een prozavertaling. Ovidius wordt drie keer genoemd in de inventaris van Saackle Claessens, mogelijk bedoelt men hier de vertaling van Valentyn in drie delen.

29 Johan van den Sande (1568-1638), *De wakende leeuw der Nederlandsche Historie verthoonende 't begin ende voorgaenck der Nederlantsche oorlogen, ende beroerten, tot den jaren 1650* (Leeuwarden, 1651).

30 Uit het Engels vertaald werk van John Denison: *Drie-voudige resolutie, nootwendigh ter saligheyd* (Amsterdam, 1659).

31 P.C. Hooft, *Hendrik de Grote; zijn leven, zijn bedryf* (Amsterdam, 1626).

32 Lucius Apuleius van Madauros (2^e eeuw na Chr.), *Van den gulden esel; vervatte in elff boecken* (Amsterdam, 1608). Gevonden op: http://www.dbnl.org/tekst/rync001oudh01_01/rync001oudh01_01_0010.htm.

33 Theodorus Beza (1519-1605), *Een korte belijdenisse des geloofs* (Zierikzee, 1614), in-12°.

34 F. de Quevedo y Villegas, *Seven wonderlijcke ghesichten; in welke alle de gebreken deser eeuw, onder alle staten van menschen, vermaecklijck en oock stichtelijck, werden bestraft* (Leeuwarden, 1641). Er verschenen vele herdrukken, in 1687 onder de titel van *Groote Spaensche droomer, ofte de VII. wonderlijke gesichten, van don Francisco de Quevedo, Villegas* (Utrecht, 1687), in-12°. Gevonden op: http://www.dbnl.org/tekst/buis006popu01_01/buis006popu01_01_1234.htm.

35 Zie: Marselle, *Harlingen*, 61. Met dank aan Peter van der Meer, bibliothecaris, werkzaam bij de *Fryske Akademy* te Leeuwarden, voor de datering van 1673 (gebaseerd op een vermelding van dr. Ph. Breuker in zijn op de *Fryske Akademy* aanwezige documentatie van boeken in Friese boedelinventarissen, veilingen, catalogi, enz.).

36 Tresoar, Nedergerecht Harlingen, Inventarisatieboeken, inv. nr. 207, folio 216 ev, de boektitels op fol. 223-227.

37 In het document staat op deze plaats 'Jeltie Cornelis', waarschijnlijk is bedoeld 'Jelle Cornelis', aangezien er verderop in de zijn nog een Jeltje Cornelis wordt genoemd. Op 29 november 1668 trouwen voor het gerecht van Harlingen (een aanwijzing voor doopsgezindheid) Jelle Cornelis, afkomstig van Harlingen en Joukjen Clases afkomstig van Tzum; GH, Trouwregister Gerecht Harlingen 1661-1680, inv. nr.: DTB 316.

38 Siebrich Cornelis was gehuwd met Michiel Lieuwes, zoals blijkt uit een koopakte van 1653.

39 Trijn Cornelis was op 5 oktober 1651 in de Hervormde Gemeente Harlingen getrouwd met Lourens Hansen.

- 40 *Petri Andreae Matthioli senensis medici Commentarii, in libros sex Pedacii Dioscoridis* (Venetijs, 1554). Een later editie stamt uit Basel, 1674.
- 41 Johannes Sleidanus (1506-1556), was een Duits historicus.
- 42 Andreas Hondorff († 1572), was een luthers predikant en auteur van *Promptuarium exemplorum* (Leipzig, 1580), enige malen herdrukt; *Theatrum historicum* (Frankfurt, 1575), andere editie 1633.
- 43 Christophorus Wirtzung, *Medecyn boec daer inne alle wtwendighe, ende inwendige parthyen des menschen lichaems [...] begrepen zijn, vertaald uit het Duits in het Nederlands door C. Battus*, (Dordrecht, 1589). (verschillende herdrukken tot 1616).
- 44 Desiderius Erasmus, *Paraphrases oft wtlegginghen op S. Paulus Epistele totten Romeynen en op beyde Epistelen totten Corinthen* (Delft, 1526). Een andere folio editie verscheen in 1660.
- 45 *Concordantie Sebastiani Franck ofte het verseghelde met seven seghelen besloten boeck* (Haerlem, 1618).
- 46 Kaerle Stevens et al., *De veltbouw ofte lantwinninghe: inhoudende eene rechte wel bestellinghe eenes hofs te bouwen* (Amsterdam, 1588), verschillende malen herdrukt.
- 47 Aelbert Haeyen, *Amsterdamsche zee-caerten* ([Amsterdam], 1605), herdruk 1613.
- 48 Simon Goulart (1543-1628), was een remonstrantsgezinde predikant van de Waalse gemeente in Amsterdam: *Historie van de inlandse oorloghen ende trouwblen in Vranckryck [...] tsedert den iaere 1547 tot 1610 voorgevalle* (Amsterdam, 1633).
- 49 Sebastiaan Franck (1499-1542), *Werelt-spiegel ofte Beschryvinge des gehelen aert-bodems* (Bolsward, 1649).
- 50 Isaac Ambrosius, *Het sien op Jesus; een gesicht des eeuwighen euangeliums* (Amsterdam, 1664).
- 51 Johan Heinrich Bullinger (1504-1575), *Hvysboec. Viif decades, dat is, viiſtich sermoenen van de voorneemste hoofstucken der christelicker religie* 3 dln. ([Emden], 1563), vele herdrukken tot 1622.
- 52 Joost van den Vondel, *Den gulden winckel der konstlievende Nederlanders gestoffeert met veel tref-felijke historische, philosophische, poetische moralen ende schriftuerlijcke leeringen* (Amsterdam, 1613).
- 53 Godefridus Udemans, *'t Geestelyck roer van 't coopmanschip* (Dordrecht, 1638), herdrukken in 1640 en 1655.
- 54 Jan Philipsz Schabaelje, *Historische beschrijving van het leven Iesv Christi* (De Rijp, 1647).
- 55 Franciscus Heermans, *De guldene annotatien* (Amsterdam, 1634).
- 56 Henricus Arnoldi vander Linde, *Vande consciencie-dwangh, dat is: Klaer ende grondich ver-toogh, dat de [...] Staten Generael in haer placcaet den 3. iulij 1619. tegen de conventiculen der remonstranten ghe-emaneert, gheen consciencie-dwangh invoeren* (Delft, 1629).
- 57 Joost van den Vondel, *Vorsteliicke warande der dieren* (Amsterdam, 1617). Zie ook: http://www.dbnl.org/tekst/vond001dewe01_01/vond001dewe01_01_0104.php.
- 58 Jean Du Bec, *Historie van t'leven ende de daden van den grooten Tamerlanes* (Rotterdam/Leyden, 1613), herdrukt in 1638 en 1647.
- 59 *Den vaec-verdryver van de swaermoedighe gheesten* (Haerlem/Amsterdam, 1620).
- 60 Nicolaes Tulp, *De drie boecken der medicijnsche aenmerkingen* (Amstelredam, 1650).
- 61 Jeronimus Benzonius (vert. K. van Mander), *De historie, van de nieuwe weerelt, te weten, de beschryvinghe van West-Indien* (Haerlem, 1610), herdruk ca. 1660.
- 62 Jacob Cats, *Houwelyck, dat is, De gansche gelegentheyde des echten staets* (Middelbvrgh, 1625), vele tientallen herdrukken.
- 63 Jacob Cats, *Spiegel van den ouden ende nierven tyt* ('s-Gravenhage, 1632), vele herdrukken.
- 64 Ik vond alleen een 3e druk uit 1683: *De geestelijke goudschaele. Zynde een verzameling [...] geestelijke liedekens, psalmen en lof-sangen* (Leeuwarden, 1683).
- 65 Ludovicus Lavaterus, *Een boeck vande spoocken ofte nacht-gheesten* (Amstelredam, 1610).
- 66 Joh. van Beverwyck, *Schat der ongesontheyt, ofte Genees-konste van de siekten* (Dordrecht, 1642), verschillende herdrukken tot 1660.

- 67 Matteo Bandello, vert. I. de Bert et al., *De tragedische ofte klaechlijcke historien* (Rotterdam, 1646), vele delen en eveneens uitgegeven in Utrecht, 1649-1650.
- 68 Plutarchus, *Eenige morale of zedige werken* (Amsterdam, 1643).
- 69 Karel van Mander, *De harpe oft Des herten snaren spel* (Delf, 1612).
- 70 Menno Simons, *Fyndamntvm. Een fundament ende clare aenwijzinge van de salichmakende leere Iesu Christi* ([Franeker], 1565), vele herdrukken.
- 71 Petrus Baardt, *Devgden-spoor; in de on-devgghden des werelts aff-gebeeldt* (Leeuwarden, 1645). Zie: http://openlibrary.org/books/OL24148845M/Deugden-spoor_in_de_on-deughden_des_werelts_aff-gebeeldt.
- 72 Roemer Visscher, *Brabbeling* (Amsterdam, s.a. [16XX]). Gevonden op: <http://www.acg-fleurkens.nl/home/2#Brabbeling>.
- 73 Daniel Heinsius (1580-1655), afkomstig uit Gent, was humanistisch geleerde, uitgever, bibliothecaris van de Universiteit Leiden en dichter.
- 74 Dirck Rafaëlsz. Camphuysen, *Stichtelyke rymen* ([Hoorn], 1624). Dit boek beleefde meer dan 30 herdrukken en was het meest verspreide Nederlandse liedboek. Dirck Rafaëlsz. Camphuysen was afkomstig uit Gorkum en overleed te Dokkum op 1627. Als 'remonstrants' dichter en predikant was hij veelvuldig op de vlucht voor vervolging en verbleef daardoor onder andere te Harlingen (1622) en Dokkum (1624-1627). Zijn dochter Elisabeth Dirx Camphuysen trouwde op 01-03-1633 voor het gerecht van Dokkum met Pieter Gerrits Braem, geboren te Harlingen en in 1633 woonachtig in Dokkum. Zie: <http://www.harlingerrijkdom.nl/fam/braam.htm>
- 75 Desiderius Erasmus, *Enchiridion militis christiani*; talloze uitgaven in de 16^e eeuw. Mogelijk gaat het in dit geval om de vertaling: *'t Handt-boeckjen van den christlijcken ridder* (Amsterdam, 1645).
- 76 Karel van Mander, *De harpe oft Des herten snarenspeel* (Amstelredam, 1616); feitelijk een uitgave in 16^e.

Friso is 't cieraed van den mennoniet

Orangisme onder doopsgezinden in de achttiende eeuw

ALEX NOORD

De leus 'God, Nederland en Oranje'¹ wordt traditioneel verbonden met het orthodoxe deel van het protestantisme. Veel historici hebben beschreven hoe er van oudsher een bijzondere band heeft bestaan tussen de gereformeerde publieke kerk en de Oranjes. De gereformeerde religie kwam op voor de overheid en zag zichzelf in een speciale positie geplaatst. Zij was de overtuiging toegedaan dat God zich op een speciale wijze met Nederland en Oranje had verbonden. Hier was sprake van een onverbrekkelijk, drievoudig snoer.² Drie elementen in dat snoer hingen nauw met elkaar samen. *God* was vooral de God van Nederland, die zich in de Nederlandse geschiedenis had geopenbaard. *Nederland* had daardoor een bijzondere plaats in de wereld, het was een uitverkoren natie. Het *Oranjehuis* ten slotte vervulde een unieke taak in de Nederlandse geschiedenis als beschermer van kerk en natie. De kerk werd als 'Neerlands Israël' voorgesteld. Het is een soort van bijbelse beeldspraak die zich, zoals gezegd, vooral liet herleiden tot het calvinisme. Traditioneel zijn het dan ook de orthodoxe protestanten geweest die deze ideeën levend hebben gehouden. Met name in de negentiende eeuw was dat het geval.³ Er was sprake van een soort 'calvinistisch orangisme' waarbij Oranje in het algemeen werd beschouwd als een buffer tegen een al te machtig en vrijzinnig regentendom.⁴

Deze bijdrage laat zien dat ook binnen een meer rekkelijk kerkgenootschap als de doopsgezinden in de achttiende eeuw ideeën over de samenhang tussen God, Nederland en Oranje aanwezig waren. In geschriften vinden we deze gedachten terug. In het achttiende-eeuwse doperdom hebben sterke sympathieën geklonken voor de Oranjes. Oranjeliefde bleef niet beperkt tot het calvinisme alleen, ook sommige doopsgezinden hadden hun hoop op Oranje gesteld. Deze gezindheid werd niet onder stoelen of banken gestoken, maar openlijk in geschriften (bijvoorbeeld in preken) beleefd en uitgedragen, soms zelfs met uitdrukkelijke toestemming van een kerkenraad. De combinatie doopsgezind en Oranje blijkt in de achttiende eeuw niet ongebruikelijk te zijn geweest. Al dienen we ons te realiseren dat aanhankelijkheid aan het

huis van Oranje deel uitmaakte van de *civil religion*⁵ van de achttiende-eeuwse samenleving. Ten slotte laat orangisme onder doopsgezinden zien hoe zij steeds meer assimileerden in de burgerlijke maatschappij.⁶ Voor ons onderwerp zal de aandacht allereerst worden gericht op twee verslagen van bezoeken van Oranjes aan de stad Utrecht in 1747 en 1766, geschreven door een doopsgezinde predikant, om vervolgens nog twee andere doperse stemmen in preken te laten horen. Op deze wijze krijgt het orangisme onder doopsgezinden in de achttiende eeuw reliëf.

EEN FEESTELIJKE INTREDE IN UTRECHT

Van de 'blijde komst en inhuldiging' van Willem IV (1711-1751) als stadhouder van de provincie Utrecht in juli 1747 is een uitvoerig verslag overgeleverd.⁷ Het werd geschreven door de Utrechtse doopsgezinde predikant Marten Schagen (1700-1770). Het bezoek van Willem IV aan de stad duurde vier dagen, namelijk van 25 tot 28 juli van dat jaar. Er werd al lang van tevoren naar uitgezien. Schagen beschrijft alle feestelijkheden rondom het bezoek uitvoerig en hij doet dat in een taal die nog steeds enthousiasme veraadt. Het geschrift is dan ook een waar Oranjepamflet geworden waarin de auteur onmiddellijk aan het begin van zijn relaas de toon zet:

Wiert Cesar Titus, Vespasiaens zoon, om zyne deugd, wysheit, en vriendelykheit, *Amor ac deliciae generis humani*, (*de liefde en wellust van 't menschelyk geslacht*,) geheten; men mag, en moet dit ook van den Doorluchtigen PRINS VAN ORANJE EN NASSAU, tans door 't Hemelsche bestuur onzen Stadhouder enz. enz. met vollen monde zeggen.⁸

Marten Schagen was een man met een brede interesse en een interessante loopbaan. Hij is actief geweest op verschillende terreinen van de samenleving. Hij was ondermeer boekverkoper, schrijver, vertaler en redacteur van een eigen tijdschrift. Daarnaast diende hij als leraar de doopsgezinde gemeenten van Amsterdam, Alkmaar en Utrecht. Hij wordt wel een voorbeeld genoemd van hoe de gematigde Verlichting had postgevat onder achttiende-eeuwse doopsgezinden. Toch was Schagen eerder behoudend dan vernieuwend. Hij stond een meer 'precieze' doopsgezinde lijn voor. In zijn predikantsjaren in Utrecht had hij uitgebreide contacten in de Utrechtse universitaire wereld.⁹ Het geschrift over de intrede van Willem IV in Utrecht is vanuit deze contacten te verklaren. Hij schreef het om zijn genoegen over de inzet

van de studenten te uiten, maar ook uit liefde en achting voor de universiteit.¹⁰

De *Naeuwkeurige beschryving* is echter meer dan slechts een huldeblijk aan studenten en universiteit. Op iedere bladzijde van het geschrift valt te lezen hoezeer de auteur onder de indruk was van de gebeurtenissen, maar dat hij ook genoot van het vreugdebetoon dat de Prins van Oranje en zijn vrouw ten deel valt. 'Overal was elk om 't zeerst werkzaam ter toebereidinge van Yveren Liefdeblyken voor zyne Hoogheit.'¹¹ Ook later in het geschrift komt deze verrukking terug waar Schagen heel persoonlijk opmerkt: 'k Weet bykans niet wat aendoeningen my als wegrukten, op 't gezigt hunner Hoogheden; zoo waerdig de liefde en eerbied van all' wat Neêrlands heil bemind.'¹²

Nu moeten we voorzichtig zijn iedere lofzang op de Oranjes onmiddellijk te duiden. Wereldlijke en kerkelijk censuur waren geen onbekende verschijnselen en schrijvers (zeker predikanten) waren geneigd zich aan te sluiten bij de collectieve waarden die binnen de samenleving werden beleefd en gedeeld.¹³ Bovendien hebben we hier te maken met een gelegenheidsgeschrift waarin de persoonlijke voorkeuren van diegenen aan wie het geschrift is opgedragen (namelijk de 'hoogerwaardige, hooggeleerde en zeer aenzienelyke Senaet der Wydberoemde Universiteit van Utrecht') als vanzelf zullen zijn meegewogen. Desalniettemin is de orangistische toon van het geschrift opvallend. Bij de doopsgezinde dominee Schagen zien we een onverhulde, persoonlijke stellingname waarin doopsgezinden als vanzelf worden verbonden met het Oranjehuis. Al is er ook sprake van vader trots.

EEN TROTSE VADER

Want wat blijkt? Petrus (ook wel: Pieter) Schagen (1725-1753), de zoon van de auteur Marten, deed mee in de studentenoptocht die Willem IV op zijn weg door de Utrechtse binnenstad begeleidde. Pieter kreeg de bijzondere taak van 'Overbrenger van 't Goedagten en Berigt des Eersten Geleiders'. Hij was een soort boodschapper in dienst van de eerste geleider, de baron van Pallandt. Beslist een eervolle taak! Bij zijn functie hoorde dan ook een passend kostuum.

Nu was de kleding die gedragen werd in de optocht van een opmerkelijke schoonheid. Er was zeker niet op bespaard en het wordt uitgebreid beschreven. De geleiders droegen kostbare gewaden en sierlijk gevlochten 'bandelieren'. Ze droegen bovendien witte kousen en witte handschoenen. Heel precies wordt daaraan toegevoegd: 'Kokarden [...] van gewaterde Oranjezyde

waren aen hunne Hoeden'. Cirkelvormige, oranjekleurige kentekenen op de hoeden benadrukten de Oranjeliefde.

Hierop volgt een op zijn minst opmerkelijk detail over de kleding van de zoon van Marten Schagen:

Voorts had de Overbrenger van des Eersten Geleiders goedagten, de zoon van den Doopsgezinden Predikant *Schagen*, ten onderscheidsteken, voor de borst vanboven regtneêrhangende breede Oranjelinten, van armozyne stoffe, die in cierlyke strikken onderaen eindigden. Op dezelve stond ter regterhand gestikt MENNONITAE, en ter andere zyde DECUS FRISO. Dit betekende: FRISO IS 'T CIERAED VAN DEN MENNONIET. De drie voorletters M. D. en F. op dien Oranjegrond geborduurt, waren Blauw, de overige Wit.¹⁴

De zoon van een doopsgezinde leraar droeg een kernachtige boodschap met zich mee in de optocht: de prins van Oranje is het sieraad van de mennoniet. Het stond op een lint te lezen. De schrijver van het verslag – Schagen dus – lijkt dit met enige trots te vermelden. Het is niet onmiddellijk helder hoe dit bericht moet worden geduid.

Nu is bekend dat doopsgezinden door de eeuwen heen een zekere verbondenheid voelden met het huis van Oranje. Dat had te maken met dankbaarheid die nog altijd leefde voor de inzet van met name Willem van Oranje voor de doopsgezinde zaak. Prins Willem had een afkeer van geloofsvervolging en kwam op voor vervolgte groeperingen. Hij nam soms daadwerkelijk de pen ter hand om de zaak van doopsgezinden te bepleiten, bijvoorbeeld in januari 1577 toen hij de magistraat in Middelburg opriep om doopsgezinden vrij te stellen van het zweren van de eed en van de wapendienst. Prins Maurits en Frederik Hendrik zouden deze lijn later voortzetten.¹⁵ Onder doopsgezinden was daarnaast in de praktijk weinig ruimte voor kritiek op de overheid. In navolging van Menno Simons werd zij gezien als dienaar van Gods, die geëerbiedigd moest worden.¹⁶ In dat licht bezien is het nog niet zo vreemd dat er – ook bij Schagen – een zeker ontzag bestond voor Willem IV. Hij vertegenwoordigde immers de overheid en was afkomstig uit het geslacht Oranje-Nassau, een dynastie die de doopsgezinden steeds welgezind was geweest.

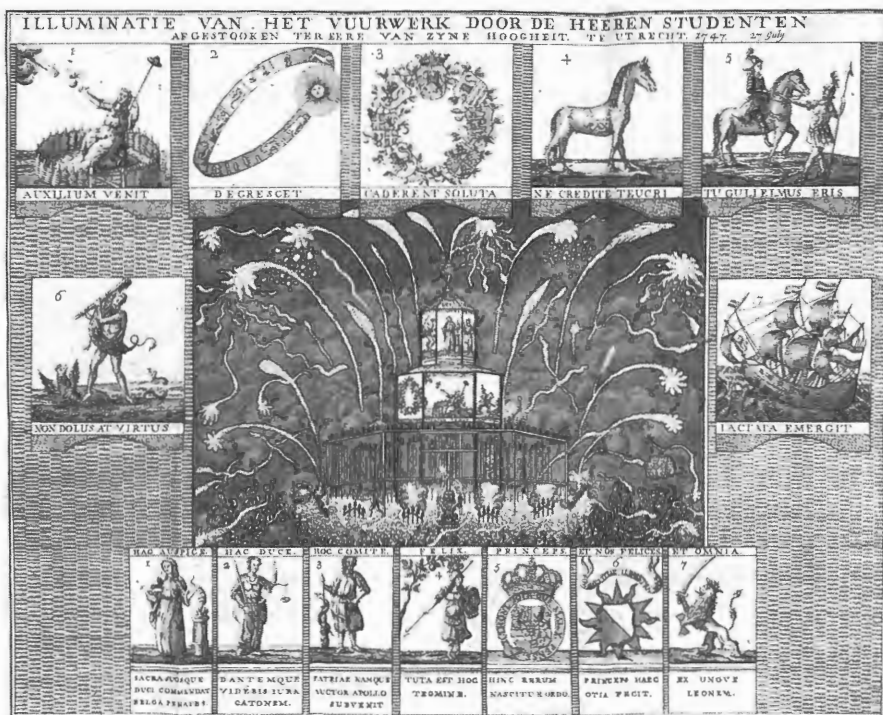
In zijn sympathie voor de Oranjes stond Schagen overigens niet alleen, hij werd hierin gesteund door de Utrechtse doopsgezinden. Op 9 mei 1747 besloot de kerkenraad van de Utrechtse doopsgezinde gemeente een oranje vlag uit te steken en voor de kerk een erepoort op te stellen ter gelegenheid

van het feit dat prins Willem IV tot stadhouder was benoemd. Tijdens het bezoek van de prins aan Utrecht in juli 1747 zou predikant Gerard van Heyningen namens de doopsgezinden in lovende bewoordingen over de Oranjes spreken.¹⁷

Tegelijkertijd wekt de uitspraak 'Friso is 't Cieraed van den Mennoniet' – de tekst op het lint – ook bevreemding. Immers, het liefst hielden doopsgezinden zich zoveel mogelijk afzijdig van staat en overheid. Zo weigerden zij overheidsambten te bekleden en de eed af te leggen. Ook de geweldloosheid was een constante in hun levenshouding. Zeker op het punt van het dragen en hanteren van wapens waren doopsgezinden onverzettelijk. Zij keerden zich af van wapengeweld.¹⁸ De kwestie van het wapendragen komt in het verslag van Schagen overigens op een treffende wijze terug. Geweldloosheid is een blijvende karakteristiek van de doopsgezinde, zelfs in een veelkleurige optocht voor Oranje: 'In die prael en orde trok dan het Geleerd en Geleerdheitzoekend Jongelingschap uit, met blanke of ontblootte Degens (de Overbrenger alleen, als Doopsgezind, uitgezonderd).'¹⁹ Zo consequent dopers was Schagen ook wel weer.

EEN BETEKENISVOL VUURWERK

Een groot deel van de *Nieuwkeurige beschrijving* bestaat ten slotte uit de beschrijving van een groots vuurwerk op de Utrechtse Neude. Voor Schagen is deze 'illuminatie of cerverlichting' min of meer het hoogtepunt van de festiviteiten. Het vuurwerk is rijk aan symboliek. Op verschillende manieren wordt het prinselijk gezag bevestigd. Zo wordt in het eerste 'sierstuk' de 'Hollandse maagd' verbeeld. Zij houdt zeven met elkaar verbonden pijlen (symbool voor de Republiek) voor haar borst. Vanuit een wolk werpt een hand haar de oranjeappel toe. Daaronder staat geschreven 'auxilium venit' (er komt hulp). Verder laten allegorische voorstellingen de val van Frankrijk zien en het rijzen van de oranjezon.²⁰ Een Latijnse koepelinscriptie in zeven woorden vat alles samen, in vertaling: 'God zorgt voor den prins, de prins voor Nederland, Nederland voor den prins'.²¹ Dit soort vuurwerk, met een zwaar allegorische betekenis, was geen onbekend verschijnsel in de achttiende-eeuwse Republiek. In feite was dergelijk vuurwerk een spectaculaire publiekstrekker die de identiteit van de staat moest vormgeven en de bloei van de Hollandse natie moest bekrachtigen. Het was een staaltje 'politieke propaganda'.²² Bij Schagen viel het vuurwerk in goede aarde:

Het vuurwerk in Utrecht in 1747. Prent afkomstig uit Marten Schagen, *Naauwkeurige beschrijving* (Utrecht, 1747) [UBA: Pfl. O z 20i].

Alles beloofde by 't afsteken een ontzaggelyk vuur te baeren. Ten sein van den aanvang werden dertien Moordslagen, als men 't heet, in 't ronde afgestoken, zulks alles dreunde en daverde. Fluks zag men de letters P.V.O. zeggende PRINS VAN ORANJE, in een overheldren gloed.²³

De blijde intocht van de Prins van Oranje en het uitbundige vuurwerk deden als vanzelf vergeten dat het stadhouderschap van het gewest Utrecht voor de prins allerm minst vanzelfsprekend was geweest. Na de dood van stadhouder-koning Willem III in 1702 hadden de Utrechtse regenten lange tijd vrijelijk hun gang kunnen gaan. Het was dan ook niet van harte dat zij in 1747 mee waren gegaan met de algemene beweging in het land ten gunste van Willem IV.²⁴ Overigens, de positie van Oranje was niet alleen in Utrecht ongewis geweest. Alleen in Friesland had de stadhouder in de persoon van Johan Wil-

lem Friso, graaf van Nassau-Dietz, stand gehouden. Het was de dreiging van Frankrijk aan de Nederlandse grens die Nassau definitief hielp uit de schaduw van Oranje te treden. Zoon Willem Karel Hendrik Friso ontving het (voortaan erfelijke) stadhouderschap in verschillende gewesten om ten slotte door de Staten-Generaal aangesteld te worden tot kapitein-generaal en admiraal. Oranje was terug in het hart van de politiek.²⁵

WILLEM V IN UTRECHT

Het stadhouderschap van Willem IV duurde slechts een aantal jaren. Het eindigde met zijn plotselinge overlijden in 1751. Zijn vrouw Anna van Hannover (1709-1759) werd gouvernante van haar enige zoon, de latere stadhouder Willem V. De militaire functies van de jonge prins – Willem V was bij het overlijden van zijn vader nog maar drie jaar oud – werden waargenomen door Lodewijk Ernst hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (1718-1788). Deze hertog zou na het overlijden van Anna van Hannover in 1759 lange tijd een belangrijke rol spelen in het leven van de prins.²⁶ In het jaar 1766 werd Willem V meerderjarig. Hij kon het stadhouderschap nu ook daadwerkelijk gaan vervullen. In datzelfde jaar (begin juli) vond de feestelijke intocht plaats van Willem V in Utrecht. Ook deze gebeurtenis is door Marten Schagen in een boekwerkje vastgelegd. Hij schreef zijn *Gedagtenis van Utrechts akademie-vreugde*²⁷ op verzoek van de studenten en één hoogleraar van de Utrechtse universiteit. Schagen dacht aanvankelijk dat het hem weinig moeite zou kosten dit geschriftje te schrijven:

schoon het, by nader schouw, anders bleek, en merkelyk meer navragens en uurslytens eischte dan ik my verbeeld had.²⁸

De moeite van de schrijver is inderdaad merkbaar op bijna iedere bladzijde van het geschrift. Het hele gebeuren lijkt dan ook vooral een herhaling van zetten te zijn geweest. Het ging er in 1766 bijna identiek aan toe als in 1747 bij de intrede van Willem IV. Het is met andere woorden alsof hetzelfde draaiboek uit de kast werd gehaald. Toch overheerste bij Schagen de vreugde:

De Intogt geschiedde met zulk eene staetelyke Geregeldheit, en gadelooze Praght, dat zich elks verlangen, met maer eenmael te zien, geenszins kon verzadigen.²⁹

G E D A G T E N I S
V A N
UTRECHTS AKADEMIEVREUGDE,
B E T O O N D
Ter gelegenheit , dat de Doorluchtige Vorst en Heer
W I L L E M D E V Y F D E ,
Prins van Oranje en Nassau, enz. enz. enz.

*De Stad UTRECHT en baere HOOGHE SCHOOL met zyne
VORSTELYKE TEGENWOORDIGHEIT verëerde,*

Op den VIII. IX. X. XI. en XII^{den} JULY MDCCLXVI.

Beschreven door een Liefhebber van UTRECHTS AKADEMIE.

Te U T R E C H T,

By { GYSBERT TIEME VAN PADDENBURG,
en
ABRAHAM VAN PADDENBURG. } Boekverkoopers.

Marten Schagen, *Gedagtenis van Utrechts academievreugde* (Utrecht, 1766) [UBA: Pfl. Port. 4°: 1766].

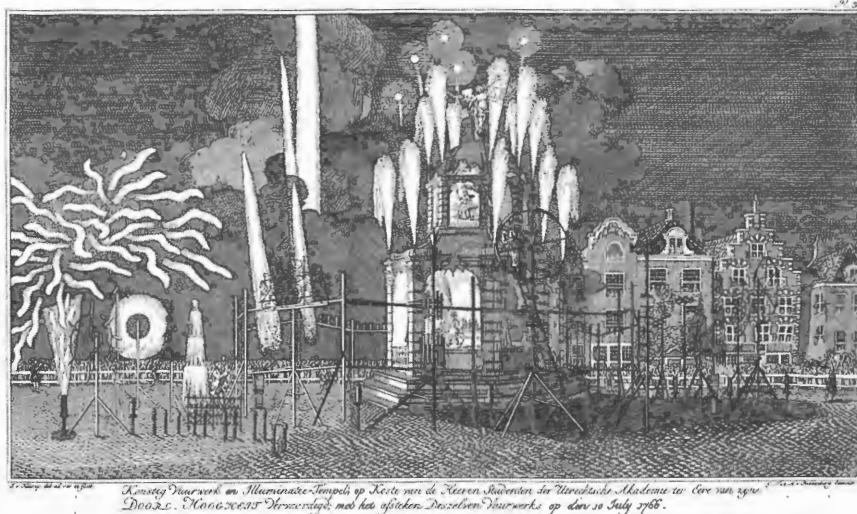
Het publiek kon er maar geen genoeg van krijgen. Ook deze maal was het vuurwerk een fenomenaal hoogtepunt, met opnieuw allerlei zinnebeelden en sierstukken. De voorstellingen moesten, aldus Schagen, laten zien:

dat *de Voorbeelden der Vaders en Voorzaeten* den VYFDEN WILLEM, Zoon, Zy Neef, Achter Zy-Neef, en verdere Nazaet, van Princen, die den zelfden naem van Willem voerden, *ten spore strekten* om op het grootmoedigst den welvaert en 't heil van Godsdienst en Burgerstaet te handhaven.³⁰

Het zijn bekende motieven: Oranje garandeert de welvaart en het heil van de godsdienst in het land. De huidige stadhouder staat wat dat betreft in dezelfde lijn als zijn voorgangers. Deze zienswijze komen we ook later – in andere geschriften – nog verschillende keren tegen. Voorstanders van Oranje lieten niet na juist deze aspecten keer op keer te benadrukken.

Dat Oranje de godsdienst een goed hart toedroeg, toonde Willem V door bij zijn bezoek aan Utrecht 'de kerkenraeden (uit *predikanten*, *ouderlingen*, en *diakenen* bestaende,) der Engelsche, Fransche, Luthersche, Doopsgezinde, en Remonstrantsche Gemeentes'³¹ vriendelijk te ontvangen. Het is niet zonder betekenis dat ook de dissenters waren uitgenodigd en ontvangen werden. Het laat zien hoe tolerant de overheid in de achttiende eeuw was geworden en hoe doopsgezinden zich steeds minder als een aparte groep in de samenleving beschouwden. De assimilatie was een feit.³² De prins beloofde bij deze gelegenheid overigens de doopsgezinden 'te begunstigen als zijnde van den getrouwste onderdaanen van den staat'.³³ Niet ongenoemd mag ten slotte blijven hoe Marten Schagen vermeldt dat alle kerken op de zondag vóór het prinselijk bezoek 'haere yverige Gebeden voor 't Heil van Stad en Staet, van Prins en Land' extra hadden aangezet. In een voetnoot voegde hij daaraan toe dat hij zelf op deze zondag gepreikt had uit 1 Kronieken 29: 18-22. Het is een wel zeer toepasselijk bijbelgedeelte waarin Salomo – de zoon van David – de troon bestijgt. Zo werd de stadhouderswisseling in een bijbelse lijn geplaatst. Schagen voegde daaraan toe:

Myne verkiezing viel op dien tekst, eensdeels omdat ik by de Inhuldiging van wylen zyne Hoogheit WILLEM KAREL HENRIK FRISO, Onsterffelyker Gedagtenisse, in July MDCCXLVII, het 23, 24, en 25ste vers van datzelfde *XXIXste Kapittel* [...] ten grondslag lei van de Bedestond, staende het verblyf van dien Vorst in deze Stad [...]; en anderdeels wyl ik op den Plegtigen Dank- en Bid Dag des tegenwoordigen Jaers, teweten den 19. February MDCCLXVI. ten Preekstof had genomen, de Juich- en Smeek – Taal, welke wy hebben *Psalms* XX. *vers* 6, 7, 8, 9 en 10.³⁴

Het vuurwerk in Utrecht in 1766. Prent afkomstig uit Marten Schagen, *Gedagtenis van Utrechts academievreugde* [UBA: Pfl. Port. 4°: 1766].

Marten Schagen besteedde, zo valt te lezen, in zijn preken aandacht aan de inhuldiging van de nieuwe stadhouder; dit was zowel in 1747 als in 1766 het geval. Ook deed hij mee aan de zogenaamde biddagpreken. Het richt de belangstelling als vanzelf op de doopsgezinde preekpraktijk. In verschillende preken valt te ontdekken hoe onder achttiende-eeuwse doopsgezinden Oran-jeliefde geen uitzondering was.

BEDEDAGEN

Helaas is de preek die Marten Schagen in zijn *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde* noemt niet bewaard gebleven. Wél bestaat er een preek van zijn hand uit 1762 onder de titel *Vryheit en zuivere godsdienst aan Israël en Nederland door den alderhoogsten wonderdaediglyk geschonken*.³⁵ Het is een preek die op de jaarlijkse dank- en biddag (op 24 februari van dat jaar) werd uitgesproken in de doopsgezinde kerk van Utrecht. Zo kunnen we toch een idee krijgen van de wijze waarop Schagen heeft meegewerkt aan de door de overheid uitgeroepen bededagen.

Dank- vast- en bededagen werden door de overheid afgekondigd. Het is een gebruik dat al stamde van voor de Reformatie en van voor de Republiek. In bijzondere nood kon door de kerk een vasten worden afgekondigd of tot gebeden worden aangespoord. In de zeventiende eeuw werden dank- vast- en biddagen uitgeschreven door de Staten-Generaal. Meestal was er een bijzondere aanleiding die de overheid deed besluiten een biddagbrief uit te zenden.³⁶ Dit gebruik bleef in de achttiende eeuw in stand. Al kregen in de loop van de achttiende eeuw de biddagbrieven een ander karakter. De nadruk lag op het gevoel van dankbaarheid voor de vrede, rust en veiligheid die door God aan Nederland geschonken werd. De zegeningen van de Republiek stonden voorop. Zelfs belangrijke gebeurtenissen als de aanstelling in 1766 van Willem V tot stadhouder stonden daarbij in de schaduw.³⁷ In de achttiende eeuw werd de biddag algemeen gevierd, niet alleen in de publieke kerk, maar door alle religieuze groeperingen.³⁸

In zijn biddagpreek *Vryheit en zuivere godsdienst* houdt Marten Schagen een welhaast emotioneel pleidooi voor de zegeningen van de Nederlandse staat. De Nederlander leefde ‘onder eene Loffelyke en Bescheidene OVERHEIT, welke ten Grondregel heeft HET GEWETEN VRY. Een heil, dat geen Land in zoo ruime en redelyke maete bezit als het onze.’³⁹ Tegelijkertijd laakte Schagen de lauwhheid die er in Nederland leefde ten aanzien van ‘den ZUIVEREN GODSDIENST en de HEMELSCHE WAERHEIT’.⁴⁰ De openbare godsdienst is bij velen vervallen of verbasterd.⁴¹ Daarom weerklonk de oproep: ‘Zoo kleeft den zuiveren Godsdienst, zoo kleeft de waere Vryheit, aen; en eert Hem alle oogenblikken, die u die schatten laet genieten. Is er nog een druppel overig van Oudvaderlandsch Bloed?’⁴² Dat deze vaderlandsliefde ook met liefde voor het Oranjehuis te maken heeft, bewijst het gebed waarmee de preek besluit:

Gedenk daerby, ô Nederland! aen zyne Doorluchtigste Hoogheit, de Vorstelyke Oranjespruit, het geliefde Voorwerp van uwe Hope en Verwachting. Smeek dat de GOD zyner Vaderen zyne dagen verlenghe [...] om onze zoo Burgerlyke als Godsdienstige Voorregten te handhaven en te beschutten.⁴³

DE PREEK ALS EEN BIJZONDERE BRON

Preken zijn een buitengewone bron om de mentaliteitsgeschiedenis van de achttiende eeuw te ontsluiten. Predikanten waren ‘communicatiewerkers’ en

‘opinieleiders’ in het publieke debat. Ze genoten groot gezag, hun woorden hadden gewicht. Bovendien had de preek een min of meer sacraal karakter wat de intensiteit van de woorden versterkte.⁴⁴ In preken wordt aan de ene kant het kerkelijk standpunt verwoord, aan de andere kant wordt inzicht gegeven in de geleefde praktijk. Preken zijn immers altijd geschreven met het oog op de hoorders, ze laten dus ook zien hoe ‘gewone’ gelovigen dachten, leefden en werkten.⁴⁵

Bij belangrijke staatkundige gebeurtenissen werden bijzondere preken gehouden die soms in druk verschenen. Zo waren er preken bij de aanstelling van Willem V tot stadhouder in 1766, maar ook ter gelegenheid van geboortes en Oranjuhewelijken.⁴⁶ Ook onder doopsgezinden komen dergelijke preken voor, zoals we bij Marten Schagen al hebben kunnen ontdekken. Deze preken vormen een bijzondere bron om het orangisme onder doopsgezinden op het spoor te komen. Nu is in het verleden – het werd reeds aan het begin van dit artikel genoemd – de combinatie religie en nationaal besef (de aloude drieslag God, Nederland en Oranje) vooral verbonden met de publieke, gereformeerde kerk.⁴⁷ Nader onderzoek leert dat onder doopsgezinden dezelfde ideeën leefden. Wie, wat dat aangaat, de inhoud van Schagen’s preek *Vryheit en zuivere godsdienst* op zich laat inwerken, begrijpt dat onmiddellijk. Voor Schagen gaat het om het bevorderen van zowel de burgerlijke als godsdienstige voorrechten, zij brengen de staat heil en voorspoed. Het Oranjehuis is een waarborg voor dat heil.

JOHANNES BREMER

Maar niet alleen bij de predikant Marten Schagen vinden we dat terug. Het is een gedachte die breder leefde onder doopsgezinden. Bijvoorbeeld bij de Amsterdamse doopsgezinde predikant Johannes Bremer (1694-1757). Hij was een geliefd prediker en een van de initiatiefnemers voor de oprichting van een kweekschool voor doopsgezinde leraren in 1735.⁴⁸ Bremer publiceerde in 1749 een biddagpreek onder de titel *Het verlore Nederland*.⁴⁹ Het is een dankpreek ‘daer de Algoede God [...] ons Vaderland van die bekommring en benaewtheit verlost heeft.’⁵⁰ De vrede leek in 1748, het jaar waarin deze preek werd uitgesproken, voor een ogenblik veilig gesteld. Er was reden tot dankbaarheid.

Bremer betoont zich in de tekst van de preek weinig kritisch ten opzichte van de overheid: ‘Het is het uitgedrukt bevel van onze Loffelyke en God-

me 4-16
HET VERLOSTE
NEDERLAND
OPGEWEKT

TOT EEN BETAEMELYKE LOFEN DANK-
BETUIGING AEN DEN ALLER-
HOOGSTEN GOD, VOOR
DEN GESCHONKEN

V R E D E

IN EENE PREDIKAETSIE

OVER PSALM CXLVII vs. 12, 13, 14.

*Ter gelegenheid van den Algemeenen DANK-EN BEDEDAG
over den VREDE, op den 18 October des Jaers 1748,
tusschen VRANKRYK en d'andere in Oorlog zynde
MOEGENDHEDEN gesloten.*

Uitgeprokert den 11 van Juny 1749.

D O O R

JOHANNES BREMER,

Leeraer der Doopsgezinden te Amsterdam.

T A M S T E R D A M,

By J A C O B T E R B E E K,

Boekverkooper bezyden de Beurs, 1749.

vruchtbare Overheid, om God [...] te loven'.⁵¹ In de preek wordt de zegening van God over het land bezongen, die zich laat kennen in bevolkingsaanwas, welvaart en vrede: 'Hy stelt het gansch en gaer in rust en vrede.'⁵² Bremer ziet een parallel tussen het Joodse volk en de Republiek, hij trekt allerlei bijbelse lijnen door. Zoals het Joodse volk zochtte onder de slavernij in Egypte, zo heeft Nederland zich verlost van de 'Spaensche dwingelandy'. Het Joodse volk werd bezitter van het land Kanaän:

Maer was 't ook niet ons Nederlandsch Jeruzalem, dat, klein van omtrek, in zyn kleinheid niettemin een grootheid van vermogen vond [...] door middel van zyn' Scheepvaart, wakkerheid en onvermoeiden handel, die aen alle oorden en gewesten van de wereld zyne vlaggen wacijen liet.⁵³

Het is in de achttiende eeuw een overbekend thema, al gaat de beeldtaal reeds terug tot de Opstand en de zestiende eeuw: de Republiek werd geïdentificeerd met Israël en oudtestamentische thema's werden op Nederland betrokken.⁵⁴ Ook de Oranjes hadden daarin hun rol. De Oranje-prinsen kregen in deze op de bijbel geïnspireerde taal de rol toegekend die in het Oude Testament door de *richters* werd vervuld. Zo werden de stadhouders als het ware vergeleken met de charismatische rechters uit de bijbel die op beslissende momenten in de geschiedenis het volk verder leidden.⁵⁵ Ook dat laatste gegeven zien we bij Bremer terug:

Gelyk ons Vaderland en volk zyn *Pharao's* hadt, zoo hadt het ook zyn *Mozessen*; hadden ze *Kanaänieten*, vyandige Vorsten en volken te bevechten, God verwekte hun ook *Jozua's*, Nassausche Helden, meen ik, die hun goed en bloed voor 't Vaderland ten beste geevende, met onbezweken' moed en dapperheid zich in de Bresse stelden, om het verdrukte volk vry te maken, in zyne vrijheid te beschermen, en vyandelyken aenval van zyne wallen afteweeren.⁵⁶

In de dankzegging, het slotgebed aan het eind van de preek, komen de verschillende elementen uit de preek terug. De nadruk ligt op de vrede, die voordelig is voor het vaderland en welvaart brengt. Daarnaast wordt de zegen gevraagd voor 'Zyn Doorluchtige Hoogheid in 't byzonder, den Heere Prinse van Oranje en Nassau, 's Lands aenzienlyken Stedehouder, dien uwe onnaspeurlyke Voorzienigheid aen het Roer van dezen Staet gestelt heeft.'⁵⁷ De prins is – in de visie van Bremer – stadhouder bij de gratie Gods, hij is een garantie voor de vrede.

Pag. 1

DANK-PREDIKAETSIE,

U I T

P S A L M CXLVII. vs. 12, 13, 14.

*ô! Jeruzalem, roem den Heere: ô! Sion, loof
uwen God:*

*Want Hy maakt de grendelen uwer poorten sterk:
Hy zegent uwe Kinderen binnen in u.*

*Die uwe Landpaelen (in) vrede stelt: Hy verza-
digt u met het vette der tarwe.*

Eindelyk, myne Broeders, eindelyk mag
ons dan de dag gebeuren, dat wy den Al-
lerhoogsten God, den God des Vredes,
onze dankbaerheid betuigen voor den lang-
gewenschten Vrede, aen't benaeuwde Va-
derland geschonken. ô! Ja, de storm des Oorlogs
is geweeken voor de stilte van den Vrede, de vrees
en ongerustheid voor blymoedigheid en hoope; en
zien wy onze angstvallige en benaeude Smeekgebeden
weer gelukkiglyk een einde neemen; en onze *Hozan-
na's*, behoed ons Heere, nu verwisselt in *Haleluja's*,
in looft den Heere. Hadt alzoo 't geweene des avonds Ps. XXX.
een geruimen tyd by ons vernacht, God heeft ons in⁶
den morgenstond gejuich gegeven. De zonden, de
zonden van ons Vaderland en onzer aller ongerechtig-
heden, hadden ons, met recht en welverdiend, die Roë
des Oorlogs op den hals gehaelt; maer God, dieryk is

A

in

KONING JOSIAS DOOD

De meest uitgewerkte Oranje-preek uit de achttiende eeuw is zonder twijfel van de hand van de Rotterdamse doopsgezinde leraar Jacob Ouwejans (overleden in 1781). Hij publiceerde in 1752 *Koning Josias dood, begraavinge, en het algemeen rouwbedryf van gandsch Juda en Jerusalem over hem*.⁵⁸ Deze preek werd op 20 februari 1752 uitgesproken in de Rotterdamse doopsgezinde gemeente. Het is een lijkrede naar aanleiding van de vroege dood van Willem IV in het jaar daarvoor. De preek bevat een opdracht ‘aan den Eerwaarden Kerkenraad der Doopsgezinde te Rotterdam’, die enige interessante details bevat. Aanvankelijk had Ouwejans het namelijk voor onnodig gehouden deze preek in druk uit te geven. Er waren naar aanleiding van het overlijden al zoveel lijkredes verschenen, zo weet hij te melden, dat het toch wat overbodig scheen daaraan nog een toe te voegen. Echter, zo schrijft hij, ook de doopsgezinden waren getroffen door de dood van de prins. Alle gezindheden hebben in het rouwbeklag hun steentje bijgedragen, doopsgezinden konden toch niet achterblijven:

Verwonderd u derhalven niet [...] dat wy ook heden tot deeze eer en liefdepligt ons hebben aangejord.

Ouwejans wil een ‘gedenkteken stellen van de hooge erbieid die men den roemyken naam van Neerlands Stadhouders toedroeg’.⁵⁹ In een voetnoot op diezelfde pagina maakt Ouwejans vervolgens duidelijk dat ook de doopsgezinde predikant Adriaan Loosjes uit Zaandam een preek heeft gehouden waarin hij de dood van ‘onzen dierbren Erfstadhouder, zyne gemeente onder het oog en op het harte gebragt heeft’. De rouw vanwege de dood van de stadhouder wordt dus ook elders in het land onder doopsgezinden beleefd. Het is voor Ouwejans een extra argument om zijn preek in druk uit te geven. Hij wil tonen hoe ook doopsgezinden met het huis van Oranje verbonden zijn en meelevens. Ouwejans ziet het daarnaast als een persoonlijke opdracht de prins te eren:

Wat my zelve betreft, doordrongen van zoodaanige gevoelens, agte ik my, uit liefde tot myn Vaderland, aan dien doorlugtigen Prins by deszelfs roemwaardig leeven, en nu naa zyn sterven, aan de Vorstinne weduwe en de twee Hoogvorstelyke Spruiten, door banden van de allerdiepste erbieid en van eene opreghte erkentnisse vast gehegt.⁶⁰

KONING JOSIAS

*Dood, begraavinge, en het algemeen rouwbedryf van gandsch
Juda en Jerusaleem over hem, vertoond uit*

II. CHRON. XXXV: 24. 't laatste deel.

IN EENE

LYKREDE

Over de smartelyke dood van den

DOORLUCHTIGEN VORST en HEERE

MC. 1. 291

WILLEM KAREL

HENRIK FRISO,

PRINS VAN ORANJE EN NASSAU,

ERFSTADHOUDER EN ALGEMEEN BEVELHEB-
BER VAN DE LAND EN ZEE-MAGT DER
VEREENIGDE NEDERLANDEN, enz. enz. enz.

Overleeden op deszelfs Lufthuis de ORANJE ZAAL,

den 22 October 1751.

Uitgesprooken op den 20 February 1752.

DOOR

JACOB OUWEJANS,

Leeraar in de Gemeente der vereenigde Doopsgezinde te Rotterdam.

TE ROTTERDAM,

HENDRIK MARONIER, op 't Westnieuwland,

zijn mede te bekomen te BERGEN OP DEN ZOOM,

JACOB VAN DER LINDEN, Boekverkopers, 1752.

De kerkenraad van de doopsgezinde gemeente Rotterdam is het daarmee kennelijk van harte eens en geeft de predikant ruim baan voor publicatie. Ouweijans krijgt het verzoek van de kerkenraad om de lijkrede niet alleen uit te spreken, maar ook in druk uit te geven.

'T CIERAAD VAN ONZEN TYD

Jacob Ouweijans spreekt – net zoals Marten Schagen dat eerder deed – over de prins als een sieraad:

Een groot Vorst, ja, een groote heeft [...] het tydelyke met het eeuwige verwisseld, [...] en 't cieraad van onzen tyd genaamd mogt worden.⁶¹

Waarin zat volgens Ouweijans nu het bijzondere van deze stadhouder? Om dat te beschrijven benoemt hij in zijn lijkrede allerlei facetten die min of meer als *algemeen* beschouwd kunnen worden. Er is kennelijk sprake van een visie op het stadhouderschap, die breder in de samenleving wordt gedragen. We zagen de argumentatie pro Oranje (kort samengevat in het God, Vaderland en Oranje) al eerder terugkomen in teksten van de doopsgezinde voorgangers Schagen en Bremer, maar zij is ook terug te vinden in calvinistische kring. Zo wordt de vergelijking gemaakt met de bijbelse rechters en koningen (Josia), wordt de afkomst van de Oranjes benadrukt (de band met Willem van Oranje), worden de Oranjes als garantie voor de vrede gezien, heeft Oranje in deze visie betekenis voor de welvaart en economie van het land en wordt Oranje opgevoerd als beschermer van de kerk. Allemaal zaken die we ook breder kunnen aantreffen, bijvoorbeeld binnen het orthodoxe protestantisme.⁶²

Menschelyker wyze moogen wy wel vast stellen, dat deeze Republyk nooit zoude zyn gebooren, nogh wy tegenwoordig het geluk gehad hebben, van onder eene vrye en gemaatigde regering te mogen leeven, en onzen zuiveren Godsdienst te moogen belyden, zonder de hulpe en dienst van den *Prince van Oranje*.⁶³

Doopsgezinden hebben in hun Oranje-liefde echter ook een eigen argument dat in het bovenstaande citaat al tot uitdrukking komt. Door de Oranje-vorsten (al sinds Willem van Oranje) kunnen de doopsgezinden hun geloof in vrijheid belijden en in vrede leven. Het wordt door Ouweijans telkens benadrukt. Doopsgezinden hebben 'geene reedenen van misnoegen omtrent de Vorsten

48 *Koning Josias dood, begraavinge*

trouwen Voedsterheere, die een yverige opbouwer en bevorderaar van 't heil van Zion was. Wy laaten het geene tot het uiterlyke wezen van de hervormde kerke, waar in de bevestigde Godsdienst gehandhaafd word, behoord, en den heilzaamen invloed welke dit doorlugtig Opperhoofd, door zyne hoogwyze raadgevinge en besturinge, daar op gehad heeft, ter verkondiging van de leeraars dier kerke zelve over; die ook reeds by verscheidene gelegenheden, met eene dankbre erkentnisse, zig daar in gekweeten hebben.

Dog wat de *Doopsgezinden* of *Mennoniten* betreft, ook deeze hebben wel reden in dit algemeen verlies tot bitter rouwbedryf; want waarlyk zoo 'er in deeze landen zulke gevonden worden, die afkeerig van het Stadhouderlyk bewind, het Nassausche huis ontoegedaan mogten zyn; het schynd my toe, dat zulks aan die van ons genootschap het allermintst zou voegen, als die waarlyk onder de schaduwe van deeze Vorsten veilig mogten leeven. Hier van kan men zoo veele bewyzen geeven, als 'er Stadhouders onder ons geweest zyn. Dus vind men by 't *Hoofd* der Nederduitsche wespreekenheid, in zyn onschatbaar werk der Vaderlandsche Historien, en by den vermaarden Kerkhistorischryver *Gerard Brand* dit getuigenis, dat in de jaaren 1577. en 1578. door de gunstige bescherminge van Prins *Willem* den I. roemryker gedagtenisse, onze geloofsgenooten in *Middelburg* die men wegens het weigeren van den burger eed, 't sluiten hunner winkelen wilde opleggen, voor dat onheil beveiligd wierden; wordende gelyke gunst in den jaare 1593, wanneer zy ter dier zelve zaake last leeden, aan hen beweezen, door den voortreffelyke zoone van dien roemwaarden vader des Vaderlands *Prins Maurits van Nassau*. Wat luisterryk bewys van eene regt Vorstelyke gunste, gaf de derde *Willem*, Englands Kroondraager, voor die van ons genootschap, in zyne regt Koninglyke voorpraake aan den Keur-

Hoofds
Neder-
landsche
Historie
xii. Boek.
Gerard
Brands
Historie
der Re-
formatie
I. Deel
pag. 588,
589 en
780, 781.

Tekstdeel uit Ouweijans, *Koning Josias dood*, waarin de auteur ingaat op de rol van de Oranjes ten aanzien van de mennisten [UBA: O 65-1029].

van dat huis, maar wel redenen tot een dankbaar aandenken' Ouwejans geeft zelf enige voorbeelden van prinselijk ingrijpen ten gunste van de doopsgezinden. Hij herinnert dan bijvoorbeeld aan het feit – het werd al eerder aangeduid – dat Willem van Oranje (maar ook later zijn zoon Maurits) de doopsgezinden de vrijheid gaf de eed te weigeren. Doopsgezinden hebben derhalve geluk 'als die waarlyk onder de schaduwe van deeze Vorsten veilig mogten leeven'.⁶⁴ Daarnaast was koning-stadhouder Willem III de doopsgezinden gunstig gezind geweest. Hij had zich in 1694 middels een brief aan de katholieke vorst Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1658-1716) ingezet voor vervolgte doopsgezinden in de Palts. In het schrijven riep hij zijn 'Broeder' op de doopsgezinden te herstellen in 'hare Geheele besitting, van hare goederen & Effecten'. Willem III gaf in dezelfde brief overigens hoog op over de 'onderdanigen en vredsamen geest' die de doopsgezinden tekende.⁶⁵ Deze inzet van Willem III maakte op doopsgezinden een onvergetelijke indruk. Het ingrijpen van de koning-stadhouder stond in hun herinnering gegrift.

Voor doopsgezinden werd eens en vooral duidelijk: Oranje is de waarborg voor een rustig, veilig en vredig bestaan van doopsgezinden in het land. Het is vanuit deze gedachte dat het huis van Oranje als 't cieraad van onzen tyd' werd beschouwd. De Prins van Oranje is, in de woorden van Ouwejans: 'als een waare Vreedevorst, het werktuig geweest, waar door 's vyands voet van onze nek, en zyn zweerd van ons lyf geweerd is'.⁶⁶ Het gelukkig en vredig voortbestaan van doopsgezinden in het land werd vanuit een daadwerkelijk ingrijpen van Oranje verklaard. Dit idee werd breed gedragen onder doopsgezinden in de achttiende eeuw. We stuiten hier op een eigen doopsgezind argument voor Oranje, gegroeid vanuit de eeuwenlange ervaring slechts te worden gedoogd in een samenleving: Oranje is een bondgenoot en garantie om in vrede en in vrijheid in het land te kunnen leven. Het maakt doopsgezinden in de achttiende eeuw – evenals hun geloofsgenoten in de voorgaande eeuwen – tot aanhangers van het Oranjehuis. Hun orangisme komt onmiddellijk voort uit de eeuwenlang geleefde praktijk van geloofsvervolgung én Oranje-bescherming.

CIVIL RELIGION EN DOOPSGEZINDE EIGENHEID

Peter van Rooden heeft overtuigend beschreven hoe bepaalde religieuze verbeeldingen deel uitmaakten van de *civil religion* van de achttiende-eeuwse Republiek. Een nauwkeurige lezing van onder andere biddagpreken maakt dui-

delijk hoe de gehele politieke eenheid van een land religieus werd verbeeld. Er is sprake van een drievoudig snoer: God, Nederland en Oranje. Deze zijn in de achttiende eeuw tot een eenheid gesmeed en innig met elkaar verbonden. De nadruk lag op dankbaarheid voor de zegeningen die God de burgers van de Republiek schonk.⁶⁷ Doopsgezinden in de achttiende eeuw namen deze taal over. In die zin hebben zij niet zozeer een bepaalde eigenheid, maar sloten zij aan bij de *civil religion* van hun tijd. Al hetgeen binnen de Republiek omarmd werd als gemeenschappelijk begrippenapparaat, werd door hen overgenomen. Al moet hierbij worden aangetekend dat een openlijk beliden Oranjeliefde met name iets lijkt te zijn geweest voor meer orthodoxe doopsgezinden.⁶⁸ Schagen en Ouwejans zijn wat dat betreft exemplarisch, zij stonden in een behoudende lijn. Daarnaast waren er meer vooruitstrevende doopsgezinden, zij waren kritischer. Later in de achttiende eeuw zouden juist zij meegaan met de patriotten.

Het gros van de doopsgezinden in de achttiende eeuw was echter van mening dat de Republiek gebaat is bij vrede, welvaart en een stabiel landsbestuur met Oranje aan het hoofd. Zij volgden daarin de meer behoudende lijn. Het stadhouderschap werd beschouwd als een goddelijke instelling die voorspoed zou brengen. Oranje-liefde werd daadwerkelijk geuit (als een persoonlijke overtuiging) en in praktijk gebracht; het stond in de bestudeerde geschriften niet ter discussie. Meegespeeld zal zeker hebben dat doopsgezinden in de achttiende eeuw streefden naar gelijkwaardigheid. Zij wilden voluit meedoen in de samenleving en niet meer als 'tweederangs' burgers worden beschouwd. Gelijke rechten, dat was het streven.⁶⁹ Daarbij paste een open blik naar alles wat in de maatschappij min of meer als *algemeen* werd beschouwd. En het huis van Oranje hoorde daar als vanzelf bij. De Oranjes vormden belangrijke elementen van de 'publieke sfeer' waaraan men zo graag wilde deelnemen. Het assimilatieproces moest worden afgerond. En in dit streven naar gelijkheid liet men zich als het ware voorstaan op Oranje-liefde. In die zin is de Oranje-gezindheid van achttiende-eeuwse doopsgezinden te verklaren vanuit vooral de wens om deel te nemen aan de publieke sfeer, en het streven naar sociale en politieke gelijkberechtiging.

Hieruit volgt dat argumenten pro Oranje die in het verleden nogal eens exclusief met het calvinisme werden verbonden – de bijbelse beeldtaal bijvoorbeeld, of Oranje als beschermer van kerk en natie – zonder aarzeling door doopsgezinden werden overgenomen. Het stond voor hen niet ter discussie. Zij stonden daarmee in een oude doperse traditie. Werd de overheid immers niet van oudsher door doopsgezinden als 'dienaresse Gods' beschouwd?

Tegelijkertijd hebben doopsgezinden in de achttiende eeuw een eigen argument ten gunste van Oranje. ‘Friso is ’t Cieraed van den Mennoniet’ stond er op een Oranjesjerp te lezen die in 1747 werd meegevoerd in de optocht die Willem IV begeleidde bij zijn inhuldiging tot stadhouder van de provincie Utrecht. In deze ene zin ligt een wereld besloten. Er gaat een hele geschiedenis van vervolging én Oranjeprotectie achter schuil. De stadhouder – stammend uit het huis van Oranje – werd gezien als degene die doopsgezinden in vrijheid en vrede deed leven in het land.

Oranje was de beschermer van doopsgezinden en liet hen in vrede wonen. Het is bij doopsgezinden een niet weg te denken argument voor Oranje, hoezeer deze Oranje-liefde ook later in de patriottentijd onder druk kwam te staan.⁷⁰ Oranje en doopsgezinden, ze waren het grootste deel van de achttiende eeuw nog discussieloos met elkaar verbonden. Drie predikanten in drie grote doopsgezinde gemeenten (Utrecht, Amsterdam en Rotterdam) konden, soms nadrukkelijk met steun van de kerkenraad, zonder enige schroom hun Oranje-liefde uiten. Het toont dat orangisme niet beperkt bleef tot het calvinisme.⁷¹ Ook in doopsgezinde kring werd het huis van Oranje een warm hart toegedragen. De eeuwen door hadden doopsgezinden zich – anders dan de calvinisten – dan ook afhankelijk geweten van de bescherming door het Oranjehuis.

NOTEN

- 1 Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje; Dutch Calvinism and the search for the social centre* (Kampen, 1993), 459-460.
- 2 Naar Prediker 4:12: ‘Een drievoudig snoer wordt niet spoedig verbroken’.
- 3 G.J. Schutte, *Het calvinistisch Nederland; mythe en werkelijkheid* (Hilversum, 2000), 76.
- 4 G.J. Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw* (Amsterdam, 1999), 113-114, 127-128.
- 5 De term is van Peter van Rooden, *Religieuze regimes; over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam, 1996), 78-120.
- 6 Joris van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces; religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden/Boston, 2003), 179-191.
- 7 Marten Schagen, *Naeuwkeurige beschryving van alles wat de heeren studenten der Utrechtsche hooge schole verrigt hebben ter gelegenheit van, en by de blyde komst en inhuldiging van zijne doorluchtige hoogheit Wilhelm Karel Hendrik Friso, prins van Oranje en Nassau* (Utrecht, 1747).
- 8 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 1.
- 9 Zie voor meer uitgebreide informatie over Marten Schagen: Piet Visser, ‘Redelijke regtzinnigheid; prologomena over de betekenis van Marten Schagen (1700-1770) voor de Nederlandse Verlichting’, in: Lies Brussee-van der Zee et al. (red.), *Balanceren op de smalle weg* (Zoetermeer, 2002), 216-284 en Alex Noord, ‘Verlichting, vroomheid en verbondenheid; Marten Schagen en zijn vertaalarbeid van James Hervey’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 33 (2007), 103-119.

- 10 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 2.
- 11 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 2.
- 12 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 24-25.
- 13 Matthijs Wieldraaijer, 'De sensibele stadhouder en de gedisciplineerde gouvernante; beelden van Willem IV en Anna van Hannover in preken', in: *De achttiende eeuw* 41 (2009), 192-217, aldaar 196.
- 14 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 19.
- 15 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 133-134.
- 16 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/ Leeuwarden, 2000), 478-484.
- 17 A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad; geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939* (Hilversum, 2003), 148.
- 18 Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 148.
- 19 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 21.
- 20 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 30.
- 21 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 39.
- 22 Willem Frijhoff, 'Utrechts vreugdevuur, masker voor 's lands neergang?', in: *De achttiende eeuw* 40 (2008), 5-20.
- 23 Schagen, *Naeuwkeurige beschryving*, 46.
- 24 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer; het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de 18de eeuw* (diss. Leiden, 1989), 55-56.
- 25 S. Groenveld, 'Gemengde gevoelens; de relaties tussen Nassaus en Oranjes als stadhouders en kapiteins-generaal', in: S. Groenveld et. al. (red.), *Nassau uit de schaduw van Oranje* (Francerker, 2003), 23-43, aldaar 42-43.
- 26 Schutte, *Oranje in de achttiende eeuw*, 58-59, 65.
- 27 Marten Schagen, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde betoond ter gelegenheit, dat de doorluchtige vorst en heer Willem de vijfde, prins van Oranje en Nassau* (Utrecht, 1766).
- 28 Schagen, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde*, voorberigt.
- 29 Schagen, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde*, 65.
- 30 Schagen, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde*, 92-93.
- 31 Schagen, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde*, 105.
- 32 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 102.
- 33 Hajenius, *Dopers in de Domstad*, 148-149.
- 34 Schagen, *Gedagtenis van Utrechts akademievreugde*, 51.
- 35 Marten Schagen, *Vryheit en zuivere godsdienst aen Israël en Nederland door den alderhoogsten wonderdaediglyk geschonken of Leerrede uit Exodus XV. vers 11-13* (Utrecht, 1762).
- 36 Peter van Rooden, 'Dissenters en bededagen; civil religion ten tijde van de Republiek', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (1992), 703-712, aldaar 704.
- 37 N.C. Kist, *Neêrland's bededagen en biddagbrieven; eene bijdrage ter opbouwning der geschiedenis van staat en kerk in Nederland I* (Leiden, 1848), 264-265.
- 38 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 83.
- 39 Schagen, *Vryheit en zuivere godsdienst*, 40.
- 40 Schagen, *Vryheit en zuivere godsdienst*, 41.
- 41 Schagen, *Vryheit en zuivere godsdienst*, 44.
- 42 Schagen, *Vryheit en zuivere godsdienst*, 53.
- 43 Schagen, *Vryheit en zuivere godsdienst*, 56.
- 44 Wieldraaijer, 'De sensibele stadhouder', 193.
- 45 Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand; de invloed van de Verlichting op de in het Ne-*

- derlands uitgegeven preken van 1750-1800* (Nieuwkoop, 1997), 8.
- 46 Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 228-229.
- 47 Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 704.
- 48 S.B.J. Zilverberg, 'Johannes Bremer', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme II* (Kampen, 1983), 96-97.
- 49 Johannes Bremer, *Het verlorste Nederland opgewekt tot een betaemelyke lof- en dankbetuiging aen den allerhoogsten God, voor de geschonken vrede in eene predikaetsie over Psalm XCXLVIIX vs. 12, 13, 14* (Amsterdam, 1749).
- 50 Bremer, *Het verlorste Nederland*, 2.
- 51 Bremer, *Het verlorste Nederland*, 2-3.
- 52 Bremer, *Het verlorste Nederland*, 9-10.
- 53 Bremer, *Het verlorste Nederland*, 14-15.
- 54 Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 703.
- 55 John Exalto, *Gereformeerde heiligen; de religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen, 2005), 241-242.
- 56 Bremer, *Het verlorste Nederland*, 16.
- 57 Bremer, *Het verlorste Nederland*, 34.
- 58 Jacob Ouwejans, *Koning Josias dood, begraavinge, en het algemeen rouwbedryf van gandsch Juda en Jersalem over hem* (Rotterdam, 1752).
- 59 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 3.
- 60 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 3.
- 61 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 24-25.
- 62 C. Huisman, *Neerlands Israël; het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht, 1983), 106-117.
- 63 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 26.
- 64 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 48-49.
- 65 James W. Lowry, *Documents of brotherly love; dutch mennonite aid to Swiss anabaptists I, 1635-1709* (Millersburg, Ohio 2007), 582-585.
- 66 Ouwejans, *Koning Josias dood*, 39.
- 67 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 78-102; Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 712; Van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje*, 460.
- 68 Anna Voolstra & Piet Visser, 'Macht van een minderheid; de geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland 1530-2000', in: Ciska Stark & Erik Jan Tillema (red.), *Kracht van een minderheid; doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer, 2011), 19-47, aldaar 34.
- 69 Van Eijnatten, *Liberty and concord*, 184.
- 70 Van Rooden, 'Dissenters en bededagen', 712.
- 71 Huisman, *Neerlands Israël*, 125-128.

't Cieraad van onze Stad ... Anna Braam (1738-1777)

Bruiloftsverzen en portretten als venster op de positie
van vrouwen binnen geleerde doopsgezinde kringen
in Harlingen rond 1750

YME KUIPER

Sinds 1891 bezit het Amsterdam Museum pendantportretten van het jonge paar Stinstra-Braam uit Harlingen. De schilder heeft ze gesigneerd en geda-teerd: T. Regters, Pinxit. 1763. Uit niets blijkt dat we hier te maken met een doopsgezind echtpaar. Wel straalt het portret van dr. Simon Stinstra (1735-1782), die tot aan zijn dood arts was te Harlingen, een deftige voornaamheid uit. Die distinctie treedt naar voren in zijn kleding, de pruik die hij draagt en het spreekgebaar dat hij met zijn linkerhand maakt. Het portret van zijn vrouw Anna Braam (1738-1777) heeft door de opvallende kleding, inclusief de Duitse muts, en de daarbij gedragen sieraden, vooral een modieuze uitstraling. Tenminste, zo zal de tijdgenoot naar hun portretten hebben ge-keken. De schilder Tibout Regters (1710-1768) was in Dordrecht geboren, maar werkte het grootste deel van zijn leven in Amsterdam, waar hij op late leeftijd nog in de gereformeerde kerk trouwde met een twintig jaar jonge-re vrouw uit de Groninger Ommelanden. Regters schilderde als portrettist vooral personen uit de hogere kringen. Tot zijn opdrachtgevers behoorden veel welgestelde burgers, maar soms ook mensen van adel of uit de regenten-stand. Opvallend is dat hij in de jaren 1760 een flink aantal Friese opdracht-gevers had.

In zijn oeuvre-studie over Regters heeft Rudi Ekkart al die Friezen nog eens kundig op een rijtje gezet.¹ We blijken ons dan op een beperkt terrein te bevinden, dat wil zeggen de geleerde en deftige kringen van Franeker en Har-lingen. Voor het antwoord op de vraag waarom Regters juist in deze kringen werkte, lanceerde Ekkart een interessante hypothese. Het zou de in die tijd befaamde Franeker en Amsterdamse medicus en hoogleraar (in de filosofie, anatomie en chirurgie) Petrus Camper (1722-1789) zijn geweest die de Frie-se opdrachtgevers op het spoor van Tibout Regters had gebracht. Zo bezit

Anna Stinstra-Braam (1738-1777), portret uit 1763 door Tibout Regters [Amsterdam Museum; inv. nr. SA 470].

het Amsterdam Museum ook het befaamde, grote groepsportret van de anatomische les van Petrus Camper, dat Regters in 1758 had gemaakt.² Enkele jaren later schilderde Regters een professorenportret van Camper.

Bijzonder goed vergelijkbaar met de portretten van Simon en Anna zijn die eveneens door Regters geschilderde van het echtpaar dr. Georgius Coopmans (1717-1800), arts te Franeker, en Aukje Fontein (1730-1799). Beiden waren eerder getrouwd geweest met partners uit de Harlinger doopsgezinde families Wildschut en Braam. Aukje was op haar negentiende getrouwd met de twee jaar oudere mr. Jacob Braam, die pas daarvoor was gepromoveerd in de rechten te Franeker. Georgius was ook in Franeker gepromoveerd, in de medicijnen; later werd hij curator van de Hogeschool van Franeker en had hij door zijn lidmaatschappen van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap ook veel contacten buiten Friesland.³ Kleding en gebaren van de beide artsen op de Regters-portretten zijn kleine variaties op elkaar, terwijl de kleding en sieraden van de dames, die op hun hoofden grote, uitstaande Duitse mutsen dragen, nagenoeg identiek zijn. In 1768 zou de katholieke Harlinger schilder Hendrick A. Baur, die zich hier enkele jaren eerder had gevestigd, de zusters Baudina (1739-1821) en Catharina Stinstra (1743-1814) portretteren (zie p. 213 en 215). Ook zij droegen kleding, Duitse mutsen en sieraden die nagenoeg overeenstemmen met wat op de portretten door Tibout Regters van Anna Braam en Aukje Fontein valt te zien. In eigentijdse stukken heten Baudina en Catharina vaak nog Baukje en Trijntie, terwijl de oorspronkelijke naam Ybeltje bij de Stinstra's verfraaid werd tot Isabella; een kleine aanwijzing voor de 'verdeftigistrend' in dit milieu.⁴

Via Tibout Regters zijn we de hogere kringen van Harlingen en Franeker uit het midden van de achttiende eeuw binnengestapt. Is hij er zelf ooit geweest om al die professoren, artsen en hun vrouwen op portret te zetten? Vermoedelijk niet, want waarom ontbreken nu juist bij deze Friese opdrachtgevers de familieportretten of conversatiestukken, die Regters zo veelvuldig voor families in Holland en Utrecht schilderde. Ook vervaardigde hij van geen van hen een individueel portret in een huiselijke omgeving, zoals hij dat wel deed van bijvoorbeeld de doopsgezinde houthandelaar en historieschrijver Jan Wagenaar (1709-1776) te Amsterdam. En tóch krijgen we via Regters' portretten met inkijkjes in de leefomgeving van bemiddelde en geleerde Amsterdammers ook een zeker beeld van de woonomgeving en materiële cultuur van de welgestelde, academisch gevormde, al dan niet doopsgezinde, kringen te Harlingen en Franeker. In het geval van het echtpaar Simon Stin-

stra en Anna Braam valt dat uitstekend te demonstreren aan de hand van de inventaris van hun nalatenschap, zoals die in 1782 was opgesteld. Die inventaris was opgesteld door de bekende leraar van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Harlingen, Johannes Stinstra (1708-1790), en twee kooplieden van doopsgezinde huize Jelle Wildschut (1741-1814) en Dirk Freerks Fontein (1745-1839).⁵ De eerste was een oom van Simon en de twee anderen waren zwagers, gehuwd met Simons zusters, respectievelijk Baudina en Catharina. Dominee Johannes Stinstra werd door de Friese Staten, vanwege zogeheten sociniaanse sympathieën, vijftien jaar lang (van 1742 tot 1757) verboden te preken in zijn Harlinger doopsgezinde gemeente. De vrijgezel Stinstra was in het midden van de achttiende eeuw ongetwijfeld de meest besproken doopsgezinde leraar in de gehele Republiek.⁶

In dit artikel staat de vraag centraal, hoe we ons rond het midden van de achttiende eeuw (de periode waarin de invloed van de Verlichting zich inmiddels duidelijk doet gelden) de positie van vrouwen in dit welgestelde milieu van verlichte doopsgezinden moeten zien. Wie louter afgaat op de portretkunst krijgt misschien de indruk dat zulke vrouwen zich alleen druk maakten om hun imago als modebewuste dames van stand. Maar is dat beeld niet erg eenzijdig? Het mag duidelijk zijn dat we naar meer aspecten van hun zelfbeeld en imago moeten zoeken. Welke voorstellingen en beelden domineerden in die tijd hun opvoeding en hun huwelijkskeuze? Wat was hun plaats in familie en in de religieuze gemeenschap waartoe zij behoorden? Hadden zij daarin echt iets te vertellen? Welke speelruimte genoten zij als gehuwde of ongehuwde vrouw en als weduwe? Wat hier volgt is een *case-study*. Daarin wordt getracht om vanuit een biografische portrettering van Anna Braam en haar naaste omgeving vragen te formuleren en bronnen aan te wijzen, die in de toekomst bij breder en intensiever onderzoek naar zelfbeeld en imago van doopsgezinde vrouwen gebruikt kunnen worden; en dan gaat het niet alleen om vrouwen uit de elite maar ook om die uit andere lagen van de bevolking. Vanwege het beschikbare bronnenmateriaal komt in dit artikel het accent te liggen op doopsgezinde vrouwen uit de hogere kringen. Maar zelfs gegeven deze beperking zullen mijn antwoorden op de zojuist gestelde vragen niet anders dan voorlopig en schetsmatig kunnen zijn.

BRAAM EN FONTEIN

Toen Anna Braam in 1738 werd geboren, moet in de naam Braam nog altijd iets hebben meegeklonken van de rijkdom en de daarmee verbonden reputatie die leden van deze uitgebreide doopsgezinde familie van houthandelaren, kooplieden en reders in de eeuw daarvoor hadden opgebouwd. Zo was bijvoorbeeld de stamvader van de Harlinger Stinstra's, een zekere Simon Joannes Stinstra (1673-1743), in het jaar 1700 van Dokkum naar de Friese havenstad verhuisd, om daar te trouwen met Trijntje Gooitsens Braam (1677-1758), een meisje uit de meest vermogende doopsgezinde familie van Harlingen.⁷ Wie een blik slaat op al die Friese Braams uit de Gouden Eeuw ziet direct dat de rijkeren onder hen vaak in het doopsgezinde milieu van Harlingen terecht kwamen. Hier blijkt het gelijk van de Amerikaanse historica Mary Sprunger die ooit opmerkte, op basis van haar onderzoek naar vermogende, doopsgezinde Amsterdammers in de zeventiende eeuw, dat de vraag hoe deze doopsgezinden rijk waren geworden vaak beter omgedraaid kan worden: hoe werden deze rijken doopsgezind? Voor de zeventiende eeuw geldt vaak dat dit door hun huwelijksbanden en daarmee verbonden economische netwerken kwam. Maar bleef dat zo in de loop van de achttiende eeuw?

Anna Braam stamde uit het rijkste doopsgezinde geslacht van Harlingen.⁸ Al vanaf het midden van de zeventiende eeuw hadden de leden van de familie Braam vanuit Harlingen veel geld verdiend in de overzeese houthandel. Zij en hun latere generaties gebruikten dat geld als succesvolle privé-bankiers en landeigenaren. Zo had de zojuist genoemde grootvader Stinstra, naar wie Anna's latere man Simon was vernoemd, fortuin gemaakt in de houthandel. Deze grootvader zou maar liefst zeventien jaar lang boekhouder zijn van de kort voor 1700 opgerichte Friese Doopsgezinde Sociëteit. De tak van de familie Braam waartoe Anna behoorde, was ontstaan doordat de in Harlingen geboren en gestorven grootvader, een koopman en reder, de familienaam (Braam) had overgenomen van zijn echtgenote Froukien Claeses Braam. Deze grootvader 'Braam' trouwde drie keer en steeds met een tamelijk vermogende echtgenote uit doopsgezinde Harlinger families. Zijn derde echtgenote was iemand uit de familie Fontein. Want zeer opvallend zijn ook de vele huwelijksbanden tussen leden uit de familie Fontein en de familie Braam in het geslacht Braam waartoe onze hoofdpersoon Anna behoorde. Zowel haar grootmoeder van vaderszijde als van moederszijde was een lid uit de familie Fontein.

In beide families was gedurende de zeventiende eeuw het land- en boerde-rijenbezit sterk toegenomen. In de achttiende eeuw verbleven gezinnen uit deze welgestelde families, het liefst van het vroege voorjaar tot aan het inval-len van de winter, op een speciaal voor hen ingericht deel van hun hofstedes. Deze gingen steeds vaker als een soort buitenplaats fungeren. Anna's latere zwager Dirk Freerk Fontein, bijvoorbeeld, woonde samen met zijn vrouw Isabella Stinstra zowel periodes te Harlingen als op Andlastate te Ried. Daarvoor had zijn oom Claes Dirks Fontein (1711-1787), die gedurende een reeks van jaren boekhouder van de Friese Doopsgezinde Sociëteit was ge-weest, op Andlastate gewoond. Via zijn moeder erfde deze Claes de familie-naam Fontein én Andlastate. Zijn eerste vrouw kwam uit de familie Braam. Zijn tweede was een dochter van een lekenprediker bij de Harlinger doopsge-zinden.⁹ Hun in de medicijnen gepromoveerde zoon Feddrik (1736-1765), arts in Harlingen, noemde zich later Fontein van Andla.

Anna's ouders, dr. Reinder (Regnerus) Jacobs Braam (ca. 1700-1749) en Ybeltje Feddes Dreyer (1710-1742), verbleven regelmatig het grootste deel van het jaar op Eelsmastate in Sexbierum. Dat kwam mede omdat die vader secretaris van de grietenij Barradeel en boelgoedontvanger was. Vermoedelijk bracht zijn publieke functie mee dat het paar in de gereformeerde kerk van genoemd dorp trouwde. Toen dr. Braam in 1749 stierf liet hij bijna twee ton na aan zijn enige kind: Anna.

Omdat haar moeder Ybeltje Dreyer al kort na haar geboorte was overle-den, werd Anna op haar tiende wees. Haar drie voogden, Claas Reyers Ma-hui (wiens moeder een Braam was), en de broers Freerk Dirks (1714-1793) en Reiner Fontein (1710-1785), brachten het jonge meisje in huis bij haar in Harlingen wonende zuster van haar vader, Frouckje Braam (ca. 1698-1761). Frouckje was toen bijna twintig jaar weduwe van de doopsgezinde koop-man Claes Goitiens Hinlopen uit Workum.¹⁰ In zijn in 1744 opgesteld testa-ment had dr. Braam bepaald, dat mocht zijn dochter minderjarig zijn als hij stierf, zij door zijn schoonmoeder Aafke Fontein (1682-ca. 1748) opgevoed zou worden.¹¹ De oudste zuster van deze Aafke was weer getrouwd met een Braam en hun vader was Reiner Clases Fontein, medeoprichter van de Frie-se Doopsgezinde Sociëteit en ongeveer een kwart eeuw lekenprediker in de Harlinger Verenigde Doopsgezinde Gemeente.¹² Mocht Aafke Fontein in-middels zijn overleden – wat inderdaad het geval was – dan moest Anna bij een 'brave en ordentelijke vrouw' in huis komen, zonder dat ze van deze 'be-hoeft af te hangen en gestuurd te worden'.¹³ Tot curatoren van zijn nalaten-schap benoemde Braam zijn 'neven', de koopman Claas Reyers Mahui en le-

raar Joannes Stinstra, zijn broer Claas Braam, ontvanger te Midlum, en zijn neef Reiner Fontein, koopman en grondbezitter te War bij Franeker. Maar liefst vier verschillende doopsgezinde families waren dus door hem ingeschakeld.

BRUILOFTSVERZEN

Op 16 december 1759 vond in Harlingen de huwelijksvoltrekking plaats tussen Anna en Simon. De bruidegom was 24 en de bruid 21. Er werd voor het gerecht getrouwd. We weten niet zeker of het huwelijk ook ingezegend werd in de doopsgezinde vermaning: De Blauwe Schuur. Wel waren beiden ongeveer een half jaar na het huwelijk lidmaat van de doopsgezinde gemeente van Harlingen geworden. Het huwelijksfeest zal waarschijnlijk in het huis van Simons ouders aan de Voorstraat zijn gehouden. Enkele maanden voor de huwelijksvoltrekking was Simon tot doctor in de medicijnen gepromoveerd aan de Universiteit van Leiden. Bij die gelegenheid feliciteerde 'zijn waarde neef' en Leidse studievriend Heere Oosterbaan (1736-1807) uit Harlingen hem met die prestatie door middel van een lofdicht. Daarin prees de dichter de 'deugdzame eierzucht' van de jonge doctor.¹⁴ Met deze promotie trad Simon, als oudste van zes kinderen, in de voetsporen van zijn vader. Ook Simons vader Gooitjen Stinstra (1703-1764) was destijds in de medicijnen gepromoveerd en arts te Harlingen geworden.¹⁵ Heere Oosterbaans moeder Grietje Stinstra (1710-1740) was een zuster van Gooitjen en de al genoemde Johannes Stinstra. Hijzelf zou in 1761 als hoogleraar aan het Doopsgezinde Seminarie te Amsterdam worden benoemd. Aanvankelijk doceerde hij er godgeleerdheid en wijsbegeerte, vijf jaar later kwam daar nog natuurkundige wijsbegeerte bij. Ook Heere Oosterbaans oom Johannes had men ooit dit hoogleraarschap aangeboden, maar deze had voor de eer bedankt.¹⁶ En datzelfde had hij gedaan met een beroep uit Haarlem. Als belangrijkste reden gaf Stinstra op, dat hij te veel gehecht was aan zijn familie te Harlingen om te verhuizen naar Amsterdam of Haarlem.¹⁷ In 1786 keerde Heere Oosterbaan naar Harlingen terug, om daar zijn oom Joannes Stinstra op te volgen als leraar, maar vooral ook om de ontstane verdeeldheid in de doopsgezinde gemeente tegen te gaan.¹⁸

Het zal in de winter van 1759 vooral een huwelijksfeest voor naaste familie en vrienden van Simon en Anna zijn geweest. Van Simons kant waren er ongetwijfeld zijn ouders: dr. Gooitjen Stinstra en zijn moeder Anna Mouter

Dr. Simon Stinstra (1735-1782), portret uit 1763 door Tibout Regters [foto Amsterdam Museum, René Gerritsen; inv. nr. SA 469].

(1711-1782); dan verder zijn twee broers en twee zusters (zijn jongste broer was in datzelfde jaar op negenjarige leeftijd overleden) en zijn ooms Johannes Stinstra en Evert Heeres Oosterbaan (1709-1762). Ook zijn twee boezemvrienden, de al genoemde Heere Everts Oosterbaan en de arts en letterkundige Simon Stijl (1731-1804), ontbraken natuurlijk niet. De familie Braam was daarentegen amper vertegenwoordigd. Van Anna's ooms en tantes Braam leefde alleen nog haar oude tante Froukje Braam (ca. 1698-1761), diacones in de doopsgezinde gemeente van Harlingen. Bij haar had Anna inmiddels tien jaar lang in huis gewoond. Behalve deze tante zullen nog twee van haar voogden, de al genoemde broers Fontein, op het feest aanwezig zijn geweest. Datzelfde geldt vermoedelijk voor haar neef dr. Feddrick Fontein en zijn ouders. Uit al deze namen van personen uit de directe omgeving van bruid en bruidegom blijkt dat we te maken hebben met een bemiddeld en vooral ook geleerd milieu. Dat laatste: de geleerdheid, is een zeer opvallend kenmerk van het aanzienlijkste deel van de doopsgezinde elite van Harlingen, zoals zich dat in de loop van de achttiende eeuw ontwikkelde. Vooral onder de Stinstra's werd het opbouwen van een bibliotheek en het aanleggen van een kunstcollectie populair.¹⁹ Zoon Simon had bijvoorbeeld de bibliotheek van zijn vader Gooitjen aangekocht en voortgezet. De vraag die zich onmiddellijk opdringt in het kader van dit artikel ligt voor de hand: wat betekende een en ander voor de positie van vrouwen in dit milieu? Misschien is het zelfs beter om in dit verband te spreken over de aan vrouwen *toebedachte* positie. Een venster op de (mogelijke veranderde) beeldvorming inzake vrouwen biedt het genre van de gelegenheidspoëzie, in het bijzonder bruiloftsdichten, de zogeheten *epithalamia*.

Zoals gebruikelijk in de kringen van de rijkere Harlinger doopsgezinde families werden gedichten voorgedragen op de bruiloft van Simon Stinstra en Anna Braam. Deze traditie van bruiloftsverzen bestond al lang in de Republiek. Afgaande op de voor Harlingen bewaard gebleven bruiloftsdichten, was dit zeker niet een exclusief doopsgezinde traditie, maar was zij wel bijzonder populair bij de gegoede, doopsgezinde burgerij van Harlingen. Dit patroon komt overeen met wat is vastgesteld door Adèle Nieuweboer in eerder onderzoek naar gelegenheidsgedichten in het achttiende-eeuwse Haarlem.²⁰ In de geleerde, doopsgezinde Harlinger kringen was het verder gebruikelijk dat deze gedichten in druk verschenen. De Harlinger doopsgezinde drukker-uitgever Folkert van der Plaats was graag bereid dit werk op zich te nemen, maar ook andere Harlinger boekverkopers drukten regelmatig bruiloftsverzen.

Bruiloftsdichten zijn een rijke bron voor het hoofdthema van dit artikel. Juist in bruiloftsverzen kunnen we speuren naar het zelfbeeld en imago van doopsgezinde vrouwen. Ook kunnen we de relevantie proberen te achterhalen van deze voorstellingen voor de belangrijkste praktijken waar deze vrouwen in hun dagelijks leven mee te maken kregen. Daarbij gaat het in het bijzonder om hun optreden als huwelijkspartner, als weduwe of als zuster in de doopsgezinde gemeente. Over het literaire genre van het bruiloftsdicht bestaat een uitvoerige nationale en internationale literatuur.²¹ Vooral vanaf de Renaissance was het in Europa een populair genre geworden. ‘It was considered an essential accompaniment to any better-class wedding – a sort of statussymbol’, stelt de kenner van het genre, Leonard Forster, in zijn studie *The icy fire*. Daarin verwijst hij ook expliciet naar familiefeesten in de Hollandse middenklasse.²²

Wat betreft de situatie in de Republiek in de achttiende eeuw blijkt de toenmalige bruiloftslyriek nog sterk bepaald door literaire conventies. Toch zien we dat het genre enkele opvallende culturele transformaties weerspiegelt. Zo heeft de literatuurhistorica Maria Schenkeveld er terecht op gewezen dat in het achttiende-eeuwse bruiloftsvers het meer direct en realistisch benoemen van erotische en seksuele aspecten van het aanstaande huwelijksbed, zoals gebruikelijk was in het zeventiende-eeuwse bruiloftsdicht, steeds meer werd afgezwakt of bedekt. Kennelijk werd in brede kring een te grote vrijmoedigheid op dit vlak niet meer als beschaafd gezien. Schenkeveld noemt dit de botsing tussen literaire en burgerlijke conventies. Langzamerhand begon de burgerlijke invloed het te winnen van de literaire traditie.²³ Maar zoals gezegd bleven bepaalde stijlfiguren gehandhaafd. Zo bleef, bijvoorbeeld, de bruidegom zich in het bruidsvers geweldig inspannen om het hart van zijn lief te veroveren, terwijl de bruid haar aanbieder aanvankelijk maar heel koel bejegende. En telkens kwam de naderende vereniging in het huwelijksbed ter sprake, waaruit nageslacht zou voortkomen.

Welke veranderingen vallen eventueel te traceren in de bruidsdichten van de Harlinger doopsgezinden in de loop van de achttiende eeuw? Voor zover ik dat op basis van een heel bescheiden corpus kan overzien waren dat er, vergelijkbaar met ontwikkelingen die al door Schenkeveld waren bespeurd, in ieder geval twee. Ik vergelijk dan enkele in Harlingen gedrukte bruiloftsverzen uit de vroege achttiende eeuw met de verzen voor het huwelijk van Anna en Simon. Het was al minstens twee generaties gebruikelijk dat in de families Stinstra en Braam gedrukte bruiloftsverzen werden voorgedragen. Zo zijn bijvoorbeeld de verzen voor Simons ouders bewaard gebleven, inclusief

die voor hun 25-jarig huwelijksfeest.²⁴ In de eerste plaats hebben de voorgedragen gedichten op de bruiloft van Anna en Simon een duidelijk meer persoonlijk karakter. Ze bevatten bijvoorbeeld veel meer specifieke op sociale herkomst, stand en familie gerichte kwalificaties. Ik kom daar direct op terug. Een tweede essentieel punt dat wijst op verandering, is de komst van een nieuwe combinatie van drie grote thema's in deze bruidsgedichten. Ook Maria Schenkeveld wees al op de met elkaar vervlochten onderwerpen van liefde, deugd en godsdienst. In dit verband moeten we ons beperken tot de illustratie van een en ander op basis van enkele bruidsverzen.

Als eerste komt in aanmerking het bruidsvers 'Lof des huwelijks' dat Jan Boelaard, leraar van de Harlinger doopsgezinden, schreef voor 'de heere Simon Stinstra' en de 'eerbare juffrouw Anna Braam'.²⁵ De dichter schetst eerst het maatschappelijk belang van het instituut huwelijk en houdt dan de bruidegom voor dat hij een deel van zijn vrijheid verliest, maar dat hij er veel voor terug krijgt. Zo wordt hij – letterlijk citaat – 'het Hoofd, de Heer, en Baas van 't Huisgezin; Handhaaver van het recht der Vrouwe'. Bovendien zal zijn bruid hem steun en troost geven en zoet en nuttig gesprek bieden. En mochten er kinderen komen, dan is dat stof tot blijheid. Wel moet de bruidegom een maagd of weduwe kiezen met kennis en goed oordeel, en van – letterlijk citaat – 'welbekende Deugd'. 'Zy zal in al haar doen, door kloek en wys beleid, U dienen, voegen, en steeds werken tot uw Voordeel.' Opvallend is hier dat naast de maagd ook expliciet de weduwe wordt genoemd. Vervolgens brengt Boelaard de bruid ter sprake. Ik laat nu even de dichter zelf aan het woord:

Althans wat my belangt, ik moet uw Huw'lijk roemen.
Het Voorwerp uwer keuze is uwer Liefde waard.
De *juffer* Braam is ryk, geagt als goedgeaart,
Vrij kundig, schoon, 't Cieraad van onze Stad te noemen.

'k Zag menig Paar gehuwd, welks Trouw ik zeer beklaagde,
Verschil van *Jaaren, Goed, Humeuren, Godsdienst, Zeën*,
Teelt een' rampzal'gen Egt. Uw Egt my met veel reën,
Zo dra my die wierd kond gedaan, op 't hoogst behaagde.

Want beide zyt g' uit deftige ouders voortgesprooten.
U beider Godsdienst is op ééne leest geschoeid.
U beider aart is zagt; en elk is, zonder moeite,
Door Erfenis, als 't waar, met Schatten overgooten.

De strekking van dit citaat is evident: het huwelijk van Simon Stinstra en Anna Braam is hét modelhuwelijk voor de Harlinger gegoede burgerij. Om

het in de termen van het sociologische evangelie van Pierre Bourdieu te zeggen: economisch, sociaal, cultureel én religieus kapitaal zijn hier op voorbeeldige manier bijeengebracht. Dominee Boelaard plaatst hier de huwelijks-partnerkeuze in een breed maatschappelijk perspectief. Om allerlei ellende te voorkomen, stelt hij, zou iedereen een partner moeten kiezen met eenzelfde achtergrond, van eenzelfde generatie en met een gelijke godsdienst en karakter. In zijn slotakkoord verbindt de doopsgezinde leraar op een heel persoonlijke manier de zegening van dit huwelijk door de Almachtige, met de blijdschap daarover bij de familie en vrienden van bruidegom en bruid en, *last but not least*, bij hemzelf. Directe verwijzingen naar huwelijksbed, vrijen en sex ontbreken hier volkomen. Er zijn slechts heel bedekte toespelingen daarop te ontdekken in formuleringen als ‘kuische min’ en ‘vry aan ’s Natuurlust te voldoen’ (die gericht zijn aan de bruidegom!) of ‘schatten van aardsche Zaligheên’ en ‘minlijk kroost’.

Heere Oosterbaan en Simon Stijl leverden voor het huwelijksfeest van Simon en Anna een bruiloftszang en een bruiloftsvers.²⁶ Dat van Stijl is vrij beknopt en verhaalt dat na de behaalde lauwerkrans in het Leidse Athene het voor Stinstra hoog tijd werd een schone bruid te kiezen. Dat viel niet mee, want Anna toonde zich aanvankelijk onbuigzaam. Ze had anderen al afgeslagen, suggereert de dichter. Maar de liefde overwint en doet de huwelijksvlam ontsteken. Hier is duidelijk een dichter aan het werk die niet meer dan een dichterlijk woord wil laten horen. In Oosterbaans gezang gaat het veel vrijmoediger toe; maar alles toch op bedekte wijze en met beschaafde toon. Bij de bruidegom strijdt geleerdheid met wellust en het verstand van de bruid dreigt door de vleierij van haar minnaar in slaap te geraken. ‘De Rede poogt vergeefs zich in te dringen, dat wellust aan de deure staet.’ Maar zie door ‘deugd en lieflijkheid van zeden’ kan een maagd ‘vrijelijk vertrouwen en volgen’ waar ‘de min haar leidt’. Deugd, zo blijkt, is de basis van Liefde. Zowel bij Stijl als Oosterbaan lijkt literaire conventie de overhand te hebben op maatschappelijke en religieuze aspecten. Bij twee andere dichters komen die aspecten duidelijk meer naar voren. Zo wijst de ene op de roem van de Stinstra’s en wordt Anna aangeduid als ‘Pronkjuweel van de Friesche Machenrei’, de ander vermeldt de ramp die het gezin van dr. Gooitjen Stinstra onlangs had getroffen door de dood van de jongste zoon. Hij eindigt zijn vers met: ‘Een Hemel hier op aard, hier na d’onsterflijkheid!’, na daarvoor het jeugdige paar beschaafd aangemoedigd te hebben hun liefdebrand te blussen op het huwelijksledikant.²⁷

Vergelijken we het bruiloftsdicht van met name Boelaard met dat wat de remonstrantse predikant Sebastiaan van der Lanen uit Rotterdam schreef voor

de in 1707 in Harlingen gevierde bruiloft van het paar Nikolaas Gooitjens Braam en Elizabeth Frerks Scheltinga.²⁸ Ook bij deze predikant is sprake van kuise liefde, kennis, deugd en beleefde zeden. Toch is zijn in Harlingen gedrukte bruiloftsvers nog sterk bepaald door wat Schenkeveld literaire conventie noemt:

Gaat, en geeft U binnen de Gordijnen [van het huwelijksledikant; Y.K.] en pluk de vrugten van den Echt.

Zy [Venus; Y.K.] brent een Stoet van Minne-Goôn, Die vast hun Myrte, en Rosen zaaijen, Op 't Bruilofs-ledekant, en noôn Het Nieuw-verknogte Paar tot 't maaijen der Huwelyks-vrugten.

Het grootste verschil met het gedicht van Boelaard is dat hier de huwelijkskeuze zelf niet centraal staat, en dat daarover door de dichter geen persoonlijk oordeel wordt verwoord.

Tenslotte noem ik hier het bruidsgedicht dat deels gesproken, deels gezongen werd op de bruiloft van de al genoemde tante van Anna, de weduwe Froukje Braam. In 1724 trouwde de ongeveer 25-jarige Froukje met de al wat oudere weduwnaar en houthandelaar Klaas Goytsen Hinlopen, die langdurig optrad als eerste boekhouder voor de Doopsgezinde Zuiderklasse. Deze kleine groep doopsgezinde gemeenten in Zuidwest-Friesland stelde zich in de achttiende eeuw erg zelfstandig op tegenover de Friese Doopsgezinde Sociëteit; onder meer door een eigen boekhouder aan te stellen.²⁹ De bruidegom – nog in de bloei van zijn jeugd, volgens de dichter – was afkomstig uit een bemiddeld koopmansgeslacht te Workum. Zijn oudere broer Dirk zou de Verenigde Doopsgezinde gemeente van Workum een halve eeuw dienen als lekenprediker, nadat hij rond 1700 enige tijd te Amsterdam zijn licht had opgestoken bij de bekende arts en doopsgezinde leraar Galenus Abrahamsz. de Haan.³⁰ De bruiloft van Froukje en Klaas werd in Workum gevierd, hun bruidsdicht werd echter gedrukt in Harlingen. Later vestigde het paar zich ook aldaar. Ook dit voor hen, door een zekere Joh. Duym, gemaakte gedicht staat weer bol van de literaire traditie, met name door het optreden van minnegoden en minnegodinnen. En de man-vrouw verhouding komt expliciet aan de orde:

O Zoete Bruidt! Wil steeds uw Man voor 't hoofd erkennen,
En zijne wetten met verdraagzaamheid gewennen,
Zoo zal het Godendom u hulp en bystand biên,
En gy kindskinderen uit uwe lend'nen zien,
Die zullen om uw disch als wijngaardsranken zweeven.

En daar duikt ook weer het lokkend ledikant op:

De Huwliks god wagt u aan 't pragtig' Ledikant,
 Waar op ge in volle vreugd u kuische minnebrand,
 Door minelijk streeeln, vol vernoegingen, zult blusschen;
 Uw wonden heelen, en verzeegelen met kusschen
 Uw beider liefde, en trouw. Gezegend zy die Egt,
 Daar reine en kuische min den band eerst heeft gelegd.

Met als apotheose op dit vlak:

Ga, ga, op 't weeldrig Zwaanendons,
 Zwem in een Zee van duizend kusjes,
 Het Bruidsbed is gespreid door ons,
 Voldoet u beider minnelusjes.

Wat verder opvalt is de wending aan het eind van dit bruidsdicht. Na het aanstippen van het deugdzaam pad hier op aarde begint de dichter hele strofen te wijden aan het Nieuwe Jeruzalem en het Koninkrijk Gods.³¹

EEN ROMAN OVER HARTSTOCHT EN DEUGD

Het analyseren van deze bruiloftsgedichten is niet meer dan een eerste aanzet om zicht te krijgen op de voorstellingen over vrouwen, die bestonden in kringen van bemiddelde Harlinger doopsgezinden rond het midden van de achttiende eeuw. Om hier nog meer zicht op te krijgen, is het nuttig om een blik te werpen op Joannes Stinstra's vertalingsproject van Samuel Richardson's brievenroman *Clarissa or the history of a young lady*. Deze roman was in 1748 verschenen en al in 1752 bracht de Harlinger uitgever Folkert van der Plaats, 'Boekverkoper aan de Voorstraat', het eerste deel uit van Stinstra's vertaling. De vertaler (en geschorste leraar) voerde tussen 1752 en 1756 zelfs correspondentie met Richardson.³² In 1988 heeft de schrijfster Hella Haasse opgemerkt hoe baanbrekend deze brievenroman op termijn was voor de doorbraak van vrouwelijk schrijftalent in de achttiende eeuw. Volgens haar vormt deze roman een doorlopend commentaar op het cruciale probleem van vrouwen uit die tijd, namelijk dat zij hun zelfbeeld en zelfwaardering vooral ontleenden aan de wijzen waarop mannen – in het bijzonder vaders en later echtgenoten – hen beoordeelden. De eerste, maar enigszins vergelijkbare Nederlandse roman zou pas in 1782 verschijnen: *De historie van mejuffrouw*

Sara Burgerhart, geschreven door Betje Wolff en Aagje Deken. Als het grote literaire én morele voorbeeld van hun werk gold opnieuw Richardsons *Clarissa*. En aan de tweede editie van hun roman voegden de schrijfsters een in- en uitleiding toe, waarin zij zich rechtstreeks richtten tot jonge meisjes in de huwbare leeftijd.³³

Voor ons artikel is het zinvol te kijken naar Stinstra's motieven om deze lijvige roman te vertalen. De lange voorrede geeft daar een goed zicht op.³⁴ De strekking ervan komt, kort gezegd, op het volgende neer: lezing van deze roman zal de zedelijke deugd en godsvrucht onder de jeugd bevorderen. Dit staat in schrille tegenstelling tot vele andere romans die slechts 'geile lusten en vuile begeerlijkheden' opwekken. Waar gaat de roman van Richardson over? *Clarissa Harlowe* is een jonge, mooie, intelligente vrouw uit een rijke handelsfamilie, die over een fraai buitenhuis beschikt. Vader en broer willen dat *Clarissa* met een oudere edelman uit de buurt gaat trouwen. De karaktervaste *Clarissa* weigert dit, maar omdat ze enorm onder druk wordt gezet door haar familie, raakt ze vatbaar voor de charmes van een adellijke losbol. Door list weet hij *Clarissa* te verkrachten, al komt hij tot inkeer en wil hij uiteindelijk met haar trouwen. *Clarissa* weigert en sterft. Onteerd voor haar omgeving, heeft zij toch haar innerlijke zuiverheid behouden.

De kracht van Richardsons roman is volgens Stinstra dat deze de complexiteit toont van personen, hun innerlijke beweegredenen en hartstochten. Het is nuttig te weten dat mensen ook handelen vanuit emoties, maar extreme emoties moeten gematigd worden. Godsdienstige dweperij, seksuele driften, spilziek koopgedrag, maar ook de overdreven geleerdheid van sommige vrouwen, al deze eigenschappen moeten gematigd worden. In zijn Voorrede formuleert Stinstra een stellig zelfbeeld:

Ik ben nog dezelve, die ik altoos geweest ben, en in alle mijne werken mij getoond hebbe, een begunstiger en voorstander van Zedelijke Deugd en Regtheid, van ware, verstandige en Christelijke Godzaligheid.³⁵

Cruciaal is verder dat het in deze roman niet gaat om de zichtbare daden van de groten der aarde, maar veeleer om 'verrigtingen des gemeenen, des burgerlijken en huislijken levens'. Zoals Stinstra zelf schrijft, had hij altijd veel vermaak gehad in 'de natuure en werkingen van verscheiderleiye soort van menschen gade te slaen'. Niet alleen de jeugd en 'eerbare vrouwen' of 'kiesche maagden' moeten de roman lezen. Juist ouders kunnen eruit leren dat ze voorzichtig, gematigd en tolerant moeten zijn in hun bemoeienis met de

huwelijkskeuze van hun kinderen. Op dit punt identificeert de vertaler zich sterk met de godvruchtige en deugdzame, naar ware liefde hunkerende vrouwelijke hoofdpersoon van de roman.

De doopsgezinde Harlinger uitgever Folkert van der Plaats bracht de in acht delen gedrukte Nederlandse versie van *Clarissa* uit voor de prijs van bijna f 30,-. Dit voor die tijd hoge bedrag beperkte de verspreiding van de roman tot de gegoede burgerij in de Republiek. Het ligt voor de hand dat de roman goed gelezen werd in Harlingen, door al die trouwlustige Baukjes, Trijntjes, Antjes, Yfkes, Alties, Geertjes, Sjoukjes, Neeltjes, Aukjes, of hun deftiger alter-ego's: Anna, Margaretha, Aurelia, Catharina en Geertruida, uit de gegoede doopsgezinde families. In het havenstadje ontwikkelde zich alras een gunstig letterkundig klimaat rond publicist Stinstra, collega-predikant Cornelius van Engelen en arts Simon Stijl. Dat leidde onder andere tot de oprichting van een Genootschap van Toneelminnaren.³⁶ Ook lazen en vertaalden deze geleerden met instemming Engelse filosofen en theologen als Locke en Taylor. Het is verwonderlijk dat er zoveel letterkundige, theologische, natuurwetenschappelijke en historische expertise aanwezig was in een stadje, dat rond het midden van de achttiende eeuw nauwelijks meer dan 7000 inwoners telde. De verklaring ervoor moet gezocht worden in de netwerken van met name de doopsgezinde elite ter plaatse.³⁷ Dit waren behalve commerciële en sociale, vooral ook intellectuele netwerken, zowel binnen als buiten de Republiek. Een belangrijke schakel in deze verklaring wordt gevormd door de nauwe banden tussen Harlingen en Amsterdam. In dit artikel kunnen we daar helaas niet veel dieper op ingaan, maar ik noem toch een voorbeeld in dit verband. Zowel dr. Simon Sinstra's broer Willem (1741-1798), als zijn enige dochter Isabella (1760-1829) trouwden een lid van de Amsterdamse doopsgezinde familie De Clercq, en beiden vestigden zich nadien permanent in die stad. Het huwelijk van haar zwager Willem had Anna Stinstra-Braam zelf nog meegemaakt, maar dat van haar dochter niet. Datzelfde gold voor haar Simon, die in maart 1782, een half jaar voor het huwelijk van zijn dochter, was overleden.

De vraag die zich hier opdringt, is of de geest van een verlicht encyclopedisme, die zich in Harlingen in de loop van de achttiende eeuw ontwikkelde, en het daarmee verbonden gematigd-rationalistische godsdienstig en opvoedkundig klimaat ook de positie van de vrouwen uit de gegoede doopsgezinde families veranderde? Kwam er in deze doopsgezinde kring van koopman-geleerden, naast de traditionele opvattingen over de vrouw als welopgevoede huisvrouw of commercieel onderlegde weduwe, ook meer ruimte

Catharina Stinstra, door H.A. Baur in 1768 [Particuliere collectie].

voor hun ontplooiing op cultureel gebied? Kregen jonge vrouwen, bijvoorbeeld vanaf circa 1750, meer religieuze en zedenkundige kennis aangereikt en leidde die weer tot verandering in de leescultuur of zelfs tot literaire aspiraties? Wat we zeker weten is dat de bijeengebrachte kunstcollecties van vaders, broers en echtgenoten bevorderlijk was voor het tekenonderwijs aan meisjes. We zien dat bij Anna's schoonzuster Baudina Stinstra.³⁸ Uit de inventaris van de nalatenschap van Simon en Anna valt verder op te maken dat er in hun huis op het Noordijs en later in het familiehuis in de Voorstraat gemusiceerd werd.³⁹

Mochten er zich veranderingen hebben voorgedaan, dan zullen die zich in eerste instantie in huiselijke kring hebben afgespeeld. Meisjes en vrouwen bleven in die tijd aanvankelijk buiten de publieke sfeer staan van genootschap, geleerdheid en kunstleven. Vrouwelijke literaire talenten dienden zich in het derde kwart van de achttiende eeuw in Harlingen dan ook niet aan. Pas aan het einde van die eeuw verscheen de vrouw zelf op het toneel in Harlingen. Veelzeggend is de manier waarop een doopsgezinde koopman-dichter uit Harlingen in 1782 schreef over het dichterlijk talent van de jonge, ongehuwde, vroeg gestorven dichteres Cynthia Lenige. Zij was door haar vader op het dichterlijk spoor gebracht en in de jaren 1770 lid geworden van een dichtgenootschap te Makkum, vlakbij Harlingen. De Harlinger dichter prees de wijze waarop Cynthia in haar poëzie gevoel met kennis had verbonden, om daar onmiddellijk aan toe te voegen, hoe goed het was dat zij de huiszorg niet had verwaarloosd.⁴⁰

VROUWEN IN DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE

Laten we nog eens kijken naar de positie van vrouwen binnen de engere kring van de belijdende leden van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente in het Harlingen van de achttiende eeuw. Vanaf het ontstaan van deze gemeente, omstreeks 1672, vormden vrouwen de meerderheid van de lidmaten. Evenals elders hadden zij echter nauwelijks invloed op de daadwerkelijke beslissingen die in de loop der tijd in de kerkenraad werden genomen. Daarbij wees het kerkbestuur sinds 1677 ook nog een college van Twaalf Gecommitteerden aan, mannen met gezag en kapitaal, die in alles meebeslisten. Zeker, dit geheel uit mannen bestaande kerkbestuur wees ook diaconessen en weesvoogdessen aan, maar die vormden geen apart college. Zoals de resoluties van de kerkenraad steeds keurig vermelden, werden zij toegevoegd aan een met

Baudina Stinstra, door H.A. Baur in 1768 [Particuliere collectie].

name genoemde diaken of weesvoogd. Dat gold zowel voor een getrouwde diacones als voor één die weduwe was. Zeer typerend is bijvoorbeeld dat de diaconessen bepaalden welke vrouwen op welke plaatsen in hun vermaning De Blauwe Schuur mochten zitten – waarbij familiebanden het organiserend principe vormde – maar dat zij absoluut niet zelf mochten schuiven met de stoelen of stoven.

Niettemin hadden deze vrouwen praktisch gesproken veel te maken met het reilen en zeilen van de gemeente. Deze had een eigen weeshuis en later zelfs een eigen armenhuis. De gemeente ondersteunde op allerlei manieren de armlastige leden, die in meerderheid vrouwen waren. In de achttiende eeuw kwamen diaconessen en voogdessen vrijwel altijd uit de rijkere families. Hun leeftijd kon variëren, maar doorgaans ging het om wat oudere vrouwen. Zo was bijvoorbeeld de al genoemde Froukje Braam (de tante van Anna) nog maar dertig toen ze benoemd werd tot diacones, terwijl haar familielid en weesvoogdes Trijntje Braam (de grootmoeder van Simon) op dat moment tweeënzestig was. Regelmatig bleek dat de kerkenraad ontzag had voor sommige vrouwen. Een kosteres, die weigerde de instructies van een predikant op te volgen en hem daarbij voor van alles en nog wat uitmaakte, hoefde desondanks niet te vertrekken; want ze deed haar werk goed.⁴¹

Als havenstad had Harlingen meer dan andere Friese steden te maken met golven van economische op- en neergang. Gezien de commerciële achtergrond van veel kerkenraadsleden ligt het voor de hand, dat zij beducht waren voor een al te grote toestroom van armlastige ledematen. Zo kwamen er zelfs bepalingen voor armlastige vrouwelijke lidmaten, die met een niet-doopsgezinde man wilden trouwen. Wie dat deed, moest er niet op rekenen dat de gemeente later haar man zou gaan ondersteunen. De relatieve rijkdom van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Harlingen verklaart ook waarom zelfs leden die inhoudelijk meer op hadden met een groepje orthodoxe Harlinger doopsgezinden, wekelijks bijeenkomend in een eigen vermaning Het Valkje, toch ook maar lid bleven van de verenigde gemeente. En de leider van dit groepje Jan Jacobsgezinden gaf zelf ruiterslijk toe, dat ze hun armen op eigen houtje niet konden onderhouden.

Alles bijeengenomen, was de meest zelfstandige positie voor een vrouw in het doopsgezinde Harlingen van de achttiende eeuw, die van gefortuneerde weduwe. In dit opzicht spreekt de geschiedenis rond het testament van weduwe en diacones Froukje Braam boekdelen. Toen Froukje in december 1761 stierf, meende de familie dat nichtje Anna, die zoveel jaar bij haar in huis had gewoond en na haar huwelijk met Simon haar nog vrijwel dagelijks had

bezocht, de erfgename van haar 'moij' Froukje zou worden. Maar toen het testament ten tijde van de begrafenis – aldus de processtukken – publiekelijk werd voorgelezen, bleek niet zij, maar haar verre familielid Claes Fontein de enige universeel erfgenaam te zijn geworden. Hij was de zoon van de zuster van Froukje's moeder, via wie erfgenaam Claes de familienaam Fontein had aangenomen. Wel had tante Froukje bepaald, dat de erfgenaam een enorme hoeveelheid legaten moest betalen uit de erfenis. Aan Anna had tante een le-gaat in land toebedacht. Maar Anna, gesterkt door echtgenoot Simon, span-de een proces aan voor het Hof van Friesland. Twee jaar lang werden talloze getuigen gehoord over de cruciale vraag: was tante al dan niet stekeblind ge-weest bij het opstellen en tekenen van haar testament? Anna en Simon meen-den sterk te staan, want tante had niet zelf getekend, maar dit laten doen door haar notaris. Het proces werd uiteindelijk gestaakt, en er volgde een schikking tussen partijen. Anna kreeg een wat groter legaat en zij erkende op haar beurt Claes als wettige erfgenaam. Waarom deze schikking er kwam staat keurig op papier: 'om de vrede en vriendschap in de familie te herstellen'.⁴²

Een van de vele ondervraagde dienstbodes had tijdens het proces getuigd dat de overledene 'een vrouw was van scherpe denkbeelden en verstand'. Dat zal wel juist zijn, want eerder voerde weduwe Froukje Braam zelf proces-sen, bijvoorbeeld tegen haar burens over de scheidsmuur tussen hun panden. De bewaarde processtukken over de erfenis bevatten een schat aan informa-tie over het dagelijks leven van een rijke doopsgezinde weduwe in Harlingen rond het midden van de achttiende eeuw. Maar maakt dit testament ook iets duidelijk over Froukjes doopsgezinde vroomheid? Tot op zekere hoogte is dit inderdaad het geval. Zo vermaakte Froukje *f* 5000,- aan het doopsgezinde weeshuis en kregen het stadsweeshuis en de stadsarmenkamer ieder *f* 1000,-. Opmerkelijk waren de vele forse legaten, die zij bestemde voor 'meerderjari-ge' en 'bejaarde vrijsters'. Daarnaast is het opvallend dat allerlei dochters van familieleden zilveren en gouden kostbaarheden erfden. Enerzijds is dit testa-ment heel persoonlijk, omdat het de keuze van deze Froukje Braam laat zien, anderzijds is het vrij gebruikelijk dat rijke, doopsgezinde weduwes een deel van hun vermogen nalieten aan de eigen wees- en armenzorg.

SLOTBESCHOUWING ROND CONSUMPTIE EN SMAAK

Hoewel er een redelijk aantal bronnen beschikbaar is om de ontwikkeling van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Harlingen in de achttiende eeuw

te reconstrueren, en ook om – op indirecte wijze – de positie van vrouwen daarbinnen te schetsen, is het veel lastiger om direct zicht te krijgen op aard, werking en invloed van voorstellingen, zo niet stereotypen, over vrouwen binnen deze gemeente. Wat ik heb willen laten zien, is dat vermoedelijk vooral voorstellingen rond het instituut huwelijk en de keuze van de ideale huwelijkspartner ons inzicht kunnen vergroten, over hoe mannen in geletterde en voorname doopsgezinde kringen aankeken tegen de rol van de vrouw in huisgezin, gemeente en publieke sfeer. Een sleutelrol blijkt daarbij ingeruimd te zijn voor het concept ‘deugd’. Dat verwees naar een opvoeding waarin jonge, huwbare meisjes, de juiste zedenkundige en godsdienstige kennis werd aangereikt. Verder blijkt uit de armenzorg van de doopsgezinde gemeente van Harlingen dat bemiddelde vrouwen, en met name de echtgenotes en weduwes van kerkelijke functionarissen, geacht werden zich daadwerkelijk met die zorg te bemoeien.

Dat in bepaalde doopsgezinde kringen in Friesland, en dan vooral in Harlingen, zo rond het midden van de achttiende eeuw veel rijkdom bestond, was ook de schrijvende tijdgenoot niet ontgaan. De ene waarnemer hield het crop dat hun rijkdom samenhang met het niet meer uitgeven dan noodzakelijk was, een ander merkte op dat eenvoud en ingetogenheid al lang waren verdwenen en dat bedoelde groepen inmiddels door orthodoxere geloofsgenoten werden beticht van pracht, overdaad en luxe.⁴³ Zo had Simon Stijl, die van doopsgezinde huize zij het zelf niet gedoopt was, in zijn historische verhandeling: *De opkomst en bloei der Verenigde Nederlanden* (1774), geschreven dat in de huidige tijd Nederlanders te gretig buitenlandse modes volgden.⁴⁴ Dat de toon van Franse geschriften ‘onze jeugd verleidt, onze vrouwen bevoert en niet zelden onze deftigste burgers in verwarring brengt’. Inderdaad valt op dat echtgenotes van rijkere doopsgezinde Harlinger burgers zich vanaf de jaren 1760 vaker dan voorheen lieten portretteren, en dat ze daarbij bijzonder modieuze kleding en hoeden droegen. Misschien konden zij in kleding, zilver en porselein aanvankelijk meer hun interesse kwijt dan in het schrijven van gedichten ... Want meer nog dan kennis lijkt voor deze vrouwen smaak het leidende principe te zijn geweest.

Van huis uit moet Anna Braam getrouwd zijn geweest met zilver en porselein. Haar vader en diens broer Claas beschikten over rijke collecties familie-zilver, dat zij vermoedelijk ook verzamelden om de intrinsieke waarde ervan.⁴⁵ Ook weten we uit Anna's periode bij tante Froukje Braam, dat zij winkels en veilingen afliep om sieraden en porselein te kopen. Toen ze een keer, rond 1760, haar kinderkraam aan tante liet zien, kraaide deze dat in haar

jeugd dergelijke kostbaarheden niet bestonden in zulk een variatie en hoeveelheid. Een en ander maakt opnieuw duidelijk dat in de loop van de achttiende eeuw de productie en consumptie van modieuze, luxe goederen steeg. Dit hield op termijn in dat consumenten van luxegoederen nieuwe afwegingen moesten maken. Blevেন ze vasthouden aan waarde vaste traditionele zilveren voorwerpen, óf moesten ze zich meer op de mode richten door nieuw ontworpen artikelen te kopen en daarbij te streven naar variatie in objecten en uitvoering.⁴⁶ In het eerste geval rekenden klanten erop dat ze langdurig krediet kregen; bij modeartikelen was dat echter niet het geval. Die moesten *cash* betaald worden. Het ligt voor de hand dat vrouwen als Anna Braam, haar schoonzusters Baudina en Catharina, en later haar modebewuste dochter Isabella, deze opkomst van een nieuwe consumentencultuur mede hebben bepaald en uitgedragen, ja dat zij zelfs een flink deel van hun identiteit gingen ontlelen aan goede smaak.

Vier jaar voor haar overlijden – in de zomer van 1773 – maakte Anna een toertje van een maand naar de Zuidelijke Nederlanden, samen met haar schoonzuster Baudina, hun echtgenoten Simon en Jelle en het echtpaar Smit-Nieuwenhuis, achterneef en achternicht van Simon. Daar trokken de dames veel aandacht bij het vorstelijk hof in Brussel, door hun Fries kostuum en bijzondere mutsen. Op verzoek van een met het hof verbonden Duitse edelman werden de mutsen zelfs nagemaakt door een plaatselijke kantwerkster. Dit alles tot groot genoegen en plezier van het Harlinger gezelschap. Hun modieuze missie was op die manier volledig geslaagd.⁴⁷

NOTEN

1 Rudi Ekkart, *Tibout Regters 1710-1768; schilder van portretten en conversatiestukken* (Leiden, 2006), 22 en 108 e.v.

2 Ekkart, *Tibout Regters*, 22 en 98-99.

3 O. Schutte, *Het doopsgezinde geslacht Oosterbaan uit Harlingen en zijn nakomelingen* (s.l., 1985), 65. Eerder verschenen in: *De Nederlandsche leeuw* CII (1985), 215-366.

4 Zie testament van Simon en Anna uit 1760; Stadsarchief Amsterdam, Familie Archief (hierna: FA) De Clercq, inv. nr. 947.

5 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 955.

6 Joris van Eijnatten, *Mutua christianorum tolerantia; irenicism and toleration in the Netherlands: the Stinstra affair 1740-1745* (Firenze, 1998).

7 Veel genealogische informatie en reconstructie van verwantschapsnetwerken is in het navolgende ontleend aan: Yme Kuiper, 'Friese kunstkabinetten en Hollandse relaties: schilderijencollecties van Stinstra's uit Harlingen, 1760-1820', in: Ph.H. Breuker & A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland; geschiedenis van een haat-liefde verhouding* (Zutphen, 1997), 213-226.

Vergelijk ook <http://www.harlingerrijkdom.nl> (verder: *Harlinger rijkdom*)

8 Vergelijk T. Marseille, *Harlingen; de vermaerde zeestad* (Harlingen, 1984), 11, Bijlage 12. In 1672 werd Claas Freerks Braam gehouden voor de rijkste Harlinger. Ook andere doopsgezinde personen uit families als Jeddema en Fontein staan op die fiscale lijst van Harlinger rijken hoog genoteerd. Een generatie later, in 1697, zijn deze doopsgezinde families nog steeds sterk oververtegenwoordigd op deze lijst. Ook doopsgezinde weduwes komen incidenteel op zulke lijsten voor; zie ook J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland* (Wageningen, 1972), II, 700 (bijlage VI.10).

9 In 1698 had Reiner Claeses Fontein, leraar van Verenigde Doopsgezinde Gemeente, Andlstate (een boerderij met herenhuis, met eigen gestoelte en graven in de plaatselijke kerk) gekocht; Tresoar, FA Fontein, inv. nr. 23. Samen met zijn schoonzoon Jacob Romkes [Braam], getrouwd met Aukje Reiners Fontein, had hij ook gedeeld bezit in Ried; *Harlinger rijkdom*; website Tresoar, *Stemkohieren van 1698*. De lekenprediker was Feddrik Anskes van Deersum, die van 1694 tot 1700 de Harlinger gemeente diende; Tresoar, Archief Doopsgezinde Gemeente Harlingen, inv. nr. 64.

10 Vergelijk de inventaris van de nalatenschap van dr. Regnerus Braam van 20 november 1749; Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 1027.

11 Aafke Fontein was weduwe van Fedde Pieters Dreyer, met wie zij in 1709 was getrouwd; *Harlinger rijkdom*.

12 Jacob Romkes Braam (1656-1727), koopman en reder en Reiner Clases Fontein (1655-1727), zoutzieder, koopman, reder en grondbezitter; *Harlinger rijkdom*. Zie voor predikantschap: Tresoar. Archief Doopsgezinde Gemeente Harlingen, inv. nr. 64.

13 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 1025.

14 Simon Stinstra, *Dissertatio medica inauguralis, de noxis ex cibo et potu calido* (Lugduni Batavorum, 1759).

15 Gooitjen Stinstra was in de Griekse en Romeinse letterkunde een leerling van Tiberius Hemsterhuis en Petrus Wesseling, en in de geneeskunde van W.W. Muis. Hij bracht acht jaren aan de Hogeschool te Franeker door en verkreeg in juni 1731 de doctorstitel, na het verdedigen van een zeer geprezen verhandeling *De stuxu mulierum menstru*; G.S. Leeneman van der Kroe & J.W. IJntema, *Vaderlandsche letteroefeningen* (Amsterdam, 1820), 101.

16 Ook dr. Simon Stinstra's broer Pieter (1747-1819), doopsgezind leraar te Franeker, kreeg in 1786 de leerstoel aangeboden, maar sloeg evenals zijn oom Joannes het aanbod af; Kuiper, *Friese kunstkabinetten*, 218.

17 Tresoar Leeuwarden, Archief Doopsgezinde Gemeente Harlingen, inv. nr. 33.

18 Yme Kuiper, 'Menisten in 't geweer; een schets van de doopsgezinde elite van Harlingen in de patriottentijd', in: Maurits Ebben & Pieter Wagenaar (eds.), *De cirkel doorbroken* (Leiden, 2006), 181-194.

19 Vergelijk: Yme Kuiper & Harm Nijboer, 'Between Frugality and Civility. Dutch Mennonites and Their Taste for the "World of Art" in the Eighteenth Century', in: *Journal of mennonite studies* XXVII (2009), 75-92.

20 Adèle Nieuweboer, 'Haarlems literair leven in gelegenheidsgedichten (1680-1770)', in: E.K. Grootes, *Haarlems Helicon; literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993), 188-201.

21 Virginia Tufte, *The poetry of marriage; the epithalamium in Europe and its development in England* (Los Angeles, 1970).

22 Leonard Forster, *The icy fire; five studies in European petrarchism* (Cambridge, 1969).

23 Maria A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'Bruilofts- en liefdeslyriek in de 18e eeuw: de rol van de literaire conventies', in: *De nieuwe taalgids* 67 (1974), 449-461, in het bijzonder 450-451.

24 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nrs. 926 en 927. Zie voor de familie Braam bijvoorbeeld die voor het paar dr. Jacob Braam en Aukje (Aurelia) Fontein uit 1749, gedrukt te

Franeker bij Jacob Brouwer. Daaronder bevinden zich een bruiloftsvers van Simon Stijl en een bruiloftssamenspraak in het Fries ('Friesche Rymlery oer it boosk fin Japik Braam in Aukjen Fonteyn'); Tresoar, Leeuwarden.

25 Jan Boelaard, 'Lof des huwelijks', in: *Gedigten ter bruilofte van den heere Simon Stinstra, doctor in de geneeskunde en de juffrouwe Anna Braam* (Harlingen, 1759), 5-10; Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 946.

26 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 946.

27 De eerste was J.S. Centen en de tweede L. Kloppenburg.

28 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 1018. Het gedicht was gedrukt bij Pieter Marnstra, 'Boekdrukker en Boekverkoper aan de Voorstraat by 't Raad-huis', te Harlingen.

29 *The Mennonite Encyclopedia* II (Hillsboro etc., 1956), 745; S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der doopsgezinden in Friesland* (Leeuwarden, 1839), 185. Tot de Zuiderklasse behoorden lange tijd onder andere de gemeenten van Hindeloopen, Koudum, Warns, Stavoren, Bakhuizen, Workum, Makkum, Bolsward, Santvoord en Molkwerum. De andere drie klassen van de FDS heetten Harlingen, Sneek en Dokkum, waarin ook grotere gemeenten als die van Franeker en Leeuwarden waren opgenomen.

30 Cor Trompetter, *Eén grote familie; doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek* (Hilversum, 2007), 147.

31 *Ter bruilofte van den heere Klaas Hinlopen en jonkvrouwe Braam* (Harlingen, 1724); Tresoar, Leeuwarden. Op titelblad staat vermeld: 'By Frederik Schotsman, Boek-drukker aan de Voorstraat'.

32 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 932.

33 Vergelijk P.J. Buijnsters, 'Sara Burgerhart' en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw (Groningen, 1971).

34 Joannes Stinstra, 'Voorreden van den vertaler', in: *Clarissa of de historie van een jonge juffer* I (Harlingen, 1752).

35 Stinstra, 'Voorreden van den Vertaler'.

36 N.C.H. Wijngaards, 'Inleiding', in: *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen* (Zutphen, s.a.), 3-22; A.N.M. Wijngaards & N.C.H. Wijngaards, 'Simon Stijl', in: *Simon Stijl; de torenbouw van het vlek Brikkekiks in het landschap Batrachia* (Zutphen, 1974), 8-11.

37 Zie voor verdere literatuur: *Harlinger rijkdom*.

38 B. Bakker, E. Fleurbaay & A.W. Gerlagh (red.), *De verzameling Van Eeghen; Amsterdamse tekeningen* (Zwolle, 1989), 206-207.

39 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 955.

40 Jannie van der Kloet, *Zoektocht bij maanlicht; over de vroege gedichten van Cynthia Lenige (1755-1780)* [doctoraal scriptie Universiteit van Utrecht] (2004), 14.

41 Tresoar, Archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Harlingen, inv. nr. 33.

42 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 949.

43 Focke Sjoerds, *Kort vertoog van den staat en de geschiedenissen der kerke en des Nieuwen Testaments* (Leeuwarden, 1759), 844; Johann Hermann Knoop, *Tegenwoordige staat of Historische beschrijvinge van Friesland* (Leeuwarden, 1763), 529.

44 Simon Stijl, *De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden* (Brussel/Dordrecht, 1824; oorspr.: Harlingen, 1774), 375.

45 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nrs. 1027 en 1030.

46 Vergelijk Helen Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: Maxine Berg & Helen Clifford (eds.), *Consumers and luxury: consumer culture in Europe 1650-1850* (Manchester & New York, 1999), 147-168.

47 Stadsarchief Amsterdam, FA De Clercq, inv. nr. 952.

Het ‘doopsgezind boeddhisme’ van Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869)

ALPITA DE JONG

Hij slaagt er aardig in om niet in de vergetelheid te geraken: Joast Halbertsma. Op meer en minder voor de hand liggende momenten duikt zijn naam ineens weer op. Dit dwarse, eigenzinnige en tegelijkertijd scherpzinnige en humoristische heerschap heeft in de doopsgezinde wereld van zijn eigen negentiende eeuw nooit een vooraanstaande positie bekleed, maar weet desondanks onder alle volgende generaties steeds weer de aandacht te trekken. Zijn plaats binnen het doperdom is door verschillende mensen beschreven. Het meest recent en uitgebreid door Annelies Verbeek, in verschillende artikelen en in haar proefschrift over Samuel Muller.¹ Eerder wijdde Bonny Rademaker-Helfferich enkele pagina's aan Halbertsma in haar geschiedenis van de doopsgezinde gemeente in Deventer.² C.P. Hoekema en Chr. Kroes-Ligtenberg besteedden aandacht aan Halbertsma als dominee.³ Daarnaast zijn er nog diverse taalkundigen, letterkundigen en cultuurhistorici die studies aan hem hebben gewijd.⁴

Als het om Halbertsma als menist gaat, komt het accent al gauw te liggen op de beschouwing die hij in 1843 publiceerde, en waar nogal wat ophef over ontstond: *De doopsgezinden en hunne herkomst*. Maar om een goed beeld van Halbertsma's opvattingen over doopsgezindheid te krijgen, en zijn plaats in het negentiende-eeuwse doperdom te doorgronden, is het de moeite waard om ook zijn andere werk onder de loep te nemen. Halbertsma heeft een enorme hoeveelheid opstellen, beschouwingen, krantenartikelen, en brieven geschreven, over de meest uiteenlopende onderwerpen: de Friese taal en geschiedenis, de Nederlandse dialecten en het Gotisch, archeologische vondsten, het boeddhisme, de effecten van technologische ontwikkelingen op de economie en de samenleving, de grondwet en de afscheiding van België ... om maar eens een greep te doen. En daarnaast schreef hij ook nog eens wonderlijke, doorgaans kluchtige verhalen in het Fries. In sommige van die teksten komen en passant de doopsgezinden ter sprake, in vele ook niet. En toch zijn bijna alle teksten van Halbertsma doortrokken van een algemeen beginsel dat voor hem de kern van doopsgezindheid uitmaakte. Die kern was niet

ALPITA DE JONG

9 DECEMBER 1989 T/M 28 JANUARI 1990

Joost Hiddes Halbertsma

(1789 – 1869)

Leven en werk

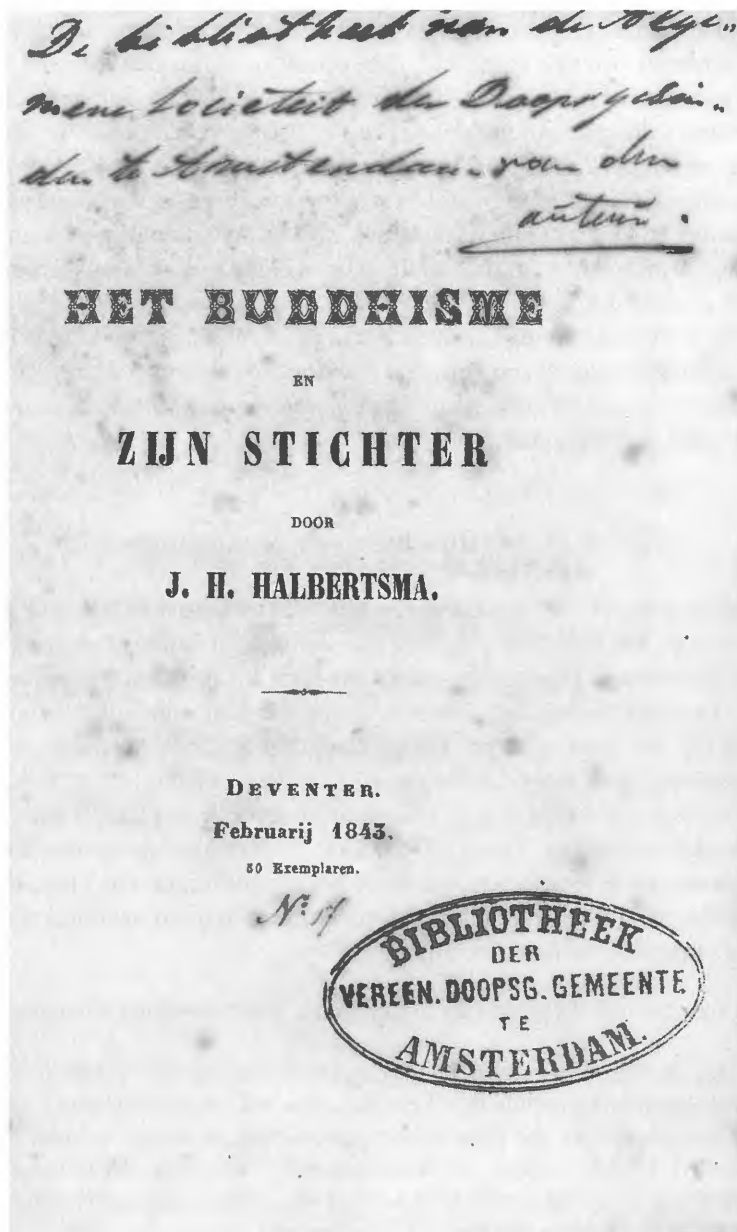
FRIES MUSEUM

Turfmarkt 24 Leeuwarden

Dagelijks geopend van 10-5, zondags van 1-5 uur, maandags gesloten

LEEWARDER ONDERLINGE VERZEKERINGEN

Tentoonstellingsaffiche uit 1990 met portret van J.H. Halbertsma op jonge leeftijd.

J.H. Halbertsma, *Het buddhisme en zijn stichter* (Deventer, 1843) met een opschrift door de auteur [Doopsgezinde bibliotheek, UBA].

in de eerste plaats een theologisch, maar eerder een maatschappelijk, en in zekere zin zelfs politiek beginsel.⁵ Zijn opstel over het boeddhisme, dat hij slechts enkele maanden voor zijn *Herkomst* publiceerde, zal ons helpen in Halbertsma's doopsgezinde denken door te dringen. Bovendien verdient het om nog een andere reden onze aandacht. Rondom dat opstel bleef het namelijk opmerkelijk stil. Enig rumoer zou logisch zijn geweest, want wie haalde het anno 1843 nu in zijn hoofd om Christus met Boeddha te vergelijken? Waarom viel niemand hem daar in de gebruikelijke tijdschriften op aan? Brieven met reacties kreeg Halbertsma wel, sommige zeer positief, andere kritisch. De brieven kwamen voor een deel van dezelfde mensen die even later zijn *Herkomst* zouden lezen. En daar ontstond publiek wèl de nodige ophef over. Hoe verhoudt de stilte rond *Het buddhisme en zijn stichter* zich tot het rumoer rond de *Herkomst*?

‘ZIE HIER DUS MIJN EVANGELIUM VAN BUDDHA’

Halbertsma schreef *Het buddhisme en zijn stichter* eind 1842 en publiceerde het eerst in de *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren*,⁶ waar hij samen met de Deventer historicus en predikant P.C. Molhuysen de redactie over voerde. In 1843 liet hij het opstel ook nog eens als een zelfstandig werkje drukken bij zijn vaste uitgever Jan de Lange, die enkele maanden later ook *De doopsgezinden en hunne herkomst* van de pers zou laten rollen. Eén van de 50 zelfstandige exemplaren van *Het buddhisme* stuurde Halbertsma op naar zijn vriend Jeronimo de Vries (1776-1853), één van de beroemde zonen uit de voorname en geleerde doopsgezinde koopmansfamilie De Vries, met wie Joast Halbertsma sinds zijn studietijd in Amsterdam goed bevriend was. Halbertsma presenteerde hem het boekje zo:

Zie hier dus mijn Evangelium van Buddha, is 't niet mooi, het is ten minste raar.

Vraagt gij mij, waarom of ik altijd pamfletten schrijf? En verwijt gij mij, dat ik maar een pamfletteur ben? Ik antwoord, de Evangelisten waren ook pamfletteurs, die door hunne pamfletten de wereld hebben veroverd. Ik wil niet zeggen, dat ik een evangelist ben, maar dat ik mij niet verneder door pamfletten. Ook wil ik 't alle nederlanders zetten om een pamflet te schrijven als dit.⁷

Achtste Jaargang.

DE VENTER

J. DE LANGE

1842.

Titelpagina van de *Overijsselsche almanak* (1842).

lijkenis (1) van de beginsels der Buddhisten en der eerste Christen mannen in het Oosten mij daartoe niet verleid had.

Er is onder de Christenen nauwelijks een algemeener en bekender zinnebeeld dan het dus genaamde *nikende oog*. Niet slechts in de kerken der Catholieke Christenen vindt men deze figuur, maar allerwege in zedeprenten, op chasaknetten en elders. Het geopend oog is besloten in eenen driehoek, en dewijl de gekruiste Christus als de 2de persoon der drieeenheid geldt, wordt die plaats ook wel ingevouwen door de voorletters van het opschrift op het kruis, namelijk *Inri*. Van waar is deze symbolische figuur afkomstig, en welke is hare oorspronkelijke beteekenis?

In de Buddhistische tempels is niets algemeener dan een driehoek met een stip in het midden. Eene stip heeft noch vorm noch uitgebreidheid; het is een onafgankelijk merk, waarin alle leegte begint en eindigt. Eene stip is dus het eigenaardig zinnebeeld van het vormloos en onstoffelijk *bân* van Nirvriti, waaruit alle dingen voortgekomen zijn, en hetwelk de Buddhisten dus vereenigen met het denkbeeld der eerste en hoogste godheid. Die stip dus, naardat zij Theïstisch of Atheïstisch wordt uitgelegd, beteekent, of *Adi-buddha*, of *Adi-prajna* [de hoogste wijsheid der natuur als vader, d. i. oorsprong van alles.] Is het *Adi-prajna*, alsdan openbaart die zich uit de

(1) Zie onder anderen, wat in ieders handen is, de *Mark. Geschiedenis van Moesheim*, Amst. 1771. I. bl. 376, 378. II. 87–91.

HIEROGLYPHISCH.

of

Aman

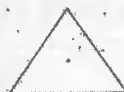
of

Aman-ph Aman-re

HIERATISCH.

of

Fragment en illustraties uit *Het buddhisme en zijn stigter*.

Halbertsma beschouwde alles wat hij schreef als pamflet (hij verwees in de brief naar eerdere publicaties van hemzelf, naar aanleiding waarvan De Vries over 'pamphletten' was begonnen). Hij vond het geen schande om een pamflettist te zijn. Het was volgens hem eerder eervol: de evangelisten waren ook pamflettisten, ze waren hervormers en hadden met hun leerredenen een omwenteling tot stand gebracht. Zo vergaand schatte Halbertsma zijn eigen invloed niet. Maar als hij op deze manier ook anderen aan het schrijven kon krijgen ...

Halbertsma probeerde dus iets in beweging te zetten. Zijn opstel over het boeddhisme lijkt zich daar goed voor te lenen, want parallellen trekken tussen Boeddha en Christus, dat was in 1843 niet bepaald gebruikelijk. Halbertsma was – in Nederland althans – de eerste die over het boeddhisme schreef.⁸ Hoewel er niet over werd gepubliceerd, moet er rond 1840 al wel belangstelling voor het boeddhisme en andere 'Oosterse' godsdiensten zijn geweest,

zeker onder theologen. Zo is van het Amsterdamse theologendispuut *Literis Orientalibus Sacrum* (opgericht in 1806) bekend dat er verhandelingen over het boeddhisme en de Talmud werden gehouden.⁹ Bovendien was er in internationale geleerde kringen belangstelling van oudheidkundigen of antiquaren voor boeddhistische teksten, tempels en symbolen. In de verhandelingen van bijvoorbeeld de *Asiatic Society* in Londen werd daarover wel gepubliceerd. Het bijzondere van Halbertsma's opstel is dat hij het boeddhisme met het christendom vergeleek zonder een rangorde aan te brengen. En hij schreef niet zomaar voor de vuist weg. Halbertsma had gedegen onderzoek gedaan.

Begin jaren 40 had Joast Halbertsma opstellen in handen gekregen van een Engelse diplomaat-geleerde, Brian Houghton Hodgson, die jarenlang in Nepal had gewoond en degelijk empirisch onderzoek had gedaan naar boeddhistische teksten. Die opstellen, vol aantekeningen over het Sanskriet en andere oude Indiase volkstalen of dialecten, had hij bestudeerd. Halbertsma probeerde immers – net als veel andere taalgeleerden in Europa – te begrijpen hoe de Germaanse talen zich verhielden tot de oude Indiase talen; vooral het Sanskriet. Houghton Hodgson kwam met nieuw materiaal en had binnen geleerde kringen een goede naam. Hij was een pionier, en Halbertsma was dat evenzeer: de kennis van de oude Indiase talen was nog zeer beperkt en het ontsluiten van materiaal was nog maar net op gang gekomen.¹⁰ Halbertsma had zich serieus op de bestudering van het nieuwe materiaal toegelegd: hij had namelijk een plannetje. Hij vond dat een beschaafd land als Nederland een leerstoel Germaanse talen moest hebben, met een hoogleraar die kennis had van een zo groot mogelijk aantal Germaanse talen en dialecten, alsmede van het Sanskriet. Hij wilde de koning voorstellen zo'n leerstoel in te stellen en hoopte natuurlijk zelf voor het hoogleraarschap in aanmerking te komen. Hij schreef een geleerd Latijns opstel waarin hij de taal in de oude Indiase teksten die hij via Houghton Hodgson had leren kennen vergeleek met verschillende Germaanse talen,¹¹ en hoopte daarmee de koning te overtuigen van de noodzaak van een leerstoel Germaanse taal en zijn eigen geschiktheid voor het hoogleraarschap.¹²

Bij dat Latijnse opstel had hij het waarschijnlijk beter kunnen laten als het hem ernst was met dat hoogleraarschap. Maar Halbertsma kon het niet laten om ook in te gaan op andere aspecten die hem boeiden, en die hem van maatschappelijk belang leken: de overeenkomsten in de godsdienst. En dat deed hij in het Nederlands, met zijn opstel *Het buddhisme en zijn stichter*. De reactie van een goede vriend van Halbertsma, W.A. Schimmelpenninck van der Oye, is veelzeggend: Schimmelpenninck was minister van Binnenlandse Za-

ken en had Halbertsma's plannen om een leerstoel op te richten en als hoogleraar aan de slag te gaan gesteund. Maar hij zag nu diens kansen in rook opgaan. Iemand die hoogleraar wilde worden en dan nog wel aan een orthodoxe universiteit, namelijk die van Leiden, kon het beter uit z'n hoofd laten om Christus voor te stellen als 'een uitstekende mijnheer, ervaren in de leerstellingen van het oosten', schreef hij in een brief aan Halbertsma. Hoewel hij het boekje zelf had 'verslonden', meende hij dat Halbertsma zichzelf met het publiceren van dit opstel veel kwaad had berokkend.¹³ De strekking ervan loog er dan ook niet om.

HET BUDDHISME EN ZIJN STICHTER

Halbertsma was, zo schreef hij in *Het buddhisme*, door bestudering van de woorden in die boeddhistische teksten de vroegste vormen van boeddhisme op het spoor gekomen, en hij had daarin iets ontdekt dat volgens hem nog altijd van belang was binnen het christendom. Eigenlijk was het boeddhisme een persoonlijke vorm van onderweg zijn naar God, een op weg zijn naar redelijke en zedelijke verlichting. Een historische figuur, Boeddha, had – net als Christus – ingezien dat de bestaande godsdienst te veel werd gedomineerd door zogenaamde ingewijden. Ingewijden die bepaalden of een gewone gelovige al dan niet toegang tot God mocht worden verleend. In het geval van Boeddha waren dat de Brahmanenpriesters, in het geval van Christus de schriftgeleerden. Zulke ingewijden deden het voorkomen alsof de boodschap van Onze Lieve Heer alleen voor hén toegankelijk was, en niet voor gewone gelovigen. Ze creëerden teksten voor ingewijden, in een taal die het gewone volk niet eigen was. Volgens die ingewijden wisten alleen zij hoe de boodschap van God begrepen moest worden. Daarmee kregen de priesters en schriftgeleerden veel te veel macht. Boeddha en Jezus hadden daar een stokje voor gestoken en waren gewoon vanuit een streven naar God gaan leven, zich beroepend 'op het gezond verstand en het belang der groote menigte'.¹⁴ Aan die traditie had volgens Halbertsma de oorspronkelijke islam en het vroege christendom vastgehouden. En in de loop van de geschiedenis waren het de Waldenzen en doopsgezinden die deze traditie hoog hadden gehouden:

De gemeente der geloovigen [was] eene vergadering van gelijke broederen in het geloof, gelijk in plaats en karakter, zonder aardsche middelaars, of priesters, of geestelijken van beroep. De Waldenzen bragten dit leerstuk vei-

lig door de hiërarchische priesterschap der middeleeuwen heen; de doopsgezinden hielden het na de reformatie vol midden onder de geordende protestantsche predikanten, die zoo vele overblijfsels van het afgezworen priesterschap waren, en wie mijner ambtgenooten zich het air van domenij geven, begrijpen zoo eventjes niets van den geest hunnes genootschaps.¹⁵

Die laatste zin was een venijnige uithaal naar de nieuwe generatie doopsgezinde dominees, die volgens Halbertsma veel te veel op gewone protestantse dominees begonnen te lijken.

HET BOEDDHISME EN HET CHRISTENDOM:
EEN 'VERGELIJKING ZONDER GOED OF AFKEURING'

Om niet te zeer af te dwalen moeten we aan de vele wijsgerige en culturele details in Halbertsma's opstel voorbijgaan en ons bepalen tot de strekking. Die komt overeen met een boodschap die in veel van zijn teksten te vinden is: een heerser met een absolute macht – of het nu een wereldlijk vorst is, een bestuurder, een priester of een dominee – is niet in het belang van de grote menigte. Om de tendentie naar verabsolutering van macht tegen te gaan, moest binnen gezamenlijke kaders steeds weer de vrijheid worden opgeëist om *zelf* ideeën te ontwikkelen, initiatieven te nemen, en tot geloofsovertuigingen of inzichten te komen. En die ideeën en initiatieven, overtuigingen en inzichten moesten als bijdrage aan een maatschappelijk proces worden ingebracht. Want tegenover die op te eisen vrijheid stond de plicht om eigen ideeën en inzichten kenbaar te maken, en initiatieven te realiseren: op die manier zou een ieder bij moeten dragen aan het maatschappelijk proces, waarin de macht werd bijgestuurd en machthebbers bij de les werden gehouden.

In *Het buddhisme* stelt Halbertsma het voor als zouden Christus en Boedha precies daarin het voorbeeld hebben gegeven. Hij vond het niet nodig om de eerste gunstiger te beoordelen dan de tweede, dat moest iedereen voor zichzelf maar uitmaken. Halbertsma verdedigde het christendom dus niet, laat staan een specifiek christelijk geloofsgenootschap als het doopsgezinde. Hij verdedigde het beginsel dat iedereen de vrijheid bood om zelfstandig invulling aan het geloof te geven. Daarin was Halbertsma heel pertinent. Dat dit een uitzonderlijke en uitzonderlijk vrijzinnige visie was, lijkt hij zich niet geheel en al bewust te zijn geweest. Of was hij zich er misschien juist hyperbewust van, en reageerde hij daarom zo geprikkeld toen zijn vriend Hendrik Willem Tydeman (1778-1863), hoogleraar in Leiden en een invloedrijk man,

hem in een uitgebreide brief over het opstel in de eerste alinea's een beetje op de kast joeg? Die brief komt straks aan de orde. Eerst de reactie van Halbertsma, die zich beklagde over Tydeman in een brief aan J.R. Thorbecke, aan wie hij overigens zijn opstel ook had laten lezen en die waardering had voor Halbertsma's 'vrijen blik' en 'treffelijke ontwikkeling':

Ik heb het Buddhisme met het christendom cursorie vergeleken; niet meer dan deze vergelijking zonder goed of afkeuring. Nu schrijft T. [Tydeman] mij, *meer dan Bayle en Strauss tegelijk is hier* en hij schreeuwt, of de fundamenteën van Sion omgekeerd zijn. Dus meent T. dat het christendom de vergelijking niet kan doorstaan, en een man met zulk een klein geloof mag immers in geen kerkenraad zitten, veel min het hoogste woord voeren.¹⁶

Tydeman had hem inderdaad geschreven, maar zijn verwijzing naar Bayle en Strauss¹⁷ lijkt eerder bedoeld als kritiek die Halbertsma *van anderen* kon verwachten – onder andere van de doopsgezinde sociëteit. Hij plaagde Halbertsma wat, zo lijkt het. In de eerste regel bedankte Tydeman zijn vriend voor het boekje:

Amicissime! Gij hebt mij gunst en genoeg gedaan, en ik neem het aan als een vriendschapsblijk, dat gij, eenmaal besloten hebbend (of u laten ontkomen) dat ongelukkige en ondeugend ding over Buddhisme – en wel in een Almanak! – in 't licht te geven, een der weinige overdrukken voor mij afgezonderd hebt.

en hij liet daarop volgen:

zo de Doopg. Vereeniging of Societas (hoe heet ze?) nog een weinig christelijk fatsoen behouden wil, dan moet ze u, enkel na vrage over uwe handtekening p. 75 zonder verder form van proces, aus dem schliessenden Bescheiden van zich afzonderen en decimeren want meer dan Bayle en meer dan Strauss is hier! – wil den ware Devent. Gemeente u behouden, dat is hun zaak.¹⁸

Daarna volgen twee pagina's met opmerkingen, aanmoedigingen, vragen om meer achtergrond of onderzoek, etc.

Tydeman wekt bepaald niet de indruk geschokt te zijn door de inhoud van het opstel: er spreekt eerder belangstelling en collegialiteit uit zijn aandachtige lezing ervan. Maar hij lijkt zich wel goed een voorstelling te kunnen maken van de weerstand die het boekje zal oproepen binnen de kerkelijke gelederen. Hij verwoordde dat met de nodige humor en spot; een stijl die

Portret van Jeronimo de Vries (ca. 1850) [UBA: pr. D 1694].

Halbertsma in zijn eigen teksten zelf ook veelvuldig toepaste. Deze humor en spot zou door een goede verstaander als goedmoedig worden uitgelegd. Was Halbertsma geen goede verstaander? Hij was de eerder aangehaalde brief aan Thorbecke begonnen met de woorden:

Het ziet er niet best voor mij uit, waarde Vriend! Professor Tydeman wil mij als domeny afzetten en aan den dijk jagen, omdat ik 't pamphlet over Buddha geschreven heb. Dat heeft Z.H. Gel. mij in dure woorden per missive verkondigd, en hij roept 't verder over stad en land uit.¹⁹

Dat was in mei, naar alle waarschijnlijkheid niet heel lang nadat hij de reactie van Tydeman had ontvangen (de brief van Tydeman is ongedateerd, dus een precieze datum hebben we niet). Op 20 juni heeft Halbertsma Tydeman een boze brief geschreven, die naar alle waarschijnlijkheid niet bewaard is gebleven. Tydeman refereert eraan in een kattebelletje dat hij op 10 augustus 1843 voor Halbertsma schreef. Tydeman was die dag in Deventer en had Halbertsma onverhoopt niet thuis getroffen. Hij wilde Halbertsma persoonlijk spreken en hem ervan overtuigen dat er geen enkele aanleiding was om te denken dat hij het opstel over het boeddhisme een prul of een vod zou hebben gevonden. Halbertsma had toch wel gezien dat het 'kalm, vaillant [en] wat plaagachtig ware gemeend geweest'?²⁰

Een misverstand dus? Ja, waarschijnlijk wel. Maar daarmee is niet alles gezegd. Want ondertussen bleef het opvallend stil rond *Het buddhisme en zijn stichter*. En dat was niet Halbertsma's bedoeling geweest. Die had immers in zijn brief aan Jeronimo de Vries de hoop uitgesproken dat hij met zijn pamflet ook anderen tot schrijven aan zou zetten. Mede daarom had hij het in het Nederlands geschreven en gepubliceerd in een almanak. Hij wilde mensen aan het denken zetten, iets in beweging brengen. En daar gaf zijn opstel bepaald aanleiding toe. Echter ... niemand klom in de pen. In de gebruikelijke tijdschriften was, voor zover ik heb kunnen achterhalen, totaal geen aandacht voor deze opmerkelijk tekst.

HABENT SUA FATA LIBELLI

Tydeman had er al even fijntjes op gewezen dat dat 'ongelukkige en ondeugend ding over het Buddhisme' was gepubliceerd – 'en wel in een Almanak!' Ook Jeronimo de Vries noemde de almanak, en was er minder luchtig over. Per brief liet hij Halbertsma weten:

Ik ben U, oude Vriend van mij en de mijnen, van harte verplicht voor het mij toegezondene. Ik had het hoogstbelangrijke stukje bereids met aandacht in de Overijsselsche Almanak gelezen. Vraagt gij mij oprecht of ik het publiceeren en in het licht en vergelijking brengen van het Evangelium van Budha goed keur? Zoo en in die voege? Zoo mag ik niet anders zeggen dan Neen! Was het een stuk in het latijn of een deel van Verhandelingen bij het Instituut of ander geleerd genootschap, zoo liep het mijns oordeels minder gevaar tot gevolgtrekking voor het dierbaar Christendom nadeelig. Houdt mij dit ten goede. Het heeft mij zeer getroffen, minder gesticht, doch ieder moet daaromtrent een ander vrijlaten. Gij zult de zaak zeker wel gewikt en gewogen hebben. Het was niet onaardig en hoogstbelangrijk ja stichtelijk als Ued nog eens bepaald de zaak in vergelijking nam om te tonen, hoe veel voortreffelijker, heerlijker, Gode waardiger de blijde boodschap van het Christendom is. Ik toch heb gemerkt dat Ued het stukje ten kwade geduid wordt en dat doet mij leed. De ware vriendschap eischt oprechtheid en een echte vriend waarschuwt gaarne.²¹

De Vries heeft duidelijk moeite met Halbertsma's vergelijking tussen het boeddhisme en het christendom 'zonder goed of afkeuring'. Maar hij zou er niet zo'n punt van hebben gemaakt als Halbertsma het opstel in het Latijn in één of andere geleerd blad zou hebben gepubliceerd, in plaats van in het Nederlands en in een almanak. Iedereen kon het nu lezen, en er iets van vinden. Hij had gemerkt dat Halbertsma naar aanleiding van het opstel over de tong ging. En dat was geen goede zaak. Niet voor Halbertsma en niet voor zijn zonen. De Vries had Halbertsma altijd gesteund, stond hem bij in zijn maatschappelijke ontplooiing en hielp waar mogelijk ook zijn kinderen aan een baan. Maar met een opstel van een zo grote vrijzinnigheid als *Het Buddhisme en zijn stichter* maakte Halbertsma in ieder geval zichzelf min of meer onmogelijk. En mogelijk zouden zelfs Halbertsma's zonen er hinder van ondervinden. Begin 1843 koesterde Halbertsma de hoop dat zijn oudste zoon Petrus als rector in Elburg aan de slag zou kunnen. Daarvoor waren de juiste aanbevelingen nodig. Tydeman schreef Halbertsma: 'Uw braven Petrus wensch ik alle succes en bevordering (en dat Buddha hem geen kwaad moge doen!)'.²² Tydeman en De Vries – die zelf hun posities nadrukkelijk te danken hadden aan het netwerk van hun families – waren zich maar al te zeer bewust van de moeilijkheden die Halbertsma zich met zijn schrijverij op de hals haalde. Mogelijk heeft Jeronimo de Vries zelfs ingegrepen om een schandaal te voorkomen.

De opmerking van De Vries dat hij 'toch heeft gemerkt dat Ued. het stukje ten kwade geduid wordt' lijkt te refereren aan enig rumoer, en aangezien De

Vries Halbertsma's vertrouwensfiguur was binnen de doopsgezinde sociëteit ligt het voor de hand dat De Vries in het bijzonder refereerde aan rumoer binnen de doperse gelederen. Het was ook nogal onwaarschijnlijk dat er binnen de doperse gelederen géén rumoer zou zijn ontstaan over een dergelijk opstel. Immers, Halbertsma betrok de doopsgezinden specifiek in zijn vergelijking van het boeddhisme met het christendom 'zonder goed- of afkeuring'. Zeker in de kringen rond Samuel Muller zal de verontwaardiging groot zijn geweest, en het is zeker niet ondenkbaar dat er stemmen zijn opgegaan om Halbertsma daadwerkelijk 'aan de dijk te jagen'.

In augustus 1843 schreef Halbertsma aan De Vries dat hij niet bij 'de stemming van de secretaris' aanwezig kon zijn, en bovendien liever wilde zwijgen 'totdat ik het bewijs mijner ontschuldiging tonen kon'.²³ Kan het hier gaan om een stemming over Halbertsma, zijn boeddhisme-opstel en de consequenties die daaraan moesten worden verbonden, op verzoek van secretaris Samuel Muller en/of zijn collega Wopke Cnoop Koopmans? En dat Halbertsma meende dat de publicatie die hij in augustus net voltooid had, *De doopsgezinden en hunnen herkomst*, als verontschuldiging zou kunnen dienen?

Archiefstukken geven geen uitsluitsel, maar ik houd het voor mogelijk dat tijdens de buitengewone vergadering van 19 april 1843 een stemming werd gehouden over Halbertsma's doen en laten.²⁴ Jeronimo de Vries was voorzitter van die vergadering. In september stuurde hij Halbertsma de volledige versie van het verslag van de vergadering – om Halbertsma te bewijzen dat de verkorte gepubliceerde versie ervan daar zeer goed mee overeenstemde. In één adem door ging hij in op de *Herkomst*: hij had Halbertsma 'niet willen verbergen of uitstellen' hoeveel genoeg hem de lezing ervan had gedaan.²⁵ De Vries, die in dezelfde brief vermeldde dat hij 'de expeditie naar Muller heeft gedaan' (namelijk om hem Halbertsma's *Herkomst* te brengen), lijkt zich nog niet al te veel zorgen te maken over 'wat of de laatste [Muller] en onze Koopmans [W. Cnoop Koopmans] wel zullen zeggen van uw werk.' Hijzelf kon zich geheel vinden in Halbertsma's beschouwing. Enthousiast schreef hij aan Halbertsma:

Ik haast mij Ued te melden dat ik uw stuk over de Doopsgezinde[n] met het uiterst genoeg ontvangen en met recht veel voldoening gelezen heb. Gij hebt mijns oordeels onze gemeente eene groote en tijdige weldaad bewezen, de oogen geopend voor hen die zien willen en den spijker op den kop geslagen. Het is allerinteressants. Ik heb er mij in vernibbeld. In lang las ik niet iets dat mij zoo geviel.²⁶

Wat een verschil met de verontwaardiging die Samuel Muller en de zijnen niet veel later aan de dag zouden leggen!²⁷ Het verhaal is bekend: Halbertsma had in zijn bonte geschiedenis van de doopsgezinden beschreven hoe de algemene beginselen van het doperdom een heel scala aan sobere, uitbundige, dweperige en vrijzinnige geloofsrichtingen in de hand had gewerkt, en had vervolgens zijn bezorgdheid uitgesproken over de vrijzinnige variant nu het doperdom meer en meer een orthodoxe en hiërarchisch georganiseerde instelling was geworden. Muller had in die ontwikkeling een beslissende rol gespeeld en voelde zich door Halbertsma's geschiedenis aangevallen. Hij beet van zich af met een kritiek van ruim 50 pagina's die over vier afleveringen van het toonaangevende tijdschrift de *Vaderlandsche letteroefeningen* werd uitgesmeerd en later ook nog eens zelfstandig werd uitgegeven.

In deze reactie schilderde Muller Halbertsma af als iemand die zich nooit met theologie had ingelaten en feitelijk van het doperdom niets had begrepen. Daarmee schond hij het beginsel dat voor Halbertsma nu juist de kern van doopsgezindheid uitmaakte. Ook in zijn *Herkomst* getuigde hij van dit beginsel. Hij presenteerde zijn geschiedenis immers niet als een herijking van vrijzinnige doperse dogma's om op die manier de vrijzinnige richting te legitimeren, maar als een analyse van de beginselen van het doperdom, en de verschillende uitdrukkingen ervan in de loop der geschiedenis. Hij sloot zijn verhandeling af met een oproep aan zijn geloofsgenoten om na te denken over de vraag hoe *zij* die beginselen zagen.²⁸ Precies die combinatie van vrijheid én verantwoordelijkheid voor een eigen mening en geloofsopvatting was voor Halbertsma de kern van doopsgezindheid, en precies die eigenstandigheid werd door Mullers reactie in de kiem gesmoord. Want na zijn scherpe aanval in de *Vaderlandsche letteroefeningen* kwam het niet meer tot een publieke discussie. Niet dat het helemaal stil bleef, zoals rond *Het buddhisme*, maar Muller had met zijn reactie dusdanig zijn stempel gezet dat er nauwelijks meer reliëf aan te brengen was.

Rond *Het buddhisme* bleef het opvallend stil, vermoedelijk omdat de ontstane opschudding in de kiem werd gesmoord. Rond de *Herkomst* was er veel lawaai, maar niet van een stimulerende soort. Halbertsma moet het zich allemaal heel anders hebben voorgesteld. Zijn pogingen om aan te zetten tot eigen meningsvorming en om machtsbolwerken te slechten liepen volkomen in het honderd. In zekere zin had Muller zijn absolute heerschappij binnen de doopsgezinde wereld met zijn reactie op Halbertsma's *Herkomst* zelfs bekrachtigd. *Habent sua fata libelli*. Het lot van van Halbertsma's beide pamfletten was tragisch, zij het op verschillende manieren.

NOTEN

- 1 A. Verbeek, 'De "theologie" van Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869)', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 29 (2003), 125-150 en A. Verbeek, 'Menniste Paus' Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken (Hilversum, 2005), 179-203.
- 2 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink; de geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer, 1988), 140-144.
- 3 C.P. Hoekema, 'Halbertsma en de Minnisten', in: H. Halbertsma et al., *Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) Brekker en bouwver* (Drachten, 1969), 67-77 en C.P. Hoekema, 'Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869); gevangene in Deventer', in: *Overijsselse historische bijdragen* 104 (1989), 141-151. Chr. Kroes-Ligtenberg, *Joost en Eeltje Halbertsma in Bolsward* (Bolsward, 1952), 17-63.
- 4 Daarvan noem ik als de meest recente en uitgebreide G.Th. Jensma, *Het rode tasje van Salverda; burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden, 1998) en mijn proefschrift A.P. de Jong, *Knooppunt Halbertsma; Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en samenleving* (Hilversum, 2009). In beide boeken wordt veel meer literatuur over Joost Halbertsma genoemd.
- 5 Zie hierover ook mijn artikel, A.P. de Jong, 'Godsdienst als "kittelig plek" aan het lichaam der natie; Joost Halbertsma (1789-1869) en het religieus gevoel in de vroege negentiende eeuw', in: *De negentiende eeuw* 34 (2010), 2, 125-139.
- 6 In de *Overijsselsche almanak* verscheen het stuk onder de titel Shākya Sinha. Zie *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 8 (1843), 192-263.
- 7 Halbertsma aan Jeronimo de Vries, maart 1843, KB (Den Haag), 121 B 5.
- 8 M. Poorthuis en T. Salemink, *Lotus in de Lage landen; de geschiedenis van het boeddhisme in Nederland; beeldvorming van 1840 tot heden* (Almere, 2009)
- 9 Over de vroegste geschiedenis van dit dispuut is niet veel bekend. Zie H. van der Bijl, J.C. Westermann & P. Scholten, *Geschiedenis van het Amsterdamsch studentenleven 1632-1932* (Amsterdam, 1932).
- 10 De status van Houghton Hodgsons werk, die zijn onderzoek deed in een tijd waarin het inzicht in taalontwikkeling en taalverwantschap met horten en stoten doorbrak, blijkt uit de opmerking van de Fransman Eugène Burnouf, die in 1844 het eerste standaardwerk over de boeddhistische teksten publiceerde. In zijn inleiding stelde hij dat hij zeer veel te danken had aan het pionierswerk van de diplomaat Houghton Hodgson, die door zorgvuldig bronnenonderzoek uitstekend materiaal bijeen had gebracht, maar de talen zelf niet beheerste. Halbertsma heeft het werk van deze Burnouf, dat dus verscheen nadat hij zijn opstel geschreven en gepubliceerd had, nog bestudeerd. In Halbertsma's eigen exemplaar van *Het buddhisme en zijn stichter*, dat ik in mijn bezit heb, staan aantekeningen in zijn handschrift en verwijzingen naar Burnouf. Halbertsma kreeg het werk van Houghton Hodgson via de Nederlandse generaal Nahuys van Burgst die veel jaren in Indië doorbracht. Hij was een zwager van Houghton Hodgson.
- 11 J.H. Halbertsma, 'Voces quaedam newaricae, et cum aliis, et cum germanicis comparatae', in: *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 8 (1843), 298-308.
- 12 De brief aan de koning richtte hij aan de minister van Binnenlandse Zaken, W.A. Schimmelpenninck van der Oye, met wie hij goed bevriend was. De brief, die in handschrift bewaard is gebleven, is in 1969 uitgegeven onder de titel 'Memorie voor Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche zaken', in: J.J. Kalma, *'Kent gij Halbertsma van Deventer?'* (Drachten, 1969), 62-67. Interessant in dit verband is ook de brief van F.B. von Gagern, een Duitse generaal die in Deventer een groep cadetten aanvoerde en zeer goed bevriend was met Halbertsma, aan Schimmelpenninck, bewaard in de universiteitsbibliotheek in Leiden (BPL 1560). In die brief is onom-

wonden sprake van een gezamenlijke ondersteuning van Halbertsma's plan om een leerstoel te doen oprichten en zich tot hoogleraar te laten benoemen.

13 Schimmelpenninck van der Oye aan Halbertsma van 11 juni 1843, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

14 J.H. Halbertsma, *Het buddhisme en zijn stichter* (Deventer, 1843), 21.

15 Halbertsma, *Het buddhisme*, 56.

16 Halbertsma aan Thorbecke op 2 mei 1843; Nationaal Archief (Den Haag), Collectie 244 Thorbecke (1796-1929), toegangen. 2.21.161, inv. nr. 51. De brief van Thorbecke aan Halbertsma waarnaar even eerder werd verwezen, is uitgegeven in G.J. Hooykaas (red.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke 1840-1845* (Den Haag, 1993), 182.

17 Pierre Bayle was een niet onomstreden bepleiter van religieuze tolerantie. David Friedrich Strauss was de internationaal verguisde schrijver van *Das Leben Jesu* (1835) waarin de historiciteit van Christus ondergeschikt werd gemaakt aan de mythische betekenis die aan zijn leven werd toegekend.

18 Tydeman aan Halbertsma, zonder datum, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

19 Halbertsma aan Thorbecke op 2 mei 1843.

20 Tydeman aan Halbertsma, 10 augustus 1843, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

21 Jeronimo de Vries aan Halbertsma, 9 maart 1843, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

22 Tydeman aan Halbertsma, in de eerdergenoemde ongedateerde brief, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

23 Halbertsma aan J. de Vries, 30 augustus 1843. KB (Den Haag), 121 B 5.

24 Het archief van de doopsgezinde sociëteit (notulen van de jaarverslagen, bijlagen, (ingekomen) stukken, en correspondentie) bevindt zich in het Stadsarchief van de Gemeente Amsterdam, onder archiefnummer 843.

25 Jeronimo de Vries aan Halbertsma 19 september 1843, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

26 Jeronimo de Vries aan Halbertsma 19 september 1843, Tresoor (Leeuwarden), 6185 Hs.

27 De reacties van Muller en anderen op Halbertsma's geschiedenis van de doopsgezinden worden uitvoerig behandeld door Annelies Verbeek in Verbeek, *Menniste paus*, 188-194. Overigens ben ik van mening dat de reactie van Steven Blaupot ten Cate bij Halbertsma helemaal in goede aarde viel. Op de afdeling mennonitica van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam wordt op naam van 'J.H. Halbertsma' een overdruk bewaard van een anonieme bespreking van twee werkjes van Blaupot ten Cate, zijn reactie op Halbertsma's *Herkomst* en zijn *Geschiedkundig onderzoek van den Waldenzischen oorsprong van de Nederlandsche doopsgezinden*. In de bespreking wordt veel waardering voor beide werkjes van Blaupot ten Cate uitgedrukt. Als Halbertsma inderdaad de auteur van dit artikeltje is, heeft hij de kritiek van Blaupot ten Cate ervaren als stimulerend en opbouwend. Het signatuur van de overdruk is I-Cat S 10. Ik was deze overdruk eerder op het spoor gekomen in het kader van een artikel over Joast Halbertsma en het religieus gevoel in de negentiende eeuw. De Jong, 'Godsdienst als "kittelig plek"', 125-139.

28 J.H. Halbertsma, *De doopsgezinden en hunne herkomst* (Deventer, 1843), 406. Interessant in dit verband is een opmerking van Joast Halbertsma in een brief aan Jeronimo de Vries (30 augustus 1843). Hij schrijft De Vries hoe hij heeft geprobeerd zijn geschiedenis van de doopsgezinden 'dat air van losheid, [verwaarlozing], ik zoude haast zeggen, ligtvaardigheid te geven, dat de goede lieden denken, dat het onbekookt flodderwerk is, en dat zij 't zo gemakkelijk vinden, dat zij zeggen, "Nu, zo goed kan ik het waarachtig ook nog".' (tussen [] een woord dat niet goed leesbaar is, dus enige onzekerheid). Ook hiermee drukt Halbertsma uit dat het hem erom gaat mensen ertoe te bewegen hun eigen inzichten en geloofsoopvattingen te onderzoeken en in te brengen. De bedoelde brief bevindt zich in de KB (Den Haag), 121 B 5.

In de wereld, maar niet van de wereld?

Vriend en vijand in de doopsgezinde liedteksten van de negentiende eeuw¹

PIETER POST

AANLEIDING, INLEIDING, VRAGEN EN MOTIVERING

Vindt *the finest hour* van de negentiende-eeuwse doopsgezinden ook zijn weerklink in een rijke en productieve liedcultuur? Het woord ‘vijand’, dat gemakkelijk met afkeer, haten, ten strijde trekken en ‘de krijg’ in verband kan worden gebracht, komt daarin herhaaldelijk voor, en lijkt te botsen met de onvolprezen doperse mores der wrakeloosheid. In dit artikel bespreek ik het gebruik van het woord ‘vijand’ in enkele liedtekstvoorbeelden, en neem ik in het kielzog ervan ook het woord ‘vriend’ mee. Het ene veronderstelt het andere, al zal het accent meer op ‘vijand’ dan op ‘vriend’ komen te liggen. Achter ‘vriend’ kom je al heel gauw, maar wie is de ‘vijand’? Tijdens mijn studie naar het doopsgezinde kerklied is mijn oog gevallen op de verschillende functie van het woord ‘vijand’ in het doopsgezinde en lutherse liedboek, spannend genoeg om daarop nog wat dieper in te gaan. Immers, wanneer we tot de conclusie zouden komen dat er inderdaad een verschillend gebruik is van het woord ‘vijand’, krijgen we een idee over wat doopsgezinden hieromtrent geloofden. Liedboeken hadden namelijk de status van een gemeentelijke standaard, waaraan een ieder kon afmeten wat al dan niet tot het geloof kon worden toegelaten.²

Zo staat er in een doopsgezinde liedregel: ‘Ik wil hier niet rusten in ’s vijands gebied’ en in een lutherse regel: ‘Wij strijden tot de vijand zwicht’.³ Beide gezangen gaan over de menselijke levenswandel en zijn gericht op de hemel alwaar het allemaal beter zal zijn. Maar het doopsgezinde gebruik van ‘vijand’ komt minder dreigend over dan het lutherse, doordat het hier in brede zin wordt toegepast op een gebied, streek of land. In de lutherse liedregel lijkt ‘de vijand’ direct te slaan op de confrontatie met een gevaarlijk persoon, waarbij ieder willekeurig mens zich haastig zou afvragen: hoe red ik me

hieruit: verliezend of overwinnend? Bovendien slaan de woorden 'hier niet willen rusten' enerzijds en 'strijden' en 'zwichten' anderzijds een verschil in toon aan. Het eerste roept een sfeer van onrust op, het tweede van strijdlust.

Daarom enkele vragen. Kunnen we in dit verband iets zeggen over het karakteristieke in de doopsgezinde liedteksten in vergelijking met andere protestantse? Bestaat er een verschillend theologisch en ethisch oordeel over oorlog en vrede? In hoeverre hangt het gebruik van 'vriend' en 'vijand' samen met de toen contemporaine politieke, maatschappelijke en culturele omstandigheden? Of zijn er redenen om aan te nemen dat het hier om symbooltaal gaat? Reden genoeg om de maar liefst 2752 liederen van doopsgezinde, lutherse, hervormde oorsprong en uit de kring van de Nederlandse Protestantenbond, verspreid over veertien liedboeken tussen 1793 en 1897, met een stofkam op de termen 'vriend' en 'vijand' na te speuren.⁴ Om hierop enig grip te krijgen is het goed om eerst na te gaan wat de kerkelijke en maatschappelijke context is die het gebruik van 'vriend' en 'vijand' zouden kunnen verklaren, om aan het slot de vraag te beantwoorden of en hoe de liedteksten daarop zinspeelden.

DOOPSGEZINDEN EN WEERLOOSHEID

Wat is de doopsgezinde context die het gebruik van 'vriend' en 'vijand' zou kunnen verklaren? De Bataafse omwenteling aan het eind van de achttiende eeuw waar de orangisten hun macht moesten overdragen aan de patriotten, had bij de doopsgezinden tot gevolg dat principiële weerloosheid overging in actieve deelname aan de patriottische vrijcorpsen.⁵ Aan het specifiek weerloze geloofskarakter dat hun voorvaderen lang had getypeerd, konden Menno's volgelingen zich niet langer meten. Dat werkte door in het negentiende-eeuwse godsdienstonderwijs waarin de leer der wrakeloosheid volledig werd genegeerd.⁶ De werkelijke streep door dit beginsel dateert Jan Gleysteen sr. echter na de invoering van de algemene dienstplicht in 1853.⁷ Dat gaf voor een deel van de Balkster doopsgezinden aanleiding om naar de Verenigde Staten af te reizen, alwaar zij vrijstelling van krijgsdienst hoopten te verwerven. De meeste doopsgezinden echter mengden zich gaandeweg en zonder protest in de krijgsdienst, dienden daarin als hospitaalsoldaat, kochten een remplaçant, of meldden zich uit eigener beweging aan, zoals drie seminariestudenten deden, tijdens de Belgische Opstand (1830); waarbij één van hen het leven liet.⁸

DE OORLOG.

115

Ziet, hier treedt een strijder nader — bloeddorst grint uit zijn gelaat —
 Die, als woedend en krankzinnig, alles om zich nederslaat,
 En dien wreedaard, die doldriftig dus zijn medemenschen velt,
 Noemt men (God, kan 't mogelijk wezen!) neemt men — een grootmoedig held!
 Ziet, hier velt zijn zwaard een jongeling in zijn' eersten bloeitijd neer,
 En zendt, zonder voorbereiding, voor 't gericht hem van den Heer.
 O! hoe zal zijn moeder kreuren, als haar oor de schrikmaas hoort,
 Dat de dierste harer panden in den oorlog werd vermoord!
 Ziet, hier wordt een man getroffen in zijn volle levenskracht:
 Wie zal thans zijn gade troosten, die naar zijn terugkomst smacht?
 Wie zal thans de kinderen voeden, op wier afgeteerd gelaat,
 Reeds het spoor der wreede klauwen van 't gebrek te lezen staat?
 Ziet, hier valt door 't zwaard een grijsaard, die, hoe de ouderdom hem drukt,
 Echter meê, door drift verbijsd, ten verdarf is opgerukt.
 Zoo hij kalp was te huis gebleven, zou hij, rustig op zijn deugd,
 Vreedzaam 't aardsehe lot verwisselen voor een zalige hemelvreugd;
 Daar hij nu, terwijl hij hunkert naar des medemenschen bloed,
 Zelf, ter straf, wordt neêr gestoten, en vertrappeld met den voet.
 Ziet, hier wordt een schoone jongeling, door des vijands staal geraakt,
 Voor geheel zijn volgend leven ongelukkig en mismaakt.
 Ziet, hier wordt hij, die in de arbeid zijn bestaan, zijn welvaart vond,
 Wreed gedoemd, om voortaan bedelend voort te kruipen langs den grond. —
 Welk een schouwspel! duizend menschen moorden zich in fellen kamp,
 En vergeten eigen wonden, slechts bedacht op 's naasten ramp!

8 *

'De oorlog' uit: Jacob van Eeghen (1818-1834), *Keuze uit nagelaten gedichtjes* (Amsterdam, 1835) [UBA: K 07-422].

Toch was het weerloosheidsdenken niet zomaar uit de menniste hoofden verdwenen.⁹ In 1835 verschijnt er postuum een klein bundeltje *Keuze uit nagelaten gedichtjes* van de nog zeer jonge Amsterdamse Jacob van Eeghen (1818-1834), dat in 1877 werd herdrukt.¹⁰ Jacob stierf op 16-jarige leeftijd. Vanaf zijn tiende had hij dankzij 'zijn gelukkigen aanleg en vergevorderde zedelijke ontwikkeling' gedichten geschreven die alle doortrokken waren van de geest van die tijd en ook van het hoogtijvierend patriottisme.¹¹ Maar wat opvalt is dat de gedichten die hij nog op zijn zestiende had geschreven van een heel andere toon waren. In het gedicht 'Krijgslid' komen deze frasen voor:

Snaphaan, houwer en pistool
siert [sieren] de kloeke knapen
[...] wilt hun voorbeeld volgen [...]
't is de strijd voor 't Vaderland,
Neemt dan 't wapen in den hand.

Maar zulke dichtregels zou hij op zijn zestiende niet meer schrijven. In het gedicht 'De oorlog' schreef hij:

Dat nooit het Christendom den oorlog kan gedogen.
De *Liefde* is toch de eerste en grootste christenpligt.¹²

Het vuur van het patriottisme dat nog lang doorwerkte, betekende dus niet dat het weerloosheidsdenken was uitgedoofd. Min of meer verontschuldigd (of was het met trots?) verklaarden zijn ouders in een voetnoot dat hun zoon in de leer der doopsgezinden werd onderwezen.¹³ Jacob van Eeghen kreeg zijn godsdienstonderwijs van de leraren Abraham Doijer en Jan Boeke, die kennelijk nog overtuigde en overtuigende voorstanders van het beginsel der christelijke weerloosheid waren, 'althans één van beide'.¹⁴ Boeke liet de weerloosheid uit zijn *Handleiding bij het onderwijs in de christelijke geloofsen pligtenleer* van twee jaar later (1837) weg. Voor de weerloosheid waren in zijn ogen geen overtuigende bijbelse argumenten te vinden, en zij moest net als de ban en het niet bekleden van overheidsdiensten als achterhaald worden beschouwd. De normativiteit van geloofsregels en gemeentetucht maakte plaats voor de persoonlijke invulling van de levenswandel, waaronder we ook de keuze vóór of tegen de krijgsdienst kunnen laten vallen. Het nieuwe adagium van het negentiende-eeuwse doperdom was ten slotte 'een hooge waardeering en ijverige handhaving der Christelijke vrijheid'.¹⁵

De negentiende-eeuwse doopsgezinden waren gemengd voor- en tegen-

standers van wapengebruik geworden, maar in de betiteling van de kerkliederen bleven zij uiterst selectief in vergelijking met hun medeprotestanten. In geen enkel doopsgezind liedboek vinden we liederen met de titel 'In Oorlog' of 'In oorlogstijden', zoals in de hervormde en lutherse bundels wel het geval is. In verband met de vele grote oorlogen die op het Europese continent woedden, lagen dergelijke liederen ongetwijfeld voor de hand.¹⁶ Een specifieke reden waarom ze niet in de doopsgezinde liedboeken voorkomen, is moeilijk te vinden. Met een taboe op het woord 'oorlog' heeft dat weinig te maken, daar liedregels als 'd' Oorlogsvlammen zijn gebluscht' mogelijk wel uit doopsgezinde kelen hebben geklonken, en, wat vrijwel zeker mag worden aangenomen, ook tot ieders opluchting.¹⁷ Waarschijnlijk riepen liedregels als: 't Krijgshair stroomt aan alle kant [...] bloed en dood begeert zijn zwaard' oorlogszucht op, iets wat de toets der doperse zedelijkheid niet kon doorstaan.¹⁸

ANTIPAPISME, DE APRILBEWEGING, ANTI-JOODS

In meer brede zin, riepen de politieke ontwikkelingen vanaf het einde van de achttiende eeuw en gedurende de negentiende eeuw vijandige gevoelens op jegens de gelijkberechtiging van alle andersdenkende kerkgenootschappen. Nota bene onder de doopsgezinden zélf, die samen met de remonstranten als geen ander streden vóór die gelijkberechtiging. Het gaat hier om de rooms-katholieke godsdienst die tot aan de afkondiging van de scheiding van kerk en staat (1796) officieel verboden was geweest. Ook al lag het voor de hand dat die scheiding opluchting en geloofsvrijheid voor de rooms-katholieken zouden betekenen, antipaapse gevoelens waren nog springlevend en men had zich nog niet verzoend met de nieuw ontstane situatie. Daarvoor hadden katholieken lang zeer laag op de maatschappelijke ladder van de tirannieke, gereformeerde Republiek gestaan, nog lager dan de doopsgezinden en andere dissenters. Liedteksten van de verlicht doopsgezinde Aagje Deken wijzen op een fel antipapisme in de Haarlemse *Christelijke gezangen en liederen* (1804):

Uw beuzelgeest door pragt en praal bekoord,
is vindingrijk in ijdele plegtigheden,
en waant dat God in gunst uw' onzin hoort,
op 't preeven werkt van lange kerkgebeden.¹⁹

LIEDEREN. GEZ. 42. 43.

9. Dan/ dan straalt het Godlyc licht Ons
 in 't oog/ op alle wegen/ Dan/ dan treedt/
 voor ons gezigt/ Ons/ Gans/ Gods
 grootheid tegen. Dan zal liefzinn' hollen
 schijn/ 't kenmerk van Gods schepping zinn'.

XLIII.

'T B I J G E L O O F.

Gij slaaf der list/ des snode huijch/
 laars roef/ Getroost in God te midden uwer
 zonden/ Daar waan verhsind/ hoor obertut/
 ging doof/ In 't heim bercht/ d' inberling op-
 gekwonden/ Hebt gij u zelv' onzachtig geloof!
 Maar eigen wil een' godsdienst uitgebonden.
 2. Uw beuzelgeest/ hoor pragt en praal be-
 hoorz/ Is vindingrijc in ijde plegtigheden/
 En waant dat God/ in gunst/ uw aanzin hoort/
 Op 't preeblen merkt van lange kerkegebeden/
 Uw

Silhouetportret van K. Sybrandi (1807-1872), doopsgezind leraar en letterkundige [UBA: Pr. K 701].

218 OP HET PINKSTERFEEST. Gez. 144, 144.

uw jaarm, uwa eer verheffen In 't rijk der
eeuwige heerlijkheid.

GEZANG CXLIV.

DE ZORG VAN JESUS VOOR ZIJNE KERK.

Ons dankbaar lied verheft' des Hoogsten eer!
Hij zond zijn dierbren Zoon op aarde neer,
En heeft na 't lijden Hem, als Vorst en Heer,
Ten troon verheven! Nu zij dien Heer als
Koning eer gegeven! Ons godlijk Hoofd Ziet
zeegnend naar beneden. Hij heeft aan hen, die
zijn naam beleden, Zijn hulp beloofd.

2. In hemel en op aarde is alle magt Aan Hem
verleend, die in den donkren nacht Het licht
van troost en heil aan de aarde bragt! Ons vast
vertrouwen Blijft nu in Hem den Heer der kerk
aanschouwen. O, 't oog gewend Tot Hem,
wanneer wij vreesen! Zijn woord geeft moed:
't Zal met de mijnen wesen Tot 's werelds end!

3. Juicht,

Gez. 144. DE ZORG VAN JESUS VOOR ZIJNE KERK. 219

3. Juicht, Christnen, juicht! De Heer verlaat
ons niet! Ook waar uw oog slechts strijd en
woelig ziet, Voert zijne magt het onverzwakt
gebied. Geen 's vijands pogen Zal tegen 't rijk
der waarheid iets vernemen. De Heer regeert!
Schoon ook de boosheid woede, Zijn kerk op
aarde is veilig in zijn hoede; Hij triumpfeert!

4. Eens breekt de dag, de dag der dagen, aan.
De zon des heils is allen opgegaan! Heel
de aard, vereend, schaart zich om Jezus vaan!
Door alle tongen Wordt lof en prijs den Hei-
land toegezongen Tot 's Vaders eer! Die dag
van zaligheden, Door 't vroom gemoed geloo-
vig aigebeden, Koom' ras, o Heer!

GEZANG CXLV.

UITBREIDING DER KERK.

Iaat ons Jezus liefde prijzen! Hij, de Heer,
des Vaders Zoon, Zendt zijn milde gunstbe-
K 2 wij-

Christelijke kerkgezangen (Amsterdam, 1851), gezang 144 [UBA: Zaal Mennonitica ZI- Z1].

Voor doopsgezinden had dit lied nog een zeker bijeffect, omdat zij hierin al-
les ervoeren wat zij hadden moeten ontberen onder het gereformeerde re-
gime; een regime dat evenals het roomse bewind van eeuwen her, de vrijheid
van het geweten ernstig had beperkt. Daarom klinkt de doopsgezinde jubel
ook:

God! U zij lof! Die tijden zijn voorbij;
't Gezond verstand heeft bijgeloof verdreven.

Deken had dit lied als titel 't Bijgeloof' gegeven, waarmee zij de leugen van
de roomse leer tegenover de waarheid van het doopsgezinde geloof stelde.²⁰
Dit soort van propagandataal voedde het vijandbeeld, wat nog zeker bleef
doorwerken tot na 1848, het jaar waarin de liberaal Thorbecke de vrijheid

van godsdienst vastlegde in de grondwet. Als vijf jaar later vijf bisdommen worden hersteld, roept dit een storm van protest op van de kant van theologische faculteiten en orthodoxe predikanten. Zij richtten zich daarmee tot de koning en tikten hem als Oranje op de vingers. Hij loochende niet alleen de Tachtigjarige Oorlog, maar ontkende ook het 'geweld des bijgeloofs'.²¹ Het was de angst voor herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en daarmee vrees voor een nieuwe inquisitie die de werkelijke drijfveer vormden van deze protestacties. Deze haat tegen Rome cumuleerde uiteindelijk in de zogenaamde Aprilbeweging van 1853. Of doopsgezinden aan die adressen meewerkten, zou de moeite waard zijn verder te onderzoeken. Toch speelt het gezang 'De zorg van Jezus voor zijne kerk', van de Haarlemse doopsgezinde leraar en neerlandicus Klaas Sybrandi (1807-1872), mogelijk in op deze gebeurtenissen. Sybrandi was een kind van zijn tijd; hij groeide op in de periode van Restauratie en schreef om de moed erin te houden. De titel zou dan ook de uiting kunnen van zijn eigen zorg over de kerk:

Juicht, Christnen, juicht! De Heer verlaat ons niet!
 Ook waar uw oog slechts strijd en woeling ziet,
 voert zijne magt het onverzwakt gebied.
 Geen 's vijands pogen,
 zal tegen 't rijk der waarheid iets vermogen.
 De Heer regeert!
 Schoon ook de boosheid woede,
 Zijn kerk op aarde is veilig in zijn hoede;
 Hij triumfeert!²²

Dit lied moet geschreven zijn in de periode van de hoogoplopende politieke en kerkelijke spanningen ten tijde van de formele gelijkberechtiging van alle kerken. En het stamt dan van ná 1845, want in de in dat jaar ongepubliceerde conceptbundel staat het niet vermeld. Inhoudelijk legt dit couplet door middel van herhaling een buitengewoon sterke nadruk op de nimmer verlatende, regerende en triomferende Heer; in scherp contrast met de dreigende macht van het pausdom.

Er werden ook liedteksten gemaakt die betrekking hebben op de Joden. Maatschappelijk gezien stonden deze niet-christenen helemaal onderaan.²³ Bovendien vormden Joden een bedreiging voor de werkgelegenheid in een neergaande (Amsterdamse) economie, waardoor zij het etiket van ongewenste vreemdelingen kregen opgeplakt.²⁴ De algemeen kerkelijke opvat-

PIETER POST

LIEDEREN EN GEZANGEN.

BIBLIOTHEEK
DER
VEREEN. DOOPSG. GEMEEN
TE HAARLEM,
AMSTERDAM

Bij { JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.
EN
IZAÄK VAN DER VINNE.

Liederen en gezangen (Haarlem, 1756) [UBA: OK 65-785].

GEZ. 131. G E Z A N G E N E N

in den Hemel hoog verheben:

3. 't Is Jezus / die / omringd van d'zulk / Ont-
 bloot van 't werelds' schijn-geluk / Den weg
 ter zaligheid kwam leeren: 't Is Jezus / die /
 hoe goed en groot / Deragt door d' aard'sche-
 zinden Aard / Zich in den Hemel zelfs ziet eeren.

4. Hij / die den menschen was ten spot /
 Is allermeest geagt bij God. Hij / die geen
 luister had op aarde / Is / naa Zijn' d'oe-
 ren ramp en kruis / Verheben in Zijn' Va-
 ders' huis / En is bij God in hoogste waarde.

5. Welaan dan / dankbare zielen! looft
 Den naam van zulk een' Opperhoofd /
 Den naam van Jezus / zoo verheben: En
 buigt u neder voor Zijn' thoon / Stijgt
 Hemelwaards na 't schoonste schoon / En
 tracht met licht na 't Eeuwig leeven.

CXXXII.

ting was dat zij schuldig waren aan de dood van Christus en vurig hoopte men op hun bekering. In een doopsgezind lied wordt het Joodse geloof voorgesteld als een voorbije fase in de ontwikkeling van de christenheid. Het werd beschouwd als ‘des menschdoms kindschheid’, dat oog om oog en tand om tand van zijn aanhangers eiste.²⁵ Maar over dat ‘kinderachtig wreken’ hoorde je Jézus niet spreken. ‘Driftendienst is slaavernij’. Daarom leerde Jezus ‘ons’ de vijandsliefde. ‘Dat ieder na Uw kruis zich keer’, en bidden voor zijn ‘vijand leer’. Een ander pregnant voorbeeld van een sterk anti-Joodse tendens toont de verandering in een graag gezongen lijdenslied, die zó ingrijpend was dat de Jood daarvan het mikpunt werd. Zo kreeg ‘de weereld’ die de hier bijbelsorthodox geduide Jezus ‘niet wou eeren’ in de vernieuwde versie een gezicht: het is ‘d’aardschgezinden Jood’ die hem verachte:²⁶

Liederen en gezangen (1756)

’t Is Jezus Gods geheilgd lam
dat ’s weerelds zonden op zich nam
en dat de weereld niet wou eeren.
’t Is Jezus die omringd met druk
ontbloot van ’s weerelds schijn-geluk
den weg ter zaligheid kwam leeren.

Christelijke gezangen en liederen (1804)

’t Is Jezus die omringd van druk
ontbloot van ’s weerelds schijn-geluk
den weg ter zaligheid kwam leeren.
’t Is Jezus die hoe goed en groot
veragt door d’aardschgezinden Jood
zich ten hemel zelfs ziet eeren.

Woorden als ‘Joodsche bende’, of beginregels als ‘Jooden! Laat uw opzet vaaren!’ in een lied over de vrijlating van Barabbas, staven de stelling dat Joden als een minderwaardig en schuldig volk werden beschouwd.²⁷

DE CONTEXT GEEFT ‘DE VIJAND’ BETEKENIS

Echter, over de gehele linie werd het woord ‘vijand’ in een meer verhullende betekenis gebruikt. De context geeft de ‘vijand’ betekenis. In lijdens- en avondmaalsliederen kan hij van toepassing zijn op Joden, Judas, de Romeinen en de christenen, al naar gelang een verhalende, historische, of schuldbelijdende bedoeling.²⁸ Opvallend is de ‘vijand’ in een gezang over de kerkhervorming, waarvan de tekst luidt:

Wees niet vervaard, gij kleine stoet!
Hoe luid des vijands overmoed
zijn zegekrete doe schallen;
hij hoopt al op uw ondergang.²⁹

Het origineel wijst op Graaf Adolf die in 1566 streed tegen de opkomst van de Turken, maar in 1878 werd het gezongen bij de openingsdienst van de Vrije Gemeente in Amsterdam. De vijand slaat in dit geval op de Hervormde Synode onder wiens confessionele juk hervormde moderne theologen zich bevrijd wist. Hoewel doopsgezinden geen ballast van dien aard overboord hadden te gooien, zongen ze dit toch mee!

In meer positieve zin appelleren liedteksten aan een gezond besef van deugdzaamheid:

doet zelfs uwen vijand wel;
wij zegepralen in den nood,
daar wij geen' vijand doemen.³⁰

In enkele gevallen wordt 'vijand' symbolisch en vrouwelijk gebruikt. Bijvoorbeeld in een verlicht lied over De Rede, waarin zij de 'vijandin' van het onverstand is. Maar het kan ook de zonde zijn, of de wereld, conform dat 's vijands gebied', dat vol staat met 'bosschen, stroomen en rotsen' die een oprechte levenswandel danig in de weg staan.³¹

En dan nog even dat lutherse 'Wij strijden tot de vijand zwicht'. Dat is een liedregel uit de tweede helft van de negentiende eeuw over de bevestiging van nieuwe leden. De 'vijand' kan hier op de zonde slaan, maar ook op hen die door de zonde tot een werkelijke vijand worden gemaakt. Je zou denken, wat een strijdlustige taal, dat belooft wat voor nieuwe leden, maar ook van een doopsgezinde dopeling werd verwacht: 'den strijd t' aanvaarden tegen 't kwaad'. Misschien wat anders van stijl, maar niet minder strijdlustig. En dat stemt overeen met de geest van die tijd. 'Werk en Strijd', zoals een afdeling in de bundel van de Protestantenvond (1882) luidde, dáár ging het ten slotte om. Het refereerde aan het geloofsoptimisme van de moderne theologie dat de mens, in tegenstelling tot de calvinistische 'Heidelberger', tot al het goede in staat is. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het allereerst in de anticonfessionele Protestantenvond-bundel werd geplaatst onder de afdeling 'Hoo-ge Roeping'. Het is wel een lutherse tekst, van de predikant J.H. Böhringer.³²

Wat het gebruik van het woord 'vriend' aangaat: wie zouden dat anders kunnen zijn dan de 'menschenvriend' God, de 'teedre' Jezus, en zijn 'vriendenschaar' de leerlingen, de mens als 'Christen', de 'beminnelijke' predikant,

‘hartsvriendin’ deugd, ‘d’aardsche’ vrienden en verwanten, en de ikpersoon die van ‘vijand’ in ‘vriend’ verandert? Tegenover de onrustmakende ‘vijand’ stond het veel gebezigde woord ‘vriend’ voor het volste vertrouwen dat men zowel op aarde als in de hemel had, zolang het maar om de eigen overtuiging en plaats in de samenleving ging. In de negentiende eeuw ging het om de waarheid en de ware kerk. Dat verklaart waarom ‘vriend’ en ‘vijand’ in de twintigste-eeuwse doopsgezinde liedboeken zo goed als niet meer voorkomen. Het werd de eeuw van oecumene en solidariteit.

NOTEN

1 Dit is een bewerking van een lezing voor het Jubileumcongres van het Doopsgezind Seminarium en de Doopsgezinde Historische Kring op zaterdag 26 februari 2011 in de Singelkerk te Amsterdam. De titel van het congres luidde: *The finest hour* van de doopsgezinden: de negentiende eeuw.

2 Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum, 2010), 173.

3 *Doopsgezinde liederen* (Amsterdam, 1895), gezang 50:1 en *Christelijke gezangen* (Amsterdam/Haarlem/Groningen, 1884), gezang 165:2.

4 *Christelijke gezangen ten gebruike der doopsgezinde gemeente vergaderende by Het Lam en Den Toren* (Amsterdam, 1793); *Christelijke gezangen voor den openbare godsdienst oefeningen* (Amsterdam, 1796); *Christelijke gezangen en liederen* (Haarlem, 1804); *Vervolg op de Christelijke gezangen in gebruik bij de Doopsgezinde Gemeente te Zwolle* (Groningen, 1808); *Uitgezochte liederen, voor den openbaren en huisselijken godsdienst* (West-Zaandam, 1810); *Christelijke kerkgezangen* (Amsterdam, 1851); *Doopsgezinde liederen* (Amsterdam, 1895); *Gezangen ten gebruike in doopsgezinde gemeenten* (Leiden, 1897). Andere protestantse bundels: *Evangelische gezangen om nevens het boek der Psalmen bij den openbaren godsdienst in de Nederlandsche Hervormde gemeenten gebruikt te worden; op uitdrukkelijken last van alle de synoden der voornoemde gemeente bijeen verzameld en in orde gebragt in de jaren 1803, 1804 en 1805* (Amsterdam, 1806); *Christelijke gezangen voor de evang. luthersche gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam, 1826); *Vervolg der Christelijke gezangen voor de evangelisch luthersche gemeenten in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam/Haarlem/Groningen, 1850); *Christelijke gezangen voor de Hersteld Evangelisch Luthersche Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam, 1857); *Vervolgbundel op de Evangelische gezangen* (Amsterdam/Haarlem/Groningen, 1866); *Godsdienstige liederen* (Amsterdam/Haarlem/Groningen, 1882); *Christelijke gezangen* (Amsterdam, 1884).

5 Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied*, 23 e.v.

6 Alfred R. van Wijk, *Plicht tot leren & plichten leren; een onderzoek naar de ontwikkeling van de doperse geloofsopleiding in de Lage Landen (ca. 1540-1811); aan de hand van in druk verschenen geloofspedagogische geschriften* (Kampen, 2007), II, 233.

7 *Evangelie en krijgsvrijheid; uitgegeven door de Arbeidsgroep tegen den Krijgsvrijheid* (1929), 18.

8 S. Voolstra, “‘The Hymn to freedom’: the redefinition of Dutch Mennonite identity in the Restoration and Romantic period (ca 1810-1850)”, in: Hamilton et al., *From martyr to muppy; a historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 201.

9 *Evangelie en krijgsvrijheid* (1929), 17.

- 10 Gleysteen vergist zich hier. Hij schrijft 1836, de gegevens van het bundeltje vermelden 1835. De herdruk van 1877 is inclusief portret.
- 11 *Keuze van nagelaten gedichtjes van Jacob van Eeghen*, voorwoord.
- 12 *Keuze van nagelaten gedichtjes van Jacob van Eeghen*, 117.
- 13 *Keuze van nagelaten gedichtjes van Jacob van Eeghen*, 114.
- 14 *Evangelie en krijgsdienst* (1929), 17.
- 15 Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied*, 217.
- 16 Coalitie-oorlogen (1792-1815); Napoleontische oorlogen (1804-1815); de Krimoorlog (1853-1856); Frans-Oostenrijkse oorlog (1859); Frans-Duitse oorlog (1870-1871).
- 17 *Uitgezochte liederen*, gezang 64:1.
- 18 *Evangelische gezangen*, 'In Oorlog', gezang 176:2.
- 19 Pieter Post, 'Fiolen van spot en minachting; christelijke gezangen en liederen, de Haarlemse bundel van 1804/05', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), 216-224, hier 217-218.
- 20 In de *Christelijke gezangen en liederen* komt een aantal liedteksten voor over de Romeinse bezetting in de tijd van Jezus, maar die de Rooms-katholieke Kerk met haar priesters onmiskenbaar in een kwaad daglicht plaatsen: 117:1 'Hoe hard viel Rome's magt aan Abrahams geslacht'; 119:3 'door 't Volk hoe veel 't van Hem genoot, op 's Priesters wenk gedoemd ter dood'; 120:1, 't huichlend Priesterrot'; 142:5 'De grootste gunst die hij van 't Roomsche Recht ontving, een gunst zoo laf als wreed, was strenge geeseling'.
- 21 A.J. Hendriks, 'De Aprilbeweging van 1853', in: *Nederlands theologisch tijdschrift* 7 (1952-1953), 142-160.
- 22 *Christelijke kerkgezangen*, gezang 144:3.
- 23 Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2010), 178.
- 24 Joost Klock & Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001), 187-188.
- 25 *Christelijke gezangen en liederen*, gezang 101.
- 26 *Christelijke gezangen en liederen*, gezang 131:3.
- 27 *Christelijke gezangen* (1793), gezang 39:4; 47:1
 Jooden! Laat uw opzet vaaren!
 Overweegt wat billyk zy!
 Zoud g'een' moorder vry verklaaren! [...]
 (2) 't Volk schreeuwt, toomloos, onbedacht:
 Baräbbas zy losgelaaten!
 Jesus zy ter dood gebragt [...]
 (3) Maar niets kan uw opzet hindren.
 't Bloed van hem, roept g'altemaal:
 Koom' op ons en onze kindren!
 Welk een yselyke taal! [...]
 Beeft! Gy heb den vloek gebragt
 Op u-zelv' en uw geslacht.
- 28 *Evangelische gezangen*, gezang 111:4; 139:1 (Joden, Romeinen, christenen); lutherse *Christelijke gezangen*, gezang 228:2 (Judas en 'wij'); Hersteld lutherse *Christelijke gezangen*, gezang 267:3 (Joden, Romeinen en 'wij'); lutherse *Christelijke gezangen*, gezang 203:2 (Joden, Romeinen).
- 29 *Gezangen ten gebruike in doopsgezinde gemeenten*, gezang 162:1. Overname uit de *Vervolg-bundel op de Evangelische gezangen*, gezang 268:1. A. le Coq, *Wat vlied' of bezwijk'; het vrijzin-nige kerklied in Nederland, 1870-1973* (Kampen, 2005), 63-64.
- 30 *Christelijke gezangen*, resp. gezang 108:5 en 103:8.
- 31 *Christelijke gezangen en liederen*, resp. gezang 42:2; 105:5; *Doopsgezinde liederen*, gezang 50:1.
- 32 *Godsdienstige liederen*, gezang 118.

‘De steengroeve’ van Herman Bakels als anticiperende parabel

MARIUS ROMIJN

Het Amsterdamse studentenweekblad *Propria cures* opende op 21 februari 1895 met een groot stuk van Herman Bakels, waarin hij, weliswaar onder pseudoniem, heftige kritiek uitte op het studieprogramma theologie aan de Universiteit van Amsterdam, vooral op de colleges exegese.¹ Dit satirische artikel, ‘De steengroeve’ geheten, had de vorm van een parabel waarin hij de opleiding van predikanten vergeleek met een steengroeve. De studenten moesten daarin harde onverteerbare stenen opdelen, die ze vervolgens opgediend kregen als waren zij het levensbrood. Het nog steeds bestaande studentenblad *Propria cures* (hierna: *PC*) was opgericht in 1890. Dit blad dat culturele en literaire aspiraties had, was toen soms brutaal en beleefde mede door de felheid, de zelfbewuste en nogal arrogante opstelling van de redactie al in de eerste jaren een periode van bloei.² De parabel, een zinnebeeldig verhaal om een actuele of ethische waarheid aanschouwelijk te maken, werd als literair decor wel vaker in *PC* toegepast.

Merkwaardigerwijs kwam twaalf jaar later Bakels nog eens terug op zijn *PC*-artikel in het doopsgezinde weekblad *De Zondagsbode*.³ Hij was toen enthousiast geworden over de exegese in een boek van de Duitse nieuwtestamenticus Johannes Weisz⁴ en had naar aanleiding daarvan een stuk over het eedverbod in Mattheüs 5 geschreven, dat in drie afleveringen verscheen. Pas toen kwam hij tot de slotsom dat exegese belangrijk en boeiend kon zijn – tegelijkertijd betuigde hij zijn spijt over zijn ‘jeugdige onbezonnenheid’ in 1895. In januari 1911 kwam Bakels’ veranderde inzicht nogmaals naar voren in een vraaggesprek met het tijdschrift *Nieuwe revue*.⁵ Daarin vertelde hij dat zijn ongenoegen over de zijns inziens academische, en voor aanstaande predikanten irrelevante collegestof destijds de achtergrond had gevormd voor zijn artikel ‘De steengroeve’. Hij had geprobeerd om in het reine te komen met zijn godsdienstige roeping, in een tijd waarin de godsdienst aan alle kanten werd aangevochten. Tijdens de colleges was hem nooit gebleken dat de theologische professoren zelf godsdienstige mensen waren. Hoe dat ook zij, een markante opstelling valt bij de jonge student Bakels niet te

Getekend zelfportret te Antwerpen, in: H. Bakels, 'Dagboek van onze reis met 't tjalkschip De jonge Jan van 21 juli tot 3 augustus 1890', 16 [UBA: manuscript, in doos BAK MS2].

loochenen – karakteristiek reeds voor hoe de man zich later veelvuldig zou manifesteren.

EEN TEGENDRAADSE VEELSCHRIJVER

Mijn belangstelling voor Bakels begon doordat bij de boeken van mijn ouders zijn *Spaansche pepertjes* stond; de tegendraadsheid daarin intrigeerde mij al op jonge leeftijd. Later ontdekte ik Bakels’ uitgesproken vrijzinnigheid en zeer brede belangstelling, wat ertoe heeft geleid dat ik ondertussen al jaren werk aan een proefschrift over deze tegendraadse dooper.⁶ Deze inleiding is bedoeld om al veel van de bijzondere eigenschappen in zijn vroege publicaties te traceren, die Bakels tot een unieke figuur zouden maken in een tijdperk waarin veel zekerheden ter discussie werden gesteld.⁷

Herman Bakels werd geboren op Texel als zoon van de doopsgezinde predikant Pieter Simon Bakels (1844-1921) en Fokeltje Breugeman (1842-1935). In 1890 begon hij zijn studie theologie in Amsterdam. Zijn vader was inmiddels predikant in Koog-Zaandijk geworden, zodat hij bij zijn ouders thuis woonde. Desalniettemin ontplooidde hij allerlei activiteiten in het Amsterdams Studenten Corps (ASC). Op godsdienstig terrein is hij het beste te typeren met het toenmalige begrip ‘oud-modern’, dat ook wel ‘links-modern’ werd genoemd.⁸ Zijn geloof reikte niet erg diep, al was hij zeer overtuigd van God als schepper en onderhouder van het heelal, van de onsterfelijkheid van de ziel van mensen en hogere dieren (een onstoffelijk voortbestaan waarin de vele raadsels van het aardse leven zouden worden verklaard), en het grote belang van ware deugd.

Na de verkrijging van het proponenterschap van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) in 1895, zou hij twintig jaar lang drie doopsgezinde gemeenten dienen. Van 1896 tot 1916 werkte hij achtereenvolgens in Warns, Enkhuizen en Sint-Annaparochie. Al op 45-jarige leeftijd ging hij met vervroegd emeritaat, waarvoor hij op verschillende momenten nogal uiteenlopende redenen aangaf. De belangrijkste daarvan was vermoedelijk zijn zielsziekte: hij leed aan een bipolaire stoornis, ook wel manisch-depressieve psychose genoemd. Sindsdien werd het publiceren – tot dan toe een belangrijke nevenfunctie – zijn voornaamste bezigheid. Daarmee sloot hij aan bij toonaangevende moderne predikanten die het ambt voortijdig verlieten en publicist werden, zoals in de negentiende eeuw Conrad Busken Huët, en in de twintigste eeuw H.G. Cannegieter.

Bakels' naam, prominent door hem uitgesneden in het tafelblad van het Doopsgezind Seminarium ter gelegenheid van het behalen van het proponenterschap in 1895.

Als student schreef Bakels vanaf eind 1891 in *Propria cures*, het oudste studentenweekblad van Nederland dat een jaar eerder was opgericht. Meestal deed hij dat onder eigen naam, maar ook verschool hij zich achter pseudoniemen, waarvan 'P.M. Versteeg' het meest gebruikt werd. *PC* had vanaf het begin een satirisch karakter en ontwikkelde zich tot een forum voor vrienden en jonge schrijftalenten. Voor zover er überhaupt al aandacht aan de theologie geschonken werd, bevatte het blad, naast zakelijke artikelen over die studie, zowel stukken met een propagandistische strekking, als bespottingen van gelovigheid. Bracht de redactie of een inzender een mening naar voren, dan verschenen er vaak reacties pro en contra. Mensen die naar de mening van de redactie over heus schrijftalent beschikten, werden uitgenodigd toe te treden tot de redactie. Zo werd ook Bakels tot redacteur verkozen; van 1894 tot 1895. Een redacteurschap van een jaar was bij dit blad niet ongewoon.⁹

Als student liet Bakels twee brochures drukken die hij zelf uitgaf. Beide waren ze het resultaat van bij hem doorgebroken geloofsinzicht. Een klein anoniem geschriftje over onsterfelijkheid van de ziel verspreidde hij in het

najaar van 1893 gratis onder de doopsgezinde theologiestudenten.¹⁰ De heldere maar propagandistische tekst was het resultaat van een gesprek thuis bij professor Cramer, waarin Bakels zijn twijfel had geuit over de onsterfelijkheid. Cramer gaf hem *Das Büchlein vom Leben nach dem Tode* van de natuurfilosoof G.Th. Fechner ter lezing, waarvan alleen al de eerste drie bladzijden hem meteen overtuigden.¹¹ De andere, veel grotere brochure over het moderne geloof, uitgekomen begin 1895 onder de initialen P.M.V., verspreidde hij ook voor eigen rekening, maar wie wilde, mocht daarvoor een kwartje betalen.¹² De tekst hiervan is eveneens propagandistisch, maar moeilijk toegankelijk en eigenlijk alleen leesbaar voor theologen. In dit stuk kwamen de eerste uitgesproken kenmerken van manie al tevoorschijn in onder andere zijn geëxalteerdheid, in het gebruik van Griekse, Hebreeuwse en Latijnse uitdrukkingen die vrijwel nooit verklaard of vertaald werden, en in beschuldigingen aan andersdenkenden van losbandigheid of godslastering.¹³ In stelling XXVIII typeerde Bakels de colleges exegese reeds als ‘steen voor brood’, wat hij in ‘De steengroeve’ dus nader zou uitwerken. Deze brochure vormde het resultaat van Bakels’ grondige bestudering in de jaren 1892/1893 van Scholtens veelbesproken boek, *De leer der Hervormde kerk* (1848-1850), waardoor hij zelf het modernisme was gaan aanhangen.¹⁴

Voor hij predikant werd, publiceerde Bakels ook al in andere tijdschriften dan *PC*. Dat deed hij in *De Zondagsbode* vanaf december 1893, onder eigen naam of als ‘H.B.’. Zijn eerste stukjes gingen over de kerkgang en het gebed, terwijl hij er als ‘P.M.V.’ zijn religieuze gedicht ‘De Heer regeert’ in uitbracht. Als P.M. Versteeg schreef hij een kleine serie over zijn ervaringen als zondagsschoolleider, die werd overgenomen in het vrijzinnige blad voor zondagsschoolwerk: *Vrij en vroom*. Onder hetzelfde pseudoniem verschenen de artikelen ‘Grootmoedertje’ en ‘Toen ik nog gymnasiast was’ in het populaire familieblad *Eigen haard* (resp. in november 1894 en maart 1895), die gebaseerd waren op zijn gymnasiumtijd in Haarlem. In deze en de zondagsschoolstukken ontpopte hij zich als een volleerd journalist.

Het merendeel van Bakels’ publicaties dateert van later. Tot 1947 verschenen er niet minder dan zo’n drieduizend artikelen in kranten en tijdschriften. Daarop werd vaak via ingezonden brieven gereageerd, maar ook door middel van rechtstreekse correspondentie. Daarnaast schreef hij tot in 1948 – een enkele keer in samenwerking met anderen – maar liefst 33 boeken en brochures, die meestal in veel kranten en tijdschriften gerecenseerd werden. *Bouquetje dogmatiek*, uitgekomen in 1906, zou zijn bekendste en meest verkochte boek worden.¹⁵ Als student en jong predikant was Bakels een ijveraar

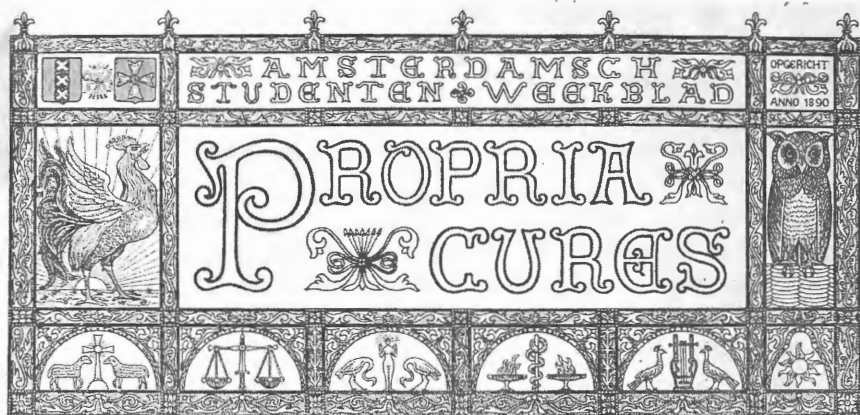
voor geloof en religie, maar geleidelijk keerde hij zich steeds meer af van de bestaande kerkgenootschappen. Hij ging afkeurend schrijven over de kerkdienst en over veel wat hij in de Bijbel aantrof. Hij streefde naar een algemene vrijzinnige wereldkerk die over enkele eeuwen door goddelijk ingrijpen tot stand zou komen. Al bleef zijn eigen geloof daarbij in stand, toch zou zijn populariteit onder de vrijzinnigen sterk afnemen. Veel van zijn publicaties waren populariserend van toon en stijl, en gingen vaak over godsdienst of het kerkelijk leven, zoals het genoemde *Bouquetje dogmatiek*. Niet minder belangrijk waren de informatieve werken waarin zijn eigen mening op de achtergrond stond (voorzover hem dat lukte). Het bekendste daarvan is *Het Nieuwe Testament voor leeken leesbaar gemaakt* uit 1908, dat tweemaal herdrukt werd.

Dankzij de zeer uitgebreide documentatie in het Bakelsarchief, zijn notities daarbij over zijn beweegredenen, alsmede de vele recensies en commentaren, is een goed beeld te verkrijgen van de man en zijn *Sitz im Leben*. Niet zelden prezen de criticasters niet alleen zijn originaliteit, maar ook zijn vermogen om grote groepen gelovigen en ongelovigen aan te spreken. Anderzijds werd zijn oppervlakkigheid gelaakt, evenals zijn ruwheid en luidruchtigheid, of werd hij als een *enfant terrible* neergezet. Niettegenstaande de grote omvang van het bronnenmateriaal, maken de veelheid van onderwerpen en de levendige stijl zijn schrifturen tot boeiende lectuur. Derhalve verdient de man een op deze bronnen gebaseerde monografie. Tot dusver was de (biografische) aandacht voor Bakels gering. Na de herdenkingsartikelen uit 1952 is er nauwelijks meer over hem gepubliceerd. Naast de beperkte lemmata in het *Mennonitisches Lexikon* (1913) en de *Mennonite Encyclopedia* (ME; 1969), verscheen er een in eigen beheer uitgegeven familieboekje van neef Floris Bakels, met weliswaar boeiende commentaren op oom Herman, maar ook onjuistheden over diens latere publicaties.¹⁶ De twee biografische artikelen uit de jaren negentig van Van Sluis geven veel nuttige informatie, maar zijn in meerdere opzichten onvolledig of eenzijdig.¹⁷ In de op zichzelf zeer goede biografische omschrijvingen van Meijering ontbreken belangrijke punten: Bakels' streven naar een algemene vrijzinnige wereldkerk, en de sterke verheving van zijn kritiek op zowel de gangbare kerkdiensten in *Menschenplagerij* (1935), als op het Nieuwe Testament in *Balans van Christus en godslastering?* (beide 1940).¹⁸

BAKELS’ AANLOOP IN PROPRIA CURES

Er mag dan nergens sprake zijn van enige voorbereiding op, of directe aanleiding tot het schrijven van ‘De steengroeve’, toch is het verhelderend om enkele van Bakels’ eerdere publicaties in *PC* te beschouwen als voorlopers. In november 1891 verscheen in *PC* een stuk van ene ‘H.B.’ over een corpsvergadering, dat enkele reacties opriep, vooral omdat het gespeld was à la Kolléwijn.¹⁹ In het nummer van 9 december mengde zich hierin ook ene ‘H.B.Pzn.’ met een artikeltje dat ‘Veelschrijverij’ was geheten. Dit zou het eerste gedrukte stuk van Herman Bakels blijken te zijn.²⁰

De volgende jaren schreef hij geleidelijk meer in *PC*: onder eigen naam, als ‘P.M. Versteeg’ en enkele keren onder andere pseudoniemen. Daarbij werd hij spoedig een zodanig bekende figuur dat de student ‘M.B.’ in een discussie over de zijns inziens zeer magere bijdrage van theologiestudenten aan de studentenliteratuur, diens antwoord aan hem begon met: ‘O Bakels, Bakels!’

Dit blad verschijnt ieders Donderdag-avond, behalve gedurende de Vakantie. Hoofdartikelen en »Ingezonden Stukken», die Maandag-middag 13 uur niet door de Redactie ontvangen zijn, kunnen niet meer in het eerstkomend nummer worden opgenomen. Voor het intenden van Berichten bestaat gelegenheid tot Zondag-avond. Alleen wat na dien dag geschiedt tot Dinsdag-middag, kan nog daarna worden vermeld. Inzenders van stukken, die worden opgenomen, hebben recht op drie extra-exemplaren van het nummer, waarin hun stuk voorkomt. —

6e Jaargang No. 19.
21 Februari 1895.

Uitgever:
J. CLAUSEN.
AMSTERDAM.

ABONNEMENTSPRIJS:
f 3.50 per jaar, in twee termijnen te voldoen. Bij vooruitbetaling, welke geschieden kan tot het verschijnen van het derde nummer, f 3.— Men abonneert zich voor een geheel jaar. —

PRIJS DER ADVERTENTIËN:
Van één tot vijf regels. f 1.—
Voor iederen regel meer. 0.20.

HET ADRES VAN REDAKTEUREN EN ADMINISTRATIE IS ST. JANSSTRAAT 43.

Voorzijde/opschrift of logo van *Propria cures* uit 1895.

gij hebt mij niet begrepen'.²¹ In januari 1893 nam Bakels een aandeel in de discussie over een uitgebreide, cynische doch goed geschreven parabel in de rubriek 'Theologie' van *PC*, waarin God als een nogal onbenullige oude heer werd neergezet, die zich verwonderde over het gedrag van de mensen. In een kort betoog verdedigde Bakels godsdienst en theologie op een spirituele, niet aanvallende manier.²² In een volgend stuk binnen deze discussie bekritiseerde hij redacteur P. Tideman, auteur van de parabel, op een aardige maar pittige manier.²³ Daarin stelde hij dat de theologie een vliegwielfunctie vervult in het geloofsleven dat momenten kent van opbruijing en van stilte; de theologie zorgt voor continuïteit, zoals bij het regelmatig doen bewegen van een gasmotor, die door explosies wordt aangedreven. Zo'n mechanische vergelijking maakte het stuk nog niet tot een parabel.

Onderhand was Bakels ook betrokken bij een studentikoze discussie over de 'Corpskroeg': een sociëteit die niet los zou staan van het corps, met een eigen verplicht lidmaatschap, waardoor 'het ware corps' zou ontstaan. Hierover schreef hij in *PC* een stukje dat voor het eerst de parabelvorm zou hebben: de corpsleden zijn antracietkooltjes die alleen samen goed branden in een haard, waarmee dat nieuwe, ware corps werd bedoeld.²⁴ Kennelijk beviel hem dat literaire trucje, want ook de volgende stukken bleken parabels te zijn. Zijn tweede parabel betrof een gesprek tussen A. en B. over monisme dan wel dualisme in de theologie. In zijn derde parabel werd het ASC als een begeerlijke jonge vrouw voorgesteld, die hij tot zijn bruid wilde maken. God laat hem daarin via een stem weten zélf de bruidegom te zijn; Bakels mag de bruid voorbereiden, alsof hij haar buurman is, maar uiteindelijk zal hij gelukkig zijn met zijn beperkte rol. In zijn vierde parabel beschreef hij de mens als koning, die het geloof tot koningin heeft. Haar slavin, de kunst, verzorgt haar, terwijl zij de koning verleidt. Wanneer deze ontdekt dat zijn nieuwe relatie geen liefde kent, verstoot hij haar, waarna de koningin bij hem terugkomt en hem vergeving schenkt. Als voorbereidingen op 'De steengroeve' waren deze oefeningen in het literaire genre der parabel zeer nuttig, maar hier en daar schortte er nog wel het nodige aan. De gelijkenis van de antracietkooltjes was kort en helder, maar in het ASC als bruid was de rol van de schrijver nogal ongeloofwaardig, terwijl in 'De koning, de koningin en de slavin' het slot tamelijk onaannemelijk was.

Inhoudelijk werd de aanleiding tot de 'De steengroeve' voorbereid door een nogal ingewikkelde polemiek in *PC* met de fysicus H.A. Naber, in november 1893. Naber had over van alles en nog wat een mening – net als Bakels. Zo had hij beweerd dat in de theologie enormiteiten werden geduld. Toen Ba-

kels hem vroeg met welk recht hij die bewering deed, kreeg hij daarop geen ‘positieve verdediging’. Bakels betoogde dat in de theologie teveel was uitgelopen, waarbij het levende geloof verwaarloosd werd. Naber én hij hadden zich vergist: dat wat men doorgaans aanduidde als theologische wetenschap, was in feite niet meer dan een mengsel van wat letteren, wat geschiedenis en filosofie.²⁵ Daarom was een theologische faculteit aan een universiteit onzin. Bovendien: ‘een goede opleiding voor predikanten werd er ook niet geboden’. Hij bepleitte dan ook het opdoeken van de faculteit theologie, zodat de kerken zelf maar hun predikanten moesten opleiden, die immers primair predikers waren, maar geen geleerden. Bovendien was de aanprijzing van het waarachtige geloof aan een universiteit zoiets als contrabande, smokkelwaar.²⁶ Hij vond dat in dit opzicht alleen de katholieken en de dolerenden²⁷ goed georganiseerd waren, maar constateerde bij de overige kerkgenootschappen bandeloosheid – een toestand die hem zeer bedroefde en die tucht vereiste.²⁸ Het mag verwonderen dat hierop niet meer reacties kwamen, maar vermoedelijk trok de polemiek over zo’n academische godsdienstkwestie tussen Naber en Bakels slechts weinig interesse bij de gemiddelde *PC*-lezer.

Een jaar later bevatte *PC* een redactioneel stukje, getiteld: ‘Hoger onderwijs – Het jongste besluit der synodale commissie’, dat blijkens een aantekening afkomstig was van de inmiddels tot redacteur benoemde Bakels.²⁹ Het betreft een nogal hevig protest tegen het besluit van de Hervormde Synodale Commissie om de hervormde kerkelijke opleiding in Amsterdam op te heffen, nadat de Amsterdamse gemeenteraad (destijds bestuurlijk verantwoordelijk voor de toen nog ‘Gemeentelijke Universiteit’) de kerkelijke hoogleraren wilde afschaffen: ‘Het is duidelijk dat de theologische faculteit in Amsterdam haren spoedigen ondergang tegemoet gaat’, zo constateerde Bakels. Het is zeer opmerkelijk dat Bakels in opstand kwam, nu stond te gebeuren wat hij een jaar eerder zelf had bepleit. Hij was, zonder daarover te reppen, van mening veranderd! Overigens werd de soep niet zo heet gegeten. In een postscriptum kon nog net worden vermeld dat bij het ter perse gaan van het krantje bekend was geworden dat het besluit van de synodale commissie nietig zou worden verklaard.

‘DE STEENGROEVE’ EN HAAR ECHO’S IN DE DOOPSGEZINDE KWEEKSCHOOL

Op 21 februari 1895 verscheen er in *PC* een parabel die ‘De steengroeve’ geheten was, en uit de pen was gekomen van ene ‘Esuriens, genaamd De Bitter-

re', een gelegenheidspseudoniem van redacteur Bakels.³⁰ De parabel, waarvan de tekst aan het slot in zijn geheel is opgenomen, speelt in Amsterdam, waar de op te delven stenen 'helsch' zijn. De kritiek die alle theologische docenten betreft, spitst zich toe op de veel te strenge doorvoering van de *duplex ordo*, waardoor de studenten niet krijgen aangeboden wat zij als dominee nodig hebben.³¹ Hij noemt professor Matthes te profaan,³² neemt vervolgens de exegese op de korrel en uit tenslotte een vervloeking over de machthebbers. Aan het eind vraagt hij bij voorbaat om verontschuldiging voor het geval dat hij te heftig is geweest. De parabel is zeer geslaagd: hoewel de inhoud niet vrij van overdrijving is, maakt Bakels de indruk de vinger op werkelijk zwakke plekken te leggen. Wel verwondert het dat hij onvermeld liet dat blijkens de *duplex ordo* de stof die hij zozeer miste, aan de seminaaria zou worden gegeven. Hij was toen bijna aan het eind van zijn studie, en moet dus het geheel goed hebben kunnen overzien.³³

In het volgende nummer van *PC* kwam al een eerste reactie: een verontwaardigd artikel van 'Twee theologen' die vooral Matthes verdedigden. Daarbij stond een repliek van Esuriens, alias Bakels, die toegaf spijt te hebben van zijn aanval op de hoogleraar.³⁴ De rest was zijns inziens geen 'domme dweperij', maar stenen moesten nu eenmaal met stenen verbrijzeld worden. In het naschrift beschuldigde hij hen ervan tegen hem dezelfde afkeurende toon te gebruiken, die ze in 'De steengroeve' juist hadden verworpen. Het volgende nummer van *PC* bevatte nog twee reacties: in 'Een stem uit de steengroeve', bestreed ene 'F.C.F.' Esuriens met diens eigen wapens door de parabel veel verder uit te werken, waarbij de rol van Esuriens minder glanzend werd.³⁵ Esuriens antwoordde kort: hij vond de kritiek niet erg, als de zaak maar in beweging kwam. Hij had echter geen betere middelen, wilde iets doen, maar vroeg ook weer om vergiffenis. Ook reageerde ene 'H.J.K.' met 'Aan Esuriens en de twee theologen'.³⁶ Deze *PC*-coryfee was positief over 'De Steengroeve' en vond de kritiek van de twee theologen zeer teleurstellend. Daarbij bracht hij Matthes op een milde manier ter sprake zonder Esuriens te desavoueren. Hierna sloot de redactie dit debat, zoals wel vaker gebeurde.

Een week later evenwel maakte de redactie van *PC* melding van een bericht hierover in *De standaard* van 4 maart.³⁷ In dat antirevolutionaire nieuwsblad van Abraham Kuyper, waar de 'De Steengroeve' verkort was weergegeven, werd erop gewezen dat het niet als ingezonden stuk, maar als hoofdartikel vooraan in *PC* was geplaatst:

Pieter Simon Bakels' naam in het tafelblad van het Seminarium (1868).

Nu komt de klacht er op neer dat heel het onderwijs in deze faculteit geheel omgaat buiten hetgeen de a.s. predikant voor de oefening van zijn ambt nodig heeft, en daarentegen zich verdiept en verliest in allerlei spitsvondige en schoolsche geleerdheid, die zelfs het weinige geloof dat nog overbleef doet verdorren ...³⁸

Aldus de rake samenvatting. Bakels' stuk vormde natuurlijk olie op het vuur van Kuypers pleidooi voor de *simplex ordo* van zijn Vrije Universiteit! Tegelijk was er in *PC* alsnog een antwoord opgenomen van de 'Twee theologen' aan het adres van Koenen.³⁹ Zij gaven toe dat ook zij bitter waren geweest en met een beter wapen hadden moeten strijden, hoewel hun doel goed was: het tegenspreken van het door hen als onwaar ervaren bericht over professor Matthes. Hoewel de polemieken was gesloten, werd ook nog de reactie van ene A. geplaatst, vanwege de bijzondere opvatting, zoals de redactie meedeelde.⁴⁰ A. had namelijk geconstateerd dat bij gesprekken onder studenten over 'De Steengroeve' iedereen dezelfde naam had genoemd en uitte zijn sympathie met deze schrijver, al kende hij hem niet. Uit de reacties was A. gebleken dat men de klacht van Esuriens niet had begrepen. Zelf had hij als kritiek dat deze brood en warmte verwachtte van hen die dat niet konden geven.⁴¹ Hij wees

op een katholieke docent die aan deze universiteit een leerstoel over Thomas bezette, die dat wél zou geven, maar daar was deze schrijver nooit.⁴²

De reacties in *PC* kwamen van opposenten die in godsdienstig opzicht niet ver van Bakels afstonden. Zij richtten zich vooral tegen diens heftigheid. Alleen in *De standaard* was respons van orthodoxe snit gekomen, die onmiddellijk in een propagandistisch kader werd geplaatst, waar Bakels geen enkele boodschap aan had. In geen van de reacties werd de godsdienst verworpen, noch werd theologie beschouwd als een spreken over dingen waarover men niets kon weten. Wellicht vonden zulk soort lezers deze kwestie een achterhoedegevecht; ook de aangevallen hoogleraren deden er het zwijgen toe, wat vermoedelijk niet onverstandig was.

Wel echode de discussie nog na in doopsgezinde kring – drie jaar na dato zelfs! Tijdens de vergadering van de ADS in 1898 stelde P.S. Bakels voor, de vader van Herman, die ADS-bestuurder was van 1889 tot 1908, om in het eerste deel van het proponentsexamen van het Seminarium (destijds meestal kweekschool genoemd) de onderdelen Hebreeuws en exegese Oude Testament te vervangen door wijsbegeerte.⁴³ Eigenlijk wilde hij een veel verdergaande herziening van het onderwijs, ‘waarvan men nu kan zeggen dat den studenten steenen voor brood geboden wordt’. Dit was een citaat uit ‘De steengroeve’ van zijn zoon. Na uitgebreide discussie werd hij via een motie uitgenodigd om zijn denkbeelden als uitgewerkte voorstellen ter behandeling in te dienen op de vergadering van 1899.

Vlak voor de vergadering van 1899 had Bakels senior een vlugschrift verspreid met zijn ideeën over de opleiding aan de kweekschool:⁴⁴

Reeds sedert jaren is het mij voorgekomen dat de intellectuele kritische vermogens der jongelieden te zeer werden geoefend ten koste van hun gemoedsleven totdat deze convictie mij ten slotte te machtig werd en aanleiding gaf tot het voorstel ten vorige jare ingediend.

In plaats van de vakken die hij uit het eerste proponentsexamen wilde halen, stelde hij toen voor wijsbegeerte van de godsdienst in te voeren, op basis van de algemene wijsbegeerte. Besloten werd een commissie, bestaande uit P.S. Bakels, P. Feenstra jr. en W. Jesse, dit te laten uitwerken, en advies uit te brengen in de volgende vergadering.⁴⁵ In de vergadering van 1900 kwamen deze voorstellen dan eindelijk aan de orde in een degelijk rapport van de curatoren van het Seminarium, dat gebaseerd was op het werk van de commissie Bakels.⁴⁶ Het Hebreeuws uit proponentsexamen-1 werd toen vervangen door kennis van Israëlitische en christelijke, godsdienstige en zedelijke litera-

tuur, verschijnselen en personen. Wel werd een testimonium vereist over exegese van het Oude Testament en geschiedenis van de godsdienst van Israël, alles met ingang van het studiejaar 1901-1902. Een commissie bestaande uit professor Cramer en de predikanten Feenstra en Jesse moest nog een voorstel formuleren voor aanpassing van het reglement, terwijl dit geheel voorlopig als proef zou worden ingevoerd. Dat in deze kwestie vader Bakels sterk door zijn zoon Herman was beïnvloed geweest, lijkt wel aannemelijk te zijn.⁴⁷ Eerder al hadden Hermans lectuur en perceptie van het modernisme volgens Scholten Bakels senior hiervoor ook enthousiast gemaakt.⁴⁸

De ADS-verslagen over 1901 en 1902 vermelden overigens niets meer over deze aangelegenheid; kennelijk was de invoering op informele wijze afgehandeld. De voorstellen van P.S. Bakels waren dus serieus genomen en hadden geleid tot een verandering van het studieprogramma. Uit het rapport door P. Feenstra van de in 1899 ingestelde commissie blijkt dat men het uitgangspunt van Bakels senior overnam, zoals de vaststelling dat ‘de kennis van het Nieuwe Testament voor den toekomstigen christenleraar hooger waarde heeft dan die van het Oude’. Wel werd filosofie gewijzigd in ‘kennis van godsdienstige en zedelijke geschriften, verschijnselen en personen’.⁴⁹ De commissie had hierover contact gehad met de seminariumhoogleraren. Professor De Bussy vereenvoudigde de regeling van het aantal door de studenten nader te bestuderen onderwerpen; professor Cramer stelde een testimonium voor over de oudtestamentische vakken. Samen kwamen zij tot zes te kiezen onderwerpen; een uit het Oude en een uit het Nieuwe Testament.

TOT SLOT

Aan Bakels’ reeds aangehaalde opmerking achteraf over ‘De steengroeve’ in *De Zondagsbode* (1907) is nog toe te voegen dat hij destijds in *PC* in jeugdige onbezonnenheid van de student de exegese minder netjes had behandeld. Dat had vermoedelijk te maken met de kennelijk schier eindeloze explicatie-zucht, zoals bijvoorbeeld de verklaring van Daniël 7, waarin elke genoemde diersoort en elk aantal hoorns, alsmede de mogelijke betekenissen daarvan wekenlang werden uitgekauwd, wat hem totaal niet aansprak. Daarbij wees hij erop dat ‘De steengroeve’ wegens zijn tegen de ‘ongelovige’ wetenschap opruiende aard helaas direct was overgenomen door *De standaard* van Kuiper, welk blad er munt uit had willen slaan tegenover de ‘ongelovige’ en ‘onvrije’ universiteiten. ‘Peccavi’, zo beleed hij berouwvol.⁵⁰

In 1924 bezorgde classicus Van Hille een recensie van Bakels' boek *Nieuw-testamentische Apocriefen* (1922/ 1923). Hij rekende Bakels tot de 'belangwekkende lieden' en schreef over diens ontwikkeling: 'Bakels heeft, sinds hij in 1895 "De Steengroeve" schreef, ontzettend veel gewerkt en grote invloed gekregen. Maar op enkele punten is hij geheel dezelfde gebleven',⁵¹ wat zonder meer een bevestiging vormt van het uitgangspunt voor deze inleiding tot zijn eerste publicatie die nogal weerklank had gevonden.

'De steengroeve' uit 1895 was een voor Bakels reeds typerend artikel uit het begin van zijn schrijverschap. Daarna zou hij vooral dankzij zijn boeken op een zo unieke manier nationaal bekend worden, dat Rademaker in het voorwoord van diens laatste boek schreef dat het verschijnen van een Bakelsboek een schrik in het theologenkamp en een juichkreet in de gelederen der niet-dogmatisch gelovenden veroorzaakte.⁵² Dit kwam door 's mans bipolair stoonis, waardoor zijn fantasie meer ongeremd was dan bij anderen; de levendigheid van zijn schrijfstijl werd erdoor vergroot, maar het leidde dikwijls ook tot onberaden uitlatingen, luidruchtigheid en zelfs oppervlakkigheid. Desondanks was hij de enige moderne propagandist voor het geloof, die de randkerkelijken wist te bereiken. Zestig jaar na zijn dood is Bakels vrijwel vergeten. Toch maken zijn originaliteit en veelzijdigheid hem tot een intrigerende en belangwekkende persoonlijkheid. De nogal ongebruikelijke beschikbaarheid van vrijwel al zijn publicaties en de reacties daarop – ook vrucht van zijn manische behepthed – maakt het mogelijk om meer inzicht te verwerven in de ontwikkelingen van niet enkel de doopsgezinden, maar ook andere kerkelijke en buitenkerkelijke stromingen daaromheen, in een tijdperk waarin vrijwel alle groeperingen en standpunten in beweging raakten.

TOELICHTING OP DE TEKSTUITGAVE

Het artikel 'De steengroeve' was geplaatst in de rubriek 'Hooger Onderwijs' van *Propria cures; Amsterdamsch studentenweekblad* 6 (1894-1895), 211-213, onder het gelegenheidspseudoniem 'Esuriens, genaamd de Bittere'. Allerlei eigenaardigheden in spelling en tekstweergave, zoals: 'Verbeeldt u', 'Delitsch', 'den geheele schoonen inhoud', 'homiliën', 'het arena', of het niet cursief weergeven van Latijnse termen, en dergelijke meer, zijn onveranderd uit de gedrukte bron overgenomen. De voetnoten maken onderdeel uit van de oorspronkelijke tekst, tenzij deze tussen haakjes zijn geplaatst en voorzien zijn van de initialen MR.

De steengroeve

Wellicht denkt de lezer, dat ik, in navolging van Louis Couperus, eenige reisimpressies ga opsnijden, maar dan slaat hij de plank glad mis, tenminste in zooverre als mijn reis niet een reis is zoals men gewoonlijk bedoelt.

Ik heb nu namelijk niet gereisd in vreemde landen, maar ben niet verder geweest dan ons dierbaar op modder gebouwd Amsterdam.

En wat heb ik daar gezien?

Hoewel ik niets zag dan een ondergrond van modder, zoo heb ik daar toch eene steengroeve gevonden, zoo groot, dat zij mij als in een nachtmerrie tegengaapte, eene groeve met steenen zoo hard als Carrarisch marmer doch niet sneeuwwit maar grijsgrauwloodblauw, onverteerbaar, vergiftig, kortom helsche steenen.

Dit artikel staat onder de rubriek ‘Hooger onderwijs’. En daarover zal ik het hebben. Ik wil schrijven over de opleiding van aanstaande predikanten aan de hoogeschoolen in Nederland. Ik wil schrijven over de opleiding van die jonge mannen, die ach! als de doorsnede der menschenkinderen, een middelmatigen schat van eigen talenten hebben, maar die toch later aan zooveelen het ware hemelsche voedsel zullen moeten uitreiken; wier bron van geestelijk leven niet overvloediger vloeit, en die toch van zooveelen dorst zullen moeten lesschen, de dorst naar de hemelsche fonteinen.

Dacht men dat hunne opleiders aan dat gebrek op bedachtzame wijze tekort kwamen door met liefdevolle toewijding bij hen aan te vullen, wat hun ontbreekt, door hen uit eigen harteschat en uit den schat die de vaderen vergaderden, rijk toe te rusten met gegevens, die hun in hunne heerlijke betrekking zoo van nut zullen zijn? Dacht men, dat zij bekend zouden worden gemaakt met sierlijk geschreven en vrome geschriften, met scherpdenkende geesten die in onwrikbare leerstelsels *de* hemelsche Waarheid hebben gefixeerd en klaar voor oogen gesteld, opdat deze jonge zwakke theologogjes eenmaal vast zullen staan in den strijd met de ongeloofvige machten dezer duistere eeuwheft?

O naïëveteit, o sancta simplicitas! Zoo ver als het Oosten is van het Westen, zoo verre zijt gij van de ware toedracht, als gij het bovenstaande vermoedt, o lezer. Maar ik zal u de ware toedracht verklaren.

Daar staat geschreven: ‘Of wat mensch is er onder u, zoo zijn zoon hem zoude bidden om brood, die hem een steen zal geven?’ (Matth. 7: 9).

Deze vraag veronderstelt, dat er *geen* mensch is, die zijnen kinderen steenen voor brooden zal geven. Doch de Goddelijke Vrager rekende buiten den

waard, dat is: buiten den wetgever van ons dierbaar vaderland dat steeds de godsdienst*vrijheid* (o goden!) handhaafde, en dat nu als consequentie van deze kruidjeroermenietachtigheid, het neutraal onderwijs pousseerde. En ook rekende Hij buiten onze professoren⁵³ die o zoo bereid zijn, om deze neutraliteit, zegge: godsdienstloosheid en Godsnegeering in praktijk te brengen.

Ziet lezers, ik wil altijd mijn best doen om een stil, nederig, lankmoedig mensch te zijn, maar als ik zie, dat bij het behandelen van de godsdienstige litteratuur van het oude en nieuwe testament God wordt *genegeerd*, doodleuk wordt genegeerd; dat bij de behandeling van de wijsgeerige of wetenschappelijke of historische of weet ik wat voor ethiek of moraal God wordt *genegeerd*, Die toch Degene is, die u o mensch heeft geleerd, wat kwaad is en wat goed; dat bij de behandeling der kerkgeschiedenis God wordt *genegeerd*, Hij, Die de harten der koningen leidt als waterbeken en Die den loop der gebeurtenissen bestuurt als een ruiter zijn ros – ziet, als ik dat alles zie, dan kookt het in mij, dan springen de tranen van verontwaardiging in mijne oogen, en ik getuig bij God, dat ik mij dezès toorns niet schaam, maar dat het een edele toorn is die mij beroert, en een edele drift om Gods naam te handhaven op aarde en een edele gloeiende souvereine haat, waarmede ik al dit aardsche geschipper, geklodder en geflodder haat. Doch Gode zij de eer, Die deze toorn in mij verwekt heeft. Ik ben een werktuig en NIETS door mij zelven. Doch door mijne zwakheid moet de kracht des Allerhoogste volbracht worden. Amen.

Waarmede de theoloogjes worden opgevoed?

Zoals ik gezegd heb: met steenen.

Wat die steenen zijn?

Ik noem bijvoorbeeld den steen van kennis van Hebreeuwsch en Hebreeuwsche Antiquiteiten. Ieder theoloog en iedere Israëliet zal mij toestemmen, dat de taal hunner voorvaderen al een heel onverteerbare steen is.

En werd hun nog maar geestdrift ingeboezemd voor al het schoone dat in die Hebreeuwsche geschriften stond. Maar o wee, het is verre vandaar! De vraag die sedert een paar jaren in het verslag der theol. faculteit in onzen almanak gedaan wordt, de vraag of prof. MATTHES wat minder profaan in zijne uitdrukkingen wil zijn, is mijn getuige.

En voor het overige, lezers, is daar bij dit vak en bij het behandelen van het nieuwe testament (litterarische en geenszins theologische vakken, die ook geheel als aardsche en profane vakken worden behandeld) nog een allerhardste en miserabelste steen: n.l. de exegese.

Wat exegese is? O leek, verbeeld u, dat gij de Camera obscura⁵⁴ wilt gaan

genieten, maar dat iemand u voortdurend verveelt met eene etymologische uitlegging van ieder woord uit deze kostelijke verhalen; dat hij u b.v. lastig valt met eene uitlegging van den naam des schrijvers. B.v. als volgt:

Nicolaas komt van *νικάω* = overwinnen en *λαός* = volk. Dit nico komt ook voor in Nicopolis, Berenice; men vermoedt dat ook de naam van de Fransche badplaats Nice van den zelfden stam komt en de jongste geleerden, Klosterman en Delitsch hebben uitgemaakt dat ook het hollandsche werkwoord niezen daarvan stamt. Evenals canis komt a non canendo en lucus a non encendo, zoo komt niezen a non nikando: d.w.z. dat men zijne verkoudheid nog niet is te boven gekomen. Nicolaas is verder de naam van een bekenden heilige en is in het plathollandsche: Klaas ‘t welk voorkomt in het trias: Jan, Piet en Klaas. Wat Beets betreft, dit is de naam van een plaats in Nederland, vanwaar des schrijvers familie wellicht stamt; Harnack meent echter, hoewel ten onrechte, dat die familie is genoemd naar een voorvader die veel van visschen hield en die telkens in zijn slaap in extaze: ‘beet!’ riep, maar daarop terstond ‘sss’ deed volgen. (om de omstanders te vermanen stil te zijn, daar de visch anders bang zou worden) ... usque ad infinitum ...⁵⁵

Verbeeldt u, dat gij hiermede zooveel tijd verspilt, dat gij den geheele schoonen inhoud van de Camera vergeet, omdat men u ophoudt met de quaestie, of er wel ooit een Nicolaas Beets heeft bestaan! ... zoudt gij niet tureluursch worden.

Zeg niet dat wij aan de Universiteit zijn, niet om wat goeds te hooren, maar om de wetenschap te verschalken. Laten wij geen loopje met elkaar nemen: de theologen moeten *dominees* worden, hele gewone, practische, geloovige predikers, wien het ter wereld niet kan interesseeren of de Clementinische homiliën van Jan, Piet of Klaas zijn. (Van Clemens zijn zij natuurlijk *niet*).

En als gij een jaar wordt bezig gehouden met begrafenissen etc. van Chineezen (zie almanak-verslag) en met eenige dozijnen Germaansche en niet-Germaansche goden en godinnen (als de godinnen er bijkomen wordt het soms interessant) – zoudt ge dan niet *tureluursch* worden?

Interessant! ja, dat is het woord. Op zijn best zijn de kwesties die den aanstaanden predikanten onder den neus geduwd worden *in-ter-es-sant*. Doch hoe moesten zij hen *roeren*, roeren tot in hun binnenste binnenste, zoodat zij vurig verlangden ze opgelost te zien, zoodat ze die oplossing zochten met al den aandrang die in hun was; want het zou zijn een zoeken naar het waarachtige Brood des levens, naar het manna van de Goddelijke, verlossende en zaligmakende WAARHEID; doch nu ... nu zien zij niets dan de steenen die op de tafel dezer universiteit worden opgedischt. En wie zou de moeite nemen, die op te rapen?

Tureluursch? Ge zoudt tureluursch worden? O ik hoop voor u, dat ge *meer* zoudt doen, dat ge in een goddelijken toorn zoudt ontgloeien en daaraan lucht geven in een goddelijk sarcasme!

De theologen worden gevoed met steenen in plaats van met brood.

Het arena, waarin de lichten van ons land zich met elkaar meten, dit arena is binnen onze Universiteit ... een treurige, woeste steengroeve.

Wat wonder, dat de studenten niet bevredigd worden en zich gaan laven met bier, flauwe praatjes en allerzonderlingste begrippen,⁵⁶ in plaats van dat zij, tenminste in de collegezalen, verkeerden in hooger sferen dan de andere leden van dit geslacht.

‘Wat moeten wij gelooven? Maak ons de éénige Waarheid duidelijk! Waarom zijn wij christenen? Waarom Protestant, waarom Luthersch, of Gereformeerd of Doopsgezind? Waarom zweren wij of zweren wij niet? Wie zijn wij? Van waar komen wij? Waar gaan wij heen?’ Dit zijn vragen die een antwoord waard zijn, Maar het antwoord laat zich vergeefs wachten, tenzij men de uiterst diepzinnige kwestie, of het evangelie van Marcus in 92 of 93 n.C. of misschien nooit geschreven is, een antwoord noeme.

O hoe hongerig zitten de voedsterlingetjes van Minerva bij deze groote, koude, harde steengroeve. Zij wilden zoo zielsgaarne warm rusten in de liefdevolle armen van Alma Mater, en zich aan hare zachte en warme borsten laven tot verzadiging.

Doch nu zitten zij te knabbelen op harde steentjes; tot zij kiespijn krijgen. En opdat zij geen kiespijn krijgen slikken zij ze ongekouwd door; totdat zij maagpijn krijgen:

En hun binnenste wordt niet verwarmd en hunne neuzen zijn blauwkoud.

De armen.

Doch wee, dit geslacht der machthebbenden! In de hel zullen zij moeten steenen⁵⁷ kloppen tot in eeuwigheid. En daar zal geweest zijn en knersing der tanden.

Esuriens

Genaamd De Bittere,

die, als zijn penseel den fijnen, stillen toon der waarheid niet kon treffen, en met te schelle kleuren kleurde, om vergiffenis smeekt.

NOTEN

- 1 ‘Esuriens, genaamd de Bittere’ [pseudoniem van H. Bakels], ‘De steengroeve’, in: *PC* 6 (1894-1895), 211-213.
- 2 L. Ligtenberg & B. Polak, *Een geschiedenis van Propria cures, 1890-1990* (Amsterdam, 1990), 21. ‘Propria cures’ betekent: ‘zorg voor je eigen zaken’.
- 3 H. Bakels, ‘Hoe staat ’t met het eedverbod in Mattheüs 5?’ III, in: *De Zondagsbode* 21 (1907-1908), 13-14.
- 4 J. Weisz (red.), *Die Schriften des Neuen Testaments neu übersetzt und für die Gegenwart erklärt. I Die drei älteren Evangelien. Die Apostelgeschichte* (Göttingen, 1907).
- 5 F.S., ‘Op bezoek bij ds. H. Bakels’, in: *De nieuwe revue; relatief-neutraal weekblad* 1 (1911), 17-18.
- 6 Als buitenpromovendus van de VU werk ik bij prof. dr. Piet Visser aan een biografie onder de werktitel: ‘Herman Bakels (1871-1952); doopsgezinde dwarsligger tussen faam en haat’. Ik ben hem zeer erkentelijk voor zijn commentaar op dit artikel.
- 7 In 1894 begon Bakels met het inplakken van zijn publicaties in schoolschriften; hij hield dit vol tot in 1948. Een viertal oudere stukken uit *PC* kreeg een plaats als ‘terugblik’. Het betrof niet alleen artikelen in kranten en tijdschriften, maar ook zijn brochures en dunnere boeken. Ook voegde hij – vaak los – de reacties op zijn schrifturen bij en voorzag de stukken dikwijls van aantekeningen. De dikte van de in totaal 88 schriften (!) nam toe tot soms wel 10 centimeter. Hij nummerde de schriften en voorzag de bladzijden van een doorlopende paginering die eindigt met 3238. Een en ander is ontsloten met een inhoudsopgave van de schriften in een dik cahier, wat hij vanaf 1910 bijhield. Daarnaast zijn er zes archiefdozen met manuscripten, bestaande uit grotere delen ongepubliceerd materiaal en enkele ontvangen brieven. Dit Bakelsarchief, dat vijf strekkende meter beslaat, is aanwezig in de Bibliotheek van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, bruikleen van de UB Amsterdam, Bijzondere Collecties.
- 8 Het modernisme was een vrijzinnige stroming binnen het protestantisme, die rond 1860 was ontstaan. De oud-modernen waren daarin het meest radicaal. Zij accepteerden de bijbelkritiek en verwierpen zowel de wonderverhalen in de Bijbel als veel van de klassieke geloofsleer. Zie: J. van Eijnatten & F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2005), 272-273 en 323.
- 9 Archief van *PC*: 27-09-1894 tot 26-09-1895. Zie Ligtenberg & Polak, *Een geschiedenis van Propria cures*, 363. Bakels trad aan nadat de zittende redactie haar opheffing bekend had gemaakt in *PC* 5 (1893-1894), 410-411, als gevolg van ontevredenheid over het niveau van het blad – zie het stuk hierover van D.L. Uyttenbogaart in *PC* 6 (1894-1895), 189-190. Met Bakels traden op 27-09-1894 nog vier nieuwe redacteuren aan: Ph.A. Kohnstamm, M. Meijers, Leo Meritz en Paul Scholten; ook enkele oud-redacteuren traden weer toe. Ligtenberg & Polak, *Een geschiedenis van Propria cures*, 21 en 27-28. De gebruikelijke vermelding van nieuwe redacteuren bleef echter achterwege. Zie *PC* 5 (1893-1894) 409-411.
- 10 [H. Bakels], *De leer van Fechner* (Gouda, 1893); 4 pagina’s gebrocheerd. Bakelsschrift I, 34.
- 11 Bakels beschreef dit in zijn *Leekeboek over godsdienst, een geloovig-kettersch boek, opgedragen aan alle buitenkerkelijke menschen* (Amsterdam, 1919), 206-207.
- 12 P.M.V. [de initialen van ‘P.M. Versteeg’], *Voor mijne vrienden die de waarheid liefhebben* (Gouda, 1895); 45 bladzijden tekst, gebrocheerd; Bakelsschrift II, 44. Volgens een bijschrift had hij de tekst geschreven tussen najaar 1892 en najaar 1894, en bracht hij het uit in februari 1895.
- 13 P.M.V., *Voor mijne vrienden*, 6 en 29.
- 14 Dit staat uitgebreid beschreven in Bakels’ *Prikkeldraad* (Huis ter Heide, 1927), 158-160, waar ook de invloed van het modernisme op zijn vader ter sprake komt. Joannes Henricus Scholten (1811-1885) was een gerenommeerd theoloog aan de Universiteit van Leiden. Zijn twee-

delige hoofdwerk, *De leer der Hervormde Kerk, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* (Leiden, 1848-1850), veel geroemd maar ook hevig bekritiseerd, beleefde een vierde druk in 1870 en zou de aanzet geven tot de negentiende-eeuwse vrijzinnigheid. D. Nauta et al. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Kampen, 1978-2006), 6 dln. I, 320-322 (hierna: *BLGNP*).

15 H. Bakels, *Bouquetje dogmatiek, gepresenteerd aan de materialisten, de fatalisten, de atheïsten, de pantheïsten, de oud-modernen* (Enkhuizen, 1906). Het boek beleefde vier, telkens herziene herdrukken.

16 F.B. Bakels, *Vier eeuwen Bakels* (Bussum, 1994), 55-60.

17 J. van Sluis, 'Herman Bakels (1871-1952) en het godsbewijs vanuit de theepot', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 23 (1997), 119-132; J. van Sluis, 'Bakels, Herman', in: *BLGNPV*, 29-30.

18 E.P. Meijering, *Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2007), 63-64 en 453-454. Meijering citeerde uit Bakels' vroege boeken: *Bouquetje dogmatiek* (1906), *Bouquetje polemieken* (1909) en het *Nieuwe Testament* (1908), en uit het iets latere *Wij ketters* (1920), maar niet uit zijn artikelen of boeken daarna.

19 R.A. Kolléwijn had in 1891 een fonologische spellingsmethode bepleit, waarbij bijvoorbeeld 'dadelijk' als 'dadelik' werd gespeld. Desalniettemin bleef de spelling volgens De Vries en Te Winkel de officiële.

20 *PC* 3 (1891-1892), 163-164. Bakels noemde zich 'H.B.Pzn,' ter onderscheiding van de gewraakte scribent 'H.B.' Het artikel ontbreekt in de Bakelsschriften, maar zijn aantekening hierover in Bakelsschrift I, 22 (bij 'Terugblik') stelde mij in staat het te vinden in oude jaargangen van *PC*.

21 *PC* 3 (1891-1892), 365.

22 *PC* 4 (1892-1893), 178. Dit stuk is onder 'Terugblik' opgenomen in Bakelsschrift I, 22. Bakels tekende erbij aan dat de parabel die hij bekritiseerde van *PC*-redacteur P. Tideman was.

23 *PC* 4 (1892-1893), 188.

24 *PC* 4 (1892-1893), 176-177.

25 *PC* 5 (1893-1894), 135-136.

26 Daarmee was de zogenaamde *duplex ordo* bedoeld, die was ingevoerd in 1876 en inhield dat geloofsaspecten moesten worden gedoceerd door de verschillende kerkelijke opleidingen (in Amsterdam de hervormde, de lutherse en de doopsgezinde), terwijl de universiteiten zich beperkten tot de godsdienstwetenschap. Van Eijnatten & Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 285.

27 De doleantie was een scheuring die in 1886 zich voordeed binnen de Hervormde Kerk over de belijdenistucht. De uitgetreden gemeenten noemden zich: 'Nederduitsch Gereformeerde Kerken', met de toevoeging van 'dolerende'. Zij fuseerden in 1892 met de kerken van de Afscheiding uit 1832 tot de 'Gereformeerde Kerken in Nederland'. In de volksmond heetten zij nog lang 'dolerenden'. In de aanloop van die strijd, waarin Abraham Kuyper een leidende rol speelde, had deze in 1880 al de Vrije Universiteit opgericht. Daar werden 'in vrijheid' de toekomstige predikanten opgeleid buiten de invloed van de kerkelijke hoogleraren (en de *duplex ordo*) die sedert 1878 aan de drie rijksuniversiteiten en de Amsterdamse universiteit verbonden waren.

28 Bakels behandelde de tucht ook in de voorrede van zijn in februari 1895 uitgekomen brochure waaraan hij enkele jaren had geschreven: *Voor mijne vrienden*, 5-6. *PC* 6 (1894-1895), 151-152; zie ook noot 8.

29 *PC* 6 (1894-1895), 151-152; zie ook noot 9.

30 Esuriens betekent: hij die hongert.

31 Volgens de *Series lectionum* voor het studiejaar 1891-1892, behandelde professor dr. D.E.J. Völter de vroegchristelijke geschriften en professor dr. S. Cramer, rector van het Doopsgezind Seminarium, de uitleg van het Nieuwe Testament. Zie de *Amsterdamsche studenten-almanak* 62 (1892), 56. In de collegeverslagen godgeleerdheid wordt opgemerkt dat Völter bereidheid toon-

de om tegemoet te komen aan eerder in deze verslagen geuite bezwaren, maar dat de uitvoering ervan stuitte op de angst van sommige studenten om geen goed dictaat te zullen verkrijgen. Bovendien werd gesteld dat Cramer de exegese Nieuwe Testament van Völter had overgenomen, en weliswaar goed college gaf, maar dat zo uitvoerig deed, dat de hoofdzaken onvoldoende naar voren kwamen; *Amsterdamsche studenten-almanak* 62 (1892), 137-139. Opmerkelijk is dat professor dr. J.C. Matthes, de docent voor het Oude Testament, in de *Series* niet voorkomt, terwijl hij in de collegeverslagen van die jaren uitgebreid, en steeds lovend, wordt becommentarieerd. Vermoedelijk kwam dit doordat hij aanvankelijk hoogleraar was aan de Letterenfakulteit, terwijl zijn colleges bijgewoond werden door vooral theologen. Zijn overgang in 1890 naar de theologische faculteit, als opvolger van J.G. De Hoop Scheffer, was de samenstellers van de studenten Almanak blijkbaar ontgaan. Zie: C. Houtman, ‘Matthes, Jan Carel’, in: *BLGNPV*, 362-364.

32 *Amsterdamsche studenten-almanak* 64 (1894), 87, en 65 (1895), 95, komt deze opmerking voor, echter samen met veel lof, zodat Bakels’ kritiek zeer eenzijdig aandoet, hoewel het een het ander niet hoeft uit te sluiten.

33 Ook kan men zich afvragen bij: ‘God, Die de loop der gebeurtenissen bestuurt als een ruiter zijn ros’, of God de gebeurtenissen die leidden tot de *duplex ordo* dan kennelijk niet bestuurd had (in de ogen van Bakels), al toonde die zijn bewustheid hiervan in het tweemaal ‘buiten den waard rekenen’ door de ‘Goddelijke Vragcr’. Onder degenen die reageerden, roerde niemand deze oneffenheden aan.

34 *PC* 6 (1894-1895), 227-228. Volgens Bakels’ aantekening waren het de studenten Hiel en U. Reinders.

35 *PC* 6 (1894-1895), 235-238. Volgens Bakels betrof het de doopsgezinde medestudent Frederik Cornelis Fleischer, later predikant van 1896 tot 1924. Zie over hem: *ME* II, 337.

36 *PC* 6 (1894-1895), 243. Bakels noteerde in een bijschrift, vermoedelijk niet zonder genoegen: ‘Koenen tegen Reinders en Hiel, voor mij’. Hendrik Jacob Koenen (1864-1907), die rechten had gestudeerd, was rector van het Amsterdamse corps en tevens een van de oprichters geweest van *PC*. In studentenkringen genoot hij groot gezag. P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden, 1914), III, 710-711.

37 *PC* 6 (1894-1895), 251. *De standaard* was de in 1872 opgerichte krant van dr. Abraham Kuyper die haar tot spreekbuis zou maken van zijn protestantse orthodoxie, zijn politieke beweging en tolererende gemeenschap. Zie Bakels’ opmerking hierover in 1907, onder: ‘Reacties’.

38 Redactioneel, ‘Steenen voor brood’, in: *De standaard* 10-03-1895. Aangetroffen in: Bakels-schrift II, 47.

39 *PC* 6 (1894-1895), 252-253. Deze reactie ontbreekt in de Bakelsschriften!

40 *PC* 6 (1894-1895), 264-265. Volgens Bakels’ bijschrift: Van der Aa, vermoedelijk G.A.P.M. van der Aa, de latere redacteur van *PC*, van maart tot oktober 1898.

41 Dit lijkt op het orthodoxe verwijt aan de moderneren, ‘dat ze alleen de rede koesteren, en het warme geloof hebben afgedankt’, zoals tussen de regels door ook te lezen is in het commentaar in *De standaard*.

42 In *PC* 6 (1894-1895), 44 stond van Bakels het artikel: ‘Het optreden van prof. de Groot wel een evenement’. Dat handelde over de bescheiden inaugurele rede van de eerste katholieke hoogleraar aan een openbare universiteit in Nederland, de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam: Joannes Theodorus Vincentius de Groot O.P. Zijn bijzondere leerstoel namens het Nederlands Episcopaat had als opdracht de thomistische wijsbegeerte. Zie: *Levensberichten van professoren en lectoren* (Amsterdam, 1932), 591.

43 De in 1811 opgerichte vereniging van doopsgezinde gemeenten in Nederland, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, had de primaire taak het Doopsgezind Seminarium in stand te houden, dat de kerkelijke opleiding van predikanten verzorgde. Zie het *Verslag wegens de staat der ADS in Holland voor het jaar 1898* (Amsterdam, 1898), 8-10.

- 44 P.S. Bakels, *Eenige beschouwingen over de studie aan het Seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam* (Koog aan de Zaan, 1899), 16 pagina's gebrocheerd, in het ADS-archief, Stadsarchief Amsterdam, PA 843, 1.12, nr. 276.
- 45 *Verslag ADS 1899*, 8-10.
- 46 *Verslag ADS 1900*, 8-10.
- 47 Zowel diverse formuleringen als het verspreiden van een gedrukte brochure kunnen eveneens wijzen op rechtstreekse invloed van Herman op zijn vader. Overigens was diens stijl veel rustiger dan die van Herman.
- 48 H. Bakels, *Prikkeldraad*, 158-160.
- 49 *Gedrukte brief namens de curatoren van de kweekschool der ADS, met rapport van de ingestelde commissie, door P. Feenstra jr.* (Amsterdam, 1900), in het ADS-archief, Stadsarchief Amsterdam, PA 843.
- 50 'Ik heb gezondigd' (Luk. 5:18 en 21).
- 51 G.E.W. van Hille, 'H. Bakels, *Nieuwtestamentische Apocriefen I en II*', in: *Weekblad voor middelbaar en gymasiaal onderwijs* 20 (1923-1924), 840.
- 52 L.A. Rademaker, 'Woord vooraf', in: H. Bakels, *Het godsdienstschip* (Amsterdam, 1948), 5.
- 53 In Amsterdam is er slechts één uitgezonderd. [Bakels gaf in *Bouquetje polemieek*, 128 aan dat alleen professor Cramer 'van z'n geloof dorst getuigen'].
- 54 Met *Camera Obscura* wordt bedoeld op de succesvolle bundel met humoristische beschouwingen en novellen die de literator-dominee Nicolaas Beets (1814-1903) onder het pseudoniem Hildebrand in 1840 te Haarlem had uitgegeven.
- 55 In de exegese worden minstens even dwaze hypothesen der goegemeente verkocht.
- 56 Ik heb een theoloog gekend die beweerde, dat hij als hij dominee zou zijn geworden, zoo weinig mogelijk Godsdienstig zou preken; en een die over monotheïsme sprak als wij over polytheïsme en fetichisme, d.w.z. over iets heel raars en voorbijgegaans, goed voor halve wilden. En ik ken een professor ... Is het niet opmerkelijk dat mannen die allen verkondigers des Goddelijken Woords zijn geweest, nu zij bij het H.O. [Hoger Onderwijs (MR)] professor zijn geworden, dat Woord zoodanig onder stoelen en banken weten te schuiven, dat er geen sikkiepitje meer van is te bemerken? Het is treurig. Hoe moest hun levend geloof door de ijzeren banden der Staatswet heenbarsten, als de verrukkelijke blaadjes van het lentegroen door de grauwe bedeksels.
- 57 N.I. hunne harten, totdat die murw zijn geklopt.

Dominee W. Broer

Prediker

LUUK A. BROER

Doopsgezind predikant Wouter Broer (1906-1968) verafschuwde algemeen religieuze interpretaties van het christendom. Het in de tweede helft van de negentiende eeuw ook onder doopsgezinden opgekomen ‘modernisme’, het vrijzinnig christendom, was voor hem een onbestaanbaar monstrum; een ontkenning van het christendom. Een compromis hierover was voor hem niet mogelijk. Broer was geen diplomaat maar een waarheidsverkondiger, geen polderaar maar prediker. Die houding gaf veel gelovigen houvast, maar leidde ook tot spanningen binnen doopsgezinde gemeenten waar traditioneel de persoonlijke geloofsbelijdenis door volwassenen het uitgangspunt vormt.

RECHTZINNIG THEOLOOG

Nog geen 30 jaar oud en pas twee jaar predikant opende Wouter Broer in 1935 de aanval op de vrijzinnigheid binnen de doopsgezinde broederschap met een reeks artikelen in *De Zondagsbode*, het toenmalige weekblad van de doopsgezinden.¹ De reeks begon met een reactie op een artikel van predikant J. Yntema uit Leeuwarden. ‘Eigenlijk hebben wij allen elk voor zich een eigen Christusbeeld’, beweerde Yntema. Dit was volgens Broer ‘onjuist’, want:

de overgrote meerderheid belijdt wel een bepaalde Christus, anders zou er nooit een christelijke gemeente zijn ontstaan. Oorspronkelijk was er één Christusbeeld – zie Handelingen en Brieven in de Bijbel. Als wij de basis van de Christus uit de Schrift gaan prijsgeven krijgt de menselijke fantasie vrij spel en kan ieder het Christusbeeld kiezen dat hem het beste past.

Broer presenteerde zijn theologische visie: de Christusbelijdenis is het middelpunt van het bijbelse Nieuwe Testament. Jezus is God, en niet een mens. Wie die belijdenis terzijde schuift, schuift de hele bijbel terzijde, en christenen zijn gebonden aan de bijbel. Ondogmatisch christendom is volgens hem onbestaanbaar en verwerpelijk. Een christelijke gemeenschap baseert zich op

een gezamenlijke geloofsformulering, een dogma. Die formulering is altijd voorlopig en onvolkomen, maar bij dieper inzicht in de Heilige Schrift ontstaat vanzelf een zuiverder formulering van het christelijk geloof. Er is voor christenen geen openbaringsbron naast de Bijbel. Die Heilige Schrift is de enige toetssteen voor de zuiverheid van de geloofsbelijdenis. Schriftuitlegging is formulering van het dogma. Yntema reageerde in een artikel als volgt:

Ik erken ieders goed recht van een leerstellig geformuleerde Christusgetuigenis ten volle, ik blijf echter die getuigenis zien als één van de vele en ik zal mij met kracht verzetten tegen elke poging om zo'n getuigenis in onze gemeenten tot bindende belijdenis te maken.

Waarop Broer opnieuw een reactie schreef. Hij stond niet alleen in zijn rechtzinnige opvatting. In een persoonlijke brief viel de doopsgezinde theoloog Frits Kuiper hem bij:

Critiek op Yntema c.s. zou ik willen maken met als uitgangspunt dat hij Evangelie-dienaar behoort te zijn en schijnt te willen zijn. Dat hij anti-orthodox meent te mogen zijn geeft hem niet het recht te doen alsof hij niet door het feit van zijn predikant zijn in een Christelijke gemeente verplicht ware het Evangelie te verkondigen. [...] Het fundament van de gemeente is Christus, op de Leeuwarder kansel ligt een bijbel, en aan die twee gegevens is Yntema evenzeer verbonden als jij en ik! Daarom kan ik – en jij stellig ook – veel beter eerbied hebben voor een atheïst dan voor een vrijzinnig protestant, die de Godheid van Christus loochent. De eerste weet in de kerk niet thuis te behoren, de tweede beweert van wel.²

Yntema reageerde in een artikel met een aantal theologische argumenten die zijn visie ondersteunden, waarop Broer opnieuw zijn rechtlijnige waarheid naar voren bracht. Anderen bemoeiden zich met de discussie die enkele jaren doorliep en pas in 1939 enigszins afgerond werd. Wouter Broer hield tot zijn afscheidspreek in 1966 kritiek op collega's die afweken van de – zijns inziens – enig juiste theologische opvatting van het christendom. Dit dogmatische christendom was in de, onder invloed van het modernisme, overwegend vrijzinnige doopsgezinde broederschap weinig populair. Ondanks pogingen daartoe in het verleden kende men geen vastgelegde geloofsbelijdenis zoals gebruikelijk in de calvinistische traditie.

Wouter Broer werd in 1906 geboren in Giethoorn, waar zijn voorouders al enkele eeuwen woonachtig waren. Tijdens de godsdienstongelijkheid in de Republiek, die voortduurde tot aan de Franse Revolutie, vormde Giethoorn één van de schuilplekken voor de doopsgezinden. Aan het begin van de twintigste eeuw was maar liefst tweederde van de inwoners van de gemeente Giethoorn doopsgezind. Hun kerk uit 1891 draagt als opschrift: 'Eén is uw meester namelijk Christus en gij zijt allen broeders'. Giethoorn was een arm en geïsoleerd dorp tussen meren, moerassen, rietlanden en weiden. Vader Lucas Andries Broer (1870-1928) kwam aan de kost als zelfstandige kleine veehouder, rietsnijder en turfmaker, net als zijn voorouders en veel dorpsgenoten. Hij kon goed lezen, schrijven en spreken, en hielp dorpsgenoten bij het opstellen van moeilijke brieven. Ook hield hij vele jaren een dagboek bij.³ Lucas Andries was actief als diaken en bestuurder van het armenfonds van de lokale doopsgezinde gemeente. Daarnaast was hij bestuurslid van het Giethoorns dorpsbelang. In 1917 werd hij gekozen in de Giethoornse gemeenteraad op de lijst van de Bond voor Staatspensionering; later ging hij over naar de SDAP. Lucas Andries Broer zorgde er verder voor dat zijn vier kinderen een goede opleiding volgden. Een inspirerend voorbeeld vormde dominee T.O. Hylkema, de doopsgezinde predikant van Giethoorn, die een initiatiefrijk maatschappelijk organisator was.⁴ Twee van Lucas Andries' zonen zouden predikant worden.

De oudste zoon, Andries (1900-1994), verhuisde in 1914 naar Den Haag om daar het gymnasium te doorlopen. Hij trok in bij Jantje en Lummigje Broer, twee ongetrouwde zusters van zijn vader, die als huispersoneel werkzaam waren bij een welgestelde Haagse familie. Na het afronden van zijn gymnasiumopleiding ging Andries theologie studeren. In 1920 werd hij toegelaten tot de kweekschool van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit in Amsterdam en vijf jaar later slaagde hij voor het proponentsexamen aan het Doopsgezind Seminarie. In hetzelfde jaar werd hij beroepen door de doopsgezinde gemeente van Hindelopen, waar hij in september 1925 zijn intredepreek hield. De trotse vader (Lucas Andries) deed er in zijn dagboek uitgebreid verslag van. Andries had een brede belangstelling. Al op het gymnasium in Den Haag raakte hij enthousiast over de boeken van Jacques P. Thijssen, de bekende natuurschrijver. Verder rondde hij zijn studie theologie af met een werkstuk over de geweldloze, geestelijke en politieke leider Mahatma Gandhi. Na een korte periode in

Hindelopen werd hij predikant in Harlingen, en van 1938 tot zijn emeritaat in 1966 was hij predikant te Hilversum. Andries vormde het prototype van de vrijzinnige predikant die geïnspireerd is door natuur, cultuur en cultuurhistorie. Naast zijn werk als doopsgezind predikant publiceerde hij gedichten, natuurimpressies, toneelrecensies en beschrijvingen van zijn reizen in Italië.

Wouter, de tweede zoon, ging naar de HBS in Steenwijk. In de dagboeken van zijn vader lezen we dat de familie in 1922 naar Den Haag verhuisde, waar Wouter de HBS afrondde. In 1926 werd tuberculose bij hem vastgesteld en werd hij in een sanatorium te Hellendoorn opgenomen. Zijn jongere broer Harm zou aan deze volksziekte overlijden. Wouter was echter na een half jaar genezen, al zou hij verder leven met slechts één werkende long. Hij deed staatsexamen oude talen en ging vervolgens rechten studeren in Leiden. Na een jaar koos hij alsnog voor een studie theologie te Amsterdam, in navolging van zijn zes jaar oudere broer. In 1933 slaagde hij er voor het proponentsexamen aan het Doopsgezind Seminarie. Hij mocht nu als predikant gaan optreden en zich dominee W. Broer noemen. In Den Haag en tijdens zijn studie in Leiden en Amsterdam was Wouter Broer actief als vredesactivist en was hij bestuurslid van de Haagse afdeling van de Nederlandse Bond van Abstinente Studerenden (NBAS). In 1927 ontmoette hij er de verpleegkundige Suzanne Mizee met wie hij in oktober 1932 in het huwelijk trad.

W. Broer in zijn studententijd (foto ca. 1930); Broer staat rechts achter.

Na zijn afstuderen in 1933 werd Wouter Broer beroepen te Ameland door de samenwerkende doopsgezinde gemeenten van Hollum, Ballum en Nes. Evenals Giethoorn vormde Ameland een traditionele vluchtplaats voor doopsgezinden. Broer leidde kerkdiensten, preekte en bezocht de leden in de drie dorpen. Hij gaf catechisatie, doopte nieuwe leden, leidde trouwerijen en begrafenissen, en studeerde daarnaast. Vanuit Ameland voerde hij in *De Zondagsbode* de eerder vermelde theologische discussie met collega's. Zo vond hij medestanders onder rechtzinnige doopsgezinde collega's. Voor diverse andere provinciale en landelijke bladen schreef hij vanuit Ameland preken en bijbelinterpretaties. In september 1937 verscheen het eerste nummer van zijn eigen maandelijks preken-serie *De Wegwijzer*. Het blad werd geproduceerd door zijn trouwe Amelandse vriend Johannes van den Brink. Dit maandblad zou ruim 30 jaar verschijnen onder de vaste aanhef:

Joh. 14: 6: Jezus zeide: Ik ben de weg en de waarheid en het leven: niemand komt tot den Vader dan door Mij⁵

De 'schriftelijke gemeente' die hij met deze preken-serie opbouwde telde bij zijn overlijden in 1968 over het hele land circa 2000 abonnees. Hoe hij – ondanks de kleine kerkelijke gemeenten waarin hij werkzaam was – zo'n groot abonneebestand kon opbouwen zien we hierna.

Begin 1941 werd Wouter Broer beroepen te Warns, vlakbij Stavoren, in de Zuidwesthoek van Friesland. In hetzelfde jaar overleed zijn vrouw na een ziekbed van enkele maanden. Hierdoor bleef hij alleen achter in de moderne pastorie met zijn 7-jarige dochttertje. Wouter Broer hertrouwde twee jaar later met Grietje Veenstra, een Friese boerendochter uit Oudwoude, die hij in de vakantieperiode ontmoet had in het doopsgezinde broederschapshuis Fredeshiem. In het relatief beschutte Gaasterland kwamen zij met z'n drieën de oorlog door. Soms dreigde gevaar, want in de doopsgezinde kerk van Warns, recht achter de pastorie, sliepen 's nachts drie onderduikers. Het waren jonge mannen uit het dorp die probeerden te ontkomen aan tewerkstelling in Duitsland. Op een dag in februari 1945 werden ze bij het verlaten van het kerkgebouw ontdekt door de *Grüne Polizei*. De jongens ontkwamen in de weilanden maar dominee Broer, voorzitter van de kerkenraad, moest onderduiken om niet te worden opgepakt. Twee maanden later was Friesland bevrijd en kon hij veilig naar huis. In het isolement van de oorlog maar ook daarna tijdens de wederopbouwjaren heerste er in Warns een bloeiend en intensief kerkelijk leven.⁶

W. Broer in zijn tijd als predikant te Wars (1946).

Vanuit zijn standplaats Warns vervulde Broer preekbeurten in Friesland en op uitnodiging ook elders in het land. Hij schreef artikelen en boekrecensies voor het *Friesch Dagblad*, en hield bijbellezingen voor de NCRV-radio, waardoor zijn landelijke bekendheid toenam evenals het aantal abonnees van zijn maandblad. In oktober 1948 leidde hij – vanuit de Oosterparkkerk in Amsterdam – voor het eerst een door de NCRV rechtstreeks uitgezonden kerkdienst. Opmerkelijk was niet alleen de nouveauté, maar ook zijn keuze voor

de NCRV in een tijdperk dat de overgrote meerderheid van de doopsgezinde predikanten – waaronder zijn broer – de VPRO was toegegaan. Zo bouwde Broer een reputatie op als rechtzinnig (doopsgezind) predikant. Bij de kerkdiensten in Warns verschenen nu ook gereformeerden en hervormden die deze dominee wilden horen. Niet alle doopsgezinden waren daarover enthousiast.

CONFLICT IN HOORN

In 1949 werd dominee Broer beroepen door de doopsgezinde gemeenten van Hoorn en Enkhuizen. Hoorn telde 175 lidmaten en Enkhuizen 80; gezamenlijk waren ze net in staat een volledige predikant aan te stellen. Met zijn vrouw, inmiddels vier kinderen en een vijfde op komst, verhuisde Broer naar de enorme pastorie, een herenhuis uit de achttiende eeuw, naast de mooie kerk – ook wel de Menno-kathedraal genoemd – aan de Ramen, in het oude centrum van Hoorn; toen een stadje van 15.000 inwoners.

Sinds 1948 trad dominee Broer met bijbellezingen regelmatig op voor de NCRV-radio en met instemming van de kerkenraad werden eens per jaar zon-

Huwelijksinzegening in de doopsgezinde kerk van Hoorn in 1957.

dagmorgenkerkdiensten vanuit Enkhuizen of Hoorn live uitgezonden door de NCRV-radio. Opvallend was dat de zondagse kerkdiensten in Hoorn ook werden bezocht door leden van andere kerkgenootschappen, die zich aangetrokken voelden door de bevlogen rechtzinnige prediker. Vrijzinnige kerkleden vonden het bezoek van 'fijnen' aan hun kerk bedreigend. De voorzitter en de secretaris van de Hoornse kerkenraad, die Broer zelf hadden beroepen, alsmede de vorige predikant die na zijn emeritaat in de stad was blijven wonen, verzetten zich nu tegen de rechtzinnige preken van Broer en wierven heimelijk medestanders. De rechtzinnige doopsgezinde theoloog professor J.D. Dozy stuurde Broer op 19 april 1951 ongevraagd een persoonlijk briefje. Dozy had in Amsterdam geruchten gehoord over het 'ongewenste gedrag van ds. Broer', zonder echter de bijzonderheden te kennen. Hij maakte zich ongerust en wenste inlichtingen. Zijn briefje eindigde met de zinnen:

Ik vermoed dat je grootste misdaad zal bestaan in het feit, dat er nu mensen in de kerk komen, die er vroeger niet kwamen en dat je duidelijk uitsprekt, dat er verschil is tusschen Christelyk geloof en Hellenistische vroomheid. Beide ernstige vergrypen, vooral het laatste.⁷

Op een extra bijeengeroepen ledenavond op 24 april 1951 barstte de bom: enkele tientallen Hoornse kerkleden wilden van hun predikant af. Broer en zijn getrouwen boden echter hevig verzet, gesteund door de gemeente van Enkhuizen. Het landelijk bestuur van de doopsgezinde broederschap, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS), werd ingeschakeld om te bemiddelen. Een commissie uit het ADS-bestuur luisterde naar beide partijen. Maar de ADS koos geen partij en greep niet in. Binnen de doopsgezinde broederschap is de autonomie van de lokale gemeenten gebruikelijk, en er is een lange traditie van ledendemocratie. Daar kwam bij dat men bang was voor een richtingensrijd tussen orthodoxie en vrijzinnigheid in de federatie van 133 doopsgezinde gemeenten met in totaal 44.000 leden. Na enkele maanden van confrontaties vol persoonlijke verwijten bleek verzoening niet mogelijk en werd de richtingensrijd in Hoorn opgelost doordat de ontevreden leden hun lidmaatschap opzegden en – onder protest van de Hoornse gemeente – merendeels lid werden van de aangrenzende doopsgezinde gemeente Beemster.⁷ De ontevreden kerkleden vertrokken dus, maar het verschil in geloofsopvatting bleef een bron van conflicten, zoals 14 jaar later zou blijken.

Het vertrek van 45 leden betekende een financiële aderlating die de toch al arme doopsgezinde gemeente van Hoorn niet kon dragen. Na het diepgaande conflict en de daardoor hechte band met de kern van de gemeente kon

Broer nu niet vertrekken en zich elders laten beroepen. Hij bleef in Hoorn en verwierf een aanstelling als parttime protestants geestelijk verzorger in de Rijkswerkinrichting Oostereiland te Hoorn. In de 'Krententuin', de eeuwenoude voormalige VOC-pakhuizen aan het IJsselmeer, werd hij gevangenis-predikant. Dat betekende een zondagse kerkdienst erbij, en contact met gevangenen als geestelijk verzorgend rijksambtenaar.

DE NCRV-radio

Preken, het enthousiast en vol overtuiging verkondigen van het evangelie, de bijbelse boodschap, was zijn passie. Vrijwel iedere zondag preekte Wouter Broer in Hoorn, Enkhuizen en de Krententuin. Daarnaast vervulde hij preekbeurten in de regio voor vacante doopsgezinde gemeenten in Noord Holland (Noord), hij leidde vakantiekerkdiensten in Warns en op Ameland, kerkdiensten op uitnodiging in andere kerken in het land en hij produceerde zijn preken serie *De wegwijzer*. Graag trad hij verder op voor de NCRV-microfoon.

Eind 1955 ging Broer in op een schriftelijke verzoek van professor Dozy, die met emeritaat ging, om diens rol over te nemen als doopsgezind contactpersoon met de NCRV. Dozy stelde vast dat er, na recent huisbezoek van de VPRO aan jonge doopsgezinde predikanten, nog maar weinig rechtzinnige predikanten over waren waaronder de beperkte zendtijdtoewijzing door de NCRV moest worden verdeeld. Een half jaar later echter ontving Broer het dringende verzoek van het bestuur van de ADS om, gezien verplichtingen aangegaan met het Interkerkelijk Overleg inzake Radioaangelegenheden (hierna: IKOR), niet meer mee te werken aan zondagochtendkerkdiensten van de omroepverenigingen. Broer schikte zich in dit verzoek en presenteerde het aan de NCRV als een praktische aangelegenheid. Voortaan werden het geen zondagochtend- maar zondagmiddagkerkdiensten, die werden uitgezonden. Op 2 oktober 1956 stuurde ADS-secretaris De Zeeuw Broer een dankbriefje met de cryptische slotzin:

Op deze wijze is dus een einde gekomen aan een verschil van inzicht.
Hartelijk dank voor Uw initiatief in deze. De banden tussen U en onze
Broederschap zijn daarmee weer hechter geworden.⁸

De zendtijdverdeling door vrijzinnigen binnen het IKOR vond zijn evenknie in het Convent Van Kerken inzake Radiodiensten (hierna: CVK), waarbinnen orthodoxe protestanten hun zendtijd verdeelden. In 1960 liet het CVK

Portretfoto van dominee W. Broer uit 1965.

Broer per brief weten geen ruimte meer af te staan aan doopsgezinde predikanten. Tot zijn emeritaat in 1966 hield Broer niettemin twee bijbellezingen per jaar voor de NCRV; waarschijnlijk mede dankzij zijn aanhang via de preken-serie: *De wegwijzer*.

WAAROM DOOPSGEZIND?

Op de doopsgezinde broederschapsdag van 1959, over het thema: ‘de toekomst der gemeente’, legde Broer aan de gemeenten van Hoorn en Enkhui-zen de volgende vraag voor en gaf hij zijn persoonlijke antwoord erop:

giro.226401.

289

Waarom zijn wij Doopsgezind? Mag ik het eens proberen te zeggen? Ik ben Doopsgezind omdat God mij juist in deze kerk heeft geplaatst. En omdat Hij tot mij gezegd heeft: dáár moet jij je geloof belijden en beleven, in dat onderdeelje van mijn Kerk wil Ik jou in Mijn dienst gebruiken. En God heeft mij nooit de plicht opgelegd of zelfs maar het recht gegeven om die plaatst te verlaten, omdat ik 't ergens anders misschien méér naar mijn zin zou kunnen hebben.

Ons christen-zijn is een zaak van geloof, ons Doopsgezind-zijn is een zaak van trouw. Het is onzin te spreken van 'ons Doopsgezind geloof'. Wij geloven niet in Menno Simonsz, net zo min als een Lutheran in Maarten Luther of een Calvinist in Joh. Calvijn gelooft. Maar samen met die Lutheranen en die Calvinisten en alle andere christenen, geloven wij in die ene Naam, die onder de hemel gegeven is, waardoor wij zalig moeten worden.⁹

Het is geen verrassing dat Broer van harte meewerkte aan de oecumenische kerkdiensten die in de jaren zestig zomers in Hoorn werden gehouden door lutheranen, calvinisten en doopsgezinden gezamenlijk. Zijn hoop van vóór de Tweede Wereldoorlog dat rechtzinnigheid ooit dominant zou worden bij de Nederlandse doopsgezinden was vervlogen. In deze jaren ergerde Broer zich aan de 'lauwheid van de doopsgezinde gemeenten in Noord Holland', en hij overwoog wel eens om over te stappen naar de (synodaal) Gereformeerde Kerk. Zijn vrouw voelde daar echter niets voor en hield het met zachte hand tegen.

AFSCHEID VAN HOORN

De stad Hoorn groeide inmiddels in de naoorlogse jaren. Nieuwe doopsgezinde inwoners meldden zich als lid en troffen in Hoorn vaak een andere geloofsopvatting aan dan ze in hun vorige woonplaats gewend waren. Zo laaide onvermijdelijk het oude conflict 'rechtzinnig dan wel vrijzinnig' weer op. Als gevolg hiervan stak dominee Broer op de jaarlijkse ledenavond van september 1965 een donderspeech af.¹⁰ Zijn verwijt was dat sinds een jaar een groep actief was, die tweedracht zaaide binnen de doopsgezinde gemeente van Hoorn. De groep was niet content met het door hem gepredikte bijbelse christendom. Evenals in 1951 was een oppositionele groep gelovigen heimelijk bij kerkleden langsgaan om aanhang te verwerven. Onder de naam 'Menno Simons kring' organiseerden zij buiten de kerkenraad om bijeenkomsten met ook niet-leden in de gebouwen van de remonstrantse en de vrij-

zinnig hervormde kerk. Deze groep dissidenten trad zelfs naar buiten als onderdeel van de eigen gemeente. Woedend en venijnig voer Wouter Broer uit tegen de 'scheurmakers', zoals hij ze noemde. Hoe durfden zij de naam te gebruiken van de rechtzinnige 'kerkvader' Menno! Dominee Broer wenste een 'geharnast' optreden tegen de oppositiegroep, maar hij kreeg hiervoor geen steun van de kerkenraad, die pleitte voor verzoening. Daarop stelde hij voor op korte termijn een hereniging van de twee groepen te willen en gaf hij aan bereid te zijn daarvoor concessies te doen. Hij kondigde voorts aan niet meteen met vervroegd pensioen te gaan, maar ook geen 5 jaar meer te blijven.

Een paar weken later trok Wouter Broer zijn conclusie. Zijn gezondheid liet te wensen over. Door het intensieve werken en leven met één long was zijn fysieke staat achteruitgegaan. Een jaar eerder had hij tweemaal een paar weken in het ziekenhuis gelegen en ook nu was hij weer ziek. Hij wilde en kon het gevecht niet meer aan en besloot afscheid te nemen van zijn doopsgezinde gemeenten. In januari 1966 leidde hij een druk bezochte afscheidsdienst waarin hij onder het motto 'Gefundeerd en vast' nog eenmaal in zijn eigen kerk van zijn geloofsopvatting getuigde:

Zoals altijd op deze plaats, gaat het ons vanmiddag om het Woord, het onwankelbare Woord, het heilswoord van God in Jezus Christus, de énige grond van ons geloof.

Het prediken van zijn geloof had hij in de 33 jaar van zijn predikantenbestaan ervaren als een heilige zaak en hij stelde:

bij mijn weten heb ik in de 5000 preken die ik voor en na heb gehouden, nooit iets anders gedaan dan dit Evangelie te verkondigen als de vreugdeboodschap voor alle mensen.

Hij bleef polemisch:

Ik heb hier toch al die jaren niet voor u gestaan om u, geheel vrijblijvend, min of meer interessante dingen te vertellen, waar we eerst de dagbladen en de weekbladen en de moderne literatuur voor moeten afstropen en de nieuwste film en het laatste cabaretprogramma van de televisie gezien moeten hebben [...] om toch maar vooral de boot niet te missen, om toch vooral maar 'bij' en 'actueel' te zijn en een 'vlotte preek' te kunnen houden. Wij staan hier toch, de Here God heeft ons hier toch neergezet, om Zijn grote daden te verkondigen, om knechten te zijn, getuigen en wegwijzers van en náár Jezus Christus ...

Voor de doopsgezinde theologen onder zijn toehoorders eindigde hij verrassend:

Ik eindig met enige woorden van de man die theologisch al deze jaren het allermeeft voor mij betekend heeft; neen, dat is niet Karl Barth (hij is de tweede), maar H. F. Kohlbrügge, voor mij de diepste Bijbeltheoloog van de laatste 150 jaar.

En hij illustreerde dit met een lang citaat van Kohlbrügge.¹¹

In zijn geloofsopvatting duldde hij geen compromis, hij was niet gevoelig voor de geest van de tijd en was diep gekwetst door de mensen die niet wilden luisteren. In de resterende twee levensjaren laaide af en toe de emotie op die hem verleidde tot brieven en circulaires die hij beter niet had kunnen verzenden. Na dit afscheid stak hij nog meer energie in zijn 'schriftelijke gemeente', de abonnees van zijn maandblad, die wél luisterden en die ook zijn afscheidsprek in brochurevorm ontvingen. Daarnaast bleef hij werkzaam als gevangenispastor in opdracht van het ministerie van Justitie.

GEVANGENISPREDIKANT

Op uitnodiging van een reeks afdelingen van de Nederlandse Christen Vrouwenbond (NCVB) hield dominee Broer lezingen over zijn werk als geestelijk verzorger van protestantse gedetineerden in de Hoornse gevangenis. Hij was daar sinds 1951 voor de helft van zijn werktijd aangesteld als rijksambtenaar en zag enkele duizenden gevangenen langskomen. Uit de tekst van zijn lezing¹² slaan we de uiteenzettingen over recht, bestraffing, gevangenisvormen en resocialisatie over. Interessant wordt het bij zijn reactie op de steeds veranderende gevangenisbevolking in Hoorn. Broer trof aanvankelijk in de rijkswerkinrichting (RWI) aan steeds 250 dronkaards, bedelaars en zwervers. Dit waren:

Eenvoudige en eenzame mensen, eerder verpleegden dan criminelen [...] die met de grootste aandacht konden luisteren naar een eenvoudige prediking over de Heiland die al onze eenzaamheid breekt en al onze noden draagt. Die ene zaligspreking over de armen van geest voor wie het Koninkrijk der hemelen bestemd is werd daar voor mij tot een tastbare werkelijkheid.

De populatie veranderde in 1953: de asocialen werden verplaatst naar Veenhuizen en Hoorn kreeg langgestrafte Nederlandse oorlogsmisdadigers en later ook de ‘levenslangen’ die ‘op jaren’ waren gesteld en waarvan de laatste in 1962 vrijkwam. Broer zag hierdoor 300 zware oorlogsmisdadigers langskomen en erkende zijn morele tegenzin. Die politieke gevangenen bleken moeilijk te benaderen, vol wrok tegen regering en samenleving en van huis uit antichristelijk. ‘Er is geen dieper tegenstelling denkbaar dan die tussen kruis en hakenkruis’, merkt hij op.

Ze verstarde in hun opvattingen, mede doordat ze in nauw contact met elkaar opgesloten zaten. Achteraf is dat een grote fout geweest.

Toch had hij met persoonlijk contact en met zijn geloofsboodschap een aantal van deze mensen geholpen bij hun heroriëntatie in het leven, naar hem jaren later was gebleken uit een bezoek of een brief. In 1957 veranderde de gevangenispopulatie opnieuw: er verbleven steeds 100 kortgestraften en er kwam, gescheiden van de gesloten afdeling, een ‘open gesticht’ van steeds 25 gevangenen die het laatste deel van hun straf overdag buiten de gevangenis werken – in de stad of elders in de provincie – ter bevordering van hun resocialisatie. Individuele gesprekken, een wekelijkse contactavond en een kerkdienst waren de instrumenten voor de godsdienstige beïnvloeding door de van overheidswege aangestelde geestelijk verzorger, waarbij de overheid zich vooral richtte op een verantwoorde terugkeer in de maatschappij.

PREDIKER VOOR VELEN

Op Ameland begon dominee Broer in 1937 met zijn maandblad *De wegwijzer*. Het aantal abonnees van de preken-serie bedroeg tien jaar later zo’n 150, waarbij in elke aflevering nog mededelingen voor de doopsgezinde gemeenten van Ameland en Warns waren opgenomen. Vanaf 1947 trad dominee Broer op voor de NCRV-radio, en omdat daarbij steeds vermeld werd dat de tekst van de preek bij hem was op te vragen (en zijn adres gegeven werd), steeg het aantal abonnees tot 600; een aantal dat hij trots vermeldde in het nummer van maart 1951. De ondertitel van het blad was toen: ‘preken van ds. W. Broer, doopsgezind predikant te Hoorn-Enkhuizen’.

De radio was hét massamedium in die jaren. Van 1949 tot en met 1959 werd eenmaal per jaar vanuit Hoorn een door Broer geleide zondagse kerkdienst uitgezonden. De radiokerkdiensten werden massaal beluisterd en le-

I-BRO.W
3

29e jaargang, no. 4

December 1965

De wegwijzer

Preken van Ds. W. Broer, predikant te Hoorn-Enkhuizen
Adm. adres: Ramen 29, Hoorn - Giro 226401 - Tel. 02290-4819
Verschijnt maandelijks - Minimumbijdrage f 2,50 's jaars.

Johannes 14: 6

-- JEZUS ZEIDE: IN BEN DE WEG EN DE WAARHEID EN HET LEVEN
NIEMAND KOMT TOT DEN VADER DAN DOOR MIJ.

Psalm 130: 2,4

Zo Gij in 't recht wilt treden,
o Heer en gadeslaan
onze ongerechtigheden,
ach, wie zal dan bestaan?
Maar neen, daar is vergeving
altijd bij U geweest:
dies wordt Gij, Heer, met beving
recht kinderlijk gevreesd.

Hoopt op den Heer, gij vromen!
Is Israël in nood,
en zal verlossing komen:
Zijn goedheid is zeer groot.
Hij maakt op hun gebeden
gans Israël eens vrij
van ongerechtigheden:
zo doe Hij ook aan mij.

Schriftlezing: Genesis 3, Romeinen 5:12-21.

Gebod: Heere, onze God, van ganzer harte danken wij U, dat wij ons
weer in Uw Woord mogen verdiepen. Want als wij dit nalaten, o God,
dan blijft ons geloof zo vaag, Uw heil zo wazig, Uw gemeenschap zo
verre. Wij danken U dat Gij ons Uw Woord gegeven hebt, dat ons steeds
weer getuigt van Uw machtige genade in Jezus Christus, die onze zon-
de en dood heeft overwonnen en zal overwinnen. Heere - dit is zo'n
doopsgezind

documentatiecentrum

De wegwijzer in gedrukte versie, zoals het er in de latere jaren uitzag.

veren iedere keer honderden brieven op. Daarnaast verzorgt dominee Broer, tot zijn emeritaat in 1966, gemiddeld tweemaal per jaar een morgenwijding of bijbellezing vanuit de NCRV-studio in Hilversum. Door de jarenlange radio-optredens en door een beroep te doen op zijn abonnees om nieuwe lezers te werven nam het aantal lezers toe tot 1000 per maand in 1960. Het blad werd sinds die tijd niet meer gestencild maar in offset gedrukt. Er waren nog geen computers en de auteur hield zelf de abonnementsadministratie bij en schreef zelf de adressen. Met zijn gezinsleden en enkele trouwe gemeenteleden zat hij maandelijks aan een lange tafel om de zaak verzendklaar te maken. In een koffer op de fiets leverde één van zijn zonen de zending af op het postkantoor. De 'schriftelijke gemeente' leverde de predikant vervolgens een stroom van brieven op die hij persoonlijk beantwoordde. Inclusief meervoudige abonnementen van diverse kerkbesturen voor voorlezers en thuislezers steeg de oplage uiteindelijk tot 2000 stuks per maand. Het was voor de bevlogen prediker Wouter Broer zijn meest geliefde gemeente. Wouter Broer overleed op 29 februari 1968 vrij plotseling aan een hersenbloeding. De rouwdienst in de doopsgezinde kerk in Hoorn werd geleid door zijn broer.

NOTEN

- 1 Doopsgezind weekblad *De Zondagsbode*, 7 nummers uit de periode 1935-1939: jaargang 48 nrs. 13, 14, 16, 17, 18, 20; jaargang 52 nr. 10.
- 2 Frits Kuiper, brief van 25 februari 1935 aan Wouter Broer; in bezit van de auteur.
- 3 Dagboeken van L.A. Broer (1870-1928); in bezit van de auteur.
- 4 A.L. Broer – 'Giethoorn, dorp tussen de Wieden' (1981).
- 5 Maandblad *De wegwijzer*, alle jaargangen (1937-1968); Historisch Documentatiecentrum, UB VU Amsterdam, collectie nr. 843.
- 6 J. Postma, *Minnist, us?* (Leeuwarden, 1977).
- 7 Dossier conflict doopsgezinde gemeente Hoorn, 1951; in bezit van de auteur.
- 8 Correspondentie W. Broer – NCRV, 1955-1968; in bezit van de auteur.
- 9 W. Broer, *De toekomst der gemeente* – preek op 'Broederschapsdag' 11 oktober 1959 – brochure uitgegeven in eigen beheer – in bezit van de auteur.
- 10 W. Broer, tekst speech op gemeentevond in Hoorn, 30 september 1965; in bezit van de auteur.
- 11 W. Broer, 'Gefundeerd en Vast' – afscheidspreek, 31 januari 1968 – brochure uitgegeven in eigen beheer – Historisch Documentatiecentrum, UB VU Amsterdam, collectie nr. 843.
- 12 W. Broer, 'Mijn werk als gevangenispredikant', uitgeschreven lezing, 1967; in bezit van de auteur.

Ds. W. Broer †

Plotseling, maar voor degenen die hem het naast waren en die hem van nabij kenden niet totaal onverwacht, is op 29 februari Ds. Wouter Broer heengegaan. Op de morgen van zijn 62ste verjaardag deed een hersenbloeding hem het bewustzijn verliezen en zonder bij kennis te zijn gekomen is hij de volgende avond ingeslapen.

De strijd was gestreden, een strijd vooral tegen de zwakheid van zijn eigen fysieke gesteldheid om der wille van de opdracht waartoe hij zich geroepen wist. Had hij na een loopbaan als doopsgezind predikant, begonnen in september 1933 op Ameland, daarna van 1941 tot 1949 in Warns en van 1949 tot 1966 in Hoorn en Enkhuizen, deze reeds voortdijgend om gezondheidsredenen moeten afsluiten, hij mocht daarna nog werkzaam blijven in de taak die hij naast zijn gemeentewerk in 1951 op zich genomen had: het pastoraat bij de gevangenis en de open inrichting te Hoorn. Helaas dreigde ook deze arbeid die hem zo lief geworden was in de laatste tijd zijn krachten te boven te zullen gaan. Wij mogen echter dankbaar zijn dat hij haar tot het einde toe heeft mogen verrichten als een getuige van de Heer Jezus Christus voor de minsten van diens broeders.

Wouter Broer was een rechtlijnig en rechtzinnig man. In grote krachtige lijnen stond het evangelie der waarheid hem voor de geest en zo gaf hij het door aan degenen die aan zijn pastorale zorg waren toevertrouwd en aan de zeer velen in het land die zijn „Wegwijzer“ lazen, een verborgen gemeente, die bij zijn afscheidsdienst op 30 januari 1966 even zichtbaar werd. In de gekruisigde en opgestane Christus wist hij de zekerheid verankerd dat hij zich een kind van God mocht weten. Die zekerheid heeft hij verkondigd, daarin heeft hij geleefd en is hij gestorven.

In onze doopsgezinde broederschap nam Wouter Broer een eigenaardige, extreme en geïsoleerde plaats in. Een van de oorzaken van dat isolement lag zeker in zijn persoon en in de felheid en eenzijdigheid waarmee hij zijn positie markeerde en haar verdedigde, een felheid niet steeds door zelfbeheersing getemperd en waarover hij ook, meer dan menig een weet, groot verdriet had. Wie zal ooit kunnen zeggen hoeveel hij geleden heeft aan de doopsgezinde broederschap, waartoe hij, bij alle krachten die hem naar elders trokken, steeds is blijven behoren. Er zal ook geen optelling te maken zijn van allen, die in de broederschap aan en om hem geleden hebben. Tot het laatste bleef hij ook in ons Weekblad, zo nog maar enkele weken geleden, zijn strijdbare pen voeren om der wille van Christus' waarheid, zoals hij die verstond als ook bestemd voor onze broederschap. De pen is hem thans ontvallen en zijn stem klinkt niet meer. De gedetineerden in de hoornse gevangenis en zijn lezende Wegwijzergemeente in het hele land horen zijn bemoedigend woord niet meer. Maar wat blijft is het evangelie dat ook hij mocht verkondigen, de belofte die hij mocht beamen: Ik geloof de vergeving der zonden, de wederopstanding des vleses en een eeuwig leven.

Het licht van Christus schijnt door de duisternis van de dood heen. In dat licht mogen zijn vrouw en kinderen, zijn vrienden en de velen die hem missen zich verwarmd, getroost en bemoedigend weten.

C. F. Brüsewitz

IN DE ETHER

Zondag 10 maart, (IKOR) Hilversum II, 11.30 uur: **Vraag en antwoord.** Ds. L. Laurens, voorganger in de radiokerkdienst van zondag 3 maart j.l. gaat in op reakties die hem naar aanleiding van deze dienst bereikten.

UIT DE GEMEENTEN

Bussum

In de vacature, ontstaan door het vertrek van Ds. D. Richards naar Den Haag, is beroepen Ds. R. Hofman uit Edam. Ds. Hofman heeft dit beroep aanvaard.

In memoriam ds. W. Broer door Carl Brüsewitz, uit *Doopsgezind jaarboekje* 1967 [UBA: zaal Mennonitica].

In memoriam professor dr. Irvin B. Horst (1915-2011)

PIET VISSER

Op 23 april 2011 overleed in Harrisonburg (VS) op 95-jarige leeftijd kerkhistoricus Irvin Buckwalter Horst, die van 1967 tot 1985 in Amsterdam hoogleraar in de dooperse geschiedenis was, en acht jaar lang redacteur van de *Doopsgezinde Bijdragen* (DB). Hij was geboren op 31 mei 1915 te Lancaster, PA, in een familie van *Swiss Mennonite* afkomst. Na de middelbare school werkte hij van 1933 tot 1937 bij de Berkshire Knitting Mills, waarna hij ging studeren aan Eastern Mennonite School (later *College*; nu *University*, EMU) te Harrisonburg, VA, zijn *alma mater*, waar hij in 1941 zijn bachelor in de theologie behaalde. Vervolgens werd hij als erkend gewetensbezwaarde tewerkgesteld bij een landbouwproject te Grottoes, VA, in dienst van de *Civilian Public Service*. In 1944 trouwde hij met Ava Mae Rohrer en werd publiciteitsmanager bij het *Mennonite Central Committee* (MCC), dat hem tussen 1946 en 1948 naar Amsterdam uitzond als directeur voor Nederland en Frankrijk. Toch liet de studie hem niet los. Terug in Amerika behaalde hij in 1949 zijn 'Bachelor of Arts' aan Goshen College, IN, waarna hij in 1950 het masterdiploma verwierf aan de University of Pennsylvania te Philadelphia. Van 1950 tot 1953 kwam hij opnieuw voor MCC in Nederland terecht, maar ging toen tevens geschiedenis studeren aan de (Gemeente) Universiteit van Amsterdam (UvA) bij de befaamde, maar niet onomstreden hoogleraar dr. Jan Romein. Na voltooiing daarvan ging hij in 1955 naar het *Institute of Historical Research* in Londen, waar hij op instigatie van Romein aan zijn dissertatie zou beginnen over het Engelse anabaptisme.

De kennismaking met het naoorlogse Nederland van Menno en diens eigenzinnige nazaten zou op zijn verdere persoonlijke en professionele ontwikkeling van invloed zijn. Zo was het geen toeval dat het derde kind van Ava en Irvin Horst, Daniel die in 1958 werd geboren, als tweede naam 'Romein' zou meekrijgen – eerder hadden zij de dochters Marlise (1951) en Rachel (1955) gekregen, in 1959 nog gevolgd door Joanna. Als jonge Amerikaan die aanvankelijk de *Anabaptist Vision* van Harold Bender had opgezogen, verbaasde hij zich over het nogal vrijzinnige doperdom van de Lage Landen. In

1952 behoorde Horst samen met andere jonge academici, zendingswerkers en hulpverleners uit de VS, waaronder John Howard Yoder, tot de oprichters van de zogenaamde *Concern Group*, die af en toe in Amsterdam bijeenkwam en tot 1958 een reeks kritische pamfletten zou uitgeven. *Concern* werd, geïnspireerd op onder meer Karl Barth en Emil Brunner, in Amerika een luis in de doperse pels. Men kritiseerde ginds de verheerlijking van de doperse etniciteit en riep idealistisch op tot heroriëntatie op de christelijke uitgangspunten. Daarbij gold het wat slappe aftreksel van het Nederlandse mennonietendom als negatief voorbeeld, al werd dat niet zo hardop gezegd. Noch *Concern*, noch Benders visie zou enige grip krijgen op die rare Hollandse variant van het mondiale mennisme – met uitzondering van de Vredesgroep destijds. ‘In Seminarieverband heeft niemand het voor de *Anabaptist Vision* opgenomen. Men stond er onverschillig tegenover’, zo constateerde Horst ietwat berustend in een interview in *DB* 12-13 (1986-1987), p. 287. Zelf had hij daartoe overigens ook nauwelijks pogingen in het werk gesteld, omdat hij, ondertussen verbonden aan seminarium en universiteit, tot het inzicht was gekomen dat Benders Zwitserse oriëntatie als ideologische *boost* voor het eigentijdse doperdom een nogal geabstraheerde reconstructie van de geschiedenis was geweest. In datzelfde interview gaf Horst als zijn mening te kennen: ‘Als je de hele geschiedenis overziet, dan is het duidelijk dat Menno het gehaald heeft. In Amerika heeft de ‘Goshen School’, vooral Harold S. Bender, gekozen voor de Zwitserse traditie. Die is weliswaar belangrijk, maar ze is in leven gehouden door de geschriften van Menno en van Van Braght. Niet door Schleithelm (de Broederlijke Vereniging), die lang niet zo bekend is geworden als de ‘Confessie van Dordrecht’. Dat waren allemaal Nederlandse bronnen’ (p. 285). Als stille gelovige zou Horst in Nederland dan ook een soort eenzame pelgrim blijven, zacht kritisch, maar ook loyaal zwervend tussen zijn Zwitsers-Amerikaanse *roots* en deze Nederlandse polder van Menno’s erflaters die zijn held al sinds de negentiende eeuw hadden weggestopt in een granieten zuil op een winderige wei bij Witmarsum.

Horst zou van 1955 tot 1966 terugkeren naar zijn academische thuisbasis in Harrisonburg, EMU, waar hij Engelse literatuur en kerkgeschiedenis doceerde. Daar richtte hij de ‘Menno Simons Historical Library’ op, die hij gedurende zijn actieve leven zou voorzien van Europese, met name Nederlandse oude drukken op doopsgezind terrein (boeken, pamfletten en grafiek van met name Jan Luyken) – deels door aankoop, maar deels ook door schenking. Horst stond daarmee in een traditie van Noord-Amerikaanse grootheden als Cornelius Krahn en vooral Harold Bender, die weliswaar het naoorlogse, ont-

redderde Europa met onvergetelijke MCC-hulp bijstonden, maar ook voor een habbekrats vele honderden boeken mee terugnamen naar Bethel College (KS) en in het bijzonder Goshen College (IN). ‘Bender and Horst were bound together by a mutual zeal for Mennonite history and rare-book collecting. To have the bookish Irvin Horst in Amsterdam [in 1946] was a heaven-sent opportunity for Bender and for Goshen’s historical library’, zo staat te lezen in de Bender-biografie van Al Keim (Scottsdale, PA, 1998), p. 379. Horsts *drive* om in Harrisonburg, na Goshen, de tweede Noord-Amerikaanse mennoniticaverzameling van importantie te stichten, was dus in Amsterdam geboren. Decennialang zou hij een vaste en gewaardeerde klant zijn van de Nederlandse boekenveilingen: een lange, donker bebrilde man, gezeten op een krap, ongemakkelijk klapstoeltje aan de zijkant van de zaal, gezicht op de catalogus gefocust en twee vingers met pen in de hoogte stekend, zodra er geboden moest worden. Kisten vol zeldzaam drukwerk (de eerste al in 1948) verzond hij naar Harrisonburg, waar deze gestaag groeiende collectie inmiddels in de ‘Irvin B. Horst Reading Room’ te raadplegen is. Had Horst zich ooit gevrijwaard geweten van zijn dopers historische roeping en zijn *commitment* met zijn religieuze achterland, dan was deze bibliofiel in hart en nieren ongetwijfeld antiquaar geworden. De oude bandjes waren aan zijn hart gebakken, vaak tot leedwezen van de beheerders van de Doopsgezinde Bibliotheek van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), die herhaaldelijk Nederlandse unica en zeldzaamheden aan hun neus voorbij zagen trekken, wegens de destijds nog ongenaakbare Amerikaanse dollar. Op een bovenetage van zijn woonhuis te Heemstede koesterde hij zijn verzameling oude drukken, waartoe slechts bij uitzondering een bezoeker toegang verkreeg. In zijn vrije tijd produceerde hij zo af en toe lijsten met doperse doubletten en antiquarische ‘bijvangst’, die voor een redelijke prijs aan enkele vakgenoten en boekverzamelaars aangeboden werden.

In 1966 was Horst met een beurs van de *American Philosophical Society* opnieuw naar Amsterdam teruggekeerd, nu voor onderzoek naar Sebastian Franck. Eerder had Horst zijn bibliografische onderzoek naar Menno’s geschriften voltooid, dat in 1962 bij Bob de Graaf te Nieuwkoop was uitgegeven als: *A bibliography of Menno Simons*. Dat standaardwerk was voorzien van een voorwoord door prof. mr. Herman de la Fontaine Verwey, begenadigd bibliothecaris van de UBA, die al jaren aasde op de rijke doperse bibliotheekcollectie van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam (VDGA). De Franckstudie zou er echter nooit komen, omdat twee hoogleraren van de Theologische Faculteit van de UvA, de doopsgezinde J.A. Oosterbaan en de

lutherse W.J. Kooiman, Horst onmiddellijk aanzochten om de nieuwe leerstoel te bezetten die voor Nanne van der Zijpp bestemd was geweest. Van der Zijpp, lector van het Seminarium sinds 1954, had in 1961 van de UvA een eredoctoraat in de theologie verkregen en was in 1964 benoemd op de speciaal voor hem gecreëerde leerstoel in de geschiedenis van de doopsgezinden. Nog voor hij echter zijn oratie had kunnen uitspreken, was Van der Zijpp begin 1965 plotseling overleden. Om die nieuwe voorziening van het Seminarium aan de UvA niet in de traagheid der bureaucratie te laten versloffen, werd er zowel van Seminariumzijde als die van de Faculteit Theologie en de UBA haast gemaakt om de vacature vervuld te krijgen. Elf jaar nadat hij er ooit aan was begonnen, heeft Horst toen, drie maanden ‘opgesloten’ in hotel Kok, in allerijl zijn proefschrift voltooid: *Anabaptism and the English Reformation to 1558*. Daarbij werd hij intensief geholpen door uitgever De Graaf, die het notenapparaat en de voorlopige bibliografie voor zijn rekening nam, en samen met zijn vrouw Emmy tot in de kleine uurtjes typte aan het provisorisch gepubliceerde proefschrift. Horst verdedigde dat begin maart 1966 bij Kooiman – Romein was in 1962 overleden – met succes, onder toezegging dat een gedrukte versie nog het licht zou zien, voorzien van een uitgewerkte bibliografie en bijlagen. Dat geschiedde in 1972, toen bij De Graaf een aanzienlijk uitgebreide handelseditie verscheen onder de nieuwe hoofdtitel *The radical brethren*. Bij de aanvaarding van zijn hoogleraarsambt in 1967 sprak Horst een oratie uit over *Erasmus, the Anabaptists and the problem of religious unity*. Op 31 december 1968 verkreeg de UBA eindelijk de toezegging dat de UvA verrijkt zou worden met het bruikleen van de hoogst zeldzame boeken-, prenten- en handschriftencollectie van de VDGA. Weliswaar werden de niet-doperse werken daaraan onttrokken door een de-selectiecommissie waar Horst ook zitting in had; deze werden in vier sessies gedurende de jaren 1970 tot 1975 bij de firma Beijers te Utrecht geveild, wat achteraf gezien boek- en cultuurhistorisch een zeer te betreuren operatie is geweest.

Hoe dat ook zij, aldus vormde de nieuwe leerstoel, voorzien van een onovertroffen historische bronnenverzameling en een eigen studiezaal, Zaal Mennonitica, een academisch novum op het gebied van de mondiale *Täuferforschung*. Achttien jaar lang, van 1967 tot 1985, zou Horst het Nederlandse gezicht vormen van de doperse historiografie die internationaal, op de vleugels van de revoltes der 60-er jaren, een *booming business* zou worden. Dat geschiedde met name door de paradigmatisch grensverleggende focus op de radicale reformatie, dankzij gerenommeerde geleerden als George Hunston Williams, James M. Stayer, Werner Packull, Hans-Jürgen Goertz en Klaus

Deppermann, die afrekenden met Benders eendimensionale derivaat van het doperdom. Binnen dat innovatieve krachtenveld heeft Horst zich altijd wat ongemakkelijk gevoeld en zich derhalve bescheiden opgesteld. Dat een nieuwe generatie van kerkhistorici met name ook de sociale, economische en culturele ontwikkelingen en contexten verdisconteerde, terwijl zij zelf niet altijd meer in de traditie van kerk en geloof stonden, druiste in tegen Horsts begrip van kerkgeschiedenis bedrijven. Niet zonder reden kreeg het eerder aangehaalde interview dat hem ter gelegenheid van zijn afscheid werd afgenomen door Sjouke Voolstra (bij Horst gepromoveerd in 1982) en Horsts assistent Dirk Visser, dan ook als kop mee: 'Wie kerkgeschiedenis schrijft moet weten wat de kerk is'. Zijn afscheidscollege op 16 december 1985, getiteld *Bewuste participanten of onbewuste slachtoffers*, ging dan ook over het karakter van de geschiedenis vanuit een christelijk standpunt, omdat 'geschiedenis door God is bepaald'. Ook als academicus heeft Horst zich nog al eens als een gelaten pelgrim door de wereld bewogen.

Hoewel hij na zijn baanbrekende onderzoek over het Engelse doperdom – tot dan toe een vrijwel vergeten geschiedenis – en Menno's bibliografie nauwelijks nog monografisch actief is geweest, is zijn verdienste voor de doperse historiografie toch niet gering geweest. Die ligt vooral op het terrein van het ontsluiten en beschikbaar maken van historische bronnen, een terrein waarop Nederland ten opzichte van het buitenland een achterstand had in te lopen. Zo richtte hij in 1969 samen met prof. dr. J.N. Bakhuizen van den Brink en andere kerkhistorici de 'Commissie tot Uitgave van Documenta Anabaptistica Neerlandica' (CUDAN) op, waarvan hij het secretariaat zou voeren. In deze prestigieuze teksteditiereeks van DAN, uitgegeven door Brill te Leiden, die geïnspireerd was op die van de Duitse *Täuferaktenkommission*, verschenen tijdens zijn zittingstermijn als *general editor* tot 1988 vijf delen, waarvan de martelaarsverhoren te Amsterdam en in Friesland en Groningen, bezorgd door prof. dr. Albert F. Mellink, en de kroniek van het 'Huys der Liefde' door Horsts opvolger aan de UvA, prof. dr. Alastair Hamilton, de belangwekkendste zijn. In dat kader voerde Horst (samen met zijn assistenten) tevens de redactie van de bijbehorende nieuwsbrief, het zogenaamde *CUDAN Bulletin*, dat van 1969 tot 1981 verscheen, en meestal nieuws en bibliografische updates bevatte. In *Bulletin* 12&13 (1980-1981) verschenen de voordrachten van een colloquium aan de Theologische Faculteit van de UvA in het kader van 450 jaar Nederlands doperdom. De bibliografie van gedrukte doopsgezinde belijdenisgeschriften door Dirk Visser kwam in *Bulletin* 6&7 (1974-1975) uit, wat de opmaat moest vormen voor een teksteditie

door prof. dr. Otto de Jong in de DAN-reeks, die er echter nooit is gekomen. In het verlengde van de DAN-serie bezorgde Horst bij Brill in 1986 nog een bundel met een keur van bijdragen uit binnen- en buitenland, getiteld: *The Dutch dissenters; a critical companion to their history and ideas*. Het boek bevatte zowel een inleiding als een artikel van hem: 'Menno Simons: the road to a voluntary church'. In 1974 was Horst betrokken bij de oprichting van de Doopsgezinde Historische Kring (DHK), in welk verband hij van 1977 (als opvolger van H.W. Meihuizen) tot 1985 tevens redacteur was van de *DB*. Daarin verschenen diverse artikelen van zijn hand, zoals het programmatische overzicht in *DB* 1 (1975): 'Brandpunten in de studie van de Radikale Reformatie', 'De hulp van de Nederlandse Doopsgezinden aan de Hutterse Broeders in Slowakije in de 17^e en 18^e eeuw', in *DB* 8 (1982), dat in 1985 ook nog in het Duits zou verschijnen, 'Menno Simons en de traditie van Augustinus', in *DB* 12-13 (1986-1987), dat tevens verscheen in *The Mennonite quarterly review* 62 (1988). Voorts zij nog genoemd zijn hoofdstuk 2 van het populaire jubileumboek uit 1980: *Wederdopers, menisten, doopsgezinden*: 'De strijd om het fundament des geloofs, van melchiorieten tot menisten', en het artikel 'Menno Simons. Der neue Mensch in der Gemeinschaft', dat Hans-Jürgen Goertz opnam in de bundel *Radikale Reformatoren* van 1978, waarvan in 1982 een Engelse vertaling verscheen. Namens de DHK stelde hij ten behoeve van de 11de *Mennonite World Conference* die van 24 tot 29 juli 1984 in Straatsburg gehouden werd, een ruim verspreide brochure samen, waarin de doperse wereldgemeenschap uitgebreid werd geïnformeerd over de rijke Amsterdamse archivalia met betrekking tot de 17de- en 18de-eeuwse vervolgings- en emigratiegeschiedenis van de Zwitserse en Pfaltzische mennonieten: *The records at Amsterdam; Dutch aid to Swiss brethren*. Tot slot was Horst uit DHK hoofde tevens redacteur van de reeks met kleine tekstedities voor gemeentelijk gebruik, de *Doperse stemmen*. Hoezeer de ontsluiting van archivalische en gedrukte bronnen hem aan het hart lag, bewijst zijn betrokkenheid bij o.a. de facsimilé-uitgaven die de bevriende antiquaren Bob de Graaf en Frits Knuf uitbrachten in de reeks *Mennonite Songbooks*, zoals het zeer zeldzame liedboekje van David Joris (1971) en twee verschillende edities (1564 en 1742) van de *Ausbund* (1972 en 1973). Veel belangrijker was zijn betrokkenheid als inleider en adviseur bij de microfiche-uitgave van tientallen gedrukte bronnen uit de Doopsgezinde Bibliotheek door de destijds nog in Zwitserland gevestigde *Inter Documentation Company* (IDC), onder de titel: *The Radical Reformation Microfiche Project Section I: Mennonite and related sources up to 1600* (1977), waarop nog drie supplementen verschenen en die

Irving B. Horst op latere leeftijd [familiefoto].

sindsdien zou worden uitgebreid met doperse en spiritualistische bronnen met betrekking tot de rest van Europa (thans in totaal 775 titels omvattend).

In 1987 keerden hij en zijn vrouw Ava terug naar Lancaster, PA. Daar werd hij *scholar in residence* van de *Lancaster Mennonite Historical Society* (LMHS), met eveneens een welvoorzienende bibliotheekcollectie over de regionale geschiedenis. Daar ging Horst op gestage voet verder met zijn *core business*. Zo riep hij een nieuwe bronnenreeks in het leven: *Mennonite sources and documents*. Daarin publiceerde hij zelf in 1988 een Engelse teksteditie van de Dordtse belijdenis uit 1632, die tot op de dag van vandaag nog steeds van grote betekenis is bij de conservatieve mennonieten van Zwitserse en Zuid-Duitse origine. Ondertussen bleef hij oude drukken verzamelen, ook op de veilingen van LMHS, en vloog hij geregeld de Atlantische Oceaan over om de belangrijkste veilingen in Nederland te bezoeken. Meestal bracht hij dan ook een bliksembezoekje aan Zaal Mennonitica ('Dag Piet, I'm back'), en verdween dan meestal weer even geruisloos als hij gekomen was. Na het overlijden van zijn vrouw Ava in 1994 verhuisde Horst naar Harrisonburg, waar hij zich, eveneens al in 1987 benoemd tot *scholar in residence* van de historische bibliotheek van Eastern Mennonite University, vrijwel dagelijks in zijn eigen *reading room* omringd wist met de vele honderden doperse plano's, octavootjes en folianten die hier ooit door zijn toedoen terecht waren gekomen. Die routine bleef hij tot op zeer hoge leeftijd volhouden, ook na 2003 toen hij verhuisd was naar de Virginia Mennonite Retirement Community en zijn geestelijke vermogens het geleidelijk aan lieten afweten.

Een academisch hoogtepunt moet voor hem het internationale congres zijn geweest naar aanleiding van het 450 jaar eerder verschenen *Fundament* van Menno Simons, dat op 23 en 24 maart 1990 op de campus van EMU gehouden werd. Toen in 1992 de door Gerald R. Brunk geredigeerde congresbundel verscheen, bleek het boek tot ieders verrassing tevens als ‘Festschrift’ voor Horst te fungeren: *Menno Simons: a reappraisal; essays in honor of Irvin B. Horst on the 450th Anniversary of the Fundamentboek*. Het boek bevat niet alleen een bibliografie van Horsts publicaties (p. 199-207), maar ook een in-nemend portret dat geschreven is door zijn oud-leerling Myron Augsburg (p. 1-16), die ook zou voorgaan in de rouwdienst voor Horst op 29 april 2011. Een dergelijk vererend gebaar was Horst in Nederland eigenlijk niet te beurt gevallen. Wel had de redactie van *DB* 12-13, gewijd aan het congres ter herdenking van Menno’s ‘uytgangh uyt het Pausdom’ 450 jaar eerder (mei 1986), blijkens de laatste alinea van het voorwoord dat dubbelnummer in verband met zijn afscheid aan Horst opgedragen. Hij had zich evenwel als historicus niet nadrukkelijk in de frontlinies geprofileerd: niet op het terrein der internationale ‘Anabaptist studies’, waar de eerder vermelde ‘polygenesis’ vertolkers en sociaalhistorici excelleerden, noch binnen het Nederlandse kerkhistorische, toen nog verzuilde landschap, met grootheden als Woltjer, De Jong en Augustijn. Horst kende zijn bescheiden plek in die werelden van strijders en strebers, en deed onverstoorbaar zijn eigen ding als ‘stille in den lande’. IJdelheid was hem volkomen vreemd, maar of het hem ooit pijn heeft gedaan dat hem een dergelijke academische ‘rite de passage’ onthouden was ...? Horst kon sowieso niet zo goed omgaan met loftuitingen aan zijn adres, welke hij immer deemoedig, ietwat verlegen, met een afgewend gezicht en een *soft smile* afdeed. Wat hij dan werkelijk dacht, zou nooit iemand te weten komen. ‘So, vind jij dat, hmm’, waarna er gewoonlijk (ook bij lezing van zo’n necrologie) ter relativering nog twee langzaam gearticuleerde, zachte ‘ha-ha’s’ op volgden.

Recensies

Op walvisjacht naar Spitsbergen; een hachelijke onderneming in de Noordelijke IJszee (1774-1778), Bezorgd en ingel. door L. Hacquebord (Zutphen: Walburg Pers, 2010), 160 pp., geïll., ISBN 978-90-5730-693-8; (€ 29,50).

De Rijk, hoofdplaats van het Schermereiland, was van oudsher een doopsgezind centrum. De grote doopsgezinde vermaning in het dorp bewees dat men in alle vrijheid kon kerken, terwijl elders in de Republiek de vermaningen juist verdekt werden gesitueerd. De rond 1640 opgerichte en nog steeds functionerende Rijkse Sociëteit verbond de zogeheten Waterlandse doopsgezinden, van Vlieland tot Westzaan.

De doopsgezinden in deze regio voeren op zee. Het waren Sontvaarders, haringvissers en walvisjagers. Thuis verdienden reders, kooplieden, touwslagers, kuipers en andere ambachtslieden ook (indirect) hun brood met de scheepvaart. De vele rijke huizen in De Rijk, gebouwd door doopsgezinden, zijn stille getuigen van de welvaart die deze nering met zich meebracht. De zeventiende en achttiende eeuw waren een bloeiperiode.

Museum In 't Houten Huis te De Rijk bezit een interessant handschrift van de jeugdige Fedde Jansz. Visser (1755-1830). Als jongen van 19 voer hij in 1775 op de walvisjager Weltevrede naar Spitsbergen. Reder was Simon Beets uit De Rijk en commandeur was Cornelis de Leeuw uit Den Helder; beiden doopsgezind. Ook Fedde zal doopsgezind zijn geweest; zijn nakomelingen zijn het namelijk. In de jaren na 1775 ging Fedde opnieuw enkele malen op walvisjacht. Van alle vier reizen hield hij een dagregister bij. Het eerste is op een klein stukje na verloren gegaan, maar zijn 'Memoriaal van Groenland' uit 1774 en zijn drie journalen uit 1776, 1777 en 1778 zijn bewaard gebleven en thans geëditeerd uitgegeven bij de Walburgpers. Professor Louwrens Hacquebord schreef er een zeer interessante inleiding bij, waarin hij het kader beschrijft waarbinnen deze walvisjagers functioneerden.

Het *Memoriaal* bevat een beschrijving van Spitsbergen en omgeving. De journaals of dagregisters zijn beschrijvingen van weer, wind en vangst. En dat ze het koud gehad hebben, is wel zeker. Fedde heeft heel veel woorden voor de ijzige koude:

mooië couwe, stijve couwe, harde couwe, afnemende couwe, aannemende couwe, hantsaame couwe, dunne couwe, brave couwe, bitter cout, mooi stil weer maar cout, smorgens nogal hetselve bitter cout, men con meest niet schrijve soo cout was het (op 23 mei 1776).

Ook heeft hij veel termen voor het ijs en de ijsschotsen. Het zijn natuurlijk de kleine menselijke gebeurtenissen die ons een prachtig inkijkje gunnen in het leven op een walvisvaarder. Zo schrijft hij dat Cornelis Poest op 24 april zijn muts kwijt raakte toen hij een rif in het grootmarszeil stak en dat ze op 14 juni gaan bokje springen op het ijs, omdat het schip toch niet vooruit komt. Hij beschrijft hoe ze honderden eieren vinden en dat ze op de terugweg een maaltje vis krijgen van een haringvisser die langsij komt. De drie reizen duurden 16 tot 18 weken. Commandeur De Leeuw zorgde er voor steeds op tijd (begin augustus) terug te zijn. Hij zou anders kunnen invriezen met alle gevolgen van dien. Overigens, raakte het schip wel enkele malen omgeven door ijs en ijsschotsen. Dat Fedde Visser een vroom man was, blijkt uit veel vermeldingen, zoals:

en kregen de vis door Godes segen doot [...] dreeve zo met het ijs op gods genade heen [...] zodat wij door Gods hulp vastigheid hadde [...] door Godes hulp weer een vrij roer hadde [...] Wij hoopte dat die goede Godt die alles in sijne hant heeft ons verder sal helpe en brenge ons als 't hem belieft in groote ruimte opdat wij onse arbeit waarom wij uitgevaare zijn verder verrigte konne [...] Wij hoopte dat de Heere ons nu ook verder sal helpe [...] Agtermiddag kwame met een grote vloot schepe door godes zegen behouden Texel binnen.

Al deze citaten sluiten geheel aan bij de opvattingen van *den Ryper zee-postil* (Amsterdam, 1699), het doopsgezinde preken- en gebedenboek dat ongetwijfeld werd meegegeven op de Weltevrede van de doopsgezinde reder Simon Beets. Daarin wordt Gods zegen beloofd, ofwel direct (veilige thuiskomst en goede vangst), ofwel in geestelijke zin (God weet wat het beste voor ons is, als wij maar bereid zijn ons over te geven in nederig geloof). Fedde roept herhaaldelijk God aan als het moeilijk wordt; hij dankt ook altijd daarna. De walvisvaart was een hachelijke onderneming en godsvertrouwen vormde een essentieel onderdeel ervan. Visser schrijft het volgende gedichtje in zijn journaal:

Het schip des zeemans huis gebout van hout en ijser
 Godt die ons stuurman is en niemant is er wijser.
 O goede Godt en hemelkoning
 Behoet ons dog in deese woning.
 Geeft ons dog segen en gewin
 Brengt ons hierna ten hemel in.
 Anno 1777 op het schip Weltevrede
 F.J. Visser

Visser schrijft graag en gedichtjes maakt hij voor zijn plezier. Ze hebben doorgaans een vrome strekking. Ze zijn wel eens jolig, maar nooit ordinair.

't Kompas, glas, bock, boog en kaart zijn 5 bequame dingen
 om met de hulp van Godt het schip door zee te bringen.
 Als ik van 't lant afsteek al op die brakke baare
 Zoo ben ik niet bevreesd ik hoop Godt zal mij bewaare.
 Dog 't is mij niet genoeg de zoute zee te peilen

Ik hoop nog bovendien den hemel te bescilen.
F.J. Visser.

Het verbinden van religieuze thema's met het dagelijks leven, het bezeilen van de hemel, past geheel binnen de doopsgezinde traditie:

't Compas wijst ons de weg, het glas bijna de tijd
O Heer, het is vergeefs zoo gij niet met ons zijt.

De vraag is natuurlijk: hoe vroom was zo'n bemanning eigenlijk? Stonden vrome gedichtjes simpelweg in een traditie zoals onze poëzierimpjes voor schoolkinderen? En welke rol speelde de godsdienst? Je zou kunnen veronderstellen dat vrome gedichtjes een getuigenis vormen, zeker waar het de zelfgemaakte regels van Fedde Visser betreft. Maar over godsdienst wordt door hem verder niet direct geschreven. Toch zijn er twee gebeurtenissen die mijns inziens een goede kijk bieden op deze kwestie. De eerste is het overlijden van zijn maat, Pieter Koorn uit Graft, die even oud is als Fedde op dat moment: 23 jaar. Het gedicht waarvan je toch mag veronderstellen dat het recht uit het hart komt, luidt als volgt:

O Heer, deese jongeling die heeft nu hier afgeleidt
Des werelts slavernij en al haar idelheid
En geeft dat zijne ziel o Godt hier heeft verworven
Dat hij op deze tijt ook zalig is gestorven
En neemt hem namaals op, o Godt van eeuwigheid
In 't hemels paradijs en in uw heerlijkheit

Achtereenvolgens ziet Fedde Visser dus de wereld vol ijdelheid en het leven als een vorm van slavernij. De ziel moet op aarde het nodige verwerven om zalig te kunnen sterven, en de eeuwige God kan ons opnemen in het hemels paradijs en in Zijn heerlijkheid zelf. Dit is een impliciet krachtig credo. Het tweede is niet een verslag van al het preken lezen aan boord, maar een terloopse opmerking op zondag 5 juli 1778: 'Onder 't gebet zage 't lant van de Magdalene baai met mist en 't woei een storm'. Juist het terloopse geeft aan dat het kennelijk gebruik was met elkaar in ieder geval op zondag te bidden aan boord.

Fedde Visser is altijd in De Rijk blijven wonen. In 1785 volgde hij zijn schoonvader op als beurt- of veerschipper op Alkmaar. Dit gegunde beroep heeft hij uitgeoefend tot zijn dood in 1830. Ook in de notariële archieven komt zijn naam voor. Zo koopt hij bijvoorbeeld in 1785 een jacht met want, zeil en verder gereedschap voor f 550,- betaald met een cusingbrief (een schuldbekentenis).

Een enkel kritiekpunt op de uitgave: (1) Ik mis de naam van Fedde Visser op de omslag en de titelpagina, terwijl het toch om zijn handschrift gaat; (2) de titel is erg algemeen en had wel wat pregnanter gekund. Dat zou het boek beter traceerbaar maken in bibliotheken en literatuuroverzichten. De foto op de omslag van het boek is frappant. Het fraai beschilderd paneel is afkomstig uit een deftig huis aan de Rechtestraat en geschonken aan het museum door de familie Borst. De afgebeelde

schepen zijn ‘De Rust van het Vaderland’, ‘Noord-Holland’, mogelijk de ‘Wel te Vreeden’ en ‘Het Land van Beloften’. Kenners dateren het paneel omstreeks 1786. De schilder is anoniem gebleven.

Herman Meddens

Jaime Prieto Valladares, *Mission and migraine; Global Mennonite History Series: Latin America* (Intercourse, PA/Kitchener, ON: Good Books/Pandora Press, 2010), 362 pp., geïll., ISBN 978-1-56148-690-8.

Dit boek vormt het derde deel van een vijfdelige *Global Mennonite History* reeks. Eerder verschenen de delen over Afrika (2003) en Europa (2006); het Azië deel verschijnt, naar het zich laat aanzien, nog in 2011. De *Global Mennonite History Series*, een project van de *Mennonite World Conference*, is bedoeld als een populaire geschiedschrijving van de mennonietengemeenschappen in alle werelddelen vanaf ca. 1850, het begin van de moderne mondiale zending door doopsgezinden en mennonieten. Uitgangspunt van de *general editors* John A. Lapp en Arnold C. Snyder is ‘to tell the story of Mennonite and Brethren in Christ churches in their regional and global relationships’. Gehoopt wordt, dat deze reeks bijdraagt aan het wederzijdse begrip en uitbreiding van contacten tussen de vaak zeer verschillende groepen mennonieten en *Bethren in Christ* in alle continenten.

Met zo’n doelstelling maken de redacteuren en de auteurs het zich niet gemakkelijk. Dat werd ook al duidelijk in de eerder verschenen delen. Hoe breng je eenheid in de lappendeken van gemeenschappen, die alleen al in Latijns Amerika en het Caraïbische gebied bestaan uit kolonistengroeperingen, afkomstig uit Duitsland, Rusland, Canada en de USA, én uit autochtone kerken, die uit de zending voortkwamen; waar – zonder uitputtend te zijn – de Spaanse, Portugese, Duitse, Engelse maar ook Aymara en Quechua talen worden gesproken; en waar heel verschillende missionaire organisaties uit Noord-Amerika (en Europa) hun zaad hebben geplant? In Afrika en Azië ontbreken de ‘oude’, traditionele mennonieten, maar in Latijns Amerika zijn die volop en nogal eens dominant aanwezig en dragen ze soms bij tot culturele en politieke spanningen binnen de kerken.

Dat maakte de beschrijving van de Caraïbische en Latijns-Amerikaanse geschiedenis niet eenvoudig. De delen over Afrika, Europa en Azië zijn elk door een team van auteurs geschreven. Dat had beslist voordelen, al moesten ook stijl- en perspectiefverschillen overbrugd worden. Maar hoe groot zou de groep auteurs voor Midden- en Latijns-Amerika wel niet moeten zijn om recht te doen aan de verscheidenheid daar? In niet minder dan 26 landen in dit continent zijn mennonietengemeenschappen aanwezig. Daarom is er in dit geval voor gekozen om één kerkhistoricus aan het werk te zetten, Jaime Prieto Valladares, hoogleraar aan de *Universidad Bíblica*

Latinoamericana in San José, Costa Rica, die een aantal jaren geleden zijn promotie-studie in Hamburg heeft verricht. Hij had bovendien te maken met een bijkomende handicap: van veel regionale kleine kerkgemeenschappen was de geschiedenis nog niet op schrift gesteld, of – als er wel schriftelijke bronnen waren – alleen als zendingsgeschiedenis vanuit een westers, Noord-Amerikaans perspectief. Het is daarom de grote verdienste geweest van Jaime Prieto dat hij onvermoeibaar, gedurende een aantal jaren, langs deze gemeenschappen is getrokken om schriftelijk materiaal te verzamelen en ook via interviews andersoortige gegevens vast te leggen. In totaal gaat het in deze studie om de geschiedenis van zo'n 170.000 gelovigen; de grootste gemeenschappen bevinden zich in Paraguay en Mexico, maar ook in Brazilië, Bolivia, Honduras, Guatemala en Nicaragua wonen meer mennonieten dan in Nederland.

Net als in Afrika arriveerden de mennonieten ook in de Caraïben en in Latijns-Amerika laat op het toneel. Terwijl de Herrnhutters al in 1732 op het eiland St. Thomas zendingswerk startten en de methodisten in de jaren dertig van de negentiende eeuw Noord-Amerikaanse zendingen naar Brazilië, Uruguay en Argentinië stuurden, begint de geschiedenis van de mennonieten in dit werelddeel precies een eeuw geleden (in 1911) in Argentinië. Ruim tien jaar later migreerden de eerste groepen *Old Colony Mennonites* vanwege een schoolstrijd uit Canada naar Mexico; later zouden andere volgen en vanaf 1958 trokken sommige van deze gemeenschappen verder naar Belize. Nederlandse doopsgezinden hadden en hebben de meeste contacten met de mennonieten in Paraguay, die, komend uit Rusland en het huidige Polen, daar vanaf 1926 een gebied in de toen nog geïsoleerde Gran Chaco toegevoegd kregen.

Prieto's studie is verdeeld in drie, qua lengte onevenredige delen, elk met een korte algemene inleiding beginnend. In het eerste deel van ca. 65 pagina's komt de vroege migratie en missiegeschiedenis van 1911 tot 1958 aan de orde. Veel meer plaats (230 pagina's!) wordt ingeruimd voor de naoorlogse expansie gedurende de jaren 1959 tot 1979. In dat deel wordt de geschiedenis van de mennonietengroeperingen in niet minder dan vijftientig landen, min of meer geografisch geordend, compact beschreven. Tenslotte behandelt een thematisch slotdeel van ca. 40 pagina's de periode na 1980.

Deze indeling en de kwantitatieve nadruk op de tweede periode, leiden er wel toe, dat de studie enigszins overhelt naar de kant van een missionaire geschiedschrijving. Dat is op zich uiteraard geen probleem en het heeft ook te maken met de beschikbaarheid van bronnen. Wel zou er over de dertig jaar na 1980 meer te zeggen zijn dan nu in betrekkelijk korte paragrafen in het laatste hoofddeel geschiedt. Veel lezers hadden waarschijnlijk nog wel meer willen horen over de invloed van de bevrijdingstheologie na 1968; de positie van mennonieten (en andere protestanten) in een overwegend katholiek werelddeel; de beïnvloeding door het groeiende pentekostalisme; de kracht van de vredetheologie en het vredesactivisme in situaties van gewelddadige regimes zoals dat in Colombia; en de opkomst van gemeenten in

Indianengemeenschappen. Maar ook zonder dat moeten we erkennen, dat dit deel als vademecum zeer veel informatie biedt.

Juist omdat het ook de opzet van de serie is om aan te tonen hoeveel kruisverbanden er zijn tussen de doperse gemeenschappen wereldwijd, heb ik verwijzingen naar invloed vanuit Europa gemist. Toch was die invloed wel enigszins aanwezig. Frits Kuiper doceerde aan het seminarium in Montevideo; Günther Schulze werkte vele jaren lang namens EMEK in Ecuador onder de Quechua Indianen; Bijzondere Noden (nu: Doopsgezind WereldWerk), had en heeft samen met IMO bijzondere contacten in Paraguay en Jaap en Nelleke Schiere waren jaren lang betrokken bij vredeswerk in Midden-Amerika. Daarentegen valt het zeer te prijzen, dat Jaime Prieto moeilijke aspecten uit de geschiedenis, zoals de invloed van het nationaal-socialisme onder Duitstalige mennonieten in Paraguay en Brazilië en de sympathie voor sommige dictators, niet uit de weg is gegaan.

Tenslotte: de door Prieto ingeleverde tekst was veel omvangrijker dan voor publicatie in de huidige reeks mogelijk was. Arnold Snyder heeft als redacteur én vertaler van het manuscript af en toe sterk moeten snoeien. Dat heeft tot één uitzonderlijke beslissing geleid. Het notenapparaat van niet minder dan 80 pagina's kon onmogelijk worden opgenomen. Wel is het *online* beschikbaar, aldus een korte mededeling in het voorwoord en op pagina 350.

Alle G. Hoekema

Carel Roessingh & Tanja Plasil, *Between horse & buggy and four-wheel drive; change and diversity among Mennonite settlements in Belize, Central America* (Amsterdam, VU University Press, 2009), 224 pp. ISBN: 978-90-8659-332-3.

Bij herhaling is mijn mening gevraagd over 'de conservatieve Mennist die dat verre oerwoud vernietigt, in Belize, Paraguay of Bolivia'. Er bestaan inderdaad vele vooroordelen over onze verre en vreemde geestverwanten. Voorliggende bundel doet recht aan mennist Belize; ze is bijzonder en de moeite waard voor allen die gefundeerde ruimte zoeken tussen zulke vooroordelen. Door de verschillende hoofdstukken spreken vele mogelijke antwoorden op een drastische verandering van omgeving zoals die zich voordoet voor de menniste landverhuizer in kwestie. Met die probleemstelling tekent de bundel een werkelijkheid die in haar dynamiek van een andere orde is dan wat wij vandaag de dag in onze Lage Landen gewend zijn. De beschreven trek naar Belize is ecologisch en sociologisch zeker zo ingrijpend als de eerdere migraties naar Polen, Oekraïne, Canada en Mexico. De Belize-ervaring levert dus zeer bruikbaar en veelzeggend stof tot nadenken.

Eén enkele negatieve kanttekening past slechts het feit dat de veelheid van detailopmerkingen niet passend wordt gedragen door samenhangend en eenduidig tabel-

en kaartmateriaal. De bundel geeft ook slechts een matig heldere chronologie van de eeuwenlange verstrooiing die voorafgaat aan deze Belize-ervaring (hoofdstuk 2). Ik betwijfel trouwens principieel of die geschiedenis wel helder is samen te vatten voor een snelle lezer. Onder andere de menniste geschiedenis is op onderdelen te zeer verstrooid en verweven doordat ze zich, in haar beslissende hoogtepunten, steeds weer afspeelde in tijden en streken van grote sociale dynamiek, en in verzet tegen de heersende maatschappelijke discours. Als daartoe al geschikte methodiek van geschiedschrijving voor handen zou zijn, dan nog zijn we als lezers te weinig voorbereid op de juiste interpretatie. Alle lof dus voor hoe de auteurs er in deze bundel als kundige sociologen en antropologen desondanks in zijn geslaagd die wezenlijk verborgen verscheidenheid te vertalen in bruikbare beelden van menselijkheid! De editors Tanja Plasil en Carel Roessingh zeggen het zelf treffend in hun conclusie:

We wanted to show that these settlements are not timeless, homogenous, and bounded entities but that they are instead thriving, adapting, changing, and diversifying according to outside influences and internal challenges. They all do so in different ways and in different directions. (hoofdstuk 8, p. 199)

Vanaf 1958 vestigen zich verschillende conservatieve mennisten vanuit Mexico in Belize's oerwouden om te ontkomen aan verwereldlijking van allerlei aard. In al hun veronderstelde conservatisme blijken ze niet te beroerd om totaal van leefomgeving te veranderen. Ze doen daarmee hun lange geloofsgeschiedenis eer aan en ze verdienen het, alleen al daarom, met aandacht te worden herontdekt. Belize ligt ingeklemd tussen Mexico, ervijand Guatemala en nautische buur Honduras. Het land is half zo groot als Nederland. Er wonen zoveel inwoners als in het huidige Friesland, verdeeld over 14 etnische groepen met bijbehorende afkomst, taal en cultuur. Geografisch lijkt het op het geïsoleerde oude *Fryslân* omdat het nauwelijks natuurlijke verkeersroutes heeft met enig achterland. Ecologisch behoort het tot één van 's werelds laatste gordels tropisch oerwoud. Vanuit de lucht tekent de kustlijn zich fascinerend gebroken af met donkere mangroves en helder witte stranden tegen het stralende turkoois van de Caribische Zee. Eigenlijk past het multiculturele en afgelegen Brits-koloniale Belize net zo min in het Latino Midden-Amerika als de Europese mennisten in tropisch Belize. Belize was in 1958 inderdaad *the end of the World* zoals het eerste hoofdstuk van de bundel is getiteld.

In Belize ontmoeten zich, nog steeds op gepaste onderlinge afstand, vijf eeuwen Nederduitse en Hoogduitse emigratie en diaspora. De Nederduitse *Old Colony* en *Kleine Gemeinde* (vooral Vlamingen en Friezen) ontwikkelen zich grofweg van onze Lage Landen via de Poolse Weichseldelta, de Oekraïne (Zwartezeekust) en de Canadese provincies naar Paraguay en Mexico. De Hoogduitse (vooral *Mennonite*, *Old Order* en *Amish*) ontwikkelen zich grofweg van het Zuid-Duitse en Zwitserse naar de noordelijke staten van de huidige VS en Ontario Canada. Beide tradities voeden hun eigen cultuur, progressief en conservatief. De auteurs tekenen moedige mensen die, al dan niet gedwongen door zelf verkozen zware leefomstandigheden

en eigenaardige koppigheid een passend antwoord zoeken op uitdagingen zoals die worden gesteld door een snel veranderende wereld; 'Hard werken gaat spreken te boven'.

Ik ken mennist Belize vanaf 30 jaar geleden, toen het met evenveel overtuiging als verdeeldheid een bijdrage leverde aan de opvang van oorlogsvluchtelingen uit El Salvador. Er was toen nog geen behoorlijke weg naar Belize. De natuurramp *Mitch* (1998) was aanleiding voor hernieuwde kennismaking met hun grote inzet, nu voor herstel van het zwaar getroffen Honduras. Door frequente ontmoetingen ben ik vervolgens persoonlijk zeer bevriend geraakt met de 'puzzelende' boer, grootaannemer en projectontwikkelaar in bretels, Menno Loewen uit Spanish Lookout. Met 'puzzelend' bedoel ik dat Menno altijd hardop nadenkt over werkelijkheid en waarden waarin hij en wij leven. Zijn grote puzzel is steeds weer zijn gewelddoos antwoord op de gewelddadige spanning tussen de welvaart van zijn kolonie en de armoede van het grotere Belize. Zulk puzzelen is altijd wederkerig en Menno is dus deel van mijn leven en dus van deze recensie. Menno is immer humaan en belangeloos beschikbaar voor constructienoden in Midden Amerika, door oorlog of natuurrampen. Hij personifieert voor mij de overgang van hard samenwerken als gemeenschap, met sterke blote handen en gezond verstand, naar meer theoretisch onderbouwd specialisme, fragmenterend eigentijds management en groeiende economische ongelijkheid. Menno weet zelden op welke van zijn verschillende mobiele telefoons hij het best bereikbaar is – over een *4 wheel drive* heb ik hem nooit gehoord, maar die zou zeker praktisch zijn voor zijn werk langs Belize's wegen – de niets ontziende bulldozer heeft ook bij hem plaats gemaakt voor meer intelligente en geweldloze vormen van landbouw. Zijn vrouw Mary personifieert het stereotype van de hardwerkende en altijd aanwezige menniste moeder de vrouw, zonder wie Menno niet zou kunnen zijn.

De bundel doet recht aan mensen als Menno en Mary. De auteurs vestigen waardig onze aandacht op een generatie die volgt op eeuwen van strikte afzondering en behoudendheid. Ze tekenen doelmatig en leesbaar, in vijf specifieke casussen, de verscheidenheid van de menniste Belize-ervaring. Elke casus is anders en elke beschrijving heeft een eigen focus. Samen geven deze beschrijvingen een caleidoscopisch beeld dat slechts met moeite kan worden samengebonden door een gedeelde verwachting dat er een algemene waarheid zou zijn omtrent bijvoorbeeld het fundament dat volgens Paulus gelegd is in Jezus Christus. Maar het vinden van zulk een waarheid ligt ook niet in de lijn van hun probleemstelling. Met instemming citeer ik professor dr. Piet Visser in zijn voorwoord:

the Anabaptist/Mennonite quest for true Christian life in a World of good and evil has resulted in a great variety of practical solutions [...] implying a history of permanent change.

De bundel is bijzonder omdat ze geschreven is door buitenstaande sociaal geografes (!) *based on pure enthusiasm* en voor een breder niet-slechts-mennist publiek. De meeste studies naar menniste ontwikkelingen zijn tot dusver immers verricht door

belangstellende mannelijke menniste verwanten, theologen of historici, deels voor hun eigen achterban en ontoegankelijk voor de buitenstaander.

De bundel is de moeite waard omdat ze in haar systematische essays grondige verkenningen doet van de dynamiek van weliswaar menniste sub-samenlevingen, maar als zodanig ook kan dienen als metafoor van verscheidenheid en complexiteit zoals die zich voordoen op allerlei andere plekken in deze wereld en scharnierpunten in de geschiedenis, voorbij mennist, doopsgezind, anabaptist of radicaal. Impliciet stellen de auteurs de terechte vraag of een en ander een typisch menniste verhaal is, of meer algemeen voor principieel zwervend volk, van alle tijd en plek, die gevoel van onderlinge eigenwaarde laten prevaleren boven toegeven aan centraal gezag. Het ware hoe dan ook te wensen dat hetzelfde team in dezelfde geest onze eigen hedendaagse Nederduits menniste samenleving eens zou stofkammen; ik zou alleen al met spanning uitzien naar de te kiezen vijf subculturen of kolonies!

De bundel is toegankelijk door haar structuur en heldere deelconclusies per hoofdstuk. Na een specifieke inleiding over Belize wordt er een algemeen overzicht geboden over bijna vijf eeuwen menniste migratie. In vele details bewijzen de onderzoekers hun onbevooroordeelde nauwgezetheid en *pure enthusiasm*. In hun bescheidenheid verklaren ze hun betrekkelijk gemakkelijke toegang tot de doelgroep door te verwijzen naar een zeker gevoel van 'verre Hollandse verwantschap', maar met die bescheidenheid doen ze te weinig recht aan hun eigen vakbekwaamheid als sociologisch- en antropologisch waarnemer. Het lijkt alsof ze zich onbewust vereenzelvigen met onderliggende waarden van onze menniste verwanten, zoals Hoogmoed (*Hochmut*), Weerloosheid en *Gelassenheit*. Aarzelend stel ik daarbij ter aanmoediging enkele accenten voor; inderdaad, die verre Hollandse verwantschap doet wonderen, zeker als je Fries bent en Duits spreekt, maar ik ken geen beter ingrediënt voor gastvrijheid dan de zorg om niet hoogmoedig te zijn (je niet beter te voelen dan de ander). Die zorg voor *Hochmut* voedt in haar wezen ook een bijzondere invulling van waarden als Weerloosheid en *Gelassenheit*. Terecht komt met name die laatste term enige malen ter sprake. Ik stel voor dat het dan minder gaat om 'gelatenheid als fatalisme' maar juist om 'loslating binnen de context van een bekende en onderling afhankelijke gemeenschap van verschillende talenten'. Die interpretatie zou terug kunnen gaan op de vertaling van 'lassen als verbinden' (*laskjen* in het Oud Fries). Ze duidt in de richting waarin Cal Redekop mij bij herhaling heeft gesproken over zijn term *people-hood*. Daarmee doelt hij op de sociologische stam- of familiebinding zoals die bijvoorbeeld te herkennen is in het eerste testament; maatschappelijk relevante kritiek dus op het 'individualisme' van waaruit wij geneigd zijn te lezen en te leven. Al deze genoemde termen zijn aarzelend neergeschreven want ze zijn verstikkend in hun overdrijving. Overdrijving is immers toxisch, altijd, overal en voor iedereen; dat is geenszins een specifieke uitdaging voor het menniste verhaal dat hier aan de orde is!

Inderdaad zetten de mennisten een stempel op Belize, maar evenzeer zet Belize's heftige tropische jungle en multiculturele samenleving haar stempel op de menniste

ervaring; dat is de essentie van de relatie. Dat avontuur van relatie, als afstoting en verbinding, wordt door verschillende waarnemers overtuigend gedocumenteerd over vijf kolonies in evenveel separate hoofdstukken. In hoofdstuk 3 beschrijven Karen Smits, Bregje Nabben en Anne Kok hoe kolonie Blue Creek met pijn zoekt naar een nieuw evenwicht zoals dat zich aandient op haar geloofsweg tussen oude en nieuwe omgeving. In hoofdstuk 4 beschrijven Amber Schoonderwoerd en Carel Roessingh hoe de bevolking van de kolonie Spanish Lookout verschillende economische en sociologische antwoorden vindt op de nabijheid van westerse afzetmarkten. In hoofdstuk 5 beschrijft Tanja Plasil hoe de bevolking van de kolonie Shipyard zich blijft verstrikken in kleingeestige interpretaties van de geschreven overlevering en ongeschreven moraal. In hoofdstuk 6 beschrijven Lobke Lentjes, Tanja Plasil en Carel Roessingh hoe de bevolking van de kolonie Heavenly Valley zich afsluit van alle moderniteit. In hoofdstuk 7 beschrijft Marianne van Kampen hoe de Beachy Amish (inderdaad de vreemde Zuid-Duitse/Zwitserse eend in de Neder-Duitse bijt) in Belize hun weg vinden vanuit het eenvoudige en onbaatzuchtige motief van hulpverlening na natuurramp Hattie, in een vernieuwende en vooralsnog onbesloten rol van betrokken buitenstaander en zendeling.

Verstrooid door de tekst wordt duidelijk hoe tussen al deze beweging door sprake is van sterk Noord-Amerikaanse menniste evangelisatiepraktijk (*Evangelical Mennonite Mission Church*) en hoe de beschreven groepen 'hangen' tussen hun erf en haard in Belize en hun families en afkomst in het Noorden – ook in die zin blijven ze zeker niet achter bij onze moderniteit en mobiliteit. Verschillende Menniste culturen vinden, deels door bewuste keuzes, verschillende antwoorden op de ongewoon bruuske uitdaging die Belize stelt. Strikte behoudendheid is daarbij slechts één van de beschreven opties. Dynamiek is hier waardig voor het voetlicht gebracht als de dominante andere optie. Ik beveel deze bundel en haar conclusie dus van harte aan, in alle belangwekkende detail en onderliggende hoofdlijnen, met een gelukwens naar de auteurs, het Oosterbaan Fonds en *the Department of Culture, Organization and Management at VU University Amsterdam and its direct scholarly environment*.

J. Schiere

Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum: Verloren, 2010), 564 pp., geïll., ISBN: 978-90-8704-171-7.

Hoewel de afgelopen decennia diverse wetenschappelijk onderzoeken verschenen zijn over het kerklied bij protestantse groeperingen, bestond er tot voor kort geen afzonderlijk studie naar het doopsgezinde kerklied. In die leemte voorziet het onderzoek waarop de doopsgezinde theoloog Pieter Post in oktober 2010 promoveerde

aan de Vrije Universiteit van Amsterdam (promotores P. Visser en E.H. Cossee). Zijn studie is meer dan welkom want binnen de protestantse liedcultuur hebben de doopsgezinden altijd een geheel eigen en niet te verwaarlozen plaats gehad. Dat 'welkom' geldt des te meer omdat Post een gedegen studie heeft afgeleverd die gebaseerd is op een omvangrijke hoeveelheid archivalia, bronnen en literatuur. Naast de vele nieuwe beschrijvingen en inzichten ten aanzien van de doopsgezinde liedcultuur, is het boek ook van belang voor het onderzoek naar liedculturen van andere denominaties. Want, zonder dat Post het altijd expliciet noemt, diverse ontwikkelingen blijken ook bij de doopsgezinden plaatsgevonden te hebben, die eerder in hymnologische studies naar andere religieuze groeperingen zijn vastgesteld. Als voorbeeld noem ik de internationalisering van het liedrepertoire bij orthodox-protestanten in de negentiende eeuw, die – zo blijkt uit Post's studie – ook bij de doopsgezinden plaatsvond (179, 226). De dissertatie van Post vormt hierdoor een belangrijke aanvulling op, en ondersteuning van het hymnologisch onderzoek naar de protestantse liedcultuur in Nederland.

Post heeft het doopsgezinde kerklied uit de periode 1793 tot aan 1973 onderzocht. De hymnologische geschiedenis vóór 1793 beschrijft hij in de inleiding op iets meer dan één pagina (21-22). Het was mijns inziens zinvol geweest om een uitgebreidere samenvatting te geven van de ontwikkelingen uit de zestiende tot en met de achttiende eeuw, temeer omdat vanaf ca. 1900 het lied uit die eeuwen steeds meer in de belangstelling kwam te staan; ook bij doopsgezinden. Dat in het *Liedboek voor de kerken* een aantal doopsgezinde liederen uit de zestiende en zeventiende eeuw staat (zoals gezang 190, 379, 405, 433), is vrucht van deze interesse in geloofsgemeenschappen en hun liederen uit voorbije eeuwen.

Het begin van de periode die Post onderzocht heeft, wordt gemarkeerd door de verschijning van de Amsterdamse lammisten-bundel *Christelyke gezangen* in 1793. Deze liedbundel werd gepubliceerd in een tijd waarin ingrijpende veranderingen plaatsvonden in staat, maatschappij en religie. Het jaar 1973 is gekozen omdat toen het *Liedboek voor de kerken* verscheen, een uitgave van de Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (ISK) waarin de Algemene Doopsgezinde Sociëteit participeerde. Zoals Post in het slothoofdstuk samenvattend verklaart, is de liedgeschiedenis van doopsgezinden sterk convergerend: de liedcultuur ontwikkelde zich van de praktijk waarin autonome gemeenten eigen bundels samenstelden die aansloten bij hun theologische ligging, naar de praktijk waarin op liedgebied samenwerking gezocht en gevonden werd, zowel onderling als ook interkerkelijk. Vooral in de twintigste eeuw nam het aantal doopsgezinde bundels geleidelijk af ten gunste van het gebruik van liedboeken van andere denominaties. Post typeert deze ontwikkeling kernachtig in de ondertitel van zijn boek: 'Van particularisme naar oecumeniciteit'.

De omvangrijke (564 pagina's) en keurig uitgegeven dissertatie is overzichtelijk opgezet. De onderzoeksperiode heeft Post in vier gedeeltes verdeeld: 1793-1810 (hoofdstuk 1), 1810-1870 (hoofdstuk 2), 1870-1944 (hoofdstuk 3) en 1944-

1973 (hoofdstuk 4). Elk hoofdstuk bestaat uit vier vaste onderdelen. Het eerste onderdeel bevat een beknopte uiteenzetting van algemeen maatschappelijk, cultureel- en kerkhistorische ontwikkelingen. Dit overzicht is functioneel: het laat zien dat de doopsgezinde wereld, en dus ook zijn liedcultuur, beïnvloed werd door ontwikkelingen in maatschappij, kerk en cultuur. Daarna volgt een nauwgezette beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van kerkliedbundels. Aan de hand van recensies wordt aandacht besteed aan de receptie van de liedboeken. Als derde onderdeel is er aandacht voor de liturgische praktijk en ontwikkelingen daarbinnen. In het kader daarvan wordt onderzocht hoe predikanten liederen in hun preken verwerkten. Tot slot bevat elk hoofdstuk een uitvoerig gedeelte over de theologie van het kerklied.

Gegevens over verspreiding van liedbundels zijn te vinden in bijlage 1. De negentien grafieken in deze bijlage geven een helder antwoord op de vraag welke doopsgezinde gemeenten uit welke bundels zongen in een bepaalde periode. De tweede bijlage bevat de teksten van liederen die in de hoofdstukken besproken worden. In de laatste bijlage treft men een aantal twintigste-eeuwse liturgieën aan. Vanzelfsprekend zijn in het boek overzichten opgenomen van geraadpleegde archieven, bronnen en van literatuur, evenals een register op personen en een register op plaatsnamen. Waardevol is de bibliografie van liedboeken (521-545). Religieuze liedculturen laten zich uiteraard vanuit verschillende disciplines bestuderen, zoals taalwetenschap, theologie en muziekwetenschap. Het onderzoek van Post heeft een theologische focus. Maar in het boek wordt meer geboden, meer zelfs dan in de inleiding beloofd wordt. Want daar wordt gemeld dat musicologische aspecten buiten beschouwing worden gelaten (14, 546, 551). Maar Post besteedt wel degelijk – zij het summier en fragmentarisch – aandacht aan muziekwetenschappelijke onderwerpen als melodienotatie en uitvoeringspraktijk. Bij de musicologische passages zijn echter geregeld kanttekeningen te plaatsen, zoals de volgende twee voorbeelden illustreren.

Post gebruikt voor het zingen van melodieën in één nootwaarde ten onrechte de term 'isoritmisch' in plaats van 'isometrisch' (in de volksmond spreekt men van 'niet-ritmisch zingen'). Binnen de muziekwetenschap verwijst de term 'isoritmisch' naar een ritmisch ordeningsprincipe in motetten uit de Renaissance. Ingrijpend is dat Post de 'korte zingtrant' een muzieknotatie noemt (bijv. 55 noot 168), terwijl het een uitvoeringspraktijk betreft: ter verbetering van de gemeentezang werd in de tweede helft van de achttiende eeuw getracht in de gemeentezang een ritmisch patroon aan te brengen: de eerste en laatste noot van de melodieregels moesten langer duren dan de tussenliggende noten. Deze manier van zingen was onafhankelijk van de muzieknotatie in de kerkboeken: ook waar uit liedboeken gezongen werd waarin de melodieën in hun oorspronkelijke ritme genoteerd stonden, werd hier en daar geprobeerd het isometrische zingen te vervangen door de korte zingtrant. Daar zong men de melodieën dus anders dan in de gezangboeken genoteerd stond. Dat

maakt het – omgekeerd – ook onzeker of melodieën die in gezangboeken genoteerd waren in overeenstemming met de korte zingtrant, ook daadwerkelijk zo uitgevoerd zijn; het kan een poging van de samenstellers geweest zijn om de korte zingtrant in te voeren. Deze twee voorbeelden onderstrepen de noodzaak, die Post zelf herhaaldelijk noemt (81 noot 282, 455), dat de muzikwetenschappelijke kant van de doopsgezinde liedcultuur nog een afzonderlijke studie vergt.

Post bestudeert de doopsgezinde liedcultuur primair vanuit de theologie. Daarbij beschouwt hij de liederen steeds vanuit twee aspecten van de geloofsleer, namelijk rechtvaardiging en heiliging. Aan de hand van deze twee begrippen bespreekt Post eerst wat in de onderhavige periode in catechetisch materiaal geleerd werd en vervolgens onderzoekt hij in hoeverre de liedteksten daarmee in overeenstemming waren. Post laat keer op keer zien dat kleine wijzigingen in liedteksten niet zelden relevante verschuivingen in theologie en spiritualiteit openbaren. Zo vonden in de periode 1810 tot 1870 retoucheringen in de liedteksten plaats, die onder meer aantonen dat bestaande, rationalistische liederen aangepast werden aan godsdienstige opvattingen, en een godsdienstig leven waarvan het gevoel en het hart (in plaats van de ‘rede’) het centrum vormen. Veranderingen werden ook wel aangebracht ten einde liederen om te buigen van verlicht naar orthodox of *vice versa*, al naar gelang de theologische ligging van de samenstellers en gemeente die de bundel uitgaf. Daarom kon het gebeuren dat een liedtekst in herdrukken gewijzigd werd, of dat hij dan wel in meerdere doopsgezinde bundels was opgenomen, maar dat hij niet altijd precies dezelfde boodschap bevatte. Uit de talrijke voorbeelden die Post geeft, kies ik een heel markante uit het lied ‘Barmhartig God! hoe eindeloos goed’ (tekst: W. van de Velde). In de zonnistische bundel *Christelijke gezangen* (Amsterdam, 1796) staan in couplet 2 de versregels: ‘Wij hebben vaak uw straf verdiend: Gij schenkt ons uwen zegen’. Een eeuw later zijn deze versregels in de ‘Leidse Gezangen’ (Leiden, 1897) gewijzigd, waarbij het woordje ‘straf’ een veelzeggende semantische gedaantewisseling heeft ondergaan: ‘Al schijnt Uw hand ook streng en straf, Toch is zij rijk aan zegen’. Mede op basis van deze tekstwijziging concludeert Post dat de zonde minder zwaar weegt in de ‘Leidse Gezangen’. Er wordt gezongen over de schijnbaar strenge en straffe (!) hand van God die toch rijk is aan zegen (326-327). Dergelijke sprekende voorbeelden werken eraan mee dat de theologische beschouwingen en analyses in dit onderzoek niet alleen boeiend en overtuigend zijn, maar dat ze ook plezierig zijn om te lezen. De studie van Post toont maar weer eens aan hoezeer het religieuze lied een fascinerende vindplaats is voor theologie en vroomheid.

Jan Smelik

C. van Duin, *Het bijbels ongeloof; een radicaal-doperse theologie van het Oude Testament* (Delft: Eburon, 2010), 165 pp., ISBN 978-90-5972-358-0.

Kees van Duin was een markante, eigenzinnige maar bovenal bevrogen leermeester die zijn visie op de bijbelse boodschap met profetisch vuur op zijn gehoor overbracht. Bij zijn overlijden in 2008 was de door hem zo gewenste schriftelijke weergave van deze visie helaas nog niet persklaar. Dat dit boek er postuum toch gekomen is, is te danken aan een viertal toegewijde mensen die hem ieder op eigen wijze zeer nabij waren. De liefde waarmee zij dit werk voltooiden spreekt uit de hele publicatie. Niet alleen wordt de visie van Kees van Duin uiteengezet, het is de bewerkers gelukt de bevrogenheid van Kees van Duin (het vuur van zijn overtuiging) opnieuw tot leven te wekken. Diegenen die het genoeg hadden les te krijgen van de oude meester zullen zich bij het lezen van dit boek onwillekeurig terug wanen in de oude bibliotheek/ collegezaal van het Doopsgezind Seminarium aan het Singel. Dit boek is een laatste les, een laatste brandende poging om mensen het licht te doen zien.

Van Duin valt (op vertrouwde wijze) met de deur in huis. Daar waar de Bijbel meestal vooral beschouwd wordt als een geloofsboek, kiest Van Duin voor de titel *Het bijbels ongeloof*. Zo heeft hij de lezer al van het begin af aan scherp: de inhoud van dit boek is allesbehalve standaard. De inleiding onderstreept dat. Van Duin stelt dat de boodschap van de Bijbel vooral een politieke is. De Bijbel is geen religieus boek maar een politieke filosofie. Centraal daarin staat de exodus van Israël uit Egypte. En die exodus betekent volgens Van Duin een 'uittocht uit de statenwereld.'

Alleen het bijbels ongeloof, kan de mensheid bevrijden. Dat wil zeggen: het ongeloof in geweld en machtspolitiek; de overtuiging dat de volkenwereld zich in de afgrond stort door zich vast te klampen aan staat en soevereiniteit.¹

Het bijbels ongeloof is bedoeld als bijbelwetenschappelijke poging om de kerken (als voorhoede van de mensheid) te bekeren tot die stelling. Het gaat Van Duin daarbij niet om de eventuele historiciteit van de teksten, noch om de tekstkritische discussies over de 'ware' tekst van het Oude Testament. Hij ziet het als de taak van de bijbelse theologie de bedoeling van de teksten van het Oude en Nieuwe Testament boven water te krijgen en deze te 'vertalen' naar de huidige tijd (te actualiseren). Daarbij vormt voor Van Duin het Oude Testament de grondslag voor de vertolking van het Nieuwe, terwijl het Nieuwe Testament het onvoltooid gebleven verhaal van het Oude Testament 'voltooid.' En dit verhaal, stelt van Duin voortdurend, is het verhaal van de uittocht uit de staat.

Van Duin schreef de inleiding van zijn boek in de vorm van stellingen. En stellig is hij zeker. Helaas komt dit de overtuigingskracht van die inleiding niet ten goede. De vraag of er überhaupt een *Mitte der Schrift* kan worden aangewezen houdt de geleerde gemoederen al generaties bezig. Dat Van Duin niet die hele discussie weer geeft, bevordert zonder meer de leesbaarheid van het boek, maar een onderbouwing

van zijn stelling dat er wel degelijk een 'midden' is (en dat dit midden de exodus is) was prettig geweest. Als die exodus vervolgens wordt gedefinieerd als een 'uittocht uit de statenwereld', dan schreeuwt dat om een nadere onderbouwing, juist omdat deze definitie op zijn minst afwijkend te noemen is. Van Duin is zich zeer bewust van dat afwijkende, boogt daar zelfs op, maar gunt zich niet de ruimte om de lezer door argumentatie mee te voeren in zijn betoog.

Deze indruk overheerst ook bij het lezen van de exegetische hoofdstukken.² Bij bijvoorbeeld een stelling als:

Israël ziet zichzelf als het eerste volk dat uitgeleid is uit de statenwereld [...] Egypte representeert in het 'wereldbeeld' van Israël de statenwereld: de statenwereld waaruit Israël is uitgeleid.³

zou een bewijsvoering met gebruik van bijbelteksten zeker niet misstaan. Met name het zelfbeeld van Israël en het daarmee samenhangende abstracte wereldbeeld dat Van Duin hier veronderstelt vragen een groot voorstellingsvermogen. En zo zijn daar ook Van Duins visie op het bijbels monotheïsme,⁴ het door hem gemaakte onderscheid tussen koningschap en 'koningschap',⁵ zijn invulling van God als 'gerechtigheid'. Het zijn grote stappen die Van Duin hier zet (met flair, dat moet gezegd). Gewone mensen lopen echter niet zo snel.

Het concept van de 'statenwereld' alleen al is te abstract (en modern). De vraag is of een dergelijke politieke theorie herkenbaar zou zijn voor het beoogde publiek; dat wil zeggen voor het publiek dat de schrijvers van de bijbelteksten oorspronkelijk voor ogen hadden. Ik kan mij eigenlijk niet voorstellen dat de Israëlieten zelf uit de bijbelverhalen zouden hebben opgemaakt dat zij uitgeleid zijn uit 'de macht van de geweldspolitiek'. De exegetische hoofdstukken van *Het bijbels ongeloof* zijn als een rekensom waarvan de uitwerking niet opgeschreven is. Van Duin 'vertaalt' de bedoeling van de bijbelse boodschap, zonder twijfel. Maar hij vergeet te laten zien hoe de vertaling tot stand is gekomen, waardoor zijn actualisering soms overkomt als het inlezen van een moderne politieke theorie in een tekst van duizenden jaren oud. Zo klinken zijn stellingen soms té stellig, zijn (mijns inziens terechte) intuïtie te dwingend. En dat zou een excuus kunnen zijn voor mensen om *Het bijbels ongeloof* met zijn intrigerende boodschap naast zich neer te leggen, als niet relevant af te doen. En dat ... dat is ontzettend jammer.

Want van Duin zit wel degelijk op het spoor van een wereldschokkende boodschap, die absoluut bijbels te noemen is, Messiaans zelfs. En die boodschap, ook daarin heeft hij gelijk, is nog steeds actueel en wordt nog steeds liever niet gehoord omdat het inderdaad een 'uittocht' tot gevolg zou moeten hebben, een afwijzen van de status quo. Maar die boodschap is in de Bijbel zelf niet zo eenduidig als Van Duin haar graag zou zien en zeker minder prominent (of abstract) aanwezig dan hij haar veronderstelt. Het is eerder een fluistering dan een schreeuw. Eerder een onbehaaglijk gevoel dat je eigenlijk beter zou moeten lezen, dat iets je ontglipt, dan dat het er

zwart op wit staat. Van Duins boek is bedoeld om mensen net dat ene zetje te geven, maar schiet door de gedrevenheid en de overtuiging eigenlijk zijn doel voorbij.

Dat wil zeggen, tot aan het laatste hoofdstuk, het afsluitende essay. Wat mij betreft had dat rustig vooraan mogen staan, op de plaats van de inleiding. Want in dat afsluitende essay overtuigt Van Duin wel. Hij poneert niet, maar redeneert, vanuit zijn bewogenheid, vanuit zijn eigen tijd. Hij laat op een meeslepende manier het spoor van de gerechtigheid in de Bijbel zien, waarbij soms dezelfde teksten voorbij komen als in de exegetische hoofdstukken, maar nu klopt op de een of andere manier de verhouding tussen het beweerde en de teksten wel. Hij is niet stellig, maar bewogen. Hij gelooft, in het bijbels ongeloof.

Het bijbels ongeloof is voor mij Kees van Duin ten voeten uit. Ieder die hem gekend heeft, zal zijn gedachtegang kunnen volgen en de grote stappen met hem mee zetten, want die zijn immers bij zijn eigen publiek al bekend. Maar het zijn het afsluitende essay en de tweede appendix (de waarschijnlijk laatste dienst waarin hij voorging), die het boek voor mij tot een waar monument maken voor Kees van Duin.⁶ Daar waar hij dichter bij zichzelf blijft en zijn grote verhaal kleiner houdt, daar overtuigt hij het meest. En daar zouden ook buitenstaanders (de kerken, als voorhoede van de rest van de mensheid!) zo maar net dat ene zetje kunnen krijgen dat ze op het spoor zet, dat zetje dat ze de ogen opent voor de gerechtigheid.

Wieteke van der Molen

NOTEN

1 *Het bijbels ongeloof*, 14.

2 Dit kan deels zijn veroorzaakt door Van Duins ontijdig heengaan. Met name de hoofdstukken III en IV zijn na zijn overlijden in elkaar ‘gelast’ door de bewerkers. De hoofdstukken V en VI over Job zijn sterker in hun onderbouwing met (uitgewerkte) bijbelteksten.

3 *Het bijbels ongeloof*, 22.

4 *Het bijbels ongeloof*, 49-50.

5 *Het bijbels ongeloof*, 71 e.v.

6 Zonder meer hulde voor de vier bewerkers, Marijke van Duin, Alle G. Hoekema, Henk G.J. Klein Nagelvoort en Ruth Winsemius. Zij hebben de mens in het boek tot leven weten te brengen.

Peter J. Klassen, *Mennonites in early modern Poland & Prussia* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2009) (*Young Center Books in Anabaptist & Pietist Studies*), 260 pp., geïll., ISBN 9780801891137.

Peter J. Klassen, emeritus hoogleraar reformatiegeschiedenis aan de *California State University* te Fresno (CA), is al decennialang geïnteresseerd in de doopsge-

zinde *roots* van zijn *Mennonite Brethren*, wier directe herkomst te traceren is in het negentiende-eeuwse Rusland. Geografisch en historisch gaan die sporen nog verder terug: naar het zestiende- tot en met achttiende-eeuwse Polen, en nog verder naar het thuisland der Lage Landen, waar de dopers geen rust werd gegund in hun als ketters gebrandmerkte geloof en leven. Die verre herkomst is in zijn familienaam bewaard gebleven. Die met vele hindernissen afgezette voorouderlijke levensgang heeft ook zijn eigen zoektocht bepaald, zowel als liefhebber en als *professional*. In Nederland kennen we Klassen al sinds mensenheugenis als de stuwende kracht van de *Polish Mennonite Friendship Association*, die nauw samenwerkt met de Doopsgezinde Stichting Nederland-Polen. In dat kader publiceerde hij reeds in 1989 de directe aanzet tot het voorliggende boek: *A homeland for strangers; an introduction to Mennonites in Poland and Prussia*. Het is de reeds vermelde periode van ruim twee eeuwen, vanaf pakweg 1540 tot ca. 1795, toen het reeds staatkundig en politiek zeer hybride (koninklijke) Polen opgedeeld zou worden door Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Het doperdom was toen al sterk op zijn retour, omdat grote stromen emigranten zich op uitnodiging van Catharina de Grote inmiddels in de Oekraïne hadden gevestigd. Zo'n tweeënhalf eeuw doperse geschiedenis in Polen van oorspronkelijk grotendeels Nederlands-Vlaamse origine, levert een intrigerend verhaal op. Niet alleen omdat de Poolse situatie zich zo goed, kerkelijk en cultureel, laat vergelijken met die van de Nederlandse achterblijvers, maar vooral ook, omdat er in dat kerkelijk en politiek vaak nauwelijks te doorgronden Polen opmerkelijke vormen van verdraagzaamheid bestonden – náást het klassieke voorbeeld van tolerantie waar de Nederlandse Republiek (als vermeend enige) – nog steeds prat op gaat.

In het eerste hoofdstuk wijst de auteur terecht en met regelmaat de lezer erop dat niet enkel de Hollanders maar ook de Polen een afwijkende, vooruitstrevende positie innamen in het elders zo zeer confessioneel dicht getimmerde Europa. Die situatie was niet in de laatste plaats te danken aan de grote autonomie van de grotere steden, Danzig (Gdańsk), Elbing (Elbląg) en Torn (Toruń) voorop, en tal van omliggende regio's met kerkelijke en adellijke landerijen waarop doperse asielzoekers zich mochten vestigen. Het was met name de confederatieve verklaring ten tijde van een koninklijke machtswisseling, vastgelegd door de Sejm (het Poolse parlement) in 1573 te Warschau, die het fundament gaf aan deze kerkvrede en confessionele co-existentie op basis van dialoog en debat, in plaats van mensonterende vervolging. Het zij opgemerkt dat de Nederlandse Unie van Utrecht, die vrijheid van geweten garandeerde, pas van zes jaar later dateerde: 1579. Wat bovendien zeer bevorderd heeft dat honderden gevluchte doopsgezinden uit de Lage Landen hier een betrekkelijk veilig bestaan konden opbouwen, waren de veelsoortige economische en culturele betrekkingen tussen met name Amsterdam en Danzig (de hoofdrolspelers op het toneel der 'moedernegotie', de graanhandel). Deze intensieve betrekkingen tussen Polen en Nederland gingen al terug tot de Hanzetijd.

De volgende vijf hoofdstukken (*Chapters 2 t/m 6*) beschrijven dan vooral, eerder thematisch en geografisch geordend dan chronologisch, onder meer de verschillende vestigingsgebieden van de doopsgezinden (vooral rond en in Danzig en de oostelijk nabijgelegen vruchtbare en grotendeels zelf in cultuur gebrachte landbouwgronden van de Weichseldelta); hun organisatie en optreden daar; de relaties met de lokale, stedelijke en landelijke overheden, die vaak grillig waren, verre van eenduidig en waarin vaker economisch gewin dan respect voor het individueel religieus geweten van doorslaggevende betekenis was; het bewaren van de eigen identiteit te midden van andere kerkelijke, vooral lutherse minderheden – wat behalve door de kerkelijke eigenaardigheden, de praktisch nogal stug en strikt uitwerkende ethiek en moraal, vooral ook bevorderd zal zijn geweest door de zich continu ontwikkelende eigen spreektaal, het zogenaamde *plautdiets* (een koeterwaals van Vlaamse, Friese, Duitse elementen, waaraan Pools werd toegevoegd); de sociaal-economische en kerkpolitieke relaties met de Nederlanden (voor doop en huwelijk week men tot ver in de achttiende eeuw nogal eens uit naar het ‘thuisland’ – pas vanaf het derde kwart van die eeuw werd het Nederlands als kanseltaal definitief prijsgegeven voor het Duits). In de drie laatste hoofdstukken (7 t/m 9) worden de ontwikkelingen en gevolgen besproken van de definitief veranderende verhoudingen tussen de doopsgezinden en de overheid, c.q. de staat. Dat had alles te maken met de inlijving van grote delen van Polen bij het Pruisische keizerrijk, waardoor reeds lang bestaande privileges op het terrein van onder andere onderwijs, vrijheid van godsdienst en heel specifiek de doperse weerloosheid, ongeldig werden verklaard. Toen zou voor groeiende aantallen doopsgezinden de tweede exodus op gang komen naar de lokkende leegten van de Oekraïense laaglanden aan weerszijden van de Dnjepr.

Dit verhaal van het doopsgezinde experiment in Polen, dat vanuit Nederlands perspectief zo vaak links is blijven liggen, is door Klassen goed gedocumenteerd, en met veel kennis van zaken en een scherp oog voor de maatschappelijke, culturele en politieke contexten waarbinnen zich het doperdom in een nogal pragmatische gedoogcultuur kon handhaven en ontwikkelen, tamelijk ingetogen verteld. Dat is een grote verdienste, zeker ook gezien de actuele context van de bestaande *Dutch-Prussian-Russian* historiografie, waarin de levendige herinnering aan de Russische *roots* veel sterker bewaard is gebleven, en met groter ontzag gecultiveerd wordt wegens de jammerlijke ontberingen sedert de Russische revolutie, dankzij een geheel eigen herinneringslectuur. Ook vanuit dat perspectief bezien, is deze geschiedenis over een soort dopers Verwegistan, een grote stap vooruit!

Toch is het jammer dat Klassen deze gelegenheid niet heeft aangegrepen om de materie ten opzichte van het eerder genoemde voorwerk uit 1989, *A homeland for strangers*, wat kritischer te wegen en vorm te geven. De thematische en geografische opzet van het boek leidt er namelijk toe, dat tal van zaken nogal eens herhaald worden, zoals bijvoorbeeld de kwestie rond de belijdenis van Hansen en Van Dühren uit 1678 (pagina's 24, 130, 144, 161) – nota bene letterlijk voorgekauwd door de

Amsterdamse lammisten, wat ik niet bij Klassen lees. Een echt gemiste kans is dat niet gepoogd is om de verdraagzaamheidscondities in de verschillende Poolse regio's te vergelijken met die in de toenmalige Nederlanden. In Polen, zo is de indruk, werden die voorwaarden voor relatieve geloofsvrijheid herhaaldelijk afgekocht. Dat gebeurde ook in onze Republiek, maar – zo is de indruk – minder 'ordinair', en met meer ruimte en kansen voor de eigen ontwikkeling. In welke mate het proces van assimilatie en emancipatie in beide naties anders verliep, zou toch niet zo moeilijk in kaart te brengen zijn geweest. Waar aanvankelijk de beginsituaties (althans na de vervolging in de noordelijke Lage Landen vanaf ca. 1565) min of meer vergelijkbaar waren (sterke ontwikkelingspotentie in bij uitstek de stedelijke gebieden: in Holland en Friesland in de grotere steden vooral, in Polen in Danzig en Elbing), zou die in Polen, tegen de tijd dat de vroege Verlichting haar intrede deed, vrijwel volledig stagneren, terwijl in Nederland de doopsgezinden zich daarin vrijwel volledig vastbeten. Hier werd een groot breukvlak manifest tussen enerzijds de meer intellectuele, cultuur georiënteerde gemeenschap te onzent, en anderzijds in meerderheid plattelandsgemeenten die zich veel sterker isolationistisch en ruraal zouden ontwikkelen. Dit gegeven is daarom ook zo interessant, omdat toen tevens het etnische element van het mennonietendom, los gewekt van de Nederlandse invloedssfeer, tot ontwikkeling en wasdom zou komen. Dat is een facet waarvan zich vrijwel geen enkele Nederlandse doopsgezinde meer bewust is, maar dat zozeer het nog steeds bestaande mentaliteitsverschil met een groot deel van de broederschappen in Amerika, Canada, Midden- en Zuid-Amerika bepaald heeft. Had het dan ook niet voor de hand gelegen dat Klassen een uitstapje had gemaakt naar de contemporaine posities en ontwikkelingen van andere religieuze minderheden in Polen, die van de Joden bijvoorbeeld?

Over de afhankelijkheidsrelatie tot Nederland was eigenlijk nog zoveel meer te vertellen geweest. Hier manifesteert zich toch een soort gemakzucht ten aanzien van de Nederlandse bronnen en secundaire literatuur. In de omvangrijke bibliografie, pagina's 237 tot 250, komt men zo'n tien titels van deels verouderde Nederlandstalige studies tegen. Is het niet veelzeggend dat het handboek van Samme Zijlstra (2000) daarin ontbreekt? Zo wrekt zich onder andere dat de oude mythe dat Nicolaas Biestkens te Emden gewerkt zou hebben, in plaats van te Groessen in Gelderland, nog steeds voort leeft (p. 122). Zo mist men uit de periode rond het begin van de zeventiende eeuw bijvoorbeeld gegevens over het optreden van Jan Gerritsz van Emden, in 1607 leraar van de Waterlanders te Danzig en later te Markushof; of van Hans de Ries, wiens raad en daad herhaaldelijk door de Danziger Waterlanders verzocht werden. Ook mis ik het deels op Hans de Ries' liedboek gebaseerde *Pruys liedt-boeck* (ca. 1604). Waar zijn überhaupt de Waterlanders in Polen gebleven, of de socinianen die zelfs voorstelden een fusie met de doopsgezinden aan te gaan? Een zo'n intrigerende figuur was de Danziger stadskroniekschrijver Mattheus Radecke, die rond 1588 behalve doopsgezind ook nog een onverholten antitrinitariër bleek te zijn. Hij stond niet alleen in betrekking tot De Ries, maar ook tot de uit Gouda afkomstige

Cornelis Daems, die van allerlei heterodoxe opvattingen beschuldigd werd. Ook gaat Klassen wat te kort door de bocht door zich niet te veel te bekommeren om andere doperse variëteiten dan die van Friezen en Vlamingen. Curieus is dat hij wel een citaat aanhaalt uit 1937, waarin gerept wordt van gemeenten van ‘Dantziger Oude Vlamingen’ in Nederland (p. 111), maar daar in zijn studie verder nauwelijks nog iets mee doet, hoewel het hiervoor relevante werk van Gravendeel, Stuve en Voolstra, *Be-zweegen broederschap* (2005), wel in de bibliografie voorkomt. Typerend voor een zekere gemakzucht is ook de weliswaar terechte waarschuwing dat ‘it should be noted that archival references to these immigrants or visitors from the Netherlands often give no indication of church affiliation’ (p. 102), maar waar vervolgens kritiekloos aan voorbij wordt gegaan in het geval van de beroemde Vlaamse kunstenaarsfamilie Van den Block. Hun indrukwekkende (en ogenschijnlijk ondoperse[?]) bijdragen aan het renaissancestische decor van de Danziger binnenstad, rechtvaardigde kennelijk het in stand houden van wellicht niet optimaal te handhaven doopsgezinde mythes! Maar waarom vind ik in dit boek dan geen verwijzing naar de schildersdynastie van de familie Uylenburgh (waarvan Rombout o.a. de eerder genoemde Jan Gerritsz vereeuwigde – zie hiervoor de prachtige studie van Friso Lammertse en Jaap van der Veen uit 2006)? In dit verband had het portrettenverbod dat de Vlaams-doopsgezinde stadsschilder Enoch Seeman tegen het einde van de zeventiende eeuw van kerkwege kreeg opgelegd (p. 132) nog meer reliëf kunnen verkrijgen, temeer daar toentertijd dat mozaïsche bezwaar onder zijn Nederlandse soortgenoten al volstrekt *altmodisch* was. Evenmin vind ik een verwijzing naar de bemiddelende rol van de Zaanse oudste en scheepsbouwer, Jacob Ouwejan (zie *Mennonite Encyclopedia* IV, 99-100), die in 1741 in de Vlaamse gemeente van Danzig de gemoederen suste over de strikte streken van de conservatieve oudste Hendrick van Dühren. Terwijl Ouwejan in Nederland een uitgesproken zonnist was, vernemen we over de verdeling van zonnisten en lammisten in de Poolse contreien hoegenaamd niets.

Al deze detailkritiek – recensenten, zeker academische kommaneuks, willen nu eenmaal wat te zeuren hebben – laat onverlet dat Peter Klassen de doperse historiografie een grote dienst heeft bewezen met deze fraai uitgevoerde en degelijke monografie. Laat dan ook de geconstateerde omissies niet zozeer hem treffen – Klassen heeft een ‘groot gat in de markt gevuld’ – maar vooral een aansporing zijn voor komende generaties historici die zich, voortbouwend op dit boek, alvast intensiever kunnen focussen op enkele van de hier aangereikte suggesties voor verder onderzoek.

Piet Visser

Signalementen

Omdat de vorige jaargang van de *Bijdragen*, het dubbeldikke jubileumnummer, geen recensies en signalementen bevatte, bestrijkt het onderstaande overzicht van recent verschenen titels en artikelen op het gebied van het Nederlandse doperdom en daarmee verband houdende onderwerpen de jaren 2008 tot en met 2011. Gelieve nieuwe publicaties ten behoeve van bespreking of signalering onder de aandacht te brengen van: Piet Visser, Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam: pvisser_sem@hotmail.com

Hanneke Adriaans, *Overzicht van het onderzoek naar de geschiedenis van de Lutherse belijdenissluiers en de kleding, accessoires en gebruiken bij de bevestiging* (Amstelveen: De Zaak Haes, 2010); ISBN 9789077157107, 36 pp.

Mirjam de Baar, Frederike Cossec, Mirjam van Veen & Anna Voolstra (red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel, 1911-2011* (Hilversum: Verloren, 2011); ISBN: 978-90-8704-257-8, 192 pp.

Willem de Bakker, Michael Driedger & James Stayer, *Bernhard Rothmann and the Reformation in Münster, 1530-1535* (Kitchener: Ont., Pandora Press, 2009); ISBN: 978-1926599069, 325 pp.

Anne Jaap van den Berg & Boukje Thijs, *Uitgelezen; bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd* (Heerenveen: Uitgeverij Jongbloed, 2010); ISBN 9789089120311, 184 pp.

Saskia de Bodt & Michiel Plomp (red.), *Anton Mauve 1838-1888* (Bussum: Uitgeverij THOTH/Haarlem: Teylers Museum/Laren: Singer Museum, 2009); ISBN 978-9068685206; 222 pp.

[Theo Branten, Ritie te Hofste, Luuk Kuiper et al.] (ed.), *1711-2011: 300 jaar kerkgebouw van de Doopsgezinde Gemeente in Winterswijk. Het kasboek van de 18^e eeuw* [uitgegeven door de] Transcriptie Werkgroep (Winterswijk, Doopsgezinde Gemeente, 2010 [uitgave in eigen beheer, voorzien van een digitale versie van het kasboek op cd-rom]), 106 pp.

Ruben Buys, *De kunst van het weldenken; denkenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009) (*Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum*); ISBN 978-9089641434, 311 pp.

Sjoerd Bijker, Mechteld Gravendeel, Bonny Rademaker-Helfferich et al./Piet Visser (red.), *Wezen en weldoen; 375 jaar doopsgezinde wezenzorg in Haarlem* (Hilversum: Verloren, 2009); ISBN 978-90-8704-085-7, 196 pp.

Sjoukje Colenbrander, *Zolang de weefkunst bloeit; zijdeweverijen in Amsterdam en Haarlem, 1585-1750* (Amsterdam, 2010 [proefschrift Universiteit van Amsterdam]), 335 pp.

Sarah Covington, 'Jan Luyken, the *Martyr's Mirror*, and the Iconography of Suffering',

in: *The Mennonite quarterly review* 85/3 (July 2011), 441-476.

Coos Dieters (illustraties en bewerking), *Menniste bruyloften of het Amsterdamsch hoerdom* (Zwolle: d'Jonge Hond, 2010); ISBN 9789089101808, 156 pp.

Bert Dop & Piet Visser (red.), *Ernstige gods-vrucht en gezond verstand; een selectie uit de dagboeken van Foeke Wigles Gorter (1756-1836), leraar van de doopsgezinden in Sappe-meer* (Hilversum: Verloren, 2010) (*Manuscripta Mennonitica* V); ISBN 9789087041496, 407 pp.

C. van Duin, *Het bijbels ongelooft; een radicaal-doperse theologie van het Oude Testament; met een voorwoord van prof. dr. K.A. Deurloo* (Delft: Eburon, 2010); ISBN 9789059723580, 168 pp.

Fokke R. Fennema (red.), *Zie naar ons [...] 50 jaar doopsgezind gemeentelven in Haren* (Haren: Doopsgezinde Gemeente Haren, 2008); ISBN 9789071809798, 160 pp.

Jan van Galen, *Theun de Vries. Een schrijversleven 1907-1945* (Amersfoort: Uitgeverij Aspekt, 2011); ISBN 9789059115828, 644 pp.

Gert Gielis, *Verdoelde schaepkens, bytende wolven; inquisitie in de Lage Landen* (Leuven: Davidsfonds, 2009); ISBN 9789058265876, 413 pp.

Hans-Jürgen Goertz et al., *Menno Simons und die frühen Täufer. Drei Vorlesungen von Hans-Jürgen Goertz mit zwei Predigten von Hans-Jochen Jaschke und Christoph Wiebe* (Bollanden: Mennonitischer Geschichtsverein, 2011); ISBN 9783921881316, 80 pp.

Joute de Graaf, *Stilstaan bij wat ons beweegt; beschouwend historisch mozaïekverhaal van 7 jaar geschiedenis en toekomst van de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland van 2001-2008 in steen, staal, beton, en een routegids in Wit-*

marsum/Pingjum (Leeuwarden: SDMF, 2009); ISBN 9789090239446, 76 pp.

Joute de Graaf, *Foarút libje, werom sjoen; ferhaal oer it libben fan Anna Gulmans-Miedema, 1952-2002* (Sneek: de auteur, 2010), 142 pp.

Aart de Groot, 'Arcana atheismi (1676); Frans Kuiper contra de ongodisten van zijn eeuw', in: *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 13;3 (oktober 2010), 97-109.

Laurens Hacquebord, *Op walvisjacht naar Spitsbergen; een hachelijke onderneming in de Noordelijke IJszee, 1774-1778* (Zutphen: Walburg Pers, 2010); ISBN 9789057306938, 160 pp.

Maarten 't Hart, 'Petrus Albertus Hoefhamer, een man van lange adem: 1768-1788', in: *De Hoornder*, nr. 335 (juni 2009), 27-29.

Maarten 't Hart, 'Vreemde lidmaten onder ds Matthijs Doijer', in: *De Hoornder*, nr. 343 (april 2010), 21-22.

Maarten 't Hart, 'Douwe Huizinga, neef van Jakob Huizinga, wordt predikant in Den Hoorn', in: *De Hoornder*, nr. 344 (mei 2010), 30-32.

Maarten 't Hart, 'Vermaning Den Hoorn onder Douwe Huizinga (1849-1853)', in: *De Hoornder*, nr. 345 (juni 2010), 24-25.

Maarten 't Hart, 'Ds. Lodezeen (1853-1855): ondeugden bij Texelaars nog wat erger', in: *De Hoornder*, nr. 346 (september 2010), 23-25.

J.F. Heijbroek, *Frits Lugt, 1884-1970; leven voor de kunst; biografie* (Bussum: Uitgeverij Thoth/Parijs: Fondation Custodia, 2010); ISBN 9789068685510, 479 pp.

Jasper Hillegers, 'Lambert Jacobsz (c. 1598-1636) en zijn werkplaats. Atelierpraktijk in Leeuwarden omstreeks 1630', in: *De vrije Fries* 89 (2009), 67-91.

Jasper Hillegers & Lotte Jaeger, 'Salomon Savérij, een plaatsnijder en zijn vrienden', in: Elmer Kolfin & Jaap van der Veen (red.), *Gedrukt tot Amsterdam. Amsterdamse prentmakers en – uitgevers in de Gouden Eeuw* (Zwolle: Waanders Uitgevers/Amsterdam: Museum het Rembrandthuis, 2011), 121-163.

Alle G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)Joodse Duitse vluchtelingen in Nederland (Hilversum: Verloren, 2011) (*Manuscripta Mennonitica* VI); ISBN 978-90-8704-219-6, 219 pp.

Sytse ten Hoeve, 'Jan Buitenveld (1747-1812), een Sneker decoratieschilder', in: *De vrije Fries* 89 (2009), 117-164.

[Peter Huijs, Gerard Olthoorn et al.], *De Alkmaarder Cornelis Drebbel. Uitvinder, hermetist, alchemist. Symposion 19 september 2004 in het kader van Alkmaar 750 jaar*” georganiseerd door de Openbare Bibliotheek Alkmaar en Het Lectorium Rosicrucianum, de Internationale School van het Gouden Rozenkruis (Haarlem: Rozenkruis Pers, 2005); ISBN 9067323160, 128 pp.

Isabelle De Jaegere (red.), *Roelandt Savery 1576|1639* (Kortrijk: Broelmuseum/Gent: Uitgeverij Snoeck/Praag: Národní galerie, 2010); ISBN: 9789461610058, 183 pp.

Anita Jansen (samenst. en eindred.), Rudi Ekkart & Johanneke Verhave, *De portretfabriek van Michiel van Mierevelt (1566-1641)* (Zwolle: W Books/Delft: Museum het Prinsenhof, 2011); ISBN 9789040078248, 246 pp.

Hanspeter Jecker, 'Von der "Äusschaffung kriminalisierter Einheimischer" zur "Endlösung in der Täuferfrage". Zum 300. Jahrestag einer misglückten Deportation', in: *Mennonitica Helvetica. Bulletin des Schweizerischen Vereins für Täufergeschichte/Bulletin de la Société Suisse d'histoire Mennonite* 32/33 (2009/2010), 237-258.

Alpita de Jong, *Knooppunt Halbertsma; Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving* (Hilversum: Verloren, 2009); ISBN 978-90-8704-134-2, 480 pp.

Wietskenel de Jong & Johan Pennings, *Amsterdam 1500-2010; het dopers wandelboek; twee wandelingen door Amsterdam* (Amsterdam: Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, 2011); ISBN 9789065760142, 103 pp.

W. Jonker, *Het Zaanse bedrijfsleven en de doopsgezinden* (Zaandam: de auteur, 2009), 23 pp.

James C. Kennedy, *Stad op een berg; de publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2010); ISBN: 9789023921356, 187 pp.

Peter J. Klassen, *Mennonites in early modern Poland & Prussia* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009); ISBN 978-0801891137, 260 pp.

Ralf Klötzer, 'Herrschaft und Kommunikation. Propheten, König und Stadtgemeinde im täuferischen Münster 1534/ 35', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachte & Michael Driedger (eds.), *Grenzen des Täuferturns / Boundaries of Anabaptism. Neue Forschungen. Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.-27.08.2006* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009) (*Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 209), 326-345.

Paul Knolle & Everhard Korthals Altes (red.), *Nicolaas Verkolje 1673-1746; de fluwelen hand* (Zwolle: Uitgeverij Waanders/Enschede: Rijksmuseum Twenthe, 2011); ISBN 9789040077258, 191 pp.

Rainer Kobe, 'Wie mennonitisch war die Danziger Künstlerfamilie von Block?', in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 66 (2009), 71-84.

Rainer Kobe, 'Die Vermeulen-Bibel des Wilhelm von den Blocke von 1607', in: *Mennonitische Geschichtsblätter* 67 (2010), 69-75.

Bert Koene, *De Caeskopers; een Zaanse koopmansfamilie in de Gouden Eeuw* (Hilversum: Verloren, 2011); ISBN 978-90-8704-217-2, 212 pp.

Jelle Jan Koopmans, 'De "Heeren" van Sneek; de economische en politieke elite in Sneek tussen 1870 en 1910', in: *De vrije Fries* 89 (2009), 165-179.

Jelleke Kramer, 'Doopsgezinden in Bunschoten en Spakenburg (1, 2 & 3)', in: *Bun historisch*, resp. 30/4 (september 2009), 142-151, 30/5 (december 2009), 194-206, en 31/1 (februari 2010), 14-22.

Yme Kuiper & Harm Nijboer, 'Between Frugality and Civility: Dutch Mennonites and Their Taste for the "World of Art" in the Eighteenth Century', in: *Journal of Mennonite studies* 27 (2009), 75-92.

Dennis de Lange, *Tolstojanen in Nederland; het tolstojanisme als sociale beweging* (Utrecht: Keldruiteverij, 2010); ISBN: 9789079395095, 165 pp.

Fred van Lieburg, *Een eiland na de Reformatie; Schouwen-Duiveland 1572-1700* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2011); ISBN 9789035133440, 366 pp.

Harry Loewen, *Cities of refuge; stories from Anabaptist-Mennonite history and life* (Kitchener, Ont.: Pandora Press, 2010); ISBN: 9781926599182, 344 pp.

Mathilde Monge, 'Überleben durch Vernetzung. Die täuferischen Gruppen in Köln und am Niederrhein im 16. Jahrhundert', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachte & Michael Driedger (eds.), *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism. Neue Forschungen. Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.-27.08.2006* (Gütersloh: Gütersloher Verlags-

haus, 2009) (*Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 209), 214-231.

Frank Okker, *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs* (Amsterdam: Olympus, 2009); ISBN 9789046702352, 304 pp.

Andrew Pettegree & Malcolm Walsby (eds.), *Netherlandish books; books published in the Low Countries and Dutch books printed abroad before 1601* (Leiden/ Boston: Brill, 2011); ISBN 9789004191976; 2 vols., 1451 pp.

Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973); van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum: Verloren, 2010); ISBN 9789087041717, 564 pp.

Carel Roessingh & Tanja Plasil (eds.), *Between horse & buggy and four-wheel drive; change and diversity among Mennonite settlements in Belize, Central America* (Amsterdam: VU University Press, 2009); ISBN 9789086593323, 222 pp.

Erik Schaap, *Klaas Ris * Westzaan - † Amsterdam 1902; nescor van de Nederlandse arbeidersbeweging* (Zaandam: Politieke vereniging ROSA, 2009); ISBN 9789090247212, 63 pp.

Jacob Schiere & Nelleke Schiere, *Timeline II: levende echo van Menno Simons* (Witmarsum: Internationaal Menno Simons Centrum, 2009 [ook in Duitse, Engelse, Franse en Spaanse editie; handmatig gebonden leparello van zeven dubbelvouwbladen in omslag van Zaanse bord]); ISBN 9789081295543, incl. 8 pp.

Astrid von Schlachte, *Gefahr oder Segen? Die Täufer in der politischen Kommunikation* (Göttingen: V&R Unipress, 2009) (*Schriften zur politischen Kommunikation* 5); ISBN 9783899717587, 484 pp.

Meindert Seffinga, 'Siebe Johannes ten Cate - een impressionist uit Sneek', in: *Fryslân, geschiedenis en cultuur* 16 (mei 2010), 18-22.

Matthijs Hendricus Sitters, *Sybrandt Hansz. Cardinael, 1578-1647, rekenmeester en wiskundige. Zijn leven en werk* (Hilversum: Verloren, 2008); ISBN 978 9087040024, 653 p.

Keith Sprunger & Mary S. Sprunger, 'The Church in the Bakehouse: John Smyth's English Anabaptist Congregation at Amsterdam, 1609-1660', in: *The Mennonite quarterly review* 85/2 (April 2011), 219-258.

Ciska Stark & Erik Jan Tillema (red.), *Kracht van een minderheid. Doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2011); ISBN 9789021142937, 200 p.

Robbert Veen, *De zegen van Ruben Verwij* [sleutelroman] (Boekenscout.nl [printing on demand], 2009); ISBN 9789088348037, 336 p.

Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009); ISBN 9789089641465; 178 pp.

Garrelt Verhoeven & Sytze van der Veen, *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw* (Haarlem: Bubbe Kuyper Veilingen, 2011); ISBN: 9789081818902, 96 pp.

Piet Visser, 'De *Lusthof des gemoets* van Jan Philipsz Schabaelje. Het populairste Nederlandse boek uit de Gouden Eeuw', in: Jan Bos & Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid; drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken; opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Zutphen: Walburg Pers, 2009), 105-113 & 278-281.

Piet Visser, 'Enlightened Dutch Mennonitism: The Case of Cornelius van Engelen', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachte & Michael Driedger (eds.), *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism. Neue Forschungen. Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.-27.08.2006* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009) (*Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 209), 369-391.

Sibbe Jan Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679); twee remonstrante theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum: Verloren, 2011); 978-90-8704-216-5, 575 pp.

Ingrid van der Vlis, *Een nieuwe koers! Doopsgezinde padvinderij Elfregi Haarlem* (Hilversum: Verloren, 2010); ISBN 978-90-8704-154-0, 104 pp.

Martine Vonk, *Sustainability and quality of life; a study on the religious worldviews, values and environmental impact of Amish, Hutterite, Franciscan and Benedictine communities* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2011); ISBN: 9789058815613, 301 pp.

Anna Voolstra et al., *Gedoopt; vijf eeuwen doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring & Bijzondere Collecties, 2011 [40 kaarten + inleiding van 16 pp. in foedraal – tentoonstellingscatalogus]).

Hans de Waardt, 'Witchcraft, Spiritualism, and Medicine: The Religious Convictions of Johan Wier', in: *The Sixteenth century journal* 52;2 (Summer 2011), 369-391.

Marijke van der Wal, 'Lambert ten Kate presenteert zijn taalwetenschappelijke aanpak', in: Jan Bos & Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid; drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken; opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Zutphen: Walburg Pers, 2009), 204-212.

Gary K. Waite, 'Apocalyptic Terrorists or a Figment of Governmental Paranoia? Reevaluating Anabaptist Violence in the Netherlands and Holy Roman Empire, 1535-1570', in: Anselm Schubert, Astrid von Schlachte & Michael Driedger (eds.), *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism. Neue Forschungen. Beiträge der Konferenz in Göttingen vom 23.-27.08.2006* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009) (*Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte* 209), 105-125.

Philipp Wälchi, Urs B. Leu & Christian Scheidegger (Hrsg.), *Täufer und reformierte im Disput. Texte des 17. Jahrhunderts über Verfolgung und Toleranz aus Zürich und Amsterdam* (Zug: Achijs Verlag, 2010); ISBN 9783905351149, 288 pp.

Thijs Weststeijn, 'De zichtbare wereld van een schilder-dichter. Samuel van Hoogstratens *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst*', in: Jan Bos & Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid; drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken; opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands* (Zutphen: Walburg Pers, 2009), 167-176.

Bastiaan Willink, *De textielbaronnen; Twents-Gelders familisme en de eerste grootindustrie van Nederland 1800-1980* (Zutphen: Walburg Pers, 2010); ISBN 9789057306846, 256 pp.

Jan Pieter Woudt, *Binding* (Witmarsum: Stichting Internationaal Menno Simons Centrum, 2009 [bibliotheek uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling te Westzaan over de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring (1776) die gedrukt was op papier van doopsgezinde papiermakers uit de Zaanstreek], 16 pp.

Machiel van Zanten, 'Troebelen in de bloeitijd', in: Klaas Jansma (red.), *Het verhaal Wûnseradiel [...] dat âlde, âlde paad* (Leeuwarden: Uitgeverij Penn, 2010), 84-95.

Verenigingsnieuws 2009 en 2010

VOORJAARSBIJEENKOMST 2009: HARLINGEN

Onze voorjaarsbijeenkomst op 16 mei 2009 bracht ons in de vermaning van Harlingen. Het thema was *Historische 'hot-items' in it Heitelân om Harns binne*. Harlingen neemt in de geschiedenis van het Nederlandse doperdom een belangrijke plaats in. Menno Simons heeft hier in 1557 zijn allerlaatste bijeenkomst op Friese bodem gehouden. Hij moest toen beslissen over een netelige ban- en mijdingskwestie, die echter het einde zou inluiden van zijn leiderschap. Lenaert Bouwens, die Menno hardleers het streng-menniste mes op de keel had gezet, dwong hem in te stemmen met de eerste afsplitsing: de verbanning van de Waterlanders. Desalniettemin heeft Harlingen, waar ooit zes verschillende richtingen kerkten, een bloeiend gemeentelijk en cultureel leven gekend. Dankzij de scheepvaart, de handel en industrie, waarbij tal van aanzienlijke menniste families betrokken waren, bestonden er vele kerkelijke en zakelijke contacten met Holland, met name Amsterdam. Nog steeds getuigt het onlangs opnieuw ingerichte gemeentemuseum, het Hannemahuis, daarvan. Het ochtendprogramma bood ons na de ontvangst met koffie en de opening en mededelingen door mevrouw B. Rademaker-Helfferich, (op dat moment) voorzitter van de DHK, een verwelkoming door mevrouw T.M. Meester-Banga, voorzitter van de kerkenraad.

De twee lezingen waren geheel gewijd aan het rijke Harlinger heden en verleden: *Het kunstkabinet van dr. Simon Stinstra; over doopsgezinde liefhebbers van schilder- en tekenkunst in het achttiende-eeuwse Harlingen (en Amsterdam)*, door professor dr. Y. Kuiper, en *Harlingen en het Hannemamuseum* door drs. Hugo ter Avest, conservator en directeur van het Cultureel en Historisch Centrum het Hannemahuis Harlingen. 's Middags volgden we per bus een groot deel van de zogenaamde autoroute-zuid, een van de vijf toeristische tochten uit de nieuwe gids met *Menno Simons routes* (2008), een mooi initiatief van de Stichting Doopsgezinde Monumenten in Friesland (SDMF). Er werd onder meer een bezoek gebracht aan het geheel vernieuwde Menmonument bij Witmarsum, waar eveneens dankzij de inspanningen van de SDMF nu ook het nieuwe sculptuurkerkje te bewonderen is. Bij de thee was

de officiële presentatie van het omvangrijke digitaliseringsproject van (historisch) doopsgezind beeldmateriaal, dat het Internationaal Menno Simonscentrum ontwikkelt in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Daarna werd de autoroute-zuid verder gevolgd, onder andere naar Workum met zijn fraaie vermaning die sedert 1994 in de literatuur vereeuwigd is als ‘het geparfumeerde aarsgat van Menno Simons’. Om 17.30 uur keerden de 108 deelnemers overweldigd door alle informatie huiswaarts.

NAJAARSBIIJEENKOMST 2009: AMELAND

De najaarsontvangst van de DHK was op zaterdag 31 oktober 2009 te Ameland in de gemeente Nes, met ook een bezoek aan de vermaningen van Hollum en Ballum. Het thema was *Andersdenkend Ameland; een historische terugblik op de dopers gereformeerde ‘dialogoog’ uit de (na)dagen van Calvijn*. Vrijwel van meet af aan bestonden er doperse gemeenten in Hollum, Ballum en Nes. Vele Amelanders behoorden tot de orthodoxe Vlamingen, de zogenaamde Jan Jacobsgezinden en de Foppe Onnesgezinden, die zich pas in 1804 zouden verenigen. Toen deze ‘fijne mennisten’ in 1854 fuseerden met de veel rekkelijker Waterlanders, zochten zestien bezwaarde lidmaten uit Hollum onderdak bij de Vereniging tot Heil des Volks van de ex-menniste leeraar Jan de Liefde. In 1866 sloot deze kleine gemeente van de Blauwe Schuur (voorheen de vermaning van de Waterlanders) zich aan bij de Gereformeerde Kerk. Deze gemeente op Ameland heeft dus als enige gereformeerde kerk in Nederland onmiskenbaar doopsgezinde roots! Niet verbazingwekkend maar evenzeer uniek is dan ook het huidige doopsgezind-gereformeerde samenwerkingsverband op Ameland. Daarom werd juist op Ameland stilgestaan bij de 500ste geboortedag van Calvijn, en bij de in het verleden verre van relaxte relatie tussen dopers en calvinisten.

Na de overtocht per veerboot van de pier van Holwerd naar Ameland was de ontvangst in Nes met koffie en thee en met welkomswaarden door de secretaris van de DHK en de voorzitter van de kerkenraad van Ameland. De lezing van dr. Mirjam van Veen ging over de polemiek tussen gereformeerden en doopsgezinden in de zestiende eeuw. Na het aanschouwen van kunst in de kerk ging de tocht per bus naar de doopsgezinde kerk van Hollum. Daar hield Jan de Vries een lezing over de Amelander doopsgezinden tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Vervolgens wandelden de 107 deelnemers door Hollum via de walvisvaardershuizen en de begraafplaats,

dronken thee en koffie in de gereformeerde kerk; en luisterden naar de lezing van Rob Workel over de Amelandse gemeente van doopsgezinden en gereformeerden sedert het samengaan in 2004. Daarna werd Ballum nog aangedaan, het kerkgebouw bezichtigd en vertrok men per bus naar de haven voor de overtocht met de veerboot naar de pier van Holwerd, waarna een ieder om 19.15 uur weer zijns weegs ging.

VOORJAARSBIJEENKOMST 2010: SAPPEMEER-NOORDBROEK

Op zaterdag 24 april 2010 ontving de gemeente Sappemeer-Noordbroek 99 leden van de DHK. De bijeenkomst stond geheel in het teken van de leraar Foeke Wigles Gorter die vanaf 1790 tot aan zijn dood in 1836 de gemeente van Sappemeer en omstreken als leraar diende. Oorspronkelijk was hij uit Friesland afkomstig. Zijn doen en laten als menniste herder van deze uitgestrekte plattelandsgemeente, die blootstond aan grote veranderingen op sociaal, politiek en kerkelijk gebied, pende Gorter met veel oog voor detail neer in zijn dagboeken. Deze vormen nu een geweldige bron voor 's mans kijk op de roerige, verlichte en duistere wereld binnen en buiten zijn gemeente. Gorter had niet alleen oog voor de prijzen van graan en kweeperen, maar ook voor bekroonde boeken en voordrachten. Hij mopperde op de grilligheid van zowel het weer als zijn gemeenteleden; repte van krolse katers op Kalkwijk of in De Knipe, en was faliekant tegen én harddraverijen én al te hard draven-de proponentenpreken. Één zo'n jonge pas afgestudeerde seminarist, Pieter Wepkes Feenstra, zou welhaast letterlijk als Rosenbooms 'tweede man' in de gemeente, Gorters steeds strammer wordende bejaardheid bijna vergallen.

Een selectie uit Gorters dagboeken maakte Bert Dop en op deze DHK-bijeenkomst vond de feestelijke presentatie plaats van zijn boek: *Ernstige godsvrucht en gezond verstand; leven en werken van leraar Foeke Wigles Gorter (1756-1836) in Sappemeer*. De hele dag stond in het teken van dit boek. Na de ontvangst en verwelkoming in de vermaning van Sappemeer door (de nieuwe) DHK-voorzitter Anna Voolstra en kerkenraadvoorzitter Bart Smit werd het eerste exemplaar van het boek door Piet Visser aangeboden aan de burgemeester van Sappemeer, mevrouw Y. van Mastrigt, én aan de auteur Bert Dop, die aansluitend een lezing hield over Gorter. Na de lunch verzorgde de historicus Taede Smedes een lezing onder de titel: *Een wandeling door het verleden van Hoogezand-Sappemeer, het dorp van Foeke Wigles Gorter*. Hierna volgde een causerie van Bart Smits over het reilen en zeilen

van de huidige doopsgezinde gemeente Sappemeer-Noordbroek, en orgelspel van Koos Soesbeek op het mooie Lohmanorgel. Vervolgens wandelden de DHK'ers circa 3 km door Sappemeer, onder leiding van Taede Smedes en was het tijd voor de thuisreis.

NAJAARSBIJEENKOMST 2010: KREFELD

Op 2 oktober 2010 vertrokken 72 leden van de DHK per bus vanuit Nijmegen naar Krefeld voor een *Ausflug* (of uitstapje) in ons grote buurland. Scheidend DHK-voorzitter Bonny Rademaker-Helfferich 'freute sich riesenhaft auf einem schönen Ausflug nach Krefeld'. Krefeld telt circa 240.000 inwoners en ligt op de linker Rijnsoever van deelstaat Nordrhein-Westfalen. Onderweg van en naar Nijmegen, werden wij door Bonny Rademaker-Helfferich ingewijd in de (Romeinse) geschiedenis van Wesel en vooral Xanten, die tezamen met Kleve en Rees prachtige stadjes vormen in onze Gelderse achtertuin.

In Krefeld stond de doopsgezinde historie centraal. *Pfarrer* Christoph Wiebe verwelkomde de Hollanders om 12.00 uur met een verrukkelijke warme lunch en verzorgde daarna een circa 90 minuten durende rondwandeling door de binnenstad van Krefeld. Vanaf 1607 vestigden zich hier de eerste mennonieten. Krefeld was namelijk vanaf 1600 in grafelijke bezit gekomen van de Oranje-Nassau's. Vanaf 1607 werden de Oranjes gedwongen op hun calvinistische leen ook katholieken te dulden, een verdrag waarvan zeker ook de dopers profiteerden. Vooral onder Prins Maurits ontwikkelde Krefeld zich tot een *safe haven* voor doopsgezinden. Evenals in de Nederlanden waren hier vele mennisten actief in de textielweverij en -handel (zie het artikel in het vorige nummer van de *Bijdragen*). Krefeld zou zich tot centrum van vooral de zijdeproductie ontwikkelen, dankzij vooraanstaande families als Von der Leyen, Floh, Preyers en Beckerath. In de loop van de achttiende eeuw – de stad was toen al lang in Pruisische handen overgegaan – zouden de Krefeldse zijdebaronnen zelfs hun Twentse en Haarlemse textielbroeders uit de markt prijzen! Desalniettemin werkten de vroegere banden met Nederland nog lang door, vooral ook in kerkelijk opzicht. Tal van aan het Seminarium afgestudeerde predikanten werden hier voorganger, zoals nog in de negentiende eeuw de dominees Hidde van der Ploeg en Isaac Molenaar. De beroemdste Krefelder in Nederland was zonder twijfel Samuel Muller, de 'meniste paus', die hier ooit als wees is opgegroeid. Gepast was daarom een bezoek aan het *Deutsches Textilmuseum*, maar omdat dat tijdelijk gesloten was, luisterden we

in de kerk naar een lezing over het doopsgezinde aandeel in de Krefeldse zijde-industrie. Om 17.15 uur vertrokken de DHK'ers naar Xanten, waar een ieder op eigen houtje de (middeleeuwse) binnenstad en de kerk bekeek en na aankomst op het station te Nijmegen kon een ieder rond 20.00 uur weer zijns of haars wegs gaan.

Elma Schlecht, secretaris DHK

Personalia Auteurs

Luuk A. Broer (1945), is de zoon van Wouter Broer. Hij is opgeleid als econometrist, was werkzaam in de automatisering, in de uitgeverij en in onderwijsontwikkeling. Daarnaast was en is hij maatschappelijk actief als lokaal politicus en als bestuurder van vrijwilligers- en professionele organisaties.

Margreet van der Hut is neerlandica, pershistorica en kunsthistorica en was werkzaam als universitair docent aan de Universiteit van Utrecht en docent aan de Hogeschool van Amsterdam. Zij publiceert onder andere over vrouwen in de vroeg moderne tijd en is momenteel werkzaam aan een monografie over de schilder Barend Graat (1628-1709).

Alpita de Jong promoveerde in 2009 op een onderzoek naar de contacten van Joast Halbertsma met andere geleerden in Europa, en hun opvattingen over taal en taalonderzoek tegen de achtergrond van de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in de roerige eerste helft van de negentiende eeuw. Inmiddels werkt ze aan een biografie over Halbertsma. Voor publicaties en overige werkzaamheden zie www.alpitadejong.nl.

Nel Klaversma is conservator oude boeken en documentalist van het Amsterdam Museum. Zij gaf les aan de Reinwardt Akademie en publiceerde onder meer over de Jan Luyken collectie van het Amsterdam Museum.

Jelleke Kramer is Statenlid van de Provincie Utrecht en gemeenteraadslid van de gemeente Bunschoten. Zij is actief lid van de historische vereniging Bunschoten Historiaal.

Alex Noord is predikant van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht en rector van het Doopsgezind Seminarium.

Jeanine Otten is sinds september 2008 collectieregistrator van het Gemeentemuseum het Hannemahuis te Harlingen alsmede beheerder van het oude stadsarchief Harlingen. Eerder was zij conservator beeldverzameling in het Gemeentearchief Zwolle en informatiespecialist in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle. Zij houdt zich vooral bezig met lokale geschiedenis.

Pieter Post (1958) is doopsgezind theoloog en werkzaam als predikant in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond. Hij promoveerde op de geschiedenis van doopsgezind kerklied (1793-1973). In de periode daarvoor doceerde hij voor het Doopsgezind Seminarium aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en was hij predikant in verscheidene gemeenten.

Johannes Marius Romijn studeerde na een werkzaam leven als apotheker in 2006 aan de Universiteit van Amsterdam af in de theologie. Hij is thans buitenpromovendus aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Willem Stuve (1961) is maatschappelijk werker in Hellevoetsluis. Hij doet al jaren onderzoek naar onder andere Danziger Oude Vlamingen.

Laas Terpstra doet promotieonderzoek naar de hermeneutiek van Melchior Hoffman.

Piet Visser is hoogleraar in de geschiedenis van het doperdom een aanverwante stromingen aan het Doopsgezind Seminarium en de Vrije Universiteit te Amsterdam.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 37 (2011)

ISBN 978-90-8704-276-9

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/ of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueen) bedraagt € 30,00 per jaar. *Instanties*, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, kunnen *donateur* worden voor € 35,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Een abonnement op de *Doopsgezinde Bijdragen* bedraagt € 35,00 per jaar. Contributies dienen overgemaakt te worden op Postbank 4349337, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/ of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur. Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/ Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

NIEUWE VORMGEVING

Na 150 jaar verschijnt dit nummer
in een nieuwe bijdetijdse vorm

DOOPSGEZINDEN EN KUNST

Barent Graat schilderde allegorische
plafondschilderingen voor bemiddelde
doopsgezinden

Jan Luiken werkte aan zijn immense en
nog steeds bekende oeuvre

BOEDDHISME EN CHRISTENDOM

De mening van de 19e-eeuwse
doopsgezinde Joast Hiddes Halbertsma

HARLINGEN

De boekenkast van een kaarsenmaker
en het doen en laten van vrouwen
uit betere kringen

9 789087 042769